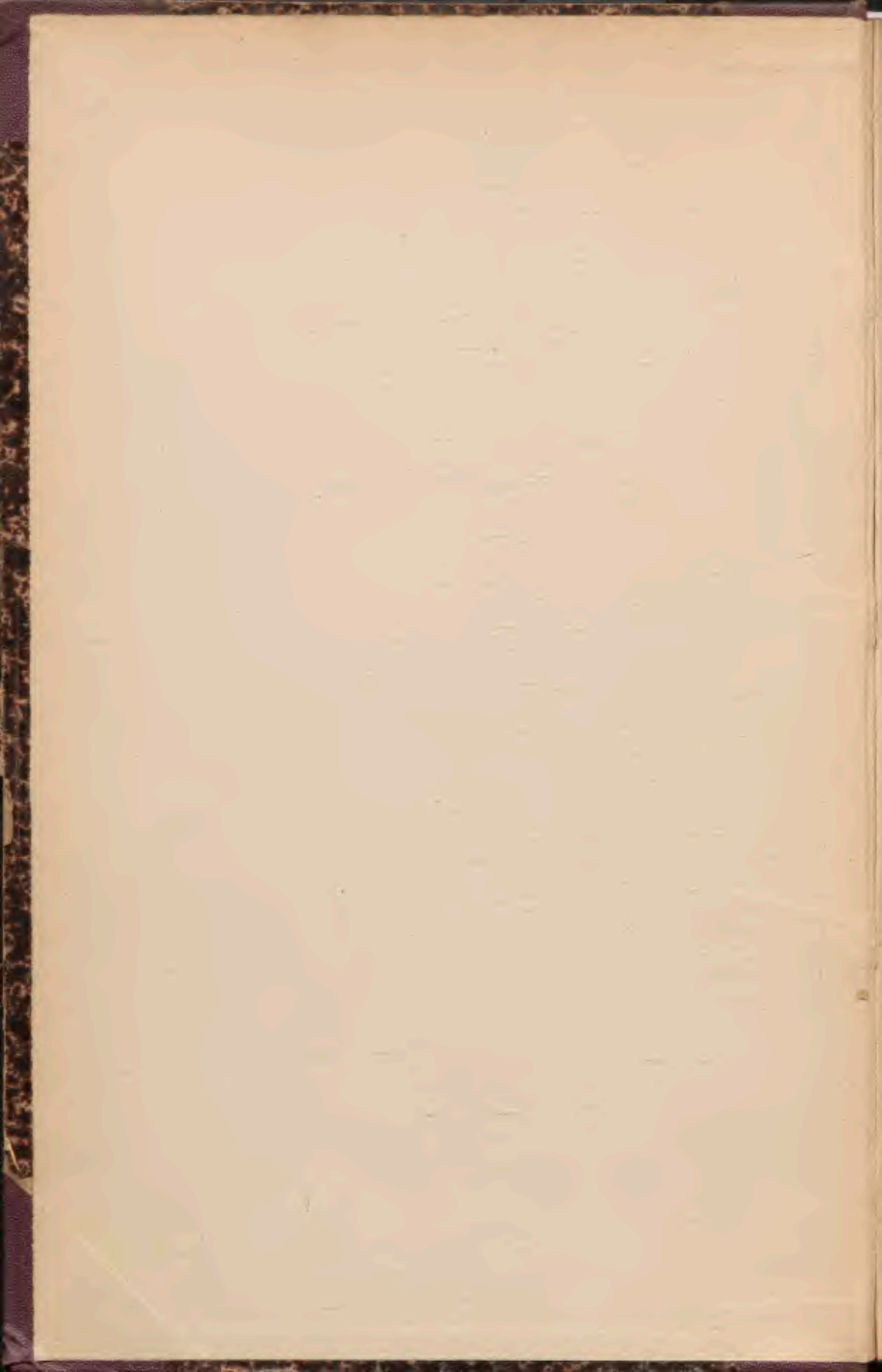
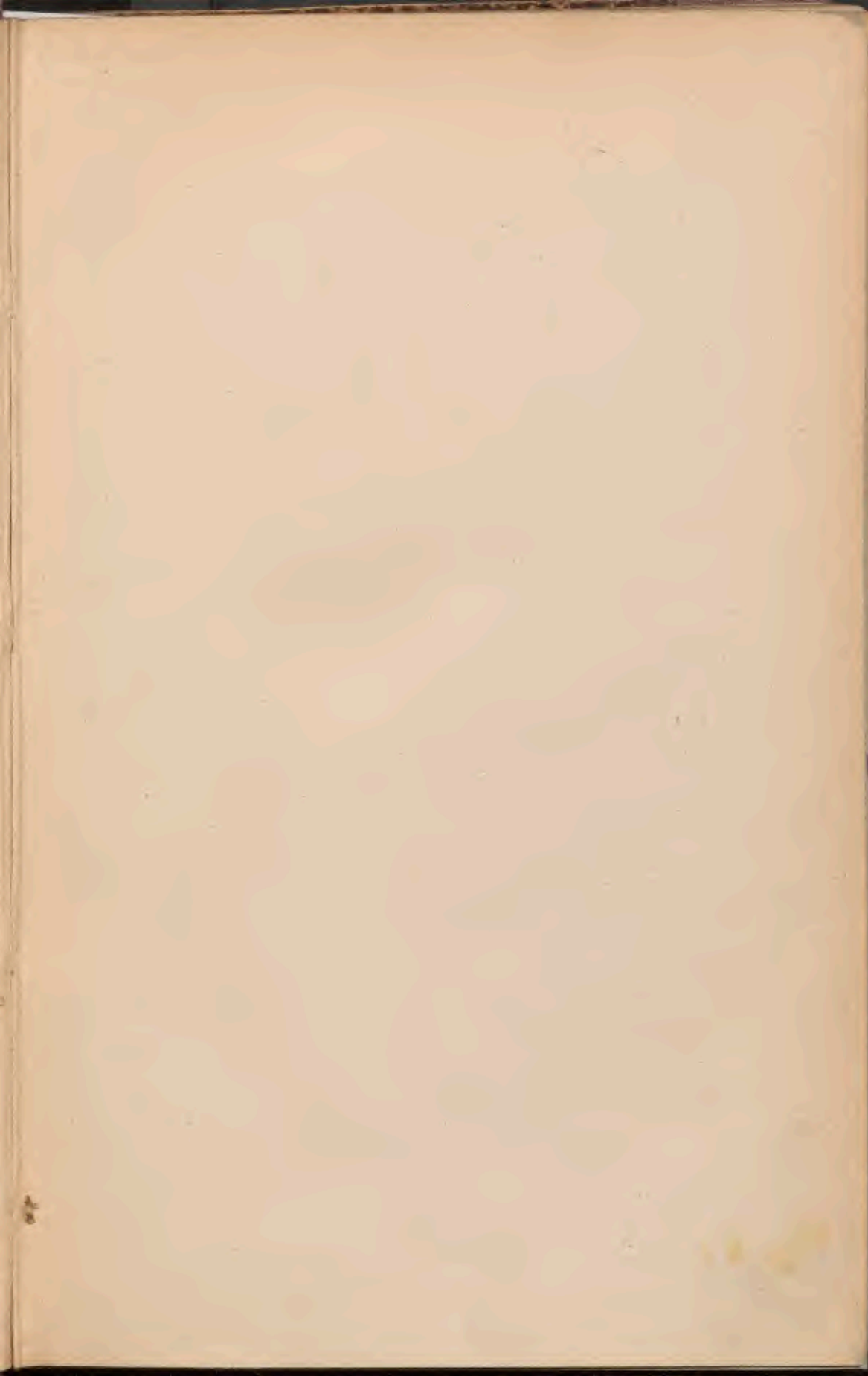
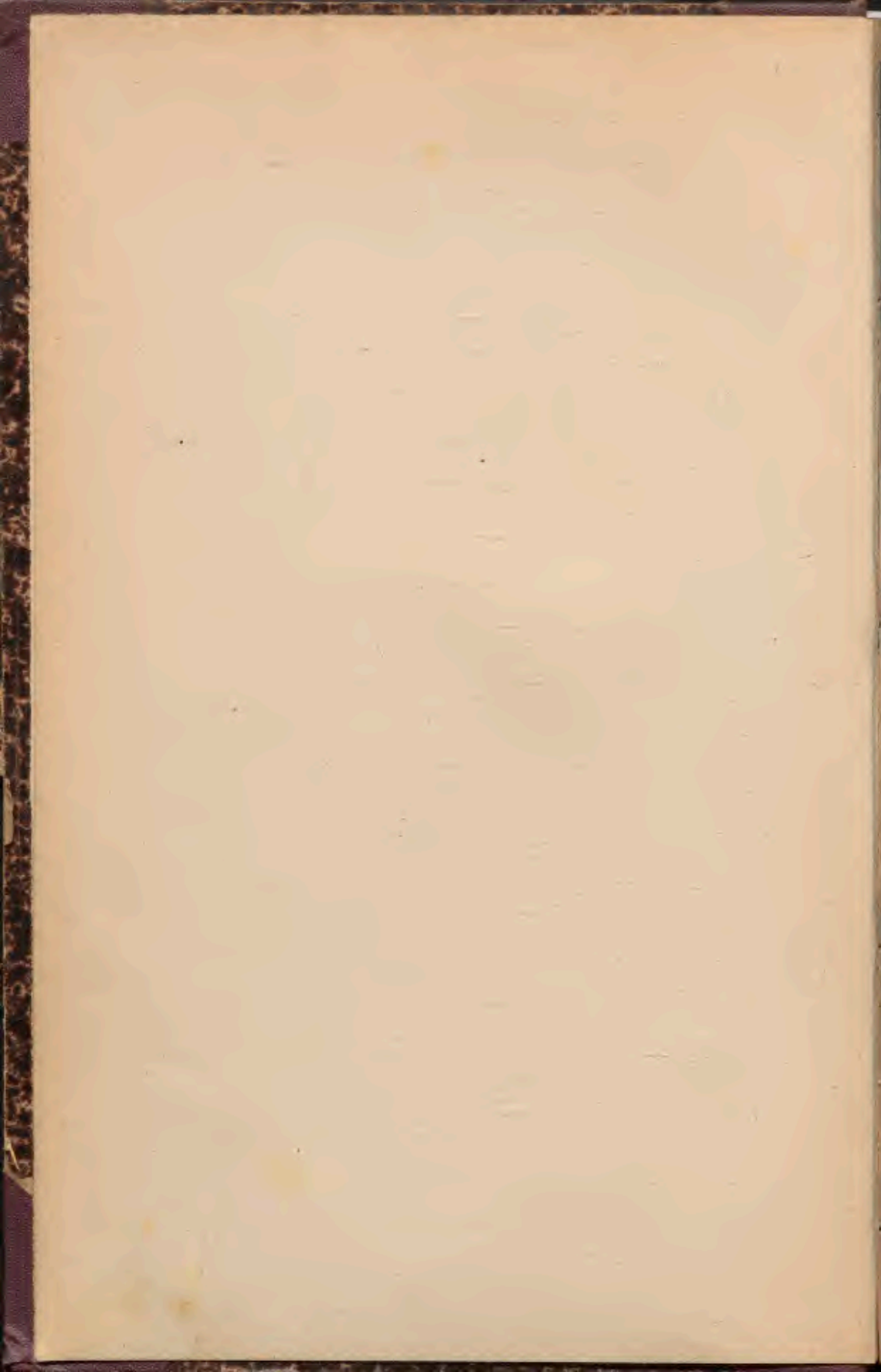

I-486

ГРУЗІА

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 103–110

205

Ա Ր Ա Ք Ս

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1893

Գ Ի Ր Ք Ա

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Ա.ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
ՏՊԱՐԱՆ Գ. Ի. ԼԻՔԵՐՄԱՆԻ

Дозволено цензурою Сиб. 12 Мая 1893 г.

Ս Ի Բ Ա Ն Ի Խ Օ Ս Բ

Դէպքերի ինչ ինչ անյաջող բերմամբ՝ այսօր ռուսահայ հասարակութիւնը, խեղապէս ասած, դեռ ևս մի որոշ դադափար և ճիշտ անդեկութիւն չունի կազմած իր հարազատ հայրենակիցների մասին՝ թէ՛ ճաճկահայաստանում և թէ՛ Պարսկաստանում, մանաւանդ վերջնի վերաբերմամբ, չ'նայելով որ արիւնակցական կապից զատ՝ մեր պարսկահայ եղբայրները ապրում են մեր բթի տակ՝ ամենայն կողմից, մանաւանդ այժմեան պայմաններում, նշանաւոր մի հայկական աշխարհում:

Խիստ մեծ կարեւորութիւն տալով նաև պարսկահայ հասարակութեան բարոյական շահերին, մենք այսուհետև մասնաւորապէս հետևելու ենք պարսկահայոց կեանքի ելեւէջներին և աշխատելու ենք հիմնական կերպիւ ծանօթացնել ռուսահայոց նոցա կեանքի և իրաց վիճակի հետ:

Այս տեսակէտով մենք մի առանձին զոհութեամբ զետեղում ենք և ներկայ գրքում մեր երկու-երեք աշխատակիցների գրութիւնները, որոնց մէջ այս և այն պատրուակով շօշափվում են պարսկահայ ժողովրդի կենսական շահերը: Սոցա մէջ, անշուշտ, առաջին տեղն է բռնում պարսկահայոց համար փառաբանող հիմնելու կենսական խնդիրը, որի վերայ դարձնում ենք մեր կարող ազգայինների մասնաւոր ուշադրութիւնը:

Տպագրելով Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեանի կենսագրութիւնը, որ կազմուած է մեր մասնաւոր պատուէրով, յուսանք՝ որ մեր ընթերցող Հասարակութիւնը կրնգունի մեծ սիրով և որը կարգալով՝ կենսագրութեան հետ զուղընթացաբար՝ կը ծանօթանայ նաև վերջին երկու երեք տասնեակ տարիներում կատարուած տաճկահայոց մի կարգ շահագորդիւ խնդիրների և նշանաւոր անձնաւորութեանց հետ: Ցաւում ենք, որ ստիպուած եղանք այս գրութեան միջից դուրս թողնել մի քանի յոյժ հետաքրքիր տեղեկութիւններ:

Նմանապէս ցաւում ենք, որ մեր Հանդիսի նիւթական միջոցի սղութեան պատճառով կարող չեղանք «Արաքսի» մի քանի բաժիններում ղետեղել մեր ձեռքում եղած պատրաստի նիւթերը:

Հանգ. Գարեգին Սրուանձտեանի կենդանագիրը փորագրութեան ժամանակ աւրուելու՝ պատճառաւ չմտաւ այս գրքի մէջ քննադատական յօդուածի հետ միասին:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՎԻՃԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ մամուլի դերը ներկայումս աւելի ու աւելի զգալի է դառնում. Հայ կեանքի հորիզոնում ամենուրեք սկսում են կրնձ-ռոտ և յուզիչ կերպարանք առնել մի կարգ կենսական խրնդիրներ, որոնց լուծման կամ բարւոք նպաստման մտազբաղ հոգսը, որպէս գեմոկլեան մի սուր, ծանրացած է Հայ մամուլի վերայ: Այսպիսի առկախ խնդիրներ այնքան կուտա-կուել և բարդուել են այսօր Հայ կեանքում և բոլորն էլ ոչ միայն զիւրին վճռելի, այլ զօրաւոր լըջութիւն, կամք ու խելք պահանջող, որ Հայ հասարակական կեանքով զբաղուող գործիչին բաւական է մի որ և է խնդրի ձեռք զարնել, ինչ մինը միւսի հետեւից թափվում են նորա առաջ բազմաթիւ այգպիսիները, ամենն էլ կարեւոր, ամենն էլ ստիպողական. այսպէս, ահա մեր խառնուշփոթ կեանքը ի՞նչ վիճակ է ըստեղծել Հայ գործիչի համար, ինչ թշուառութիւնների սպ-թաքող ուղի է պատրաստած նորան:

Կարիքը քանապարհ է բանում, ուստի և Հայ կեանքի առկախ խնդիրների բարւոք լուծման համար էլ պէտք է վերջապէս միջոցներ փնտռել, պայմաններ ստեղծել: Այդ է և այդ պէտք է լինի, մանաւանդ այժմ, Հայ մամուլի նշա-

նաւոր ծառայութիւնը: Մամուլը ոյժ է և խիստ վիթխարի ոյժ ժողովրդին ղեկավարելու խնդրում: Նորա ձայնը ահնդ է և զօրաւոր և պէտք է պղպէս էլ լինի միշտ մեզ նման բարոյապէս մի թոյլ ազգի համար, երբ ժողովրդի ինքնաճանաչութիւնը ստորին վիճակի մէջ է գտնվում, իսկ կեանքի պայմանները ամենուրեք առանց այն էլ ոչինչ խրախոյս չեն աւետում:

Այս տեսակէտով մենք համոզուած ենք, որ եթէ մեր ազգի բարոյական գործերը երբ և իցէ յաջող ընթացք առնեն, այդ բանում նշանաւոր դերը յատկացնելու է մամուլին, ժողովրդի այդ առաջնորդին, որը ժողովրդից անպայման աւելի հեռատես է և աւելի ծանօթ իրաց վիճակի հետ: Այս օրուան օրս լուսաւոր աշխարհը մամուլից է առաջնորդվում, էլ ուր մնաց մեզ նման մի ժողովրդին, որը ազգութեան վերաբերեալ խնդիրների նկատմամբ բացի հայ մամուլից և ոչ մի տեղից միջոց չունի առաջնորդուելու: Այսպէս է մամուլի հայ մամուլի կոչումը, նշանակութիւնը մեզ համար:

Ուստի այժմ հարցն այն տեղ է, թէ արդեօք հայ մամուլը ներկայումս այնպիսի պայմանների մէջ է գտնվում, որ կարող լինի մատուցանել իր շօշափելի ծառայութիւնը այն հասարակութեանը, որի համար հրատարակվում է: Ահա այն զլխաւոր յենակէտը, որի վերայ է այսօր իսկապէս մեր խօսքը:

Մամուլի անկախ ու յաջող գոյութեան համար անհրաժեշտ է երկու կարեւոր պայման. բարոյական և նիւթական ոյժ Որպէս իւրաքանչիւր պարբերական հրատարակութեան գոյութեան համար կարեւոր է նորա բարոյական—գաղափարական կեանքը, այնքան էլ ոչ պակաս, դուրէ աւելի ևս, անհրաժեշտ է նորա նիւթական կողմը, ըստ որում առանց վերջինի, մամուլը որքան էլ բարձր ու վսեմ գաղափարներով առաջնորդուի իւր գոյութեան շրջանում, որքան էլ մեծ տոկոսնութիւն, եռանդ, անվեհեր կամք ցոյց տայ դէպի կենսական հրատապ խնդիրները, այնուամենայնիւ նա հաստատ հողից, խոշոր սխալներից և ակնյայտի անհարթութիւններից զերծ չի կարող լինիլ, եթէ նիւթապէս կաշկանդուած, անել վի-

Ճակի մէջ գտնուի: Իսկ այսօր, ի՞նչ վիճակ ունի մեր ներկայ Հայ մամուլը, լինի նա ամենօրեայ, շաբաթական, ամսօրեայ կամ կիսամեայ:

Թողնելով մամուլի այս ու այն պայմանները, որոնք առանձնապէս նպաստաւոր լինել չեն կարող նորա զարգացմանը, այստեղ մենք միայն մատնացոյց կանենք այն մի կարեւոր կէտի վերայ, որը իսկապէս Հայ մամուլի ինքնօրինութիւնը, նորա գործունէութեան շրջանը, թարմ երիտասարդական եռանդը ու աւիւնը կաշկանդում, ստրկացնում և միանգամայն մեռցնում է: Չը լինի այդ կէտը, մամուլը ինչ պայմանների մէջ էլ Հրատարակուի, ինչպիսի խոչընդոտներ էլ նորան պատահեն, բաւական է միայն որ մամուլի գլուխ կանգնած անձինք իրենց պորձին անձնատուր, Հոգով ու մրտքով նուիրուած լինեն նորան, նա սյնուամենայնիւ իր նշանաւոր դերը, կոչումը այս ու այն եղանակաւ,—որ մամուլի ղեկավարի շնորհքիցն է կախուած,—կը կատարի և այդպիսով կարգարացնէ այն յոյսը, որ Հասարակութիւնը դրած ունի նորա վերայ և սպասում է նորա իրապօրծումը նորանից: Ինչպէս մի որ և է բոյսի մի Հատիկ սերմնացու, ինչ Հողի մէջ էլ որ ընկնի՝ պարարտ, ընտիր կամ աղտոտութիւններով լի կամ ժայռերի գլխին ու քարանձաւների միջում՝ այսպէս թէ այնպէս բնակալելով կրծիլ ու կը ծաղկի, եթէ միայն նորան սնունդ տուող ջուրը-անձրեւը և արեգակը մատակարարեն իրենց օգնութիւնը,—այնպէս և մամուլը, անձնուէր մամուլը,—որ իր ջուրն ու արեւն առնելու է իր ժողովրդի արիւն ու մարմին դարձած կեանքից,—գոյութիւն կունենայ և խիստ արդիւնարար՝ եթէ միայն նորան չէ պակասում այն Հողը, որի վերայ կանգնելով սկսում է իր աճման շրջանը: Այդ կէտը՝ մամուլի նիւթական վիճակն է:

Այսօր Հայ Հասարակութիւնը ամեն երկրներում մեր այս ու այն բաղմութիւ ինդիւրների մասին խօսելիս կամ յուզուելիս՝ իր անտիրական վիճակում՝ աչքը յառած է Հայ մամուլին, թէ նա ի՞նչ կասէ, ի՞նչպէս կը լուսաբանէ ինդիւրը կամ ի՞նչ ելք կառաջարկէ, որտեղ յանգելու է և վերջապէս ղոհացնելու

կամ հանդարտացնելու է հասարակութեան յուզիչ տրամադրութիւնը:

Ահա մօտաւորապէս ի՞նչ պահանջներ կայ ծանրացած մամուլի վերայ, ի՞նչպէս նա արթուն հովուի նման պարտաւոր է ուշի ուշով հետեւել հայ հասարակական խնդիրներին ամենուրեք՝ պարզելու ու լուսաբանելու այս ու այն խնդիրը, հարցը՝ նորանոր մտքեր մտցնել, զարթեցնել ու ստեղծել ժողովրդի մէջ, նորա մեռած անշարժ կեանքին հոգի ու շունչ ներշնչել այլ և այլ կենդանի յօդուածներով, առաջ մղել գործութեան ընդունակ՝ բայց դեռ անփորձ՝ մատաղ յոժերը և այլն և այլն:

Բայց ներքին է հարցնել հայ հասարակութիւնից, թէ արդեօք նա իրաւունք՝ այն էլ բարոյական իրաւունք՝ ունի՞ սպասելու այդ և անելու այդպիսի պահանջներ այն մամուլից, որին համարեա թէ ոչինչ չտալուց զատ՝ իր մի քանի շարժում չկողմնակիցն էլ կաշկանդած՝ անել վիճակի մէջ է դրած նորան. ի՞նչ սե հոգը տայ իւր զլխին հայ խմբագիր-հրատարակիչը, երբ նա իր կաշուի վերայ փորձել ու փորձում է այն անտանելի վիճակը, կենդանի նահատակութիւնը, որը նա ստիպուած է լուռ ու մունջ տանել յանուն՝ ոչ այս ու այն բախտախնդիր, միայն դարդակ կեանքի հանդստութիւն որոնող ու անտարբեր՝ թէև միշտ քննադատող՝ հայ հասարակութիւններին—որոնք մամուլի հետ ոչ մի կապով կապուած չեն և չեն էլ ուղում կապուել—այլ միայն յանուն այն բարոյական բարձր զաղափարին, որ իւրաքանչիւր ազնիւ իդէալիստի փայփայած ու գուրգուրած բաղձանքն է կադմում իւր շրջանի, իւր ազգի վերածնութեան վերաբերմամբ:

Եթէ այսօր մի որ և է մատենագիր, ազատ ու է մասնաւոր հայեացքներից, միտք յղանար նկարագրել արդի հայ խմբագիր-հրատարակիչ բարոյական ամբողջ պատկերը, երևան հանէր այն ներքին՝ յուզիչ ու սովորական մարդուն անհասկանալի կեանքի մանրամասնութիւնները, զրչի մի թեթեւ հարուածով նշանակէր այն սոսկալի ներքին փոթորիկը, հոգեկան յուզմունքը և բարոյական մաքառումը—ինչպէս օր, ազ-

զային ամենամեծ կենսական խնդիրների նկատմամբ ու է
 խոչնդոտների հանդիպելիս, երբ նա միջոց չի ունենում զա-
 նազան պատճառներով իր ցանկութիւնը կատարելու թեր-
 թին միջոցաւ կամ նոյն իսկ մի ու է չնչին արգելքի պատ-
 ճառով առաջ զայ դա զրաշարի, տպարանի կամ թղթավա-
 ճառի կամայականութիւնից՝ երբ օրուան հրատապ խնդիրը,
 թերթի բարոյական նամուսը-պատիւը քիչ է մնում յօգս
 ցնդի,—այդ ժամանակ միանգամայն հաւատարեմ ենք, որ
 մեր հասարակութեան առաջ երեւան կը զան այնպիսի սոս-
 կալի պատկերներ, որ նա իրօք այն ժամանակը կը զգար, թէ
 ովքեր են իրեն հասարակական գործիչները, ի՞նչ տեսակ հոգե-
 կան ու ֆիզիքական չարչարանքների ու թշուառութիւնների
 են դատապարտուած նոքա: Եթէ հայ հրապարակագրների հա-
 մեստութիւնը վերաւորած չ'զգայինք, երկար կանգ կառնէինք
 այս խնդրի վերայ, ըստ որում այստեղ՝ հայ խմբագիր-հրա-
 տարակի անձնաւորութեան մէջ՝ թաղնուած են հասարա-
 կութեան աչքից այն ամենը, ինչ որ փոթորկի պէս յուզում
 ու ալեկոծում է՝ հայ գործիչի սիրտը:

Իհարկէ, հասարակութեանը ի՞նչ փոյթ, թէ հայ պար-
 բերականի խմբագիր-հրատարակիչը յաճախ զրաշարից առաջ՝
 է՛ն արշալոյսին՝ յանուն այս-ինչ այն-ինչ խնդրի՝ տպարանու-
 մը զրաշարին է սպասում, նորան շողորթութում, որ դէթ այդ
 տաղնապում նա նորան չը ձգի ու չը հեռանայ. քանի՜ քանի՜
 գիշերներ, արշալոյսեր հայ խմբագիր-հրատարակիչը անց է
 կացնում զրաշարների հետ տպարանում... Այս բոլորը մեր
 ժամանակի հայ գործիչի բնորոշ յատկանիշներն են, որ մենք
 մեզ թոյլ տուինք թեթեւ կերպով դժելու: Մենք հաւատա-
 ցած ենք, որ եթէ հայ հրատարակիչները այդքան ջանք ու ճիգի
 դէթ հարիւրերորդը գործ դնէին մի ուրիշ գործի վերայ,
 նոքա ոչ միայն մեծ ապահովութիւններ ձեռք կը բերէին,
 այլ և մեծազուլմար հարստութիւն կը դիպէին:

Այսօր, երբ հայ կեանքը այնքան նշանաւոր շրջան է
 անցկացնում՝ որ սպասելի էր դէթ այժմ, այսպիսի մի խորհրդա-
 ւոր ժամանակամիջում, մամուլին իր կաշկանդիչ կապերից ա-

զատ տեսնել, որ նա կարողանար՝ որքան ներում են իր ոյժերը՝ հասարակութեանը նոր ուղղութեան, նոր գործունէութեան մղելու ու առաջնորդելու,—ահա նոյն իսկ այդ միջոցում Թիֆլիսի ամբողջ հայ մամուլը իր ներկայացուցիչներով՝ դժուար չէ տեսնել՝ թէ որքան ջանք ու ճիգ և միանգամայն զովելի եռանդ է գործ դնում իրեն դոյութիւնը պահպանելով հանգեր՝ գործել ոչ այնքան, որքան ինքը կը ցանկանար ներկայումս, այլ որքան կարողանում է և որքան ոյժ ունի գործելու։ Մի՞թէ այսօրուան օրս Թիֆլիսի հայոց թերթերը մասնաւոր կենդանութիւն, աշխոյժ, հոգի չէին տալ իրենց փայփայած հրատարակութիւններին, եթէ հայ ընթերցող հասարակութիւնը ճանաչէր, և որ կարելի է, կատարէր իր չնչին բարոյական պարտականութիւնը, իւրաքանչիւր փոքր ի շատէ ապահով մարդ բաժանորդագրութեամբ նպաստէր այս կամ այն թերթին, որին աւելի համակրում է և որի միջոցաւ ցանկանում է արտայայտուած տեսնել հայ ժողովրդի նուիրական հայեացքները, սուրբ իղձերը։ Մինչև ե՞րբ հայ մամուլը այսպիսի թշուառ ու անել պայմանների մէջ պէտք է շարունակէ իր դոյութիւնը, մինչև ե՞րբ մեր մեծախօս քննադատները ձրի կարդան հայ թերթերը կամ մի երկու ռուբլիով այս կամ այն թերթին տալով իրենց պարտաւորութիւնը կատարած-վերջացած համարեն։ Վերջապէս միջոց տուէք հայ թերթին դուրս գալ իր կապկապանքից ազատ խօսելու, դատելու, առաջնորդելու հայ ժողովրդին նորա կենսական պահանջների մէջ։

Այս բոլորի հանդէպ դեռ ամօթով պէտք է նշանակենք այստեղ մեր միջոց ունեցող հայերի այն խայտառակ ու զղուեցուցիչ վարմունքը, որ նոքա ցոյց են տալիս դէպի հայ մամուլը,—նիսիա-բաժանորդագրութիւնը։ Զարմանալի յատկանիշներ են ստեղծուել մերոնց մէջ. կարծէք հայ թերթի հրատարակիչը զղացմունքի, զաղափարի արտայայտիչ չլինի, ժողովրդի կենսական բարձր շահերին ծառայելիս չի լինի, այլ մի այնպիսի առեւտրական, որին ձեռնառու է նիսիա աւրանք վաճառել...

Ասօթ է այսպիսի վիճակի մէջ գնել Հայ թերթին, որը առանց այն էլ մի լաւ օր չի տեսնում ու չունի էլ ներկայ պայմաններում: Ուստի գէթ թողէք նա մնայ միշտ իր բարձրը իղձերի աշխարհում և մի վրդովէք նորա այդ հոգեկան դրութիւնը ձեր չնչին կոպէկանոց հաշիւներով:

Շարունակ կը լսես, թէ մեր մէջ մարդ չկայ, դործող չկայ: յիրաւի, որ մեծ ու խիստ մեծ անձնութիւններ են պահանջվում ներկայումս այն անձից, որ յանդգնութիւն ունենայ մտնել Հայ հասարակական ասպարէզը, մամուլի շրջանը, ուր նորա համար ոչինչ քաղցր ու ազիւ բաներ չգտնուի ու չեն սպասում, այլ դոցանից զատ, ամեն բան կայ,—չարանք, թշուառութիւն, չքաւորութիւն, սորա հետ միասին անձի արատաւորումն, վերաւորանք, քսութիւն, մատնութիւն.....

* * *

Այժմ աւելորդ չենք համարում մի երկու խօսք էլ ասել մասնաւորապէս «Արաքսի» վերաբերմամբ:

«Արաքսը» հրատարակուելու օրից ծանօթ է Հայ հասարակութեանը, ուստի այստեղ մենք լռում ենք: Խօսենք միայն նորա հրատարակութեան առիթով:

«Արաքսի» հրատարակութեանը ձեռք զարնելով և տարեց-տարի նորան ճոխացնելով, մենք մեզ թոյլ էինք տալիս յուսալ, որ վերջ ի վերջոյ «Արաքսը» կարող կլինի հրատարակուել այնպէս, որ նիւթական կողմը գէթ մեզ ազատ կրկացուցանէ զանազան չարչարանքներից և թշուառութիւններից, մանաւանդ որ «Արաքսի» դործում սկզբից մինչև այժմ մենք միայն լինելով մեր վերայ էր ծանրացած մեր յոյժերից միանգամայն վեր նիւթական ծանրութիւնը: Ով որ դադարաւորունի լաւ հրատարակութիւնների վերայ, աւելի ևս՝ բաղմութիւն կհարներով լի գեղարուեստական ընտիր տպագրութեան՝ նա, միանգամայն հաւատացած ենք, ոչ միայն կը զարմանայ «Արաքսի», զրբերի համեմատմամբ երեք ուրբի

մանակ ցաւօք սրտի՝ մեր փայփայած սո՛ւրբ իղձերի հակառակ՝ ստիպուած կլինենք այս տարուայ երկրորդ գրքով վերջ տալ երիտասարդական աւինով և կեանքով լի մեր հրատարակութեանը:

Հայ հասարակութիւնը խիստ անտարբեր, եթէ չասել՝ չափաւանջ տգեղ կերպով՝ է վերաբերւում դէպի իր մամուլը. իւրաքանչիւր Հայ մարդ այստեղ այնտեղ հարիւրներ կշարտէ, իսկ Հայ լրագրին, Հայ հրատարակութեանը չի ուզի ստորագրուել կամ թէ եթէ ստորագրուի էլ, այդ էլ ապագայում վճարելու պայմանով:

Ճիշտ է, անցեալ տարի մեր բաժանորդների թիւը յանգեցաւ 1200-ի և բոլորը սպառուեցաւ. բայց այս թիւը զոյացաւ այն ժամանակ, երբ երևաց երկրորդ դիրքը: Սյնուամենայնիւ չնայելով այդ բաժանորդագրութեանը, մենք դարձեալ զգալի փնտս ունեցանք, զլիաւորապէս նորա համար, որ ստորագրուողը սկզբից չի ստորագրւում, որպէս զի հրատարակին էլ իր գործը իմանայ և այնպէս էլ նորան դարձնէ, այլ այդ բաժանորդագրները սկսում են ժողովուել այն ժամանակի, և այն էլ չնայ՝ գումարներով, երբ արդէն ժամանակին փողի պակասութիւնից ահագին ծախսեր և պարտքեր են դիւզուել հրատարակչի վերայ:

Ահա, այսօր, երբ մենք հրատարակում ենք այս առաջին դիրքը, խմբագրութեանս մէջ հազիւ հազ յունուարից մինչև այժմ ստացուել է 556 ուրբի, իսկ մինչև այսօր հանդիսի միայն առաջին զրքի տոսկ տպագրութեան ծախսն է 1763 ուրբի, առանց փոստի ծախսի, որ հարիւրներ է արժենում: Այժմ հետաքրքիր է հարցնել, թէ՛ այն մեծախօս մարդկանց, որոնք կանոնաւորապէս իր ժամանակին են պահջում հրատարակուած տեսնել «Արաքսը» և թէ՛ վերասեայ կամ ապագայում ստորագրուող այն բաժանորդաց, թէ՛ արդեօք ի՞նչ փողով կամ ի՞նչ միջոցով կարող ենք ծածկել այդ բացը, որ տասնեակ մանէթների խնդիր չէ, այլ հազարների. մի՞թէ հայ ընթերցողները վերջապէս մտածում են, որ հայ հրատարակիչները յայտնի դրամատէրներ են, որ կան-

խօրէն իրենց փողով կարող են հրատարակել և ապագայում
վերագարձնել իրենց դումարը: Չէ, չէ, սիրելի հայրենակից-
ներ, հայ հրատարակիչները թերևս ամեն բան ունեն, միայն ոչ
փող. ուստի եթէ կամենում էք կամ համակրում էք նոյա հրա-
տարակութեանը, վաղօրօք ստորագրուեցէք և նախ, ինքներդ
ժամանակին հասցրէք ձեր բաժանորդագիրը, որ հայ հրա-
տարակիչն էլ օր առաջ հրատարակելով իր թերթը, դոհաց-
նի ձեզ. թէ չէ այսպիսի եղանակաւ բան մի յուսած, և մի
զանգատուէք հայ հրատարակչից, մի վիրաւորէք առանց այն էլ
նորա վիրաւորուած սիրտը, շարունակ դռգռմունքների մէջ
հոգեկան աշխարհը, այլ եթէ ինքներդ ոչինչ ընդունակ չէք
անելու կամ կարող չէք անել, թողէք դէթ հայ հրատարակ-
չին իր վեճակին մէջ, ազատէք նորան ձեր կռպիտ նամակնե-
րից, — կեանքի հոսանքը նորան կուղեկցէ և յոյց կը տայ նո-
րան իր անելիքը.....

Ա. Գալստիսեան

Головка.

Августиня Эл. Голпе

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ

Մենք շատ ցաւելով իմացանք նաև Ատրպատականի այժմեան ժամանակաւոր կառավարիչ և Պարսկա-Ճնդկաստանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Խաչատուր ծ. վ. Կարապետեանի մահը: Շնորհիւ իւր երկարատև կեանքին Պարսկաստանի խորքում և իւր նշանաւոր ծանօթութիւններին պետական պաշտօնեաների հետ, նա առ այժմ ամենից յարմար անձը համարուեց սինդի կողմից՝ Ատրպատականի հանգուցեալ առաջնորդին առ ժամանակ փոխանորդելու համար՝ մինչև նորընտիր հայրապետի իւր զաւր ժամանելը: Թէև նա սկզբում, ինչպէս այդ լինում է ամենայն նոր նշանակուած առաջնորդի հետ Ատրպատականում, իր դէմ միայն դժգոհութիւններ ու բողոքներ զարթեցրեց, սակայն վերջերս մի երկու դէպքում ցոյց տուեց նոյնպէս, որ ընդունակ է վճռական քայլեր անել իւր հօտը պաշտպանելու համար հալածանքներից, — էլ չենք ստում թէ նա որքան լաւ գործեր է կատարել իւր հին պաշտօնում՝ Իսպահանում եղած ժամանակ: — Որովհետև նոր նշանակուած առաջնորդը շատ բան ունի անելու այդ կարեւոր երկրում և որովհետև նորա մասին ծանօթութիւններն էլ մեր մէջ տարածուած չեն, այդ պատճառով այստեղ մենք տալիս ենք մեր ձեռքին եղած մի քանի տեղեկութիւնները իրերի նէսէս վիճակի մասին՝

իրբւ ասաջնորդող ծանօթութիւններ այդ երկրում դործունէութեան համար: Այս տեղեկութիւններէց մի քանիսը քաղել ենք անցեալ տարի «Արաքս»-ի Բ. դրբի մաստնախօսական բաժնում խօսուած գրբից (Muller-Simonis, Du Caucase au Golfe Persique. 1892, P.), իսկ միւսները մեր ձեռքում կային ուրիշ աղբիւրներից: Տեղեկութիւնները տալիս ենք այն կարգով, ինչ կարգով բերուած են «Արաքս»-ի նոյն դրբի մէջ Աարպատականի մասին մի քանի վիճակադրական տեղեկութիւնները, որոնք, պէտք է ասած, համեմատաբար հին են և այժմ փոքր ի շատէ փոփոխուած: Սակայն մենք չենք կրկնի այն, ինչ որ այնտեղ մի անգամ արդէն իրբւ ճիշտ տեղեկութիւն բերուած է:

1. Թաւրիզ ասա՝ մօտ 650 տուն հայերով, Ղալում՝ 250 տուն, Լիլավայում՝ 400 տուն մօտաւորապէս. իւրաքանչիւր թաղում եկեղեցիներին կից կանգնած են օրիորդաց և տղայաց դպրոցներ իրենց կից գրադարան-ընթերցարաններով և թատրոնական դահլիճներով, որտեղ ուսուցչական խմբերը երբեմն ներկայացումներ են տալիս: Լիլավայի դպրոցներում ուսանում են 60—90 տղայ և 30—60 աղջիկ. աղքատների որդոցը կրթուելու միջոց տալու համար և որ բողոքականների դպրոցները չը գնան՝ ինքը այդ թաղի ժողովուրդը ամեն տարի 40—60 չքաւոր սաների հօդսը իւր վրայ է առնում՝ այդ նպատակով առանձին ժողովարարութիւն անելով. նոքա հօդում են այսպիսով իրենց ուսուցչական խմբի (որ չորս ուսուցչից և մի վարժուհուց է լինում բաղկացած սովորաբար) ռաճիկը, որը մասամբ էլ ուրիշ աղբիւրներից է վոյանում: Նորահասատա տպարանի արդիւնքը նոյնպէս դպրոցների վերայ է գնում: Դպրոցների հօգաբարձութիւնը կապալով է տուել տպարանը, յայտնի է ի՞նչ գումարով:—Թաւրիզի իւրաքանչիւր թաղ ունի իւր թաղապետը՝ նշանակուած կառավարութիւնից՝ և իւր յատուկ դոյնի դրօշակը: Հայոց թաղերի (կամ ինչպէս կոչում են պարսիկները՝ էրմէնիսթանի) թաղապետը կոչուում է Ղալաբէկ և դրօշի դոյնն է կարմիր:

Թաւրիզի շրջակայքի երեք հայ գիւղերն են Սոհլուր, Մուժամբար և Աշղամուլք, ընկած քաղաքից վեց աշխարհադրական

միջոնի չափ Հիւսիս, Ղարապաղի լեռների հարաւային լանջերին՝ միմեանցից մի քանի վերստերով բաժանուած: Ամենաբարձր մասըն է Մուժամբարը, 120 տուն երկրագործ հայերով, մի քարաշէն հոյակապ եկեղեցով (մօտ 200 տարուայ) և մի երկայարկ սիրուն երկսեռ դպրոցով՝ չորս սենեակներից բաղկացած, գիւղի ամենալաւ տեղում: շինութիւնը սկսեցին 1891-ին և տւարտեցին յաջորդ տարին՝ բոլորը գիւղացոց նուիրատուութիւններով ու ջանքերով. ունին ուսուցիչ և վարժուհի: Գիւղի օդն ու ջուրը և գիրքը հիանալի են (Թաւրիղեցոց ամառանոց): Շրջակայքում հին ուխտատեղիներ կան, որոնցից նշանաւոր է Աներեղոյթ բլուրը (իրբե խաչի աներեղոյթանալու տեղ): Շրջակայ անտառներից գիւղացիք ածուխ են շինում և Թաւրիղ տանում ծախում. անտառի մերձաւորութիւնը նրանցից լաւ հիւսներ է պատրաստել, և մոժամբարցի վարպետը կովկաս է գնում այն տեղի մեծ քաղաքներում իւր արհեստը բանացնելու: Գիւղից հիւսիս բարձրանում է Աղթուշ լեռը (8000 ոտք բարձր), Ղարապաղի լեռների ամենաբարձր դագաթներից մինը:

2. Արդաբիլ գաւառ՝ 20 տուն հայերով, կէսը խեղճ արհեստւորներ, միւսները վաճառական, մի եկեղեցով և մի ընդարձակ, լուսաւոր և մաքուր երկսեռ դպրոցով (քարտէղներ, պատկերներ պատերին կախ, միօրինակ դասադրքեր), որին կից է դրադարանը. ունի և բեմական պարագաներ: Ուսուցիչը ստանում է տարեկան 300 ռուբլի:

3. Ղարապաղի գաւառ: Հայերը կեդրոնացած են երեք դաւառւականերում, որոնք միմեանցից 1—2 աղաջ (6—12 վերստաչափ) հեռաւորութիւն ունին և որոնց իւրաքանչիւրը պարունակում է 9—12 գիւղեր: Քէյվան դաւառակի գիւղերն են՝ Սարանի, Ասրան, Կալալի, Ղէյէմլի, Ահվանլի, Դօքէդէրէ, Կէնսէրայ, Էշրէֆ և Սըղըն: Տգմար դաւառակի գիւղերն են՝ Իւլկիլութիւ՝ 42 տուն, Խանադեհա՝ 100 տուն, Սարդու՝ 25 տուն (հին եկեղեցով, ծերերի ասեղով 600 տարուայ), Ղուլուղին՝ 28 տուն, Շաւլին 10 տ., Նորաշէն և Օղան միասին 60 տ., Ղշլող՝ 28 տ. (առաջ 60 տ. էին, բայց անցեալ տարի մի մասը ցրուեց), Աղա-

ղան (յայտնի չէ մեղ): Միւս գաւառակի և նորա գիւղերի մասին մենք չունենք տեղեկութիւններ: Քէյվանում մօտ 250—300 տ. միւս երկու գաւառակներում 600—650 տ. Հայ կայ, ընդամենը Ղարադաղում մօտ 900 տուն Հայ կայ: Գիւղերի մէջ ամենաբազմամարդն է Խանագետհը, որ կարող է Ղարադաղի լուսաւորութեան կեդրոնը կոչուել, որովհետեւ 1888-ից սկսած ունի Ղարադաղի միակ դպրոցը՝ Հին քարաշէն կամարակապ եկեղեցու հարաւակողմը: Հետաքրքրական է այդ դպրոցը. 8 արշին երկայնութիւն և $2\frac{1}{2}$ արշին լայնութիւն ունի, պատուհանների փոխանակ չորս ծակեր են բացուած, որոնցից մի-մի կառուց հազիւ ներս սողայ, ամառը բայ՝ ձմեռը թղթած: Ներսը մի քանի կոտորտած նստարաններ են շարուած, որոնց վերայ նստել չի լինում և մանուկները խոնաւ գետնին են թափթփում: Զմեռը 60-ի չափ աշակերտներ են լինում, իսկ զարնանամօտին գրեթէ բոլորն էլ ցրուում են՝ ուսուցչին շուարած թողնելով, որովհետեւ ռոճիկները դժուարութեամբ է ստանում: Ուսուցչի ռոճիկը ինչպէս այստեղ, նոյնպէս էլ գրեթէ միւս գաւառներում, ամսական մի ղուան է իւրաքանչիւր աշակերտից, — նաև սենեակ, վառելիք և ուտելիք: Գիւղացիք իրենց առաջին ուսուցիչների ռոճիկը ժամանակին չը հասցրին, ծուլութիւն արեցին և զուցէ մի քանիսն էլ բոլորովին կտրեցին. այդ պատճառով ուսուցիչը թողեց և հեռացաւ. այն ժամանակ խանագետհը խրատուեցին և սկսեցին աւելի խնամքով վերաբերուել դէպի ուսուցիչը. այդ պատճառով երեք տարի միայն դպրոցը՝ իւր շինութիւնից դէսը՝ ուսուցչի երես է տեսել: Զր գիտենք՝ այս տարի էլ ունի՞ն ուսուցիչ թէ ոչ: Գիւղացիք խոստանում են ամենայն ճշտութեամբ կատարել իրենց պարտքը, տարեկան 50 թուման (145 ռուբլ) և սենեակ, ուտելիք և վառելիք տալ, միայն թէ իրանց զուրկ չը թողնեն փոքր ինչ լոյսից: Այդ գիւղի դպրոցին են նայում և շրջակայ մանր գիւղերը: Աղաղանում էլ դպրոց են շինում այժմ: — Առ հասարակ Ղարադաղի բոլոր Հայ գիւղերն ընկած են գրեթէ մի դժի վերայ արեւմուտքից արևելք՝ Արաքսի մօտերքով, իրարից կէս-կէս ժամ հեռու, անտառապատ լեռների լանջերին կամ անմատչելի ժայռերի կա-

տարներին և խոր ձորերում, որոնց միջև ընկած շաւիղները բարձրանում ու ցածրանում են ժայռերն ու խաղաղ հովիտները: Մի քանի զիւղեր իրենց անմատչելի դիրքի շնորհիւ ազատ են մնացել արտաքին թշուառութիւններից և պատսպարել են այգալիսի ժամանակները շրջակայ գիւղացիներին: Այգալիսի մի դիրք ունի և Խանագեա՛հը, արեւելքից և հիւսիսից բարձրանում են ահագին ժայռեր, հարաւից և արեւմուտքից ընկած է խոր ձորը. զիւղը երեք մուտք ունի. երկուսը ժայռերի միջով երկու նեղ կիրճերից անցնելով, և մէկն էլ ձորի անդունդից վեր բարձրանալով: Խորը և վեհ սպաւորութիւն է անում Ղարադաղի բնութիւնը, անտառապատ կապոյտ լեռների վերայ հեռու հարաւում մէզն է արշաւում, իսկ փոքր ինչ հեռու ժայռերի տակով Արաքսը շտապում է «դէպի ծով»: Շուրջդ լի է վեհութեամբ և հայ հին աւերակներ ամեն մի քայլում քեզ տեսում են, որ դու գտնուում ես քո նախնեաց հարազատ հայրենիքում:—Այժմ Ղարադաղի բոլոր զիւղերն էլ աղատուել են գիւղատէր խաների իշխանութիւններից և իրենցից ընտրուած տանուտէրներով են կառավարւում (Քէյվանի զիւղերի կառավարութիւնը առանձին է): Արտաքուստ ապահովուելով գիւղացիք այժմ սկսել են իրար դէմ ներքին կռիւներ, թշնամութիւն, անպատմելի յիշոցներ, տուրութակ և նոյն իսկ արիւնհեղութիւններ: Քանի որ խաների ձեռքի տակ էին, վախենում էին, որովհետեւ ամենափոքր վեճի համար ահագին քաջայ էին առնում երկու վիճող կողմերից էլ. բայց քանի որ աղատուել են, ամեն Աստուծու օր կռիւն անպակաս է: Իսկ նենդաւոր քեօվանները աշխատում են, որ ժողովուրդը կրկին իր նախկին տէրերի ձեռք ընկնի, որ նոցա անունով կարողանան աւելի հարստահարել նորան:— Ղարադաղցիք էլ իրենց անտառներից ածուխ են շինում Թաւրիզի համար:

4. Խոյ քաղաք և գաւառ: Քաղաքի պարսպից դուրս՝ արուարձանների երեք թաղերում—Վերին կամ Աղայի թաղում, Փոս թաղում և Ցածր թաղում կամ Քոչարաղում—ապրում են մօտ 100 տուն հայեր, երկու եկեղեցով՝ ս. Սարգիս (100 տարուայ, այժմ շատ խաբխուլ) և ս. Աստուածածին (նորագոյնը),

երկու քաջանայով (մինը զառամեալ), մի ողորմելի ուսումնարանով և Սարգսի բակում և մի աւելի ողորմելի ուսուցչով, որ իր ձեռքի տակ ունի 15—20 աշակերտ (ամսական մի զուան իւրաքանչիւրից վարձ է ստանում, այն էլ ապառիկ): Ահա մի քանի տարի է Խոսրովայի կաթոլիկ առաքելութեան մի ձեռնասուն ասորի շամաշայ (սարկաւաղ) պաշտօն է ստացել իրեն ռոճիկ տուողներէց՝ այս քաղաքում դպրոց բանալու՝ ճրի ուսուցանելու. հայ մանուկները այնտեղ են յաճախում, որովհետեւ ճրի է: Շամաշան խիստ ատելութիւն է սերմանում դէպի հայերը իր աշակերտների սրտերում: Հայերը սաստիկ թուլացել են իրենց եկեղեցուց:

Գաւառում 4 Հայաբնակ գիւղեր կան,—Սէյդավար՝ քաղաքից $\frac{3}{4}$ ժամ հեռու, գաւառի ամենամեծ Հայաբնակ գիւղը՝ 80 տուն հայերով, մի եկեղեցով ու մի քաջանայով, որ առաջնորդական դործակատար է Խոյ գաւառի և Կօթուրի, անցեալ տարուայ գեկտեմբերից ունի մի ուսուցիչ՝ Վար՝ 40 տուն, մի եկեղեցով ու մի քաջանայով. Դիզա՝ 15 տուն, մի եկեղեցով առանց քաջանայի (Սէյդավարի քաջանան է հոգում նոցա պէտքերը). Մահլաղան (Թէ՛ Մահլապան՝) առաջ մեծ աւան, իսկ պարսից տուած նեղութիւններից ազատուելու համար բնակիչների զաղթելուց յետոյ՝ այժմ 20 տուն հայեր, որոնցից կէսը (158 հոգի, ինչպէս վկայում է կաթոլիկ առաքելութեան 1890 թ. մասնաւոր հաշիւը) նոյն նեղութիւններից ազատուելու համար 1889 թ. կաթոլիկութիւն ընդունեց: Հայերը քաջանայ չունեն, դիմում են Սէյդավարի քաջանային: Այս գիւղի հայոց եկեղեցին ու գերեզմանատունը կաթոլիկներն ուղեցին իսկել հայերից, բայց սէյդավարցիք օգնութեան հասան և 50 թումանի չափ ծախսի տակ ընկնելով՝ կարողացան ազատել հայ կալուածները կաթոլիկների ոտնձգութիւններից: Առ հասարակ հայ գիւղերը սաստիկ նեղուում են պարսիկներից:—Խոյի դաշար նոյնպէս լի է հայկական աւեր վանքերով ու գերեզմանատներով՝ զանազան թուրք գիւղերում, որոնցից ոմանք ուխտատեղի են այսօր էլ հայ գիւղացոյց համար: Սէյդավարից կէս ժամ հեռու մի բլրի վրայ է ս. Վարդանի մատուռ-ուխտատեղին:

5. Մակո— Գաւառ— և Գիւղաբաղաբում 80 տուն հայ կայ, որից 35 տուն բուն քաղաքում, իսկ 45 տուն մի արուարձանում: Առաջ բոլորն էլ քաղաքումն էին կենում: Բայց երբ վերջերս հարուստները կամեցան բաժանուել աղքատ դասակարգից, այն ժամանակ՝ Մակուի խանը վերջինին մի զեղեցիկ արուարձան շնորհեց բնակութեան համար՝ քաղաքից դուրս: Ունին մի ունուցիչ (եթէ մինչև այսօր մնացել է), որ ուսուցանում է 40—45 մանուկներ: Մակուից դիպի արեւմուտք է ընկած Քիշմիշ-Թափա հայ գիւղը՝ 60 տուն, առանց դպրոցի, իսկ Մակուի հարաւ-արեւելեան կողմը ս. Թադէոս հռչակաւոր վանքն է, 20 տուն խիստ աղքատ հայ ժողովրդով:

6. Սալմաստ Գաւառ, որի հայաբնակ գիւղերից միայն դըպրոցներ ունեն հաւթուանը՝ 350 տուն, Փայաջուկ՝ 250 տուն, Մահլամ՝ 200 տուն և Ղալասար՝ 45 տուն: Հաւթուանումն է Սալմաստի գրադարանը, սկսեալ 1886-ից, այնտեղ գիւղացու որդիք երեկոցեանները փոքր ինչ մասւոր սնունդ են ստանում: Մօքա և Մառնա գիւղը զուտ հայաբնակ են: Մահլամ գիւղի ուսուցիչը Թաւրիզի «Սէր» ընկերութեան ընծայած առաջին պտուղն է: Հին-Քաղաք*) գիւղն էլ ունի իւր ուսուցիչը, որ նորա քահանան է (անցեալ տարի Մխիթարեան եպիսկոպոսից ձեռնադրուած գիւղի վերայ): Միւս գիւղերից մենք գիտենք Ղզլջամայ՝ 40 տուն հայերով (50 տուն էլ թուրք), որի եկեղեցուն կից մի սենեակում ծալապատիկ նստած ուսանում են 20-ի չափ աշակերտներ, Սաւրայ գիւղը՝ 100 տուն զուտ հայ (22 հոգի կաթոլիկ են դարձել՝ վերոյիշեալ աղբիւրի հոմաձայն) և 250 տուն պարսիկներ, մի փառաւոր եկեղեցով, երկու քահանայով և մի աղայոց մասնաւոր դպրոցով, որ աշակերտների թուշակով է պահպանում իր զոյութիւնը: Այս գիւղի հարաւ-արեւմտեան ծայրումն է Մար-Գիւվերգիւ ասորոց վանքը, այժմ հայ Մխիթարեան վարդապետների գործունէութեան կեդրոն:

Սալմաստը իբրեւ բուն հայկական գաւառ՝ ունի բազմաթիւ ուխտատեղիներ, որոնցից նշանաւոր է Դէրիկայ Աստուածամօր

*) Սա հին Առքապատականի մայրաքաղաք Սալմաստն է, նախնի հայաստանի առաջին քրիստոնեայ քաղաքներից մէկը, որ իւր անունը տուել է գաւառին: Նա այժմ էլ երբեմն Հին-Սալմաստ է կոչուում:

Հնադարեան վանքը, Դուշմանի ձորում (Դիւշմէն-դէրէ), Պարսից և Տաճկաց սահմանագլխին, որ իր բուժիչ Հանքային ջրերով (ծծամբջրեր) Հրաշագործի Համբաւ ունի և փափագելի է Հայ ժողովրդին։ Մի ժամանակ ծաղկեալ վիճակ ունէր վանքը և ընդարձակ հողեր, որոնք անհոգութիւնից՝ ժամանակի ընթացքում՝ պարսիկ սէյիդ աղաների ձեռքն անցան, մանաւանդ՝ երբ այդ կողմերում խիստ յայտնի Յովհաննէս վ. Բաղունին (որին «Քաջալ վարդապետ» են կանչում տեղացիք) կողոպտեց վանքը և՝ թողնելով վանահայրութիւնը՝ անցաւ Տաճկաստան։ Վանքը այնուհետեւ ամայացաւ, և սալմաստցիք քրդերի երկիւղից բարձի թողի արին իրենց ուխտատեղին և նորա հողերը ձորի մէջ, որոնց վերայ ամառները քրդերն սկսեցին եայլաղ աւել՝ որոշեալ Հարկ տալով դորա փոխարէն պարսիկ սէյիդներին։ Բայց 1889 թուին, մի երիտասարդ, Մովսէս Միքայէլեան, եկաւ Սալմաստ և ափսոսալով նորա ամայութեան վերայ՝ առաջնորդից իրաւունք խնդրեց վանքը կառավարելու, և ստացաւ։ Այնուհետեւ քաջ երիտասարդը միայնակ նստած վանքի չորս պատերում՝ սկսեց դիմադրել աւազակներին, որոնք յարձակուփներ էին անում վանքի վերայ, և առաջնորդի ու էմիր-նիզամի զործակցութեամբ փոքր ի շատէ նոյա հեռու է պահում վանքից։ Միեւնոյն ժամանակ նա դնում է վանքի Համար մի քանի կառու հող և մի քանի դուլս տաւար՝ ոմանց նիւթական օժանդակութեամբ, և սալմաստցիք վստահութեամբ սկըսում են ուխտ գալ, նորոգում են վանքի մօտ մի քանի խարխուլ խրճիթները և վանքի քայքայուած գմբէթը, մինչև որ վերջապէս Հանգուցեալ առաջնորդը վանահայրութեան կոնդակ է տալիս Բաղրեանդայ ս. Յովհաննէս (Իւլ-Քիլիսէի) վանքի միաբան Բաղարատ վ. Թաւաքալեանին, որ Հասնում է իւր պաշտօնավայրը 1891 օգոստոսին։ Այդ ժամանակից վանքն սկսեց աւելի ծաղկել—յետ դնուեցան հողերի մեծ մասը, որոնց Համար վանահայրը ժողովարարութիւն արեց Սալմաստում, Խոյում և Ուրմիում, այսպիսով վանքն ապահովուեց նիւթապէս։ Սակայն դեռ վանքը չունէր արտաքին ապահովութիւն, առանց պարսպի էր և քրդերի երկիւղից՝ օգտուում էր միայն իրեն մերձա-

կայ հոգերից, մինչդեռ լուս հոգերը հեռու էին ընկած, անապահով ու վտանգալից ձորում, որտեղ քրդերն ազատ եայլաղ էին անում տարուայ տմենալաւ եղանակներին: Այդպիսի վտանգալից վիճակին դո՛հ դնաց անցեալ տարի Մովսէսը, սպանուելով ձորում քրդերից: Բայց վերջապէս վանահօրը յաջողուեց պարիսպ շինելու հրամանը ստանալ և այդպիսով փոքր ի շատէ ապահովել վանքի բնակիչներին ու նոցա կայքը:— Իւր դիրքի շնորհիւ վանքը նաև ուրիշ նշանակութիւն ունի: Իբրև Սալմաստի և Վանի միջև հաղորդակցութեան համար միակ յարմար անցքը (եթէ չը հաշուենք աւելի հեռու ընկած Կոթուրի ճանապարհը հիւսիսում), նա քարվանսների սովորական ճանապարհն է երկու երկրների մերձակայ դաւառներում առևտուրի հաղորդակցութիւն պահպանելու համար: Նորա ապագան մեծ է. այդ պատճառով կաթողիկոսները վաղուց ձգտում են այդ նշանաւոր կէտին տիրանալ, բայց մինչև օրս նրանց այդ չէ յաջողուել: Այսօր քրդերի շնորհիւ այդ ճանապարհը երկիւղալի է և սակաւամարդ:— Դերեկի վանահայրը Սալմաստի յաջորդն է և միևնոյն ժամանակ նորա և շրջակայքի հայ դպրոցների ընդհանուր վերատեսուչ: Մենք ցաւելով լսեցինք, որ վանքի պարիսպները այժմ քանդել են:— Սալմաստում 1200 տուն հայ կայ, 26 հայաբնակ զիւղերով, որոնց իւրաքանչիւրի մէջ հազիւ 10—20 հասակաւոր տղամարդ լինի. բոլորը պանդխտութեան են դնացել:

7. Ուրֆայ քաղաք և գաւառ: Քաղաքում 45 տուն հայ կայ, դորա մէջ հաշուելով նաև Սալմաստից այնտեղ հաստատուած մի քանի վաճառականներին, մի փառաւոր եկեղեցով, որ կարող է ամբողջ թեմում միակը համարուել իւր գեղեցկութեամբ (շինութիւնն սկսուեց 1889, աւարտուեց 1891, օծուեց անցեալ տարի Վարդանանց տօնին Տ. Թաւաքալեանի ձեռքով) և մի երկայարկ դեղեցիկ դպրոցով նոյն եկեղեցու բակում (շինուած անցեալ տարի՝ եկեղեցու օծման ժամանակ յիշեալ վարդապետի յորդորմամբ և մի քանի անձանց ջանքերով հաւաքած նուիրատուութիւններով. նուիրատուների մէջ յիշելի են այրի տիկնայք Մանիա հասրաթեան և Բերսաբէ Պետրիօկիւնեան,

որոնք Հարիւրական թուման նուիրեցին և 5 տարով ստորագրուեցին այդքան վճարել ամեն տարի): Զը զիտենք, զասաւանդութիւնն սկսուել է թէ ոչ Տեղացի Հայերը խնամադած են ասորիների հետ, նոցա զգեստն են հագնում և նոցա լեզուն խօսում, այնպէս որ չի կարելի իմանալ, Հայ են թէ ասորի. շատերը իրենց և Հայ են ասում, և ասորի: Ասորիք այստեղ ունեն 6 եկեղեցի (երկու բողոքական, երկու կաթոլիկ, մի նեստորական, մի եպիսկոպոսական), մի ասորերէն լրագիր «Ջարիրդ-Բարա» («Արեգակի ծառագայթ») անունով՝ նեստորականների համար, որ հրատարակուում է Ուրմիոյ բողոքականների տպարանում: Քաղաքի շրջակայքում հեռեւեալ զուտ Հայաբնակ զիւղերը կան, — Գեարդարաւ՝ 150 տուն, մի պարզ եկեղեցով և չորս քահանայով, Բաբարի՝ 150 տուն, մի եկեղեցով, Նախուան-թաթա՝ 160 տուն, մի եկեղեցով չորս քահանայով, և Իսալու՝ 40 տուն, մի եկեղեցով և մի քահանայով: Ռահվայ ունի 100 տուն Հայ և 30 տուն ասորի. Հայերն ունեն մի եկեղեցի և մի քահանայ: Ամբողջ գաւառի զիւղերում 1200 տուն Հայ կարելի է հաշուել՝ առանց մի պարոցի. նոքա մեծ մասամբ թրքախօս են, մանաւանդ Բաբաուլ գաւառակում:

8. Քիւրդերու հասարակութեան: Նորա գլխաւոր քաղաքում, Սովուճ-Բուլխում (Ուրմիոյ լճի հարաւային կողմը, 15,000 բնակչով) 120 վաճառական Հայ կայ (450 հրէայ և մնացածը քիւրդ) մի եկեղեցով ու քահանայով առանց պարոցի. Հայ մանուկները բողոքականների դպրոցն են յաճախում և Հայերէն լեզուով այնտեղ ս. զիրք են անգիր անում: — Քաղաքից 3 ժամ հեռու է Դէրէլէք Հայ զիւղը՝ 60 տուն բնակչով, որոնք քրդերէն ու թուրքերէն են խօսում, մի եկեղեցով ու քահանայով: Անցեալ տարի (1892) Սովուճ-Բուլխի Հայ վաճառականները սկսեցին զիւղում մի դպրոց շինել տալ, որ դեռ չաւարտած դասաւանդութիւն էր սկսուել խոնաւ դետնի վերայ. ուսուցիչը նոյն զիւղիցն է, Արամեան դպրոցի ընթացաւարտ: Գիւղից և իջարից կէս-կէս ժամ հեռու են ընկած Հայաբնակ զիւղերը՝ Գրզըլզորի՝ 15 տուն և Կաֆիս՝ 10 տուն, առանց եկեղեցու և դպրոցների:

Գաւառականների մէջ Հայաբնակ է Սուլ-Դուղին (Ջրալի դաշտ) բերրի դաշար՝ 150 դիւղերով, որոնցից՝ Հայաբնակ են Նաղադէյ՝ 60 տուն, մի ցեխաշէն եկեղեցով և մի քաւահանայով, Թօփդ-Ավայ՝ 12 տուն, առանց եկեղեցու և քաւահանայի, Գեօռն-Ավայ՝ 7 տուն (նոյնպէս), Թուն-Դէնայ՝ տուն (նոյնպէս), Մէհամմադեար՝ 60 տուն, մի եկեղեցով և մի քաւահանայով, Հասանլի՝ 7 տուն (առանց եկեղեցու և քաւահանայի), Բատանի՝ 6 տուն (նոյնպէս)։ Բոլոր Սուլփուղիք ընդամենը 162 տուն՝ թրքախօս են, դաղափար չունեն աղդի և կրօնի մասին։

9. Մարաղայ գաւառ և գաւառ։ Գաղաքում (Թաւրիզից հարաւ, Ուրմիոյ լճի հարաւ-արեւելեան կողմը) 100 տուն հայ կայ, որոնք բնակուած են մի առանձին թաղում, էրմէնխաթա-նում ունեն աս. Յովհաննէս անունով մի եկեղեցի (100 տարուայ շէնք, հնայած) և մի զառամեալ քաւահանայ։ Եկեղեցու բակում դպրոցի ողորմելի շէնքը կայ. երբեմն լինում է ուսուցիչ, երբեմն ոչ։ Հայերի վերայ կարգուած է մի յատուկ վերատեսուչ, և ավար. ժողովուրդը խիստ սղէտ է. շատերը թուրքերէն են խօսում, կանանց հաղուստը թրքական է։ Մխիթարեան եպիսկոպոսը մի խիստ նամակ էր գրել անցեալ տարիները և յորդորել էր հայ հասարակութեանը փոխել իրենց կանանց զգեստները։ Հայերը մեծ մասամբ հիւսն են (քաղաքը շինուած է Սոհունդ լեռան հարաւային փէշերին), զինեալաճառ և զլիաւորապէս զինագործ (Մարթինի լաւ հրացաններ են շինում)։

10. Նախալիայի վանքը Արաքսի ափում, ժայռերի մէջ ամրացած, և բարձր ու ամուր պարսպով պատած։ Վանքը օրէ-ցօր քայքայուում է վանահօր և նորա նախորդների անհոգութիւնից։ Սյժմեան վանահայր Վահան վարդ. Գէորգեան սինոդին քանի անգամ խնդիր է տուել հեռանալու դէպի Ռուսաստանի մի ուրիշ վանք, բայց մերժուել է։

Ամիոփենք և կղրակայնենք։ Ատրպատականի կրթական դործը ներկայումս հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.— չորս դպրոց Թաւրիզում իրենց երկու ընթերցարաններով, մի դպրոց Մուշամբարում, մի դպրոց Արգաբիլում իր ընթերցարանով, երեք դպրոց Սալմաստում մի ընթերցարանով և մի դպրոց

րոյց Ուրմիում, ընդամենը 10 Հաստատուն դպրոց 4 ընթերցարանով, որոնցից միայն վեց դպրոց և երկու ընթերցարան դաւառներում, իսկ մնացածը Թաւրիզում, աղջիկներ սովորում են Թաւրիզի երկու դպրոցներում, Արգաբիլում, Մուժամբարում և կարծեօք նաև Մալմաստում (ընդամենը 5 տեղ)։ Իսկ եթէ սորա վերայ տւելացնենք նաև Ղարաղազում, Մալմաստում, Քիւրդիստանում և Մարաղայում եղած անհաստատ դպրոցները, էլ չենք խօսում Խոյի, Մակուի և Մալմաստի մասնաւոր դպրոցների մասին, այն ժամանակ մենք կրտսններ որ այս երկրում՝ Համեմատելով առաջուայ տարիներին՝ կրթական գործը զգալի կերպով յառաջացել է և ժողովուրդը շատ աւելի ինքնայօժար նպաստում է ուսման գործին՝ քան երբ և իցէ։

Սակայն չը պէտք է յափշտակուել այդ աւետումը լսելով։ Դպրոցներից մի քանիսի գրութիւնը շատ խղճալի է, ինչպէս այդ տեսանք մի երկուսի նկարագրութիւնից, և այսօր կան՝ էգուց չըկան. ուսուցիչը հեռանում է թէ չէ, դպրոցն էլ փակուում է։ Իսկ գիւղերում ուսուցիչ ասած բանդ շատ տեղ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Վանից ու Բաղէշից եկած մի քանի Համայներ և կամ «պատուելիներ», իսկ երբեմն էլ Արամեան դպրոցի ընթացաւարտներ. լաւ ուսուցիչների պակասութիւնն ամեն տեղ ըզգալի է։— Բացի այդ, դրեթէ բոլոր գիւղական դպրոցներն աղքատ են նիւթապէս և բոլորովին զուրկ դասական ամենայն յարմարութիւններից։ Նոյն իսկ դասադրքեր ճարելն էլ խիստ դժուար է լինում այդ երկրի խորքերում։ Մեր Կովկասի Հրատարակութիւնները այնտեղ չեն Հասնում, կամ շատ դժուարութեամբ, դոնէ Թաւրիզում պէտք է լինէր յատուկ զրաւաճառանոց, որ մեր դասադրքերից ստանար մասնաւոր զեղչով և գիւղերից ու քաղաքներից իրեն գիմողներին Հասցնէր։ Սակայն պէտք է խորութիւն գնել և դասադրքերի մէջ։ Ատրպատականի տգէտ գիւղացին արհամարհում է փոքր ինչ իրաւամբ շան և կատուի պատկերները կրող դրքերը, և աւելի լաւ է Համարում նոյա տեղ իւր երեխայի ձեռքը տալ Սաղմոս և Նարեկ։ Դասադրքերի մէջ այս կողմից ամենայարմարն է նոյն ժողովրդի Հօգով զրուած և կամ նորա մանկական երեւակայութեան ար-

դիւնք եղող բանաստեղծութիւնների ժողովածուն և նորա վերայ հիմնուած ուսուցումը, քան թէ գուցէ շատ շնորբով կազմած՝ բայց անպէտք ինքնաստեղծ բանահիւսովութիւնը: Ուստի և, հաւանաբար այս կողմերում, միշտ նախադասելի են Վասպուրականի ժողովրդական երգերը, որոնք հաւաքուած են պ. Ս. Մանգինեանի յօրինած ընթերցարաններում:

Բայց դասադրքերի և առհասարակ գրքերի լայն ծաւալումը Ատրպատականում ընդ միշտ հաստատ հողի վերայ դնելու համար՝ անհրաժեշտ կարևոր է, որ մեր հրատարակիչները մի մասնաւոր (և բաւական խոշոր) զեղչ նշանակեն իրենց բոլոր գրքերի և առաւելագէս դասագրքերի վերայ յատուկ Պարսկաստանի համար, ինչպէս որ այդ փոքր ի շատէ գործագրում են ուրիշ տեղերի մի քանի հայ հրատարակիչները: Առաջարկելով այդ նոյնը նաև Կովկասի մեծայարդ հեղինակներին և հրատարակիչներին, կը ցանկայինք որ ըստ կարելոյն փութով մի հայ գրախանութ բացուէր Թաւրիզում, որ խիստ էժան գներով գրքերը Ատրպատականի զիւղերում տարածելուն նպաստէր: Մենք խմայանք որ պ. Գ. Սյվաղեանը յանձն է առել գրքեր և դասական պիտոյքներ հասցնել Պարսկաստանի կորօստ հայ զիւղերին: Առ այժմ այդ շատ լաւ է. թող մի ուրիշն էլ ուրիշ բան անի:

Սակաւ չեն և այնպիսի դէպքեր, երբ դպրոցի գործը խանգարուում է առատաձեռն հասարակութեան մի քանի անդամների անբարեմտութիւնից և իրեն ժողովրդի ծովութիւնից: Արդարիւր բաւական ապահովուած դպրոցը մի ժամանակ յանկարծ փակուեց, որովհետև մի մարդ գումարներն իր ձեռքում պահած լինելով՝ օգտուել էր նոցանից իւր վաճառականական ձեռնարկութիւնների համար: Իսկ ինքը ժողովուրդը թէև ուսումը սիրում է և յարգում և պատրաստ է ամեն տեսակ զոհողութիւններ անել նորա համար, բայց չափազանց ծոյլ է և անշարժ. «Աղա՛, կասի քեզ Ղարաղազցի հայր, մենք անտէր ենք, մեր հողըք քաշող չըկայ. մեզ պէտք է մի իշխանաւոր մարդ՝ որ մեզ համար ուսուցիչ ուղարկի և նրա վճարքը մեզանով կարգի դնել տայ. մենք սովոր ենք հրամաններ կատարելու. մէկը պէտք է հրամայի և մենք կատարենք. իսկ եթէ բանը թողնուի

մեզ, անկարելի է, որ մենք մի բան անենք, որովհետև անկարելի է որ իրարու հետ համաձայնենք»։ Այդպիսի մարդոց հետ դործ ունենալիս պէտք է անդադար խթել նոցա կողքին, և սաստիկ խթել, որ նոքա սեղից շարժուեն։

Յամենայն դէպս, ամբողջ Ատրպատականում կարգին ուսուցիչների սով է. վատերն էլ չեն ճարուում. ժամանակ է նոցա վարժապետներ տալու վերայ մտածել։

Այժմ մի քանի արեւելի-թիւնեցի քանի էջմաշի օպարտա-
մէլ-թիւնեցի հասին։— Միջին և ստորին դարերում կրօնական հոռմը երբ յաջողութիւն չըզտաւ հայոց մէջ, ընդհակառակը՝ խիստ ընդդիմութեան հանդիպեց, այն ժամանակ Արեւմտ-
քում իր կորուստները փոխարինելու համար՝ աչքերը դարձրեց դէպի Արեւելքի նեատորական ասորիները, որոնք ապաւինած և ամրացած էին Քիւրդիստանի լեռներում իրենց կրօնապետի՝ Մար-Շիմոնի ձեռքի տակ։ Այդ նպատակով անցեալ դարի վեր-
ջերը Մոսուլում՝ իբրեւ կեդրոնում՝ հաստատուեց Դոմինիկեան մի առաքելութիւն, որ իր ճիւղերը տարածում էր դէպի Հիւսիս՝ Հարաւային հայաստանի նշանաւոր կեդրոնները և մանա-
ւանդ Զաւ գետի հովտում։ Արդէն բաւական արմատներ էր բռնել նոցա դործը, որ Ամերիկայում դարուս սկզբին (1810 թուականին) կազմուեց «Արտաքին առաքելութեանց տե-
սուէնների ամերիկեան խորհուրդը» որ կառավարում էր ամերիկական բողոքական բազմաթիւ դաւանութիւնների բո-
լոր-արտաքին առաքելութիւնները։ Նա նշնպէս իւր ուշքը դարձրեց ասորոց վերայ, և որովհետև Պարսկաստանի ասո-
րիները դեռ զրեթէ անձեռնմխելի էին մնացել կաթոլիկնե-
րից, ուստի և 1835 թուին ուղարկեց նոցա մէջ առաջին մի-
սիոնարներին, որոնք եկան և Ուրմի քաղաքում իրենց կեդրոնը հաստատեցին։ Կաթոլիկ աշխարհը իսկոյն զգաց վտանգի մեծու-
թիւնը, — ամբողջ տաճկական Քիւրդիստանը բնականաբար են-
թակայ էր լինելու բողոքականների յարձակմանը և կաթոլիկու-
թեան գործը այդ տեղում. զուցէ վերջնական հարուած էր կրե-
լու հոռմը անհրաժեշտ համարեց մի առաքելութիւն ունե-
նալ Պարսկաստանում՝ իբրեւ դիմադիր բողոքականութեանը,

և ոմն Բորէ, յետաշըջուած կաթողիկէ Ֆրանսիայի յանձնակատարը Պարսկաստանում, որ գալով այդ այդ երկիրը՝ ուսումնարաններ էր հաստատել Սալմաստում և Ուրմիում, բերել տուեց 1840 թուին առաջին լազարիստ միսիոնարներին (Փուրնիէ, Դարնիս և Կլիւզէլ)։ Նոքա կեդրոնացան Ուրմիայում, յաջորդ տարին էլ Թաւրիզում, շարունակելով ղեկավարել Բորէի դպրոցը Իսպահանի հայոց մէջ։ Սակայն կաթողիկէներն մոտաքը երբէք սիրով չէին կարող զիտել ոչ հայերը, ոչ այն ժամանակուայ ռուսաց զեսպանը Թէհրանում և ոչ նոյն իսկ Պարսից կառավարութիւնը։ Ուստի Շահի մի Ֆիրմանով ընդհանրապէս արգելուեց հաւատափոխութեան քարոզութիւնը՝ երկրից արտաքսելու սպառնալիքով։ Այդ պատճառով միսիոնարներէց մինը (Փուրնիէ) արտաքսուեց։ Սակայն մնացեալ երկուսը յամառութեամբ շարունակեցին իրենց դործը, իսկ միւս կողմից յարաբերութիւնները լարուել սկսան նոցա և բողոքական ընկերութեան միջև։ Վերջինիս զլիաւորը և հիմնադիրը ամենաջերմ թշնամին դարձաւ կաթողիկոսութեան թէ իւր մի նշանուոր դրուածքում («Ութը տարի Պարսկաստանում նեստորական քրիստոնէաների մէջ») և թէ իր յետագայ դործունէութեան մէջ։ Նա դատ բաց արեց լազարիստների դէմ, մեղադրելով նոցա Արդիշայի (ասորի զիւղ Ուրմիոյ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին, Բարանդուս-չայ գետի ձախ կողմը) եկեղեցու տեղը յափըշտակելու դործում (այդ նեստորական եկեղեցին նոքա նորոգելու ձեռնարկեցին, քանի որ իրենք սեփական եկեղեցի դեռ չունէին)։ Դատը Թէհրանում քննուեց և երկու միսիոնարներն էլ արքայական Ֆիրմանով երկրից արտաքսուելու պատուարուեցան։ Սակայն Կլիւզէլ կարողացաւ պահուել և խոյս տալ պատժից, մինչև որ Թէհրան ուղարկուեց Ֆրանսիական կառավարութեան քաղաքական դործակալը՝ Դը-Սարաիժ (1866) և ազատութիւն շնորհել տուեց միսիոնարին։ Ֆրանսիական ներկայացուցչի մոտաքը Թէհրանում կաթողիկոսութեան ճանապարհը հարթեց. այսպիսով նորա դժուար ժամանակներն անց կացան. տալիս էր հաստատ հողի վերայ կանգնեց, և Կլիւզէլ նշանակուեց Պարսկաստանում հռովմի դործակալ (դէլէգատ)։

Լազարիստներն իրենց մի ճիւղը Հաստատեցին նաև Սալմաստի Խոսրովա դիւղաքաղաքում (Յին-Քաղաքից մի ժամ գէպի արևելք, այժմ 300 տուն ասորիներով), որտեղ կաթոլիկութիւնը պատահաբար մնաւ էր զործել դեռ անցեալ դարու վերջերից, և խրախոյս ու օժանդակութիւն ստանալով Մոսուլից՝ մինչև անգամ նենստորական էր դարձրել տեղւոյն եպիսկոպոսին (որ զնաց Ախալցխա պաշտօնապէս ընդունեց կաթոլիկութիւնը):

Ներկայումս կաթոլիկութիւնը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում Ատրպատականում: Հռովմի գործակալը Պարսկաստանում ներկայումս է Մոնթեթի անունով մի եպիսկոպոս. նրատում է Ուրմիում: Լազարիստների առաքելութիւնը այնտեղ բաղկացած է 5 միսիոնարներից. նոքա միայնակ չեն եկել, այլ իրենց հետ բերել են Եւրոպայից նաև 7 «բոյրեր», որոնք կուսանաց վանքն են կազմում: Նոցա բնակարանները զետեղուած են միասին՝ քաղաքի ծայրում, պարսպի մօտ. ունին մի փառաւոր եկեղեցի. դպրոցում սովորում են 100-ի չափ աշակերտներ, որոնցից 12 Հոգի ամեն տարի ուղարկուում են Խոսրովայի դըպրոցը կատարելագործուելու. որբանոցում 50 որբեր կան. գաւառում ունեն 45 դպրոց. դաւառի ասորի զաւաններից (քահանաներից),—որոնք կաթոլիկութեան անցնելուց յետոյ սկսել են չ'ամուսնանալ,—50 Հոգի նոցա գործակից են և նոցա ձեռքին են նայում: «Բոյրերն» ունեն մի բուժարան, մի օրիորդաց դպրոց, պատսպարան, և հիւանդներին էլ այցելութիւններ են անում տներում: Ուրմիոյ առաքելութիւնը Եւրոպայից ստանում է տարին հետեւեալ գումարները,—ձաւատոյ քարովութիւնից և Սրեւելեան դպրոցներից՝ 15,500 Փրանկ, Աւստրիայից՝ իբրև պատարագների վարձ տեղացի Հոգեւորականութեանը՝ 15,000 Փրանկ, իսկ Հռովմի գործակալը ստանում է առանձնապէս 13,000 Փրանկ (որից 2000 Փ. Սալմաստի Հայ Մխիթարեան վարդապետներին, 2000 Փ. Իսպահանի ճիւղին և 1500 Փր. տեղացի Հոգեւորականութեանը), ընդամենը միմիայն Ուրմիոյ առաքելութիւնը ստանում է 23,000 Փ. իր և իր գործի Համար:

Խոսրովայումն էլ, որտեղ նստում է կաթոլիկ ասորոց մի արքեպիսկոպոս, կան 4 կամ 5 եւրոպացի միսիոնարներ,

որոնց օգնական են 3 ասորի քահանաներ: Թուով նոցա հա-
լասար են (7 հոգի) և «Գլթութեան քոյրերը», որոնք տեղացի
կանոնացից են ջովնուած: «Քոյրերն» ունեն որբանոց, պատսպա-
րան, օրիորդաց դպրոց. իսկ միսիոնարներն ունեն մի միջնա-
կարգ գիշերօթիկ դպրոց սեմինարիա անունով, որտեղ միայն
15—20 հոգի են սովորում: Նոցանից ով պէտք է կրօնաւորուի,
սովորում է աստուածաբանութիւն: Սակայն դպրոցը չի արդիւ-
նաւորում եռանդուն միսիոնարների ջանքերը, տղայքը ձանձ-
րացած կիսատ են թողնում դպրոցը և փախչում, այնպէս որ
իւր հիմնարկութեան օրից (1844) մինչև այժմ 20 քահանայ
հազել է դուրս եկել դպրոցից՝ նորա վերայ արած ծախքերը
յիտ դարձնելու համար. իսկ այդ ծախքերը չջափելի են: Սեմի-
նարիայի կողքին կայ և մի տարրական տղայոց դպրոց, որի ու-
սուցիչներն են զիւղացի ասորիները և երբեմն էլ նոյն սեմինա-
րիայի աշակերտները: Խոսրովայի ճիւղը ստանում է տարեկան
15,000 Փրանկ հաւատոյ Քարողչութիւնից և Արևելեան զըս-
րոցներից (հռովմում), իսկ տեղական կղերի պահպանութեան
վրայ ծախսուում է Աւստրիայից ստացած դումարը: Երկու ճիւղ-
ներն էլ ստանում են երբեմն նաև խոշոր նուէրներ Եւ-
րոպայից: Ուրեմն երկու առաքելութիւնները ստանում են
58,000 Փրանկ, իսկ եթէ հաշուենք նաև տեղական կղերի, հայ
միսիթարեանների և Իսպահանի համար ստացածները (30,000),
կըստանանք 88,000 Փր., որ տարեկան Եւրոպայից Պարսկաստան
են փոխադրում կաթոլիկութեան դործը առաջ մղելու համար:

Ամբողջ Պարսկաստանում կաթոլիկ ժողովուրդը բաժա-
նուած է երեք առաքելութեան վերայ. ա. Ուրմիոյ առաքելու-
թեան ժողովուրդը կազմում են քաղաքում 346 հոգի, դաւա-
ռում 3600 հոգի. ամենից շատ կաթոլիկները ցրուած են Շա-
հար-չայի (քաղաքի միջոյն անցնող գետի) դաւառակում, այնու-
հետև Նաւլու-չայի (Ուրմիայից հիւսիս), Բերենդուս-չայի (Ուր-
միայից հարաւ): Բ. Խոսրովայի առաքելութեան ժողովուրդը
3350 հոգի է. ամենից շատ են Խոսրովայում՝ 1740, Փաթաւու-
րում՝ 600 և Գեափիլանում՝ 210 հոգի: Գ. Թէհրանի առաքե-
լութեանը ստորադրուում են քաղաքում՝ 230 հոգի (մեծ մասը

Հայեր), Իսպահանում՝ 220 Հոգի (բոլորը Հայեր)։ Ընդամենը ամբողջ Պարսկաստանում կաթոլիկների թիւն է մօտ 8300 Հոգի։

Բողոքականութեան պատկերը Ասորիստանում, «Ա. Մ. Ն. բողոքական եկեղեցու արտաքին առաքելութեանց խորհրդի» * 53-րդ տարեհաշուի (1890 թ.) Համաձայն, հետեւեալն է.

ա. Ուրբիոյ Ժողով և շրջակայք. Միսիոնարների թիւն է 6 (մինը բժիշկ, միւսը աշխարհական, ֆնացեալը Հոգեւորական), նոյնքան էլ նոցա կանայք, մի առանձին կին բժիշկ միսիոնար, 5 միսիոնարուհիք, տեղացի՝ 63 քարոզիչներ, 21 ուսուցչուհիներ և 104 ուսուցիչներ, 20 եկեղեցական սպասաւորներ, 28 պատահական «Հաղորդողներ», 1941 խակական Հաղորդողներ, տարուայ մէջ աւելացել են 103. դպրոցների թիւն է 114, զիշերօթիկ աղայք՝ 100 Հոգի, աղջիկներ՝ 76, երթեւեկներ 1432 աղայ և 413 աղջիկ, ընդամենը սովորում են 2021. Հոգեւոր կոչման են պատրաստուում 12:—Ուրմիայից մի մզոն հեռու կանգնած է նոցա ահագին եռայարկ քօլէջը, որտեղ սովորում են 140 աղայք (շատը 20—25 տարեկան)։ Աւարտած Հայ երիտասարդներից ուղարկում են զիւղերը իբրեւ քարոզիչ կամ ուսուցիչ։ Ուրմիայի առաքելութեան ճիւղերն են՝

բ. Քիւրդիստանը՝ երկու միսիոնար (մինը բժիշկ), 8 տեղացի քարոզիչներ, տեղացի 12 ուսուցիչ 100 Հաղորդող, 15 դրպրոց 170 աղայ և 30 աղջիկ երթեւեկներով՝ ընդամենը 210:

գ. Թաւրիզ և Նոյա շրջակայք՝ 2 միսիոնար և նոցա կանայք և մի բժիշկ, 3 կին միսիոնարներ, 7 տեղացի քարոզիչներ, 4 ուսուցչուհի և 9 ուսուցիչ, 58 Հաղորդողներ, 9 դպրոց, 20 աղայ և 25 աղջիկ զիշերօթիկ, 83 աղայ և 44 աղջիկ երթեւեկ՝ ընդամենը 172. պատրաստուում են 4 Հոգի Հոգեւոր կոչման:**

*) 1810-ին կազմուած «Խորհուրդը» բաժանուեց 1837-ին երկու խմբի. մէկը իրեն ուղղակի սխեց անուանել յատկապէս «Բողոքական կամ պրիսմիտորիան եկեղեցու արտաքին առաքելութեանց խորհուրդ» (այժմ «Board» կամ «Բորդ»), իսկ միւսը շարունակեց իւր նախկին անունը կրել և նախկին վարչութեանը Հպատակուել 1870-ին երկուսը կրկին միացան իբրաւ միայն առաջինը. պէտք է գործէր Սիրիայում, Պարսկաստանում, Երեւելեան Ափրիկէում և Սենեկայի Հնդկների մէջ (Նիւ-Եօրքի նահանգում)։ Միացեալ խորհուրդը այժմ կոչուում է «Բողոքական եկեղեցի Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներում»։

**) Այս յօդուածը՝ որ բոլորովին պատրաստ էր, անկարող եղանք ամբողջով ին տպագրել այս գրքում։

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻՑ

(Ջուղայից մինչև Մուշ)

Ատրպատականի Թաւրիզ քաղաքը գնալու համար պէտք է ուղևորուել Ջուղայից, իսկ Սալմաստ գնալու համար՝ ամենամօտիկ ճանապարհով՝ Շախտախտից, որ մի թըրքաբնակ գիւղ է Արաքսի՝ ռուսաց ափի վերայ։ Արաքսի պարսից եզերքում, պարսկական Ջուղայում՝ բացի մաքսատնից, փոստից և հեռադրատնից՝ կայ և մի հիւրանոց ընդարձակ բակով, որի մէջ դեղեցիկ պարտէզ է ձգած զոյնվզոյն ծաղիկներով և շալբուռանով։ Հիւրանոցի սենեակները կահաւորուած են պարսից ճաշակով, — յատակի վերայ փռուած են դորգեր, պատերի տակ շարուած են բազմոցներ, դռան մեծութիւն ունեցող լուսամուտները, որոնց բացանելու ժամանակ կէսը վերև են բարձրացնում, հաղցրած են զոյնվզոյն ապակիներով։ Հիւրանոցի տէրը՝ առերես քաղաքավարի՝ իր հիւրերին ճանապարհ դնելիս լաւ կողուպտում է՝ արտասովոր դներ պահանջելով թէ գիշերելու և թէ ուտելիքի համար։ Հիւրանոցի ներքեւի յարկումն է փոստը։

Ջուղայից Թաւրիզ կարելի է քարվանով երեք օրումը հասնել, իսկ եթէ փոստատարին ուղեկցել՝ փոստից ձի վարձելով՝ կարելի է մի օրուգիշերում հասնել։ Ինչպէս քարվանը ունի իւր անյարմարութիւնները ծանր գնալու, փոքր ի շատէ կարգին իջեաններ չըլինելու պատճառով, նոյնպէս և փոստով դնալը քիչ անհանգստութիւն չէ տալիս. իւրաքանչիւր կայարանում միայն երեք կամ չորս ժամ են հանգստանում և ապա դարձեալ շտապով ճանապարհը շարունակում։ Ջուղայից Թաւրիզ կառքի ճանապարհ չըկայ. փոստով գնացողը վարձում է մի թամբած ձի, որը իւրաքանչիւր կայարանում փոխվում է. նոյնպէս փոխվում է կայարանից կայարան ուղեկցող հեծեալ առաջնորդը։ — Ջուղայից երկու երեք

ժամուայ տարածութեան վերայ ճանապարհն անցնում է նեղ կիրճի միջով: Շրջակայքում ապրում են վրանաբնակներ, որոնք շատ անգամ դուրս են գալիս իրանց որջերից ճանապարհորդներին կողոպտելու: Ճանապարհին պատահած գիւղերը բոլորը թրքաբնակ են. այդ կողմերը ոչ մի հայաբնակ գիւղ չըկայ: Զիաուրները ուղին կարճ կտրելու համար բարձրանում են լեռները և դարձեալ իջնում հովիտները. լեռների վերայ ճանապարհը մի նեղ շաւիղ է, իսկ հովիտներում այնքան լայն է. որ կառքով էլ կարելի է դնալ:

Զուղայից Թաւրիզ ճանապարհի վերայ գտնվում են Մարանդ և Սօֆիանդ գիւղաքաղաքները. երկուսն էլ դաշտավայրի վերայ են և փոստի կայարաններ են: Մարանդում և Սօֆիանդում հայեր չեն բնակվում: Երկուսն էլ ունին մի մի ընդարձակ փողոց, որոնց միջով անցնում է փոստային ճանապարհը. միւս փողոցները նեղ, ծուռումուռ ու կեղտոտ են: Փողոցներում մարդ չի երևում, երբեմն երբեմն անցնում են կապոյտ սաւանով փաթաթուած ու երեսները բուրբնւղով քողարկած կանայք. մարդիկ, հաւանական է, շրջակայ այգիներում աշխատում են:

Սօֆիանդից Թաւրիզ ճանապարհն անցնում է ընդարձակ դաշտի միջով. երկու կողմից ճաճանչում են ոսկեփայլ արտերը իրանց ծածանուող հասկերով. գիւղերի մօտ ընկած են բոստաններ և խաղողի այգիներ:

Կէս գիշեր էր՝ որ մենք հասանք Թաւրիզ: Քաղաքը խորը քնի մէջ էր: Մի ժամի չափ քաղաքի ոլոր-մոլոր փողոցներով անցնելուց յետոյ՝ եկանք քաղաքի կենդրոնը, ուր գտնվում էր գլխաւոր շուկան, և կանգ առանք Գիւրջի կոչուած քարվանսարայի դռանը: Երկար բաղնիքուց յետոյ, վերջապէս, դուռը մեզ բացին: Այդ քարվանսարայի սենեակները, ինչպէս և ամենուրեք Պարսկաստանի իջևաններում, կեղտոտ, փոշոտ, գիշերուայ միջատներով լիքն են: Հետեւալ օրը ես շտապեցի վարձել ինձ համար մի սենեակ Թաւրիզի հայաբնակ թաղում: Վարձու սենեակները Թաւրիզում էժան են: Վարձած սենեակս կահաւորած էր. պատու-

Հանները դէպի բակն էին նայում: Բակում կար ծաղկանոց և ջրի աւազան:—Հայոց երկու (Ղալայ և Լիլավայ) թաղերը իրանց մաքրութեամբ, գեղեցիկ շէնքերով և բակերով, որոնցից գրեթէ իւրաքանչիւրը օժտուած է ծաղկանոցով և աւազանով, նաև շուկային մօտ լինելու պատճառով, աւելի պարտուպատշաճ տեսք ունեն, քան թուրքերի թաղերը. սորա համար հիւպատոսները, եւրոպացի վաճառականները, բողոքական միսիոնարները իրանց բնակութիւնները հաստատած են հայոց թաղերում:

Ատրպատականի հայաբնակ դաւառներից նշանաւորը Սալմաստն է. նա ընկած է Ուրմիոյ լճի հիւսիս արեւմտեան կողմը: Թաւրիզից Սալմաստ երեք օրուայ ճանապարհ է, որ յաճախակի երթեւեկութիւնների պատճառով բաւական ապահով է, այնպէս որ կարիք չըկայ քարվաններ կաղմելու, թէև դարձեալ բանում են քարվաններ դէպի Կարին, Արդաբիլ և այլ տեղեր: Ես վարձեցի ջորեպան չարվադարից մի ձի. նա ունէր երկու ձի, միւսի համար ճանապարհորդ չըճարուեցաւ: Առհասարակ չարվադարները իրանք ոտով են դնում. այդպէս 50,—60 զրաստից բաղկացած քարվաններում բոլոր չարվադարները քայլում են, սորանց հետ միասին և այն ճանապարհորդները, որոնք խեղճութեան պատճառով կարողութիւն չունին զրաստ վարձելու,—քարվանը հանդարտ է դնում, և օրական 25-30 վերստ քայլելը դժուար է: Մենք անցանք Թաւրիզի թրքական թաղերը և Ստամբուլ-Գափուսի դուռը, որից յետոյ տարածվում էին խաղողի այգիները: Այդտեղից դուրս եկանք ընդարձակ դաշտը, որի եզերքներում երեւում էին լեռներ: Երեկոյեան պահուն հասանք Թասսու թրքաբնակ գիւղը: Այս բոլոր գիւղերը ձանձրալի միօրինակութիւն են ներկայացնում,—երկար ցեխի պատեր, կեղտոտ, նեղ, ծուռ փողոցներ և մեռելային հանդարտութիւն: Առաւօտը վաղ Թասսուից դուրս եկանք: Դարձեալ դաշտ է: Երբեմն երբեմն պատահում էին մեզ մենաւոր անցորդներ կամ իշապաններ՝ բեռցած աւանակներով: Հանդիպեցանք և միսիոնարների, որոնք կառքով Սալմաստից Թաւրիզ էին գնում: Կառքից շատ աւաջ

էր ընկել իրենց ուղեկից ամերիկուհին՝ ձիու վերայ՝ նստած:

Սյգ օրը անցանք Զելլի-Խալիլ գիւղը, այստեղ էլ քրիստոնեայ բնակիչ չուկայ: Երրորդ օրը Հասանք Դիլման: Դեռ Դիլման չըհասած՝ մի մաքսային ծառայող (բախապար) կանգնեցրեց մեզ և պահանջեց սալահաւի՝ քիչով չէր բաւականանում: Իմ ընդգիմութիւնս և չարվադարի միջամտութիւնը օգուտ չունեցաւ. չարվադարը մինչև անդամ լաւ ծեծ կերաւ բախտարից:— Սալմաստի գաւառապետը և քաղաքը Դիլմանն է. Դիլմանի ազգաբնակութիւնը բացառապէս մահմետական է: Հայերը բնակվում են գիւղերում, որոնց թիւը հաշվում են քսանեւօթը: Զուտ հայկական ազգաբնակութեամբ գիւղերը 4, 5 հատ են, իսկ մնացածներում հայերը ապրում են խառն ասորիների և մահմետականների հետ. Սալմաստում հաշվում են 1200 տուն հայ: Սալմաստը սահմանակից է և Թիւրքայի հաղբակ գաւառին, որը Վանի կուսակալութեան մի մասն է: Աշխարհազրական գիրքը, որի շնորհիւ Սալմաստի ազգաբնակութիւնը մշտական յարաբերութիւնների մէջ է Անգլիկոսի և Վանի ու մասամբ Երզրումի կուսակալութեանց ազգաբնակութեան հետ, հարուստ բուսականութիւնը և գեղեցիկ ու բարեխառն կիման մի կողմից, միւս կողմից Ժողովրդի աննախնայների կացութիւնը ազգային դիտակցութեան տեսակէտից, պարսից կառավարութեան նպատակով ընթացքը հայերի վերաբերմամբ և նորանց յառաջագիմութեանը դէմ խոչընդոտներ չըյարուցանելը, — բաւականին համոզիչ հանգամանքներ են, որոնք կարող են հրաւիրել իրանց վերայ հայ բանիմաց դասակարգի ուշադրութիւնը:

«Արաքսի» անցեալ տարուայ Բ. դրբում *) յառաջ բերուած տեղեկութիւններից պարզ երևում է, թէ ինչ ողորմելի վիճակի մէջ է պարսկահայոց կրթական դրածը: Ատրպատականի թեմը չունի թեմական դպրանոց, մի այնպիսի դպրանոց, որը կարողանար մատակարարել գիւղական դպրոցների համար ուսուցիչներ: Թաւրիզում, առաջնորդանիստ քաղաքում գտնուող Արամեան դպրոցը, շատ

*) Տեսնել 1892 թ. գեկտեմբերի գիրքը՝ էջ 52—57:

Հեռու է թեմական դպրանոցի տեղը բռնելուց: Արամեան
դպրոցը թէ՛ և նիւթականի կողմից բաւական ապահովուած
է և ունի 6 տարուայ դասընթացը, բայց չունի նպատակայար-
մար ուղղութիւն և ամբողջ թեմի պահանջներին պատշաճ
ծրագիր: աշակերտների մէջ դրեթէ չըկան գաւառացիներ:
Ընթացաւարտները, 16,—17 տարեկան պատանիներ, չեն
ներշնչվում այնպիսի ոգով, որ ապագայում ինքնակրթու-
թեամբ զարգանան, մի քանի լեզուներից և առարկանե-
րից ձեռք բերած կցկաուը անդեկուլթիւնները շուտով մոռաց-
վում են: Արամեան դպրոցին նպատակայարմար ուղղութիւն
առլը և թեմականի բարեփոխելը առաջնորդից պիտի սպասենք:

Առաջին անգամ վիճակի կրթութեան գործի վերայ ուշա-
դրութիւն է դարձնում Մուշեղեան եպիսկոպոսը. սա Սալմաս-
տի մի քանի դիւղերում առանց մեծ ծախքերի դպրոցների
համար շինութիւններ է կառուցանում: Ժողովուրդը օգնում
է եպիսկոպոսին, որը դրամով, որը բանուորութեամբ, դպրոց-
ներում դնում է ուսուցիչներ, ինքը միշտ վերահասու է
լինում նորանց: Մուշեղեան եպ. դրեթէ շարունակ շրջելիս է
եղել թեմում, միսիթարելիս ժողովուրդին և պաշտպանելիս նո-
րան հարստահարութիւններից: Նա մեռնում է Ուրմիոյ
կողմերը մի դիւղացու տան: Այս եպիսկոպոսի անունը օրհ-
նութեամբ է յիշվում գաւառաբնակ պարսկահայոց մէջ: Մու-
շեղեանի շերիմը գտնվում է Սալմաստի Փայիաջուկ գիւղի
եկեղեցու բակում:—Հանգամանքները պահանջում են որ կա-
նոնաւոր ընթացքի մէջ դրուի կրթական գործը թեմում:
Գորա համար անհրաժեշտ է մի կենդրոնական վարժարան
բանալ Սալմաստում: Կեդրոնական վարժարանը ահագին
զարկ կարող է տալ գաւառաբնակ պարսկահայոց ազգային
ինքնաճանաչութեանը. նա կարող է՝ ի դէպ՝ իւր բարոյական
ազդեցութիւնը տարածել և սահմանակից թիւրքահայ նա-
հանգների վերայ, եթէ դիւրութիւն և միջոց ունենայ դաս-
տիարակել այնտեղի մատուղ սերնդից բանիմաց լուրջ անհատ-
ներ, չը մոռանանք ևս, որ նա ծանր հարուած կըտայ կաթո-
լիկ և բողոքական միսիոնարներին:

Գեղեցիկ է Սալմաստի ընդհանուր տեսարանը. տեսնու-
ես ընդարձակ կանաչադարձ դաշտ, որի եզերքները հեռվում
շրջապատուած են շղթայակապ լեռներով. դաշտի միջով
արծաթափայլ հոսանքով անցնում է Զօլա գետը, որից
ճիւղաւորվում են բազմաթիւ առուներ գէպի իւրաքանչիւր
գիւղի արտերը՝ պէտք եղած ժամանակը նոյա ջրելու համար:
Գիւղերը մէկը միւսից մէկ կամ երկու ժամ հեռաւորութեան
վերայ են ծառատունկներով շրջապատուած. և այդինքնի մէջ
թաղուած: Սալմաստի ամենաբազմամարդ զուտ հայաբնակ
գիւղն է հաւթուանը մօտաւորապէս 400 տուն բնակչով. գիւ-
ղի միջովն անցնում է մի լայն մեծ փողոց, միւս փողոցները
նեղ են, ծուռումուռ: Տները շրջապատած են բարձր, 2—3
սաժնի չափ, ցեխի պատերով. շատերը ունին ընդարձակ
բակեր գիւղական կեանքի բոլոր յարմարութիւններով օժ-
տուած. բակում մի փոքր տեղ է զատուած ծաղկանոցի
համար: Գիւղի շրջակայքում ղետեղուած են գիւղացոց այգի-
ները, յետոյ տարածվում են արտերը, արօտատեղիները և ծա-
ռաստանները: Գիւղամիջում դտնվում է եկեղեցին, որ բա-
ցի բակից՝ ունի և պարտէզ. եկեղեցու մէջ պահվում է Բար-
դուղիմէոս առաքեալի աջը. իսկ եկեղեցու բակում՝ մի առան-
ձին շինութեան մէջ, որը կառուցուած է Մուշեղեան եպիսկո-
պոսի ջանքերով, ղետեղուած է գիւղական դպրոցը: հաւթու-
անում իմ գնացած տարին ուսուցչութիւն էր անում Վ. Գո-
լօշեանը: Աքանչելի էր տեսնել հայ իդէալիստին, որ ոգևո-
րուած ալնիւ գաղափարներով, համակել էր իր շուրջը գիւ-
ղացիներից մի շրջան, որի մէջ մեծամասնութիւնը տեղացի
հայ երիտասարդներ էին, կար և մի քահանայ և մի ծերունի:
Այդ շրջանի ողին ինքը Գօլօշեանն էր, նա բաւական ներ-
գործել էր գիւղացիների թէ սրտի և թէ մտքի վերայ.
երկու-երեք տարի առանց որ և է վարձատրութեան դասա-
տվութիւն անելով հաւթուանում, նա ձեռք էր բերել յարգանք
և համակրութիւն գիւղական հասարակութիւնից իր բարի
և խելացի բնաւորութեամբ: Գօլօշեանը և իր մտերիմ ընկեր
Ադրիպպասեանը իրանց անձնանուիրութեամբ անկեղծ հայրե-

նասէրների անուան արժանացած են մեր ազգային նոր տարեգրութիւնների մէջ: Յիշեալ ծերունու անունը Մսեր էր. սա մի առանձին դոհունակութեամբ յիշում էր, որ ինքը մի ժամանակ Բաֆֆիի վարժապետն է եղել. նա վարժեցրել էր մեր տաղանդաւոր հեղինակին նախնական գրագիտութեան մէջ: Մսերը բարի և աշխոյժ բնաւորութեան տէր ու զուարճախօս մարդ էր. նա բաւական կարգացած էր, և աշխատում էր աւելի ևս ընդարձակել իր մտաւոր հորիզոնը՝ միշտ յարաբերութիւնների մէջ մտնելով և շփուելով նոր մարդկանց հետ. նա ուրիշ ծերունիների նման չէր, որոնք բարձրից են նայում նոր սերնդի վերայ:

Ծերունի Մսերը այնքան բարի եղաւ, որ յանձն առաւ ինձ ուղեկցել միւս զիւղերը: Հաւթուանին կից գտնվում է ասորաբնակ Խոսրովա գիւղը, որի բնակիչների վարք ու բարքը շատ ընկած է շնորհիւ կաթովիկ միսիոնարներին: Հաթիթուանից յետոյ յայտնի է Սալմաստում Փայիաջուկ գիւղը մօտ 300 տուն հայերով. գիւղը աւելի զիւղաբաղաքի տեսք ունի. փողոցները մաքուր, տները կոկիկ պարտէզներով և շրջապատուած բարձրատիր պատերով: Եկեղեցու բակում կառուցուած է առանձին շինութիւն դպրոցի համար դարձեալ Մուշեղեան եպիսկոպոսից շինած. եկեղեցու բակում՝ դրան մօտ՝ գտնվում են Սաթուանեանց և Մուշեղեանց եպիսկոպոսների շիրիմները: Սաւրա գիւղի մասին լուր է տարածուած, թէ բնակիչները խաչագողութեամբ են պարապում. զիւղամիջում մենք տեսանք մի քանի երկարամօրուս մարդիկ, որոնք իրար հետ խօսակցում էին ծանր և լուրջ կերպով. սոքա կասկածու հայեացքներ էին ձգում մեր վերայ. հազած ունէին ազնիւ մորթուց մուշտակ, և թանգագին գտակներ, սորանք շատ տեղ պտտած և եփուած մարդիկ էին երևում: Երկար տարիների պանդխտութիւնից յետոյ առն վերադարձող խաչագողները հանգիստ կեանք են վայելում իրանց ընտանեկան օջախում: Խաչագողների տները զեղեցիկ են, շատերը երկյարկանի, ընդարձակ բակերով, ծաղկանոցներով և աւազաններով:

Աշնան վերջերն էր: Ես շտապում էի, որ ձմեռը դեռ չե-

կած Մուշհասնեմ: Ես վարձեցի մի ձի չին-քաղաք կոչուած գիւղում, որտեղից մեկնում է Վսն գնացող քարվանք: Քարվանքը ճանապարհ է ընկնում կէս գիշերին, այդ ժամանակ մի տեսակ իրարանցում ու շարժում է սկսվում ճանապարհորդների մէջ. ամենքը կապկպում են իրանց իրեղէնները և երթի են պատրաստվում: Քարվանքը մէկ ժամ գնալուց յետոյ լուսադէմին հասաւ Զինջիլ-դարասի ձորը, որին հայերը Դուշմանաձոր են կոչում: Այդ ձորի մէջն է Դերիկայ վանքը: Մեր քարվանքի մէջ կային ուխտաւորներ, և որովհետեւ դեռ ցրտերը չէին սկսուել, ուստի՝ ինչպէս սովորութիւն է՝ ուխտաւորները բաց օդի տակ իրանց վրանները զարկեցին: Մի քանիսը վրանն էին պատրաստում, միւսները գնացել էին լեռներից ցախարմատներ ժողովելու՝ կրակ անելու համար: Շատերը կերակուրը ուտելուց յետոյ գնացին վանքից կէս ժամ հեռաւորութեան վերայ դանուող քրդաբնակ Դերիկ գիւղի մօտիկ, ծծմբային ջրումը լողանալու, այդտեղ մի փոքր բնական աւազան կայ, որի խորութիւնը մարդուս մինչև մէջքը կը լինի, հէնց այդտեղ էլ լողանում են: Դերիկ գիւղի բնակիչները բուրդ են ստրանց հողերը բերրի չեն, այլ քարքարոտ: Այս գիւղը շատ սիրուն ու բանաստեղծական տեսք ունի, ընկած մի լեռան լանջի վերայ, առջևից խորունկ ձորի միջով հոսում է Դերիկ գետը, որ անցնելով չին-Քաղաքի միջով թափվում է Ուրմիոյ լիճը. թէև այս գետը սակաւաջուր է, բայց աղմկալից: Դիւղի հանդէպ լեռան վերայ՝ գտնվում է մի աւերակ բերդ, ուխտաւորները լողանալուց յետոյ սկսան հրացանաձողութիւն անել բերդի պարսպի դէմ: Ուխտաւոր սալմաստեցիք միշտ իրենց հրացանները փորձում են այս պարսպի վերայ:

Ճանապարհը Դերիկից յետոյ անցնում էր լեռների վերայով: Այստեղ նկատուեց եղանակի փոփոխութիւն, բարեխառն ղով օրերից յետոյ զգացինք ձմեռուան սառնամանիքը, սկսաւ ձիւն դալ և փչել սաստիկ քամի: Ճանապարհը ամայի և քարքարոտ է, տեղ տեղ նկատվում են քրդի գիւղեր: Մինչև Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը տասն երկու ժամ

է տեւում: Խաչ-գեապուկ լեռնաշղթան որոշում է պարսից և թիւրքաց սահմանագիծը. այստեղից մինչ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը հինգ ժամուայ ճանապարհ է: Վանքը գտնվում է հաղբակ կոչուած գաւառում, որի գաւառապետը քաղաքը Բաշգալէն է, Վանի վերայէթում: Բաշգալէում 40 տուն հայ հալիւ լինի, բացի թիւրքերից կան ասորիներ, հրէաներ և պարսիկներ. հայերը հողագործ են: Պարսկաստանից Բաշգալէ փոխադրուած են՝ զլխաւորապէս պարսիկների ձեռքով՝ ճերմակ և ներկած կտաւ, փայտեղէն, բամբակ ու մրգեղէն: Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը կառուցուած է մի բարձր բլրի վերայ, որի չորս կողմը տարածվում է հաղբակի դաշտը. դաշտի վերայ գտնվում են 15 հայ զիւղեր: Վանքի տակը՝ բլրի ստորոտում՝ վանքի զիւղն է, որը 40 տուն հայ է պարունակում: Ս. Բարդուղիմէոս վանքը ամենահին վանքերից մինն է. թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին տեսքով հնագոյն վանքերի ձևն ունի. սեղանը բաց չէ, ինչպէս միւս հայ տաճարներում, այլ բաժանուած է դասից պատով, որի մէջ շինուած է մի դուռ դէպի սեղանը, որ ամենահին վանքերին է յատուկ միայն: Թէ՛ տաճարի մէջ և թէ՛ դուռը նորոգութեան նշաններ չեն նկատվում. վանքի բակում գտնուած շինութիւնները խորտակուած են: Բարդուղիմէոս—Առաքեալի զլխաւոր եկամուտը լինում է Սալմաստի հայերից, որոնք խոշոր նուիրաբերութիւններ են անում վանքին՝ տաւար, ոչխար խոստանալով. իր ժամանակին վանքի նուիրակը դալիս է և ժողովում է խոստացածները: Իսկ ինչ որ վերաբերում է վանքի վիճակին, հաղբակին, պէտք է ասել որ հաղբակեցիք շատ անմխիթար կայութեան մէջ են հարստահարութիւններից: Բարոյական վիճակն էլ անսփոփ է,—քահանաները տղէտ են, վանքի վանահայրը, անարժան Բաղդունին, գործիք է դարձած և աջակցում կեղեքիչներին: Դպրոցներ բացի Վանքից և Բաշկալէից, ոչ մի տեղ չըկան:

Բարդուղիմէոսի վանքից ճանապարհը անցնում է դէպի Խօշաբ. ուղին իջնում է կամ բարձրանում է լեռների

բարձրավանդակները. մի կողմից բարձրաբերձ ապառաժ լեռուն, միւս կողմից գահավէժ խորխորատ և այդ երկուսի միջով մի նեղ շաւիղ, ահա շատ տեղ այսպէս է ճանապարհը. շատերը ճանապարհորդներից, մանաւանդ ցեխին, կամ սառած ու սայթաքուն տեղերը, զգուշութիւնից գերազասում են ոտքով գնալը: Այդ ճանապարհին գտնվում է Չուխ-Գեաղուկը և նոյնանուն գիւղը. Չուխում կան բազմաթիւ ծմակներ, այրեր և կիրճեր. այստեղ քաջութեամբ կռուելով ընկան Գօլօշեան և Ագրիպասեան: Խօշաբը զիւղաքաղաք է հրապուրիչ տեսքով. ձեր առաջ բացվում է մի ձոր, որի երկու կողմը լեռան լանջերը զարդարուած են դալարով. մի քիչ հեռու ահագին ժայռի վերայ կանգնած է մի աւերակ բերդ իր աշտարակներով: Ձորի միջով հոսում է խլացուցիչ յորձանքով Խօշաբ գետը, որի ելերբները՝ աջ ու ձախ՝ կանաչագեղ արօտատեղիներ են. գետի վերայ շինուած է մի խարխուլ կամուրջ. կան և ջրաղացներ: Խօշաբի բնակիչները, մեծ մասամբ, քսւրդ են, բացի մի բանի թիւրք սլաշ-տօնատարներից:

Խօշաբից քարվանը գնում է Վան: Ծանապարհի զիւղերը մեծ մասամբ հայաբնակ են: Մենք անցնում ենք դաշտավայրով. հեռվում երևում է գեղեցիկ Վանը. ահա և գտնվում ենք նորա շրջակայքում, որոնք ոռոգվում են յորդահոս առուներով: Եղանակը մշուշապատ էր. Վանի հայաբնակ թաղերը անցնելուց յետոյ հասանք քաղաքի կենդրոնը: Կենդրոնում գտնվում է շուկան, որը ընդարձակ է և տեղ տեղ նորոգուած. այստեղ են բոլոր վարչական ատեանները: Մի քիչ հեռու խրոխտաբար բարձրանում է բնական քարաժայռի վերայ կառուցուած Վանի հռչակաւոր բերդը: Բերդի չորս կողմը, քարաժայռի ստորոտում, տափարակի վերայ զետեղվում են թրքական թաղերը. շուկայից բերդի մօտով՝ մի լայն ճանապարհ տանում է դէպի Այդեստան: Այդեստանը հայերի թաղըն է. սորա փողոցները լայն են և երկար. փողոցների երկու կողմից վազում են առուներ, որոնք շատ են նպաստում թաղի մաքրութեանը: Առհասարակ Թիւրքիայի քաղաքներում միշտ

Հանդիպում ես սոսկալի աղտոտութեան, անմաքրութիւնները փողոցն են թափում, որոնք նեխվում են և տպականում օդը զաղրալի դարձահոտութեամբ, անմաքրութիւնը և հակառոջ պայմանները աչքի են ընկնում մանաւանդ թրքական թաղերում: Սյգեստանի տները օժտուած են պատշաճաւոր յարմարութիւններով և ճոխացած չքնաղ պտղաւէտ այգիներով:

Հիանալի է Վանի ընդհանուր տեսարանը. մի կողմից՝ դեղատեսիլ ալեծուփ կապտաջուր ծովակը, միւս կողմից՝ հրաշագեղ ժայռի վերայ ամրակառոյց բերդը, ընդարձակ այգիների մէջ թաղուած Սյգեստանը, լայնանիւտ լեռնաշղթաներով բոլորուած դաշտը,—գերբնական տպաւորութիւն են թողնում ծանապարհորդի վերայ: Վանի պէս բնական սիրուն տեսարանով քաղաքներ ոչ միայն Հայաստանում, այլ ամբողջ աշխարհում քիչ կը գտնուին:

Թէև ես Վանում դէպքերի բերմամբ փոքր ժամանակ մնացի, սակայն սեպուհ պարտականութիւնս համարեցի տեսնել Վարադայ վանքը, որտեղ պանծացել էր իր նշանաւոր ու հանրօգուտ գործունէութեամբ մեր պաշտելի հայրիկը: Վարագը գտնվում է Վանի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ լեռների մէջ: Ծանապարհը դաշտով է. վանքին դեռ չը հասած՝ բլրի վերայ սկսվում է մի ձեռատունկ ծառուղի: Խորհրդաւոր լռութիւն էր տիրում վանքի բակում, կենդանութեան նշոյլներ չէին նկատվում: Վարագայ վարժարանը, որտեղ մի ժամանակ կրթվում էր ազգի մանկտին, այժմ թափուր էր. թանգարան գրադարանը և տպարանը գոց էին ու ամայի: Վանքի բակը ընդարձակ է և չորս կողմը շինութիւններ են, որոնց մէջ են նաև վարժարանը ու տպարանը. տաճարի աջ և ձախ կողմերում զետեղուած են թանգարան-գրադարանը: Տաճարը, որ վերանորոգուած է արտաքին ու ներքին կողմից, գեղեցկատեսիլ է: Վարագի նշանաւոր հնութիւնն է Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի գահը*), որ դրուած է տաճարի ձախակողմեան դասում՝ սեղանից ցած:

*) Տես «Արարսի» այս գրքի 59 էրեսում, պ. Տէվկանցի յօդուածում:

Ծան. խմբ.

Տխուր տպաւորութիւնների ներքոյ վերադարձայ քաղաք: Այս անուանի սրբավայրը ճոնող Վանահայրը տարազրուած էր հայրենիքից դուրս, ամայացել էր վարժարանը աշակերտներից, դոյուել էր այն տպարանը, որտեղից մի ժամանակ «Արծիւ Վասպուրականի» միջոցաւ ինքնաձանաչութեան և հայրենասիրութեան կայծեր էին արծարծվում կիսամեռ հայութեան անգամների մէջ, ոչ միայն հայրենիքում, այլ և նորանից դուրս տարազիր ազգայինների մէջ: Փոշոտուել էին նաև հնումը ճոխ ու կենդանի գրադարանի մատեանները:

Վանից Բաղէշ կարելի է գնալ ծովով էլ, ցամաքով էլ: Ցամաքային ճանապարհն անցնում են Ռշտունեաց լեռների ստորոտներով և հասնում է Բաղէշ քարվանով 3—4 օրուայ մէջ, այս ճանապարհը դժուար անցանելի է, ուստի շատերը, մանաւանդ ամառը, ղերազասում են ծովային ճանապարհը: Վանից հարկաւոր է նաւով ուղևորուել Դատուանի նաւահանգիստը: Դատուանից մինչև Բաղէշ ցամաքով հինգ ժամուայ ճանապարհ է: Վանայ լճի վերայ շոգենուէր չեն բանում, որոնց գոյութիւնը աւելի կը դիւրացնէին ծովակի եղերքներում դտնուող քաղաքների և զիւղերի յարաբերութիւնները. ուստի ծովով ճանապարհորդողը պէտք է նստի առաքաստաւոր նաւ: Սորա բոլորն էլ նաւապետական ձեւի են և զուրկ ամեն յարմարութիւններից: Բոթորկի ժամանակ վտանգաւոր են, նպաստաւոր հոգմ լինելիս դիւրադնաց են, իսկ հակառակ դէպքում ձանձրալի կերպով դանդաղ: Վանի նաւահանգիստը Աւանց գիւղն է, այդտեղ են սովորաբար կանգ առնում առաքաստանաւերը: Այս գիւղի բնակիչները մեծ մասամբ նաւաստիներ են, որը առաքաստանաւ ունի, որը մակոյի, և որը ձկնորս է, մի մասըն էլ պարապում է բորակի պատրաստութեամբ: Բորակը մի տեսակ աղ է և գործ է ածվում զլիւսւորապէս օճառ պատրաստելու համար: Ծովակի եղերքում ահագին տարածութեան վերայ փորուած են մարգեր, ուր ծովակից ջուր են թողնում, ջուրը երբ անցնում է դեմնի մէջ մնում

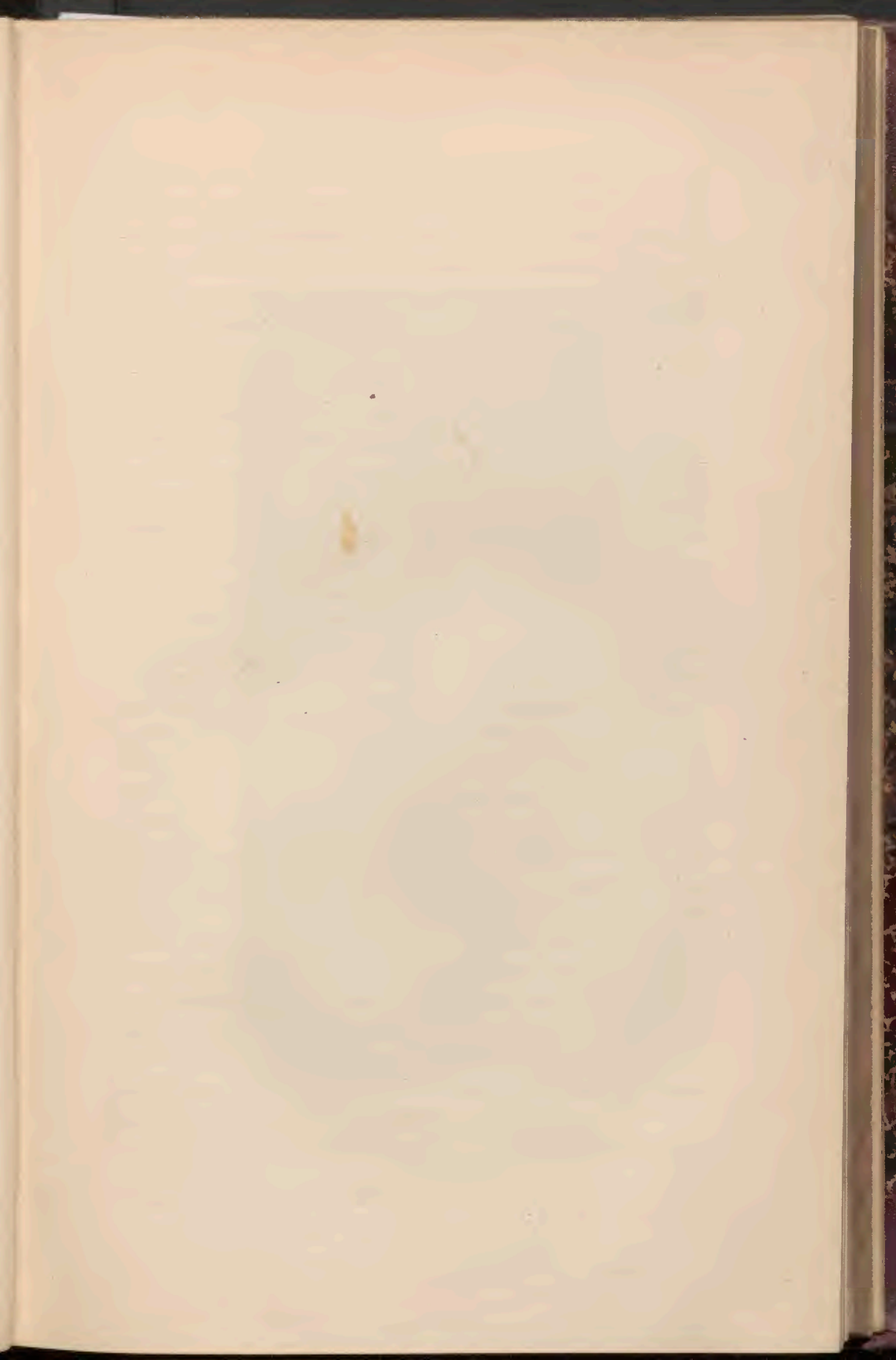
է մի տեսակ աղ, որ և ժողովում են ու վաճառում բորակ անունով:—Ես ղերադասեցի ծովային ճանապարհով գնալ Դատուան և ապա Բաղէշ: Մեր նաւապետը բուրդ էր. նա Վանից Դատուան իր առաքաստանաւով տանում էր զանազան մթերքներ. կային և ճանապարհորդներ: Սկզբում հողմը նպաստաւոր էր, և նաւը բոլոր առաքաստները պարզած, խաղաղ՝ առանց տարուբերի՝ ծովակը ճղելով գնում էր առաջ: Բայց մի քանի ժամից յետոյ, երբ քամին հակառակ կողմից սկսեց փչել, նաւը տարուբերվում էր, ալիքները խփվում էին նորա կողերին: Նաւի վերայ իրարանցում ընկաւ. առաքաստները իջեցրին. նաւաստիներն սկսան թիավարել: Նաւի ընթացքը ծանր էր. ուստի մեր ճանապարհորդութիւնը փոխանակ Հինգ ժամի, տեւեց երեսունուչորս ժամ:

Առաքաստանաւը քիչ քիչ մօտենում էր Դատուանի նաւահանգստին. համարեա ամբողջ մի ժամ չորս Հինգ նաւաստի առաքաստանաւը պարաններով քարշում էին ծովի եզերքից, որպէս զի յարմարաւոր կերպով իջեցնեն նորան նաւահանգիստը. ցուրտը սարսափելի էր. բայցի այդ՝ օրն էլ մթնանում էր: Վերջապէս մենք յաջողութեամբ հասանք Դատուան: Գիւղացիներից մինը շալակեց իմ ունեցածս և տարաւ զիւղի ռէսի բնակարանը. ես հեռեւեցի նորան: Դատուանում հարիւր տուն հայ կըլինի: Տները թէև քարաշէն են, և հետեապէս զետնափոր չեն, բայց այնուամենայնիւ լուսամուտներ չունեն. լոյսն անցնում է հերթիքից և դռնից. կացարաններում միեւնոյն ժամանակ պահվում են և անասունները: Գիւղացիներն ինձ սիրով ընդունեցին. անմիջապէս կրակ արին. ես տաքացայ. ճաշ բերին՝ մածուն, սեր, և այլն: Կերակուրից յետոյ մինչև կէս գիշեր գիւղացիները շուրջս հաւաքուած՝ իրանց աղէտների և դառն վիճակի վերայ տխուր պատմութիւններ էին անում, հետաքրքրվում էին իրենց հարազատ օտարերկրացի եղբայրներով, Ռուսաստանի հայոցս նիստ ու կացի մասին ինձնից զանազան տեղեկութիւններ էին հարցնում:

Գիւղացիներից խմացայ, որ հետեւեալ օրը Բաղէշ՝ և Բա-

ղէշից Մուշ գնացող քարվան կայ, ուստի անյապաղ ինձ համար վարձեցի այդ քարվանում ձի մինչև Մուշ: Դատուանից մինչև Բաղէշ Հինգ ժամուայ ճանապարհ է՝ և դարձեալ լեռների միջով, որոնք ծածկուած են մացառներով: Ճանապարհի կիսում գտնվում է մի կիսաքանդ իջևան, որը, ինչպէս պատմում են, քնացած է շատ Հին ժամանակներից, որովհետև այս Բղնուհեաց լեռների մէջ ձմեռը լինում է սաստիկ և շատ անգամ մրրիկների ու բուքերի ժամանակ ամբողջ մթնոլորտը խառնաշփոթվում է և ահագին ձիւնակոյտերը գոցում են ճանապարհները,—այստեղ է և Ռահվա դաշտը, որտեղ քամիները անպակաս են, ձիւների կոյտերը այնքան ահագին են, որ ձիերը շատ անգամ խրվում են ձիւնի մէջ: այդ զէպքում ջորեականները հարկադրուած են լինում բեռները վերցնել և դուրս հանել ձիերին,—ահա՛ այդ իջևանները ճանապարհորդների համար ժամանակաւոր պատըսպարան են:

Բաղէշ քաղաքը (Բիթլիս) ընկած է լեռների բարձր կողերի վերայ, մէջ տեղից ձորի միջով վալում է մի գետակ յորձանահոս, որի վերայ կան կամուրջներ: Քաղաքի բոլոր փողոցները աստիճանաբար իջնում են ցած մինչև գետակի ափերը: Տները քարաշէն են, մեծ մասամբ բակեր չունին: Ներքեւի տան տանիքը բարձրի տան համար բակի տեղ է ծառայում: Լեռների մէջ պարփակուած և բարձր տեղ շինուած Բաղէշը օժտուած է զովարար և առողջարար օգով: ամառը այստեղ զով է լինում: սարերից հոսում են յորդառատ ջրեր, որոնք թափվում են Բաղիշու դետը: Բաղէշը ունի ընտիր պարտէզներ, շրջակայքում կան հանքային ջրեր, ուր քաղաքացիք սիրում են զբօսնել: բարձրագիր ժայռի դադաթի վերայ գտնվում է մի վիթխարի աւերակ բերդ, փառաւոր անցեալի տըխտը քնացորդը: Բաղէշի ազդաբնակութիւնը մեծամասնութեամբ քրիւրդ է, տասն հազար տուն բնակիչներից երեք հազարը միայն հայ են: Հայերը պարապում են վաճառականութեամբ և արհեստներով, արհեստներից մասնաւորապէս զարգացած է երկաթագործութիւնը և արծաթեղէն գործուածքներ պատ-

31 32 ГОЛЛЕ

ԲԻԹԼԻՍ-ԲԱՂԷՏ ՔԱՂԱՔ.

Городъ Битлисъ въ Турецкой Арменіи.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

րաստելը: Բաղէշի շուկան նեղ է և կեղտոտ: Բաղէշի հայը շատ ճնշուած է, գորա համար է որ դարերի ընթացքում նա ստացել է խորամանկ և քսու բնաւորութիւն. նա վատ համբաւ ունի այդ կողմից վանեցոց և մշեցոց մէջ, որոնց հետ բաղէշին գտնվում է յաճախակի յարաբերութիւնների մէջ: Եւ զարմանալի չէ այդ. Բաղէշի շրջակայքում հայ զիւղեր շատ քիչ են. հայ տարրը ամփոփուել է քաղաքում. քրդերի վայրագ և դադանաբարոյ յատկութիւնները առաջացրել են նոցա հետ ապրող քրիստոնեայ հայի մէջ երկչոտութիւն և քսութիւն՝ իբրեւ ապրելու և գոյութիւն ունենալու միակ միջոց:—Բաղէշը իր շրջակայքով առանձին նահանգ է և առանձին առաջնորդութիւն: Բաղէշի մօտ նշանաւոր է Խընդրակատարի վանքը:

Բաղէշից Մուշ տանող ճանապարհը շեղվում է դէպի ձախ Դատուանի ճանապարհից: Այս տեղից բացվում է մի ընդարձակ դաշտավայրի հիւսնալի տեսարան, այդ դաշտավայրը Մշոյ լայնածաւալ դաշտն է, որի միջով օձապտոյտ անցնում է Արածանի ղմայիւն գետը: Դաշտի մէջ ցրուած են բաղմաթիւ հայ զիւղեր: Մշոյ դաշտը շրջապատուած է շղթայակապ լեռներով. հարաւային կողմը բռնած են Տորոսի լեռները, արեւելքից Նիմրութ և Սիփան գեղածիծաղ լեռների գաղաթներն են բարձրանում:—Բաղէշից Մուշ 12 ժամուայ ճանապարհ է. քարվանք հասնում է երրորդ օրը. երթեկութիւնները այդ քաղաքների մէջ յաճախակի են: Առաջին իջևանը Չխուրումն է: Չխուրում կան բաւական թուով հայաբնակ զիւղեր, ղլխաւորներն են՝ Վարդէնիս և Արտօն. Չխուրի հայերը անօրինակ տառապանքներ են կրում վայրենի քրդերից:

Երկրորդ օրը մեր ճանապարհը շարունակվում էր Մշոյ դաշտի միջով. մենք պատահում էինք իւրաքանչիւր ժամ տարածութեան վերայ մի հայաբնակ զիւղի: Այդ ընդարձակ դաշտավայրում դանուած զիւղերի թիւը հարիւրից աւելի է: Նայերը Թիւրքիայում բնակվում են ղլխաւորապէս հարթ և տափարակ տեղերում, իսկ քրդերը բռնած ունեն լեռները

և երկրի ամուր գիրքերը: Մշոյ դաշտի զիւղերում տները
գետնափոր են, այնպէս որ հեռուից գետնի մակերևոյթի վե-
րայ միայն թումբեր են երևում: գետնափոր տները մի քիչ
ցածր են գետնից. ներս էք մտնում ցածր դռնով. գետնա-
փորի պատերը քարէ են և ցեխած. առաստաղը երկար գե-
րաններից է. շարուած հաստ փայտէ սիւները յատակից յե-
նուած են առաստաղին, որը ծածկուած է հողի թմբաձև
տանիքով. առաստաղի մէջտեղից բացուած է մի ծակ. դա
երգիկն է. երգիկի տակ հողի յատակի վերայ թոնիրն է,
որից վառած ժամանակ երգիկով բարձրանում է ծուխը.
լոյսն էլ այդ տեղից է անցնում: Այս գետնափորներում պահ-
վում են միւսնոյն ժամանակ և անասունները, հաւանական
է, ապահովութեան համար. գետնափորի կէսը յատկացրած է
անասուններին, ուրեմն գետնափորները համ կապարան են,
համ էլ ախոռ. ախոռը կացարանից բաժանուած է անջրպե-
տով. բակեր չըկան. ձմեռը այդ ախոռներում անասունների
արտաշնչած գոլորշիից և արտաթորութիւններից տաք է լի-
նում. գիւղացիների համար մեծ բաւականութիւն է այդ
տեղ նստել ժամերով և զրոյց անել, բայց անսովոր մարդը տասը
րոպէ էլ չէ կարող դիմանալ. օդը խեղդուէ է: Երկրորդ օրը
քարովանը զիշերեց Խաս-գիւղում: Ծառատունկ պարտէզ, այգի,
դաշտի զիւղերում չըկան. լեռների ստորոտում գտնուող զիւ-
ղերում դարձեալ պատահում են ստուերախիտ ծառաստաններ,
պարտէզներ և բանջարանոցներ, որպիսիքն են, օրինակի հա-
մար, Տէրկէվանքը, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայի ծննդա-
վայրը, որը գտնվում է Մշոյ դաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը,
լեռան ստորոտում: Առաքելոց վանքը տանող ճանապարհի
մօտը, Գոմերք գիւղը դաշտի հարաւ-արեւմտեան կողմը Ս.
Յովհաննէսի վանքը տանող ճանապարհի վերայ. սա ընկած
է մի ձորում խոխոջող ջրերի մէջ և ծառերի հովանիներով
պատսպարուած. նոյնպէս և Բաղլու գիւղը, որ Ս. Կարա-
պետի նեքեն է, լաւ տպաւորութիւն է թողնում իր հիւ-
նալի ծառադարդ առատ ջրերի տեսքով: Այն կացարանը,
որտեղ մենք իջեանել էինք, շատ աղքատիկ էր. թշուառ

էին երեւում միջի բնակիչները, մի զառամեալ ծերունի, հիւանդ կին, ջահել հարսեր և մանր երեխաներ, որոնք զրեթէ տկլոր, և կուչ էին եկել թոնրի մօտ խորի վերայ ու տաքանում: ահա սորանք էին այդ զիւղական դերգաստանի երկրում մնացած անդամները, ծերունու հասակաւոր որդիքը պանդխտութեան մէջ էին, զիւղական փոքր ի շատէ և բարեկեցիկ տան սարք ու կարգի նշոյլն էլ չէր երեւում: մինչ դեռ ծերունին ինձ հետ հիտաբրբրութեամբ խօսում էր, ներս մտաւ խրոխտ խրոխտ մի քուրդ աղա իր երկու ուղեկիցներով: նա նախ սկսաւ գոռալ և ապա հրամայեց իր մարդիկին բարշէլ հորթով կովը ակոռելոյ, ծերունին ինչ որ հաշիւ ունէր քրտի հետ: հիւանդ կինը, հարսերը լաց էին լինում, ծերունին աղաչում էր որ փոքր էլ սպասէ մինչև որ կրստանայ իր պանդխտ զաւակներէի փող: քուրդը սկզբից անտարբեր էր, բայց յետոյ փոքր ինչ կակղեցաւ և հրամայեց իր մարդկանց առնել պղնձէ կաթսաները և ուրիշ անհրաժեշտ առօրեայ գործածութեան համար պարագաները, մի խուլ համաձայնութիւն կայացաւ, դարձեալ առանց այդ բաներին կարելի էր մի կերպ կառավարուել, եօլաւ դնալ, բայց առանց կովի դժուար էր: Քրտի դնալուց յետոյ զիւղացին ծանր, խիստ ծանր, ախ էր քաշում և միշտ կրկնում՝ Աստուած իմ կը խալսենք այս անօրէններէից:

Խառ զիւղից Մուշ վեց ժամուայ ճանապարհ է, որը անցնում է դարձեալ դաշտով և հայաբնակ զիւղերի միջով: վերջին զիւղերը որոնք Մուշ քաղաքից մէկ ու կէս ժամուայ տարածութեան վերայ են՝ Զրիկ և Մոկունքն են: Մուշը կարելի է բաժանել երկու մասի, առաջին մասը տաճկական թաղերն են, երկրորդը հայկական: Տաճիկները բռնած ունին քաղաքի ընտիր, ընդարձակ և, համեմատապէս, ցած տեղերը: հայերը բնակվում են բարձր և նեղ տեղերում, ձորի մէջ, քաղաքը մտնելուն պէս սկսվում են տաճկական թաղերը իրանց ազտոտ և դարուփոս փողոցներով, ապա դալիս է շուկան, որը զրեթէ քաղաքի կենդրոնումն է, շուկայից բարձր հայոց թաղերն են, ողորմելի բան է ներկայացնում Մշու շուկան՝

Հնցած փոքր փայտէ կրպակներ, տեղ տեղ դոցուած, չորս
Հինդ խանութ Հազիւ Հազ լինեն կանոնաւոր, որոնք 50—100
լիւրայ դրամադլիսի արժէքով ապրանք պարունակեն, միւս-
ները, մեծ մասամբ, 5—7 լիւրայի աւելի ապրանք չեն ու-
նենալ. մանուֆակտուրայով առուտուր անողներ խանութ-
ները խաներումն են: Մշոյ մէջ կայ միայն երկու խան. շու-
կայի արտաքին տեսքը, մասամբ, ապացոյց է Մշոյ երկրի
տնտեսական վերջին ծայր անկեալ վիճակին, թէ երկիրը
օժտուած է բնական հարստութիւնով: Մշոյ արդիւնաւէտ
դաշտը կարող էր բարեյաջող հանգամանքներում շտեմարան
լինել շրջակայ նահանգների համար, նորա վերայ դառնող
բազմաթիւ հայ դիւղերը բարեկեցիկ վիճակ կարող էին ունե-
նալ, եթէ հայերի վերայ չըծանրանային տնտեսական աւերում-
ները:—Շուկայում գտնվում են, սովորաբար, և սրճարանները
(ղայֆէները). սրճարանները զլիսաւորապէս ծառայում են փո-
խադարձ յարաբերութիւնների և հազորդակցութիւնների հա-
մար. այստեղ շատ անգամ զանազան ձեռնարկութիւնների
ծրագիրներ են յղանում, պայմաններ կապվում, ամեն տեսակ
լուր և նորութիւն այստեղ է իմացվում. պտրապ և անգործ
մարդիկը, մեծ մասամբ առաւօտից մինչև իրիկուն սրճարա-
նումն են լինում թուղթ կամ թաւու խաղում, նարդիլէ
ծխում, սուրճ վայելում. կան սրճարաններ, որտեղ օղի էլ
են ծախում. իւրաքանչիւր սրճարանում գտնվում է և սափ-
րիչ. կան և լրագիր ստացող սրճարաններ: Շուկայում առան-
ձին կրպակներ վարձած ունին իրանց համար տեղային փաս-
տաբանները և խնդրադիր դրողները. այդ փոքր կրպակնե-
րում մինդարների վերայ նստոտած ընդունում են իրանց
դիմողներուն և նոցա խորհուրդ և ճանապարհ ցոյց տալիս
և արդուհայներ (խնդիր դրողները) շարադրում զալամով
իրանց ծուռնդի վերայ դրած կամ ուղղակի ձեռքում բռնած
թղթում: Շուկայի մէջ տեղաւորվում է ևս փաշայի սարայը
այսինքն կառավարութեան պալատը, որը մի Հին և անձոռնի
շինութիւն է, դրան առջև կանգնած են պահակներ, դրան
բարձրում տախտակից շինուած է կիսալուսին ահադին մե-

Ծուծեան, մէջն էլ աստղ նոյնպէս տախտակից. դաւառական վարչութեան զրեթէ բոլոր բաժինները սարայումն են զետեղվում. ոստիկանատունը, տուրքերի ատեանը, դատարանը, ժամանակաւոր արդեւանոցը, բալագիէն (քաղաքային վարչութիւնը), և կառավարիչ փաշայի ատեանը: Մուշը սանջակ է (գաւառ) ուստի և այդ բոլոր ատեանները մի տեղ են ամփոփուած: Պաշտօնեաները բոլորն էլ թիւրքեր են, պաշտօնատըներում, սեղան աթոռ բոլորովին չեն զործածվում, պաշտօնեաները փաշայից սկսած մինչև վերջին քեատիրը (զորադիրը) նստած են սեղիրների վերայ (բազմոց) և մինդարների (բարձ), թեկ ընկած, յատակի վերայ փռուած է խտիր, խտիրի վերան կապերու. ծալապատիկ նստոտած մի ձեռքով թուղթն են բռնում, միւսով խզզում զանազան պաշտօնական զրուծիւններ: Հենց այդտեղ շատ անգամ և նարզիլ է են ծխում, սուրճ խմում, ճաշ և ձմերուկ ուտում:

Մշեցի հայերը, չընայելով իրանց հիւրասիրութեանը, վերջերս օտարականներից խոյս են տալիս. կառավարութիւնը շատ խէթ և կասկածաւոր աչքով է նայում նորանց վերայ, որոնք որ և յարաբերութիւն են ունենում օտարականի հետ: Առաջին մարդը, որի հետ ծանօթացայ, մի կարնեցի արհեստաւոր էր. սա երկար ժամանակ Մշումն էր ապրում. կարնեցին, չընայելով այլոց, եկաւ ինձ մօտ սիրաւի կերպով խօսակցեց հետս և ապա հրաւիրեց ինձ իր սենեակը. նա խոստանում էր իր սենեակը բոլորովին ինձ յանձնել, որովհետեւ ինքը մի երկու շաբաթից դնալու էր Բաղէշ. ես ուրախութեամբ և շնորհակալութեամբ ընդունեցի կարնեցու առաջարկութիւնը. առհասարակ ճանապարհորդները, որոնք քաղաքում չունեն որ և է ծանօթ, որի մօտ կարող են հիւր մնալ, ստիպուած են խանում իջևանել. խաները բոլոր յարմարութիւններից զուրկ՝ կեղտոտ, ցուրտ ու յաճախ, մութն են. բացի մի խտիրից ոչինչ չեն տալիս իջևանողին. այնպէս որ խանում մի երկու օր հաղիւ կարելի է մնալ, որքան շուտ մարդ իրան համար սենեակ ճարի, այնքան լաւ է. սենեակ գտնելն էլ ունի իր դժուարութիւնները,

միայն շուկայում սորանից նորանից հարցուփորձ անելով կարելի է իմանալ ով ունի պարապ և վարձու սենեակ, շատերը օտար և մանաւանդ ամուրի մարդուն յարմար չեն դնում սենեակ վարձով տալը, ի նկատի առնելով ընտանեկան հանգամանքները։ Կարնեցու հիւրասիրութեամբ ես ազատուեցի սենեակ որոնելու դժուարութիւնից, կարնեցին բարի և վառ ձգտումների տէր էր. նա, ինչպէս ինքը պատմեց ինձ, նոր էր դուրս եկել բանտից արգարանալով Վանի նահանգական դատարանի առաջ. նորան Մշոյ ոստիկանութիւնը մեղադրում է եղել, որպէս թէ մասնակից է Գ. Էքմէջեանի հետ կաթոլիկաց դերապայծառի սպանութեան գործի մէջ։ Հայ թաղերի անուներն են Ս. Մարիանու թաղ, Զորու բրտի, Վերի թաղ և Զորաշէն։ Իւրաքանչիւր թաղ ունի իր եկեղեցին և մի ծաղկոց. Զորու թաղում գտնվում է Միացեալ ընկերութեանց կենդրոնական վարժարանը, Ս. Մարիանու թաղում նոյն ընկերութեան օրիորդաց դպրոցը. Զորու թաղը Ս. Մարիանու թաղից բաժանվում է դետակով, որը կազմվում է լեռներից հոսող յորդառատ աղբիւրների ջրերից. ջրերը շատ առատ են Մշոյ մէջ, գրեթէ իւրաքանչիւր փողոցի միջով անցնում է առու. առուները տանում են իրանց հոսանքով բոլոր անմաքրութիւնները և աղաւտութիւնները, եթէ առուները չըլինէին, քաղաքի առողջապահական վիճակը շատ վատ կըլինէր, շնորհիւ Թիւրքիայում ընդհանրացած սովորութեան, որ ամեն դարշութիւն կարելի է փողոց թափել։ Մշեցոց տուները, մեծ մասամբ, մի յարկանի են, կան և երկյարկանի, քարաշէն, իրարու սեղմուած. պատուհանները վանդակապատ են, բակեր չունին, սովորաբար փողոցները նեղ և ծուռումուռ են։ Մշոյ ձորի գետակի ընթացքով իջնելով ցած՝ տարածութիւնը ընդլայնանում է և բացվում է գաշտի տեսարանը. այդ ցած և լաւ տեղերին տիրացել են թիւրքերը. նոյն գետակի ընթացքով բարձրանալով՝ ձորը սեղմվում է, խորունկ լեռների մէջն անցնում. ձորի, համեմատապէս, սեղմուած տարածութիւնը հայերն են բռնել։ Զորից բարձր լեռների լանջերի վերայ մի կողմը

այգիներ են, միւս կողմը պարարտ մարգագետիններ: Մուշեղայ բերդը մէկ ժամ ու կէս Մուշից հեռու է լեռան բարձրութեան վերայ, այդ աւերակ բերդը գնալու ճանապարհի վերայ կան բազմաթիւ պաղ և ականակիտ աղբիւրներ: Մուշեղայ բերդը Մշոյ հարաւային կողմն է. նորա հանգէպ Վահանայ բերդը, որը դռնվում է քաղաքի համեմատապէս, բարձր մասերում և թիւրքերի թաղերին մօտ, մշեցիք այդ բերդերին տալիս են Վահանայ անունները, ի հարկէ, աւանդութեամբ: Մշեցի հայերը շատ կըսիրեն Մշոյ-լեռները, իւրաքանչիւր տօն օրին կերթան դբանելու այդ վայրերը, դարնան սկզբներին պաղ և առողջարար ջրերը, հոտաւէտ ծաղիկները և դալարալարդ բնութիւնը տալիս են այդ լեռներին մի դերբնական գեղանութիւն: Գարունքից սկսում են և Մշոյ երկրում գտնուող նշանաւոր վանքերի հանդիսաւոր տօնախմբութիւնները՝ Ս. Աղբերիկ, Ս. Սահակ, Առաքելոց վանք, Ս. Յովհաննէսի վանք և Ս. Կարապետի վանքը զրավում են դրանց հանդիսաւոր օրերին ահագին բազմութիւն, իւրաքանչիւր ընտանիք տանում է իր հետ ուտելիղէնի մեծաքանակ պաշար: Ամենից առաջ կատարվում է Ս. Առաքելոց վանքի տօնախմբութիւնը, քաղաքացիներից և դաշտեցիներից շատերը ներկայ են լինում դարնանային այդ ուրախ հանդիսին. զիւղացի երիտասարդներ և աղջիկներ, որոնք տօնին և հանդիսին վայելուչ մաքուր և նոր զգեստ չունին, փոխ են առնում իրանց ծանօթներից, ուխտաւորները բռնած ունին վանքի բոլոր սենեակները, վանքի բակը և շինութիւնների տանիքներն էլ լեցուն են, վանքի պարսպից դուրս էլ վրաններ կան զարկած, պատարագին եկեղեցին խռնուած է լինում աղօթողների բազմութեամբ: Զուարճութիւնները սկսվում են ժամասացութիւնից յետոյ, Քաղաքի և զիւղերի պատուաւոր անձինքը գնում են պատարագից յետոյ վանահայրին շնորհաւորելու, խօսում դէսից դէնից, հետաքրքրվում ընթացիկ աղբային խնդիրներով, այդ հիւրերը ճաշի են հրաւիրվում վանահայրից, ուխտաւորների մեծ մասը քէֆ է անում դուրսը, կերուխումից յետոյ սկսվում են պարերը,

երիտասարդները և աղջիկները մի մեծ շրջան են անում, իսկ երիտասարդները բռնում են իրանց հաւանած աղջկանց ձեռքից, սկզբից շարվում հանդարտ և կամայ թփթփացնում են ոտներով, յետոյ մարմնի շարժուածքը և թփթփոցը սաստկանում է. սորը շարանակվում է ժամերով, յոգնածները թողնում են շրջանը, հանդստանում են, նորանց տեղերը ուրիշներն են բռնում շղթայի մէջ մտնելով. այս պարը մեծ զուարճութիւն է տալիս երկու սեռին էլ, շատ անգամ պարի հետ և երգում են: Այսպէս կատարվում են տօնակլումբութիւնները և միւս սրբավայրերում՝ Ս. Յովհաննէսի և Ս. Կարապետի վանքերում: Առաքելոց վանքը գրեթէ իւրաքանչիւր կիւրակէ՝ զալիս են մի քանի ընտանիքներ, խմբով երիտասարդներ զուարճանալու, թիւրքերն էլ յետ չեն մնում հայերից. վանքի մօտիկութիւնը, նկարչագեղ դիւրքը, սառնորակ աղբիւրները, հովասուն ծառասունները բաւականին զիւթական միջոցներ են մշեցիներին հրապուրելու համար: Ես Գնացի Մշոյ մէջ բաւականին ժամանակ *), իմ դիտաւորութիւնս էր շարունակել ճանապարհորդութիւնս դէպի Տիգրանակերտ, Եդեսիայ և ապա անցնել Կիլիկիա, որ չըյաջողուեց արգելադիրք դէպքերի պատճառով. ինձ մնում էր վերադառնալ Կարնոյ (էրզրում) վերայով Ռուսիա: Քարվանք Մշուց Կարին դնում է իւրաքանչիւր երեք շաբաթուայ մէջ մէկ անգամ միայն, պատահում է և ամիսը մէկ՝ եօթ օր դնալը, եօթ օր դալը, մէկ շաբաթ էլ գործ են տծում մինչև որ բեռ, ճանապարհորդ գտնեն այդ երկու քաղաքներում: Մայիսից սկսած մինչև օգոստոսի վերջերը քարվանքները փոխանակ եօթ օրի՝ ինն օրումն են հասնում Մուշից Կարին, այդ ժամանակ ջորեպանները ծախքերը բացնելու համար զիւղերում չեն իջեանում, ուղղակի անցնում են լեռների, դաշտավայրերի, հովիտների միջով և հանդիստ են առնում խոտաւէտ արօտատեղերում: Զիւրք, տաան, տաաներկու ժամ հանդստանալով և արածելով պարարտ մարդագետններում,

*) 1890 թ. «Արարոի» Ե. դրբում գետեղած եմ Մշոյ մասին տեղագրական մի ընդարձակ գրութիւն:

առանց դարու էլ բաւականին կազմուելովում են և կարողանում են ճանապարհը շարունակել, որպէս զի արեւի տօթը չընեղէ զրաստներին, գերադասվում է զիշերով անցնել ճանապարհը, երեկոյից սկսած մինչև առաւօտեան ժամի վեցը, եօթը: Մուշից Կարին զրաստը կարելի է վարձել 5—7 ռուբ. ճանապարհը անցնում է դաշտի միջով: Արածանիի կամուրջից յետոյ շեղվում է դէպի աջ. դաշտի վերջին գիւղերը են Կարնոյ ճանապարհի վերայ Կուրավա և Ծխավու, որոնք բաւականին զուարճալի տեսք ունին. դաշտից դուրս գալով մերթ բարձրանում էք դժուարակոխ լեռները, մերթ իջնում էք դետակների հովիտները, ձորերում ստէպ ստէպ հանդիպում էք քրդաբնակ գիւղերի, երրորդ օրը հասնում էք Վարդօի լեռնադաշտը. այս լեռնադաշտի մէջ բացի գիւղերից, կայ և մի գիւղաքաղաք Վարդօ անուանք. Վարդօում խանութպանները հայեր են: Ջորեպանները միշտ աշխատում են դադարք անել մի այնպիսի արօտի մօտ, ուր աղբիւր լինի կամ դետակ անցնի, որ և անմիջապէս զրաստներին արձակում են բեռներից և բաց թողնում արածելու. Ջորեպաններից մի քանիսը սրահապան են կանգնում, որովհետև յաճախ եթէ ձիերը մի քիչ հեռանան, քրդերը քշում են իրենց կողմը. այդպիսի մի յափշտակութեան դէպք պատահելիս՝ հերթապահները աւար են կանչում, միւս Ջորեպանները խիղջն շտապում են օգնութեան և կարողանում են յափշտակիչների ձեռքից կորզել որսը: Մեծ հաճոյք և զուարճութիւն է տալիս չափրի ճանապարհորդութիւնը. (այսպէս կոչվում է ամառային ճանապարհորդութիւնը): ճանապարհորդները և Ջորեպանները առնում են իրանց հետ ամենը ինչ որ հարկաւոր է. պարագաներ և ուտեստ, կաթսայ, կասկարանք, վրան, ձողեր, բրինձ, իւղ, չոր մածուն, սպանիր, օղի, զինի և այլն: Իջևալը հասնելուն պէս սկսվում է վառ զործունէութիւն, որը վրանի քաթման է յարմարեցնում, որը ձողերը զարկում, միւսները հովանի տեղ են պտուում ծառի կամ թփի մօտ, շատերը ցախ են ժողովում վառելիքի համար. երբէք ճանապարհորդները այնքան մօտ չեն ծանօթանում իրարու հետ,

ինչպէս չայիրի ժամանակ, երբ ուրախ ժամանակ են անցուցանում, որովհետեւ զիշերով սովորաբար, ճանապարհը շարունակում են, ուստի կերուխումից և զբօսանքից յետոյ ուղածին չափ քնում են: Վարդօյից դարձեալ ճանապարհը լեռների բարձրավանդակներով, լեռնադաշտերով ու հովիտների միջով է՝ շատ տեղ ոչ մշակութիւն կայ, ոչ ծառ, ոչ զիւղ, մինչև որ հասնում էք Խնուս:

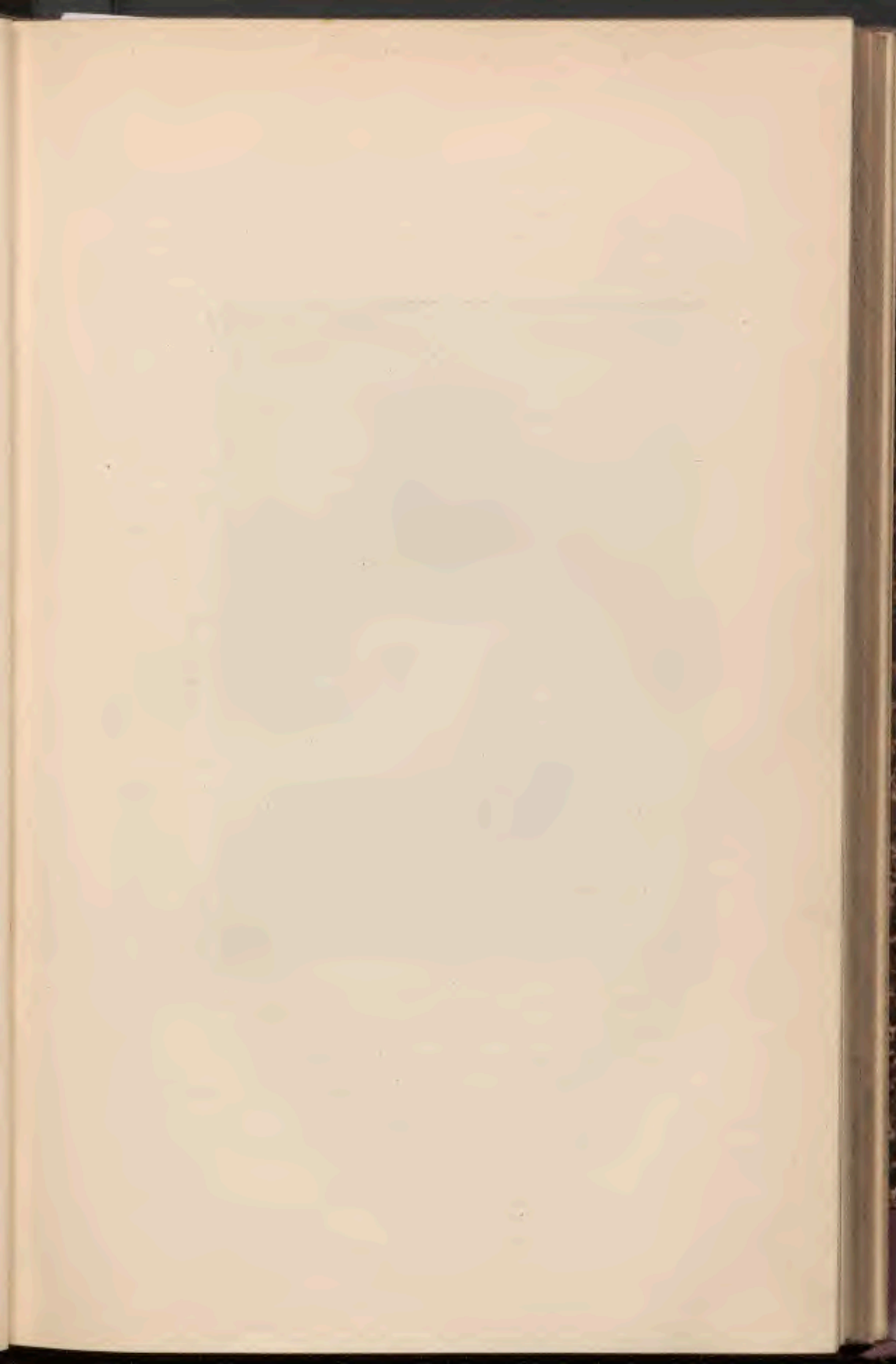
Խնուսը խիստ գեղանկար մի անկիւն է, լեռների լանջերի վերայ ստուերախիտ անտառներ, կաղնիի, եղենիի ծառերից, կարկաչող ջրեր, այդ անտառների միջով հոսող խաղաղ գետակ, հովիտների միջով անցնող, քսանի չափ հայաբնակ գիւղեր, որոնք կամ գետակի ափումն են, կամ ձորի մէջ, կամ դառնվայրի վերայ, ահա Խնուսի դարդարանքները: Խնուսի գիւղաքաղաքը նոյն անունը ունի: Այս գիւղաքաղաքի մօտ գտնվում է քարածուխի հանք: Խնուսից մինչև Փալան-Թեօքէն ճանապարհը տեղ տեղ դժուարանում է և անցնում է դարուփոս տեղերով: Փալան-Թեօքեանը լեռնանցք է, Կարինից մօտ մէկ ու կէս վերստ բարձրութեան վերայ է գտնվում, լեռնայքի գաղաթնակէտում ցուրտը զգալի է, ձմեռուան հազուստը անհրաժեշտ է դառնում, վերելքը ծանր է, ուղին քարքարոտ, որքան վերելքը դժուար է, այնքան էջքը զիւրին է: Փալան-Թեօքէանի բարձրութիւնների վերայ Թիւրքերը կառուցած են ամրութիւններ և մարտկոցներ: Փալան-Թեօքէնի լեռնանցքից յետոյ շատ հեռու չէ Կարինը, երկու ժամուայ ճանապարհ է: Կարնոյ բնագարձակ լեռնադաշտը շրջապատուած է մերկ լեռներով, այս լեռնադաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը շինուած է Կարին քաղաքը բարձրավանդակի վերայ, Կարինը մօտ երեք վերստ բարձր է ծովի մակերեւոյթից, բարձր լեռների մէջ կառուցած բերդերը, նոյն իսկ քաղաքի ամրութիւնները, երեք սլարիսպներ իրանց պատնէշներով բաւական ապահով դիրք են տուած Կարինին: Կարինը Թիւրքիայի առաջնակարգ վաճառաշահ քաղաքներից մէկն է: Պարսկաստանից, Վանից, Բաղէշից, Մուշից, Տրապիզոնի նուազանդիստը զնայող քարվանսները անպատճառ անցնում են Կա-

րինու վերայով. Կարինը յայտնի է յօրենի առաստուծեամբ, որ և կազմում է արտահանութեան ղլխաւոր առարկան. կը արտահանուի նոյնպէս բաւական մեծ քանակութեամբ մուշտակ: Կարինում, ինչպէս և ամենուրեք Թիւրքիայում, հայոց թաղերը, համեմատելով Թիւրքաց թաղերի հետ, աւելի բարեկարգ, կոկիկ և մաքուր են, փողոցները, մեծ մասամբ նեղ ու մի քանի փողոց կան միայն լայն և ուղղապիծ, տունները քարաշէն են և բարետեսիլ. Թուրքերի թաղերում երբեմն հանդիպում էք ամայի ու թափուր մնացած տեղերին. ընդարձակ տեղ են բռնում Թիւրքաց թաղերում և զերեզմանոցները: Կարնոյ օդը չոր է. ձմեռը եօթ ութ ամիս կը շարունակուի և շատ ցուրտ է, ամառուայ շոգն էլ շատ խիստ է. այդ օթերին մեծ դիւրութիւն են տալիս լեռներից բերուած խոզովանների միջոցաւ պաղ ջրերը: Կարնոյ մէջ հաշվում են երեք հազար տուն հայ. հայերը ունին մի մեծ եկեղեցի, որը քաղաքի կենդրոնի ընտիր տեղումն է. եկեղեցու բակում գետեղուած է և առաջնորդարանը. բակին մօտ է և զերեզմանոցը, որը շատ ընդարձակ տեղ է բռնում. աօն օրերին զերեզմանոցը կարնեցիների զբօսատեղին է: Կարինում կան մի քանի հայ վարժարաններ, որոնց մէջ առաջին տեղն է բռնում «Սանատարեան» անուանի վարժարանը. կայ և մի հիւրանոց իր ընթերցարանով, որ հազուադիւրս բան է Թիւրքիայի միջին քաղաքների համար: Կարինից դէպ ոռւսաց սահմանը ճանապարհը անցնում է Բասենոյ վերայով. այս ճանապարհը կարելի է կառքով գնալ, բայց շատ անկանոն է, խճուղի չկայ շինուած: հասանդալան և քարուքանդ վերջին պատերազմից նշանաւոր Զիվինի բերդը, որը մի ժայռի վերայ է կառուցուած, ստորոտումը նոյնանուն գիւղով, այս ուղիի վերայ են դռնվում: Զիվինից մինչև Կարա-Ուրդան, որը արդէն ոռւսաց հօղն է, մի բանի վերստ է. Կարա-Ուրդանը յունաբնակ գիւղ է Ղարսի նահանգում:

Ավելի:

ՍԱՐՈՒՅԵՆ ԳԻՒՂԸ

Սարուէն զիւղն ընկած է Շուշուայ արեւելեան կողմը, նրանից 25 վերստ հեռու՝ մի լեռան կուրծքին: Ըստ աւանդութեան՝ զիւղը շինել է հինգ դար առաջ Ատրպատականից զաղթած երեք հայ եղբայրներից մէկը, որ իր անունը (Սարու—պարսկերէն՝ դեղին գոյն ունեցող) տալիս է զիւղին: (Միւս երկու եղբայրները, Սարգիսն ու Փերին, շինել են Սարգսաշէն և Փիրումաշէն զիւղերը): Դեռ այդ ժամանակները զիւղի շրջակայքը խիտ անտառներով էր ծածկուած, և զիւղի սակաւաթիւ բնակիչները Ղարաբաղի կրած տնընդհատ ասպատակութիւնների երեսից պատասխարուել էին հիւսիս-արեւելեան կողմն եղած անտառախիտ ձորակում, որտեղ բղիում է Մարդու լի աղբիւրը: այժմ այդ անտառներից մնացել են միայն ցիր ու ցան թփեր: Դիւղին ջուր տալիս են Կեւ (զաւաթ) և Խաւ (խաւար) կոչուած աղբիւրները, երկրորդը երաշտ տարիներին ցամաքում է, իսկ առաջինը ունի ջրի շտեմարան՝ երաշտ տարիներում զիւղացոյ առատութեամբ ջուր մատակարարելու համար: Այդպիսի տարիներում զիւղը օգտուում է նաև Մարդուլի հովիտումն անցնող Սէլան գետակից, որ վաղում է Սարուէնի և նորա գիւմայն ընկած Բիրս սարի միջովն ընկած ձորովը և որի ջրերը՝ անտառների վերջանալուց՝ սաստիկ նուաղել են այժմ: Դիւղի օդն էլ, ջուրն էլ առողջարար են, իսկ շրջակայ տեսարանը շատ գեղեցիկ է, մանաւանդ երբ նայում էք Շուշուայ և նորա հարաւային կողմն ընկած Բիրս սարի լանջերին փռուած զիւղերի և ձորերի վերայ,—բոլորն էլ կարծես ձեր առաջն են դրուած: Սակայն զիւղի հողերը սակաւ են և արգաւանդ չեն. այդ

тип. в.д. голле.

ՍԱՐՈՒՇԵՆ ԳԻՒԴԻ ԵԿԵԶԵՅԻՆ.
Церковь въ Сарушенѣ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

պատճառով բնակիչներից (բոլորը 70 տուն զուտ հայ) շատերը վարուցանքն անում են այգտեղ մօտիկ Ամարասի վանքի և այլ տեղերի հողերում, մի մասն էլ անասնապահութեամբ է պարսպում, քչերն էլ շրջակայ գիւղերից ցորեն կամ ալիւր գնելով տանում են Շուշի՝ ծախում, վերջապէս ոմանք էլ պանդխտել են Բաղու և Անդրկասպեան երկիրը առուտուրով պարսպելու։ Գիւղը թէև ունի փոքրիկ այգիներ, բայց նոցա բերքը չափազանց սակաւ է։ Սակայն մօտակայ անտառի մնացորդները տալիս են Սարուշէնցի կանանց փայտ և վայրի պտուղներ (հուն)։—Առհասարակ գիւղի փողոցները կեղտոտ են, մանաւանդ անձրեւներին. իրենք գիւղացիք բարձրահասակ են և առողջակալով, մանաւանդ հին սերունդը, սպիտակադէմ և պարզամիտ. կանայք գեղեցիկ են և տղամարդկանցից գործունեայ, բայց միշտ բոբիկ։ Չընայելով գիւղը շրջապատող աննպաստ պայմաններին, գիւղացիք այնուամենայնիւ բաւական բարեկեցիկ կեանք են վարում, որի մասին ճանապարհորդին վկայում են երկայարկ պատշգամբաւոր տները կղմխտրով ծածկուած տանիքներով, որոնք վայելուչ տեսք են տալիս գիւղին. իրենք գիւղացիք էլ բաւական անկարօտ վիճակ ունեն։

Սարուշէնցիք եկեղեցասէր են. ունին մի փոքրիկ եկեղեցի անթուական, ըստ աւանդութեան Փիրումաշէն գիւղի եկեղեցու հետ միաժամանակ շինուած (ՌԳ-Հայոց կամ 1554 փրկչական թուականին) և երկու գերեզմանատուն՝ հնադոյնը Բալալ Խո-նի հանգստարան անունով, միւսը եկեղեցուց արեւելք, —երկուսուսմն էլ հին դերեզմաններ կան (մէկի տապանաքարի վերայ կարդացուում է 1663 փրկչական թիւը), — նաև Խաւա աղբիւրի առաջ մի մեծ ծառի տակ դեղեցիկ քանդակներով զարդարուած մի խաչքար, —գիւղական ուխտատեղի ս. Վանէս անունով։ Գիւղի եկեղեցուսմն է տեղական համբաւաւոր հրաշագործ համարուող աւետարանը, ըստ տեղական ժողովրդական աւանդութեան Ռստակէս Հայրապետի գրած, որից իբր թէ արտադրել է ոմն եպիսկոպոս Գեա Վարդան՝ գեղեցիկ ձեռագրով ԺԲ. դարում (1185 թուին,

ըստ յիշատակարանի): Աւետարանի առաջին երեսի վերայ նկարուած են Ռատակէս և Վրթանէս Հայրապետների և ս. Ստեփաննոսի պատկերները. վերջում գրուած է. «Յամի Տեառն 1827 և թուականին Հայոց Ռ Մ Չ ս. Աւետարանս, որ գերի էր ընկել պարսից ձեռն՝ ևս Ղարաբաղու բնակիչ Շուշի քաղաքի, Միրզայ Օհանիսեան Ջարկեարեանցովս տեսի զսուրբ աւետարանն ի ձեռս այլազգեաց ՚ի քաղաքն Թաւրիզի, վասն որոյ ետու զրամս բաղում և գնեցի ՚ի արդար վաստակոյ իմոյ և բերեալ ՚ի ամուրս Շուշի և յանձնեցի այն տեղն՝ ուր կար և այժմս 1833 ամի և յամսեանն մայիսի 12-ին բերանք տեղս (Սարուշէն)՝ վասն մեր ուխտադրութիւն նորոգելով Աւետարանս, ահա նորոգեցինք ՚ի յիշատակ մեր յամայն կենդանեացն և ննջեցելոցն որ ենք Միրզայ Օհանիսեանց...» և այլն: Այս աւետարանը բազմաթիւ ուխտաւորներ է գրաւում գէպի Սարուշէն ոչ միայն Շուշուց և շրջակայ գիւղերից, այլ և հեռաւոր տեղերից. ուստի եկեղեցին բաւական թանդագին նուէրներ է ստացել ուխտաւորներից,—խաչեր, զարդեր, պատկերներ: Սակայն եկեղեցին հինօրեայ լինելով՝ քայքայուել էր և երկար ժամանակ իր խարխուլ վիճակով վշտայնում էր ջերմեռանդ ուխտաւորների զգայուն սիրտը: Վերջապէս 1885 թ. շուշեցի մեծապատիւ պ. Գրիգոր Այվազեանը մեծ գումար ծախսելով՝ մօտ 2000 ռ.՝ բոլորովին նորոգում է եկեղեցին. շնորհիւ այդ նորոգութեան այժմ եկեղեցին վայելուչ վիճակի մէջ է,—տանիքը թիթեղով ծածկուած և եկեղեցու վերայ փոքրիկ կաթուղիկէ է կանգնած:

Եկեղեցուն կից կանգնած է գիւղական դպրոցի կոկիկ և սիրուն երկայարկ շէնքը, որը յիշեալ պարոնի զգայուն ու ցաւող սրտի ազնիւ թելադրութեամբ շինուել է 1889 թուականին և որի մէջ դասաւանդութիւնն սկսուեց յաջորդ տարին. դպրոցը ներկայումս իւր հիմնադրի անունն է կրում: Նորա դրան վերայ կարդում ենք. «Շինեցաւ ուսումնարանս արդեամբ և ի յիշատակ Գրիգոր Թումասեան Այվազեանցին. 1890 զեկտեմբեր»: Բայց դեռ դպրոցի շէնքը չըսկսած՝ պ.

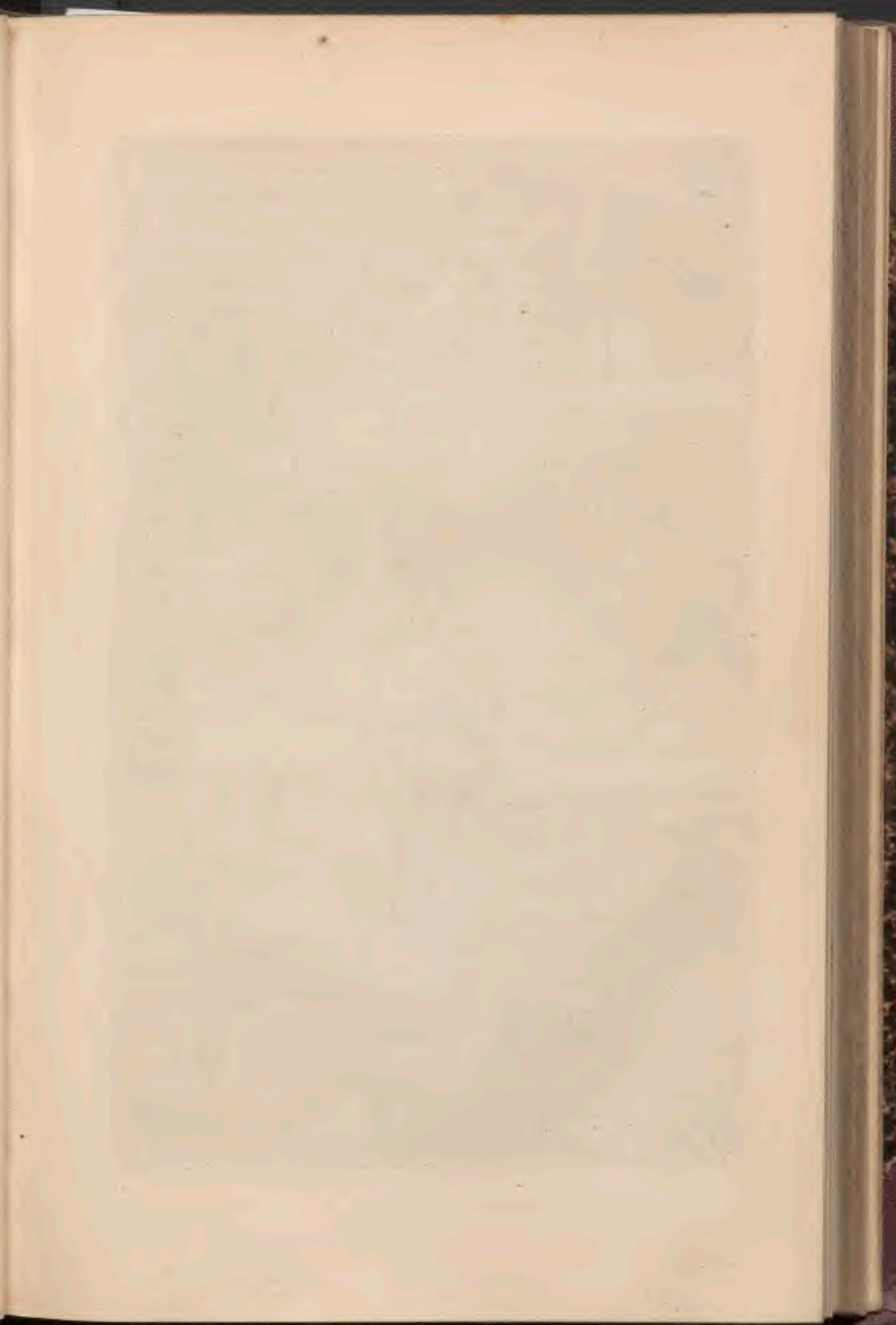
Սյվազեանը հոգացել էր կայտառ ու սիրուն հորթարած ու տաւարած հայ մանուկներին մի վայելուչ տան մէջ ժողովել և այդ գանգրահներ ու արծուաքիթ տղաներին ու աղջիկներին մի բաժին հանել ուսման բարիքներէր, որոնց նորայնքան ծարաւ էին, բայց որը չէին կարող ձեռք բերել իրենց ծնողների աղքատութեան և տգիտութեան պատճառով: Վարձելով նոցա համար մի ուսուցիչ, պ. Սյվազեան սկսում է դպրոցի շէնքը 1889: Սակայն պէտք է ասել, որ դպրոցի շինութիւնը արդէն աւարտուած էր, երբ մի մասը փուլ եկաւ՝ կանոնաւոր մակարդակով շինուած չը լինելու պատճառով: շուտով նորոգելուց յետոյ աւելի ընալի ճաշակով, 1892 թուի ուսումնական տարուայ սկզբին օժել է տալիս դպրոցը Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ Գեր. հայր Կարապետ եպիսկոպոս Սյվազեանի հանդիսադրութեամբ, որ այդ առթիւ առանձնապէս հրաւիրուել էր դպրոցի հիմնադրից՝ իւր ներկայութեամբ և օրհնութեամբ պատուելու հանդէսը*): Գեղեցիկ տպաւորութիւն է թողնում դպրոցը ընդհանուր առմամբ. սիրուն բնութեան ծոցում նստած, շուրջը մրդաբեր ծառեր անկուտած, առաջը լայն ու արձակ բակ սաների խաղալու համար, վերի յարկում ուսուցչի և վարժուհու համար յատուկ բնակարաններ, մատենադարան (այսօր երկու հարկեր օրինակից աւելի զիրք ունի,—արդիւնք պ. Սյվազեանի բարեկամ Գրիգոր Ասլանեանի նուիրաբերութեան,— և ստանում է հայերէն պարբերական հրատարակութիւններ) և մեծ դահլիճ հանգէսների համար, ներքեի յարկում դասարաններ մեծ մեծ լուսումնականով, վերակացուի սենեակ, խոհանոց, ախոռ,—այս բոլորը հաճելի բաւականութիւն են տալիս ուղեւոր այցելուին: Եւ ճմարիտ, այդ զիւղական դպրոցը Արցախի թեմում ամենազեղեցիկն է գիւղական դպրոցների մէջ, և շնորհիւ հիմնադրի լիաձեռն օժանդակութեան՝ նաև ամենաբարգաւաճեալը: Դպրոցի շինութիւնը, ինչպէս տեղեկանում ենք, մօտաւորապէս մի երկու տասնեակ հազար ռ. է նստել:

*) Մեր պատկերը ներկայացնում է այդ հանդիսի լուսանկարի պատճէնը:

Ներկայումս այդ ուսումնարանում սովորում են 51 տղայ և 15 աղջիկ, (մի մասը գիշերօթիկ): Սարուհէնցիք և շրջակայ գիւղացիք ուրախութեամբ են ուղարկում իրենց որդիքը այդ դպրոցը, որ այսօր ունի մի լաւ վարժուհի և մի ուսուցիչ: Դպրոցը ապահովուած է Հիմնադրի դրամատանը դրած մի խոշոր գումարի տոկոսներով: Առաջ գիւղացիք, ինչպէս գրեթէ բոլոր հայաբնակ տեղերում հին ժամանակ, իրենց որդիքը բազաբ էին ուղարկում՝ վաճառականի մօտ ծառայութեան տալիս, որի փոխարէն նա իւր սանիկին միայն գրել ու կարդալ պէտք է սովորեցնէր: Բայց այժմ էլ այդպէս չէ. գիւղացի տղան էլ վայելում է ուսման բարիքները իր մայրենի գիւղում, ծնողաց սիրատուն հովանաւորութեան ներքոյ, նա էլ այսօր սկսում է իրեն իբրեւ կատարեալ մարդ և հայ Դանաշիւ: Կար ժամանակ, երբ եկեղեցի շինելը ամենամեծ «վարձք» էր համարուում, որ մէկը կարող էր անել իր կեանքում. այժմ դորան հաւասար և գուցէ դրանից էլ ոչ պակաս մեծ «վարձք» են համարում դպրոց շինել և ապահովելը, տգէտներին լուսաւորելը, նոցա մարդկային պատիւը բարձրացնելը: Այդպէս անողին լիաբերան օրհնում է ժողովուրդը, կ'օրհնի և նորա որդին, երբ որ մեծանայ: Պ. Այվազեանի զործը ամենայն զովասանութեան արժանի է. նա սիրում է իւր ձեռակերտը հօր ամենաքնքոյշ սիրով դէպի իւր զաւակը: Երանի՜ թէ նա շատ հետեողներ ունենայ յետ ընկած հայաբնակ գիւղերը լուսաւորելու զործում: Յանկանում ենք նորան յարատեւութիւն իւր բարի դիտաւորութիւնների մէջ դէպի խեղճ հայ հասարակութեան կրթութեան զործը:

Արդասեպի.

Սարուշենի գիւղականները և Այվազեան դպրոցի աշակերտները:

Сарушенские крестьяне и ученики мѣстной школы.

Автоминя Ангорава изъ Рѣвѣ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՅ ԺՐԱՐ ՄԸ

Տասն տարիներէ ի վեր հայրենի քաղցր յիշատակներով հա-
լած մաշած՝ վերջապէս կը յաջողիմ՝ Վան վերագառնալ:

Տասնուվեց տարու պատանի էի երազուն, երբ հեռացայ հայ-
րենի հողէն ու ջրէն, այլ պանդխտութեան ամբողջ օրերումս երբէք
չեմ մոռացել այդ հողն ու ջուր, մինչև անգամ մեր տան փմիռուս
կատուն ու գմիռան շուն, ամէնքն էլ սիրուն, փայլուն ու նխշուն,
կեանքիս կեանք, երեակայութեանս արեակն են եղել: Պիշերն երա-
զով Լևթամարայ ծովուն ու ծփծփանաց վերայ, ցորէկն խիյա-
լով *) Խօռխօռի զմզմմիւրուն ական ու Շամիրամայ զըզը-
ղուն աղբիւրին մօտ, կամ անհոգ ու ազատ այծեամի նման
Սհերի դռնէն՝ Օւտատայ քար, Վարագայ սարէն Լստղկան բերդ
չէնքելով **) Թուշլով մանկութեանս ոսկի ժամերն կը յիշէի, այն
երազի օրեր, որ գոյնզգոյն վարագոյրներով ծածկուած անջատուած
էին յինէն և որոյ տեսլեան ախ ու վախով կանցնէր օրերս: Լհա՛
Լստուածը երազներս ի բարին կատարեց, այժմ կերթամ յիշատա-
կաց կեանքի մէջ. թող ամէն կարիպ հայ մարդն էլ իւր սրտի
մուրադին խանսի, ամէն:

Սնաս բարով, Լոնտոն, քու մօռնն ու ժխորոն. Փարիզ, քու
փարիսեցական փայփայանքներով. Հելլուստիա, հայրենիքիս փոք-
րիկ ու խօթօտիկ քուրիկ, բեզնից ես չունիմ գանգատ, քու Լունկ-

*) Երեակայութիւնով ***) ցատկելով

Փռայունէն ու Սօն-Սօզէն բարեւ կու տանեմ՝ Լճարատին ու Սիփ-նայ սարին, բարեւածաղիկ մ'էլ մեր Լճաքսին ու Լճիրատին քու Սօն ու Սէնի ծոցէն:

Ի՛նչ, մարդ իւր ծնած տեղ միայն կը հանգչի, իւր ծնած տեղ կուզէ մեռնել: Կեանքը յիշատակաց ծրար մի է: Բանանք ուրեմն մեր ծրարի մէկ ծայր...:

* * *

1879 օգոստոսի 23-ին Տրապիզոն հասած՝ կառք մը վարձելով կը մեկնինք. ընկերներս են Վլենդ վարդապետ Փիրղալէմեան՝ ճանապարհի զուարթուն հրեշտակ մը (աւաղ, այժմ ընդ զուարթունս բնակեալ) և տօքտէօր Վլարդաղարեան պօլսեցի բժիշկը, որ առաջին անգամն է Վլասփորէն գուրս կենէ. մեղ հետ են նաև երեսունի մօտ վասպուրականցի և տարօնցի բեռնակիր կարիպներ, որ իրենց վաթան կը վերադառնան, հինգ վեց հոգի միասին ձի մը վարձած իրենց գրուց հանգերձներ, ինչպէս նաև իրենց եարոջ ու ճիժ պժերու ընծայ՝ հատիաներ ծրարած կու քալեն. սակայն ամէնքն ալ զէնքի մը կտոր ունին՝ աժանկեկ հին հրացան մը յունթ կախած կամ ուղղովէր մը մէջքին կապած. ինչ երջանիկ են: Միայն խօրօնցի Կուպէն հազարով տքաքալով կընթանայ. խեղճ մշակ հազիւ քսան տարու՝ հիւծախտէն կմախք դարձեր, իր համշարիք ճամբու գրած են զինքն, որ գայ իր սիրած հողին մէջ թաղուելու. ի զուր կը ստիպեմ Կուպէն որ կառքիս մէջ գայ. — չէ՛, աղա՛, հըմշա կը քալեմ, էն սըբ Կարապետն եմ կանչէ. Լնասոլու հօտն առի թէ չէ, օղջնցայ:

Մեր կառքի ձիերը հազիւ մինչև Օլիվանայի ստորոտ տարան մեզ՝ և հոն կեցո՛ւ տէր, ըսին, ալ չեն քալեր. ի զուր կառապան Կարահիմ աղան մտրակի ուժգնութեան հաւասար իշուկի հայհոյանաց տարափներ կը տեղայ. ձիերը կամ յետս յետս կերթան, կամ յուսահատի պէս գէպի խրամատ ու գահավէժներու եղերք կը գիմեն:

— Լյո չեղաւ, ախբար, ինչ պիտոր ընենք. կըսէ տօքտէօր յուսահատած.

— Չ'ու պինչդ, ե՛նչ պիտոր ընենք. կառք շալկելու կարգը մերն է, կը պատասխանէ վարդապետ և կըսկսի իւր կապտիկ ձիու գովասանքն երգել «ծըմ-ծըմ-ծըմ». բժիշկը կը պօռայ, Կարահիմն

կը հայհոյէ, իսկ վարդապետը աշուղ դարձեր երգն ու եղանակ կը փոխէ՝ «կեցցեն պաշտպանք մեր ազգին Վարօն, Սուսէն, Լիւսին»։ Իսկ ես զմայլման մէջ եմ, անախորժ բան չկայ ինձ համար, կապքը Խպրահիմին և ոտաւոր ուղեկցաց թողլով, երգելով ու խնտալով Օհիղանայի կատար կը բարձրանամք։ Նոյն օրը չաւուշ իւր փլած տօմիկի անկիւն հրամցուց մեզ և խնամով ու համով սուրճ պատրաստեց, բժիշկը Խպրահիմ աղայէն կը գանգատի չաւուշին—մի՛ վախնար հէքիմ պաշի, նա աղէկ մարդ է, ապահովութեամբ ձեզի Վարին կը հասցնէ։

—Վարձ կապէ տօքտէօր, կըսեմ, ե՛լ երթանք երազի աշխարհ ցոյց տամ քեզ։

—Նոյն ատիպար, աս ինչ...

Օհիղանայի արտեւանէն մեծութեան հրաշալիաց առաջին տեսարանն կը բացուի, չայաստանի արեւմտեան ամպածորար լերինք անհուն կապոյտ տարածութեան մէջ կը բարձրանան սէգ հրամամանատարներու նման՝ իրենց շուրջն ունենալով անթիւ լերանց բանակներ, սահմանափակ չէ տեսարանն, նայէ ու նայէ, տեսութիւնդ կըսպառի, տեսարանն անսպառ կը մնայ։

Եհայ Բոնակապանը մեր հանդէպ, ահա՛ Արիզայի լերինք, Սեպուհ լերան գրկեցներ, այս լեռներ Սընծուրի՝ Տէրսիմի սարերըն են շարան շարան, այն սարեր Վարնոյ լերանց յառաջապահներն տիգաւոր...

Խեղճ Սարգազարեան ապշեր կեռիկ փակուեր է այս զարմանալեաց հանդէպ.

—Չապա ո՞ւր է Սան—

—Երանելի, տակաւին քանի քանի անսահման հորիզոններ պիտի անցնինք։

Եւլիս կառքին չենք սպասեր, կիջնամք ու կիջնամք զառիւվայրն անվերջ, ուղիղ ճամբայէն կը շեղինք ստէպ, և դաշտակոտրիկ կընթանամք։ Երեւն ի մոռտն սկսած է խոնարհիլ և մենք չորս ժամէն վերջ Խան իջևան կը հասնինք։

*
* * *

Խանճիէն առաջ վագրանման շներ մեզ ընդ առաջ կեւնեն, տօքտէօրի լեզին կը պատռի, արդէն գամփուերն էլ պատառելու բան թէ կատակելու միտք ունին։

Ի՛նչ հակապատկեր շեղուետիոյ լերանց հիւրանոցներու. խա-
նը այս ամայութեան մէջ քանի մը ամայի սենեակներ ունի և ընդ-
արձակ ախոռ մը: Իսկ ուտելիք պաշար՝ տիկ մը ժաժիկ ու պա-
նիր, քանի մը հաւկիթ ու հաւ, եղ ու մածուն, կերակուր եփելու
աման Աստուած տայ: Վիշեր հոս պիտի մնանք, անօթի ալ ենք,
պէտք է բան մ' ուտել, եթէ կառքի մէջ թողած մեր պաշարնե-
րուն սպասենք, բաներնիս բուրդ է:

Եւ ի՛նչ օրչափ համու-հոտով էր մեր ձեռքով պատրաստած
գեղջկական կերակուրը, երբէք այնպէս ախորժակով կերած չէի:

Ս'ինչև կէս գիշերն արթուն կը հսկենք սրախօսութիւն ընե-
լով ու երգելով, արդէն մեր սենեակը փոշիներու փոռցներ ունի,
իսկ ծակծկուած առիք սարդի ոստայններ կոպէններով ծածկեր են,
երբեմն ալ սոված մուկեր փա՛թ կիյնան մեր վրայ, խայթող մըժ-
ղուկներ ու լուերու բանակներ զմեզ պաշարեր են, և այս ամէն շ.
Փիրղալէմեանին նորանոր բանաստեղծութիւններ կը ներշնչեն:
Ի՛ժիշկ յուսահատած է, ես առաւօտ Պօլիս կը դառնամ, կըսէ:

Ոչ միայն ճանապարհի վրայ եղած խաները կիսաւեր են,
այլ և երբեմն մեծամեծ գիւղեր հետզհետէ աւերակ կը դառնան
զի անցորդներու մեծ մաս, զինուորներ, պաշտօնեայք և այլն բռնի
և ձրի կառնեն ամեն ինչ. մինչդեռ Նւրուպիոյ մէջ ընդհանրապէս
է, ամենէն փայլուն իջևան, ամենէ հարուստ գիւղեր մեծ ուղիներ-
րու մօտ կը հաստատուին:

Եւս օրինակ խօսք ու խորհրդածութեանց մէջ, յանկարծ մի-
տըս ինկաւ մշէցի Կուպէն. — Ի՛նչ կըսես, տօքտէօր, ապրելու յոյս
կա՞յ, կը հարցնեմ:

— Եստուած խելք տայ, թերևս երկինքն է հիմայ, կը պա-
տասխանէ անհոգութեամբ մը:

Շաղիւ մէկ ժամ անցեր էր, ահա՛ մեր Կուպէն. Տրապիզոնի
Կուպէն չէ, երես գոյն եկեր, ուրախ է, և որ զարմանալին է, իւր
ընկերներէն առաջ հոս հասած է:

— Հրա՛շք, կաղաղակներ,

— Ի՛նչ քըք Կարապետ վկայ, զմեր սարերու ջուր խմայ թէ
չէ, օղջացայ, էլ չեմ մեռնի:

Կուպէն անօթի է, ձուաղեղ, մածուն, ինչ որ դնենք առաջ, կը
լափէ և ջուր կը խմէ ի վրան, քէֆն եկել է, և կը սկսի Ստամ-
պուլի հէքիմներաց եօթ պոռտը յիրար խառնել. — Տօ խէքիմն էն սըր

Արապետն ա ու մեր հողն ու ջուր, կրսէ և կըսկսի անխուժ քուն
քաշել աստղալից վերմակն ի վրան և քարէ տօշակն ի տակ...

Աժմէն ըսենք թէ՛ Ապէն մինչև որ Խնու հասաւ, իւր
տարտն էլ անցաւ: Անցան և շատ տարիներ, այս գէպքն տակաւին
անմոռանալի կը մնայ յիշողութեանս մէջ:

Արդարև հայրենիքի հողը հրաշագործող է:

* * *

Ինն օրէ վերջ Արաքսի եզերք հասած, գիշեր մեր երկնքի
աստղերու տակ կանցունենք: Մեր խարոյկը, լուսնեակը, որ բիւրա-
կան լեռանց արտեաններէն մեզ կը նայի պայծառ գէմքով: Արաք-
սի վէտ վէտ խաղացող ալեակներ և անոնց մէջ խայտացող մեծ ու
փոքր ձուկեր հազարաւոր տարիներու յիշատակաց ովկիանի մէջ կը
տանին կը ձգեն զմեզ...

Արաքսին հիւր լինել և «Մայր Արաքսի»ն չերգել ապերախ-
տութիւն է առ Արաքս՝ մեր հայրենիքի սրտի այս երակն, և առ
անմահ հեղինակն՝ որ յուզած անոր ալիքներ, յուզուած, յորդած
և այն սուրբ ջրովն ու աւիւնով ոռոգած է մեր ցամքած զգա-
ցումներ:

Ամէնքս միասին «Մայր Արաքսի» կերգենք, բեռնակիր մը-
շակներն ալ կերգեն. իմ սիրտս կը փլի, արտասուներ կը թա-
փին ալեաց մէջ... երախայ եմ դարձել:

Յորչափի Արաքսի ափունք չեն ցամքել, Բիւրական լեռինք
հիմնայատակ չեն քանդուել, պիտի յիշենք զբեզլ Պատկանեան,
գու պիտի ապրես ինչպէս այն հրեղէն ձկնիկ, որ Աղամ Աւայի
Ժամանակէն մինչև մեր օրեր էգ սարի մեծ ական մէջ կայ ու կը
մնայ: «Ես իմարեւ, կասէ մուշեցին, համբառձման տօնի գիշերն ես
իմ աչքով զհրեղէն ձուկն տեսեր եմ, հըմլա ճոչ ալմաստ քար մի
կայ գլխի վըրէն որ արևի պէս կու փէլկտայ, քանի որ ձուկը ող-
ջա, հայու ազգին լէ զաւալ չկայ»:

* * *

Սոտ էր մեր կարաւանի մէկ մասն Արապ գետին զոհ տա-
լինք, զի գետեր ընդհանրապէս առանց կամուրջի լինելով, անցոր-
դը պարտաւորեալ մէջ պիտի մտնէ. բազմաթիւ են իւրաքանչիւր տա-
րի գետերուն տրուած զոհեր:

Խնուսի հովտի ծայրէն կանցնինք. դարձեալ պանդխտութեան դիմող կարաւան մը. բայց այս անգամ մըջման կարաւանի պէս վերջ չունի, հարիւրաւոր են. Վանայ, Բաղէշի և Սուշի գիւղերէն, տասն և չորս տարեկանէն վաթսուն տարուան հասակ: Լղեխարշ տեսարան: Սեղ հետ եղողներ սիլա՝ հայրենիք կը դառնան, ասոնք նոր զարիւյ զուրպաթի գաւաղան ի ձեռին զուլմէն ու պարտքէն կը փախչին Ստամպուլ կերձան բեռ շալկելու, բեռան տակ մնալու. այդ անիծեալ բեռը սակայն բաղդ մ'է, եթէ ամեն զարիւյ յաջողի անոր տակ ծռել իւր գլուխն ու կռնակ. . . Ես ողորմելիներ հետզհետէ կու գան կը հաւաքուին մեր շուրջ, շատեր բորիկ, թափթփած, տխուր, դժգոյն ու դադրած: Ենչ մեծ իրարանցում, անհամբերութիւն. յերկուստեք իրարու մէջ կը խառնուին ճանչուորներ գտնելու, հարցումներ ընելու: Մէկ ժամ դադար առնել կու տամ և ես մէկ խումբէն մէկալ կերթամ անոնց հարց ու պատասխաններ լսելու հետաքրքրութեամբ:

Նոր եկողներու մեծ մասը կուլայ:

— «Սէրս, խէրս, մեր ճժերը, ճժերաց մեր (իւր կին), ախրէրքըս զըմէնն էլ ողջ առո՞ղջ են. հապա մեր արտերու ցա՞նքն, մեր մարա՞րը», և այլ անթիւ հարցումներ. որոց մերթ ուրախ և մերթ տխուր պատասխաններ առնելով, աւելի կը տխրի քան թէ՛ կուրախանայ սիլէճին:

— Հապա դու իմ հալ չես հարցու, Մաւսո ջան, Ստամպուլայ քար քիսպն (առուտուրը) ի՞նչպէսի. պարտքը չում ճիտս խասաւ, հանչ կօ կը խեղտուի թէ չէ՝ ճէօրով լուսնակ դրի ծոցս՝ փախայ, մեր տնեցիքն էլ չիմացան իսկի. դու իմացե՞ր ես, ախրէրս մեր արտին մէջ սպանեցին, տաւարներ տարան, դէղերն էլ կրակի տուին. էս ցաւի վէրէն սանամէրդ (իւր կին) էլ արւն իտու քե. . . յէթիմ մնացին ճժերս. դու քոյ Լսպած, աչքդ ինոնց վէրէն պախի. . .» և խեղճ ծերունւոյ աչք արիւն արցունքով լեցուաւ:

Խիստ երկար կը լինի նկարագրել աստ մէն մի խմբի ցաւն ու դարդը, որ միշտ կենդանի կը մնայ յիշողութեանս մէջ: Բաժանման ժամն կը հասնի, մենք դէպի կեանք, անոնք դէպի մահ կերթան:

Ես, պանդխտութիւն, գաղթականութիւն մահ է մեր ալդ դութեան, հայրենիքի համար:

Սխիսանայ ստորոտ Մանձկերտ (Մանազկերտ) կը հասնինք, աւերակներէ վերջ սակաւ ինչ շինութիւն ու կենդանութիւն կը տեսնենք աստ: Հորդառատ ջրեր յաջ ու ձախ կը վազեն, գոմէշներ, եղներ, նախիրներ, ոչխարներ, լոնած են չորս կողմ:

Վորահաս թէ յաւերժահաս հայ այջիկը ահագին ջրի կուժը թեթեւ փառչի մը պէս ուսին դրած՝ մեզ ընդ առաջ կենէ: Լոն ինչ հրաշակերտ կազմուածք. պարզ պճղնաւոր շապիկ մը կը ծածկէ իւր չքնաղ իրան. կիսաբոլոր զոյգ նոռնք շապիկի տակէն դուրս ցցուած են կուսական հպարտ ու հմայիչ կուրծքին վայր. շագանակագոյն մաղերը արձակ ու առատ ալեծածան կիջնան կըռնակն ի վար և երեկոյեան հովիկն սիրահար եկերկու խաղայ ու կը փայրայէ, կը քծնէ և կը համբուրէ զայնս. երանի՛ քեզ, հովիկ, որ չես ըլլար նառահար: Աղջիկ, Լնահետն ես դու թէ՛ Լսողիկ. Լռջակու ծովու հրեղէն ծոցէն ելած ես, թէ՛ հողեղէն մայր բերած է զքեզ:

Մեր պատմութեան մէջ երբեմն հռչակաւոր Մանձկերտ, այժմ՝ կիսաւեր սե քարէ պարսպով պատած, դուրսէն քաղքի, ներսէն գիւղի շէնք ու կեանք ունի. բնակիչներ հայ և քիւրդ են, տակաւին իրարու քաւոր սանահէր, ինչպէս էին երբեմն ամբողջ Հայաստանի հայ և քրդերու յարաբերութիւն. քրդերու տներն աւերակ են, հայերուն տակաւին շէն, այնչափ աւերմունքէն վերջ: Տեղացիք, հայ և քիւրդ, ճիշտ մի և նոյն տիպ, միեւնոյն բարձրահասակ հսկայ կազմուածք ունին և մեծ դանկեր. այսպէս են ամբողջ Վաջբերունեաց գաւառի հայեր. Լրճէշէն սկսեալ մինչև Լիւլաթ՝ հսկաներ են:

Լստ գիշերելով Մելիքի տուն, որոյ առատութիւն ու հիւրասիրութիւն սքանչացուցին զմեզ, առաւօտ ճամբայ կեննենք: Խորհուրդ կու տան մեզ, որ զգուշութեամբ և յամենայն դէպս պատրաստութեամբ անցնինք Վրճուայէն՝ (քարուտ, աւազակաց յարմար վայր) զի հռչակաւոր Համդէն ամէն շաբաթ նորանոր շահատակութիւններ կընէր. արդէն մի շաբաթ առաջ մի և նոյն տեղ հարիւրապետ մը իւր ընտանեօք, զօրքով ու զապ թիփաներով կողոպտած և ամէն խայտառակութիւններ ըրած էր, գայմազամն ալ խոստացաւ դեռ վտանգաւոր տեղ չի հասած, մեզի երկու զապ թիփաներ հասցնել:

Մենք Վրճուան հասնելու մօտ եղանք, ո՛չ որ եկաւ գայմազա-

մեն. Վրնայ ըսածը Սիւնա դարաւոր հրարուիէն իջած լաւանե-
րու կոյտերուն սահման է, ուր ձիեր դժուարաւ կրննթանան:

Եւ ահա ութ քրդեր նժոյգներու վերայ սպառազէն մեր քո-
վէն կանցնին ըսելով մեզ թէ՝ Համզէն պաշարած էր գերեւեր և
հաղիւ ճոչոպրած էին:

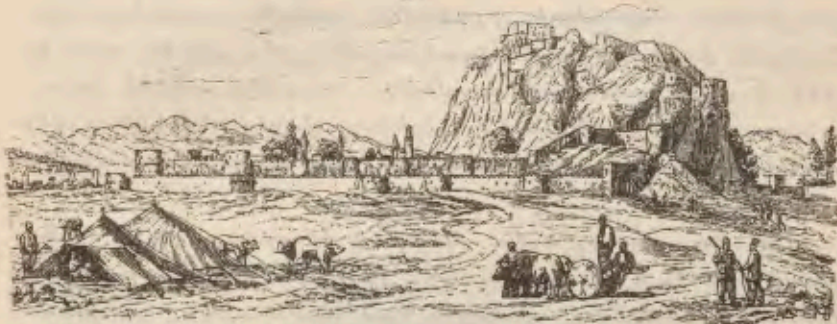
Մենք իսկոյն հասկցանք թէ վտանգն վերահաս է. ամէն մարդ
իւր զէնք պատրաստ ի ձեռին, բեռնակիր ձիերն մէջ տեղ առինք
և որչափ կարելի է արագ վտանգաւոր ձորէն անցնիլ կ'աճապա-
րենք, քաջ ալըցոց և ուշուռնցոց հետ առջևէն կերթանք՝ ամենին
քաջալեր կարգալով. մեր ձիապան Մլօն ալ ոչ նուազ անվախ և
փորձառու, պէտք եղած հրահանգներ կուտայ: «Չորի կէսը հաղիւ
անցանք, և ահա ետևէն՝ աջ ու ձախ բլրակաց բարձունքէն՝ հրա-
ցաններ գուռացին. վայրկեան մը վերջ ի հեռուստ մեր ճամբայի ուղ-
ղութեան հանդէպ՝ նախ նիղակի մը ծայր և ապա ձիաւոր քիւրդ
մը երևցաւ, անմիջապէս մի ուրիշ անոր կշտին. մենք կարծեցինք
որ միայն երկու անձ են. երկուքն աասներկու եղան, այնպէս լաւ
շարուած էին իրարու ետևէն: Խեղճ տօքտօր տերևի պէս կը դո-
ղայ. — Տօ մի՛ վախնար, բան չկայ, ուղիօլվէրդ ուր է. «Չան թայի
մէջն է. . .» կըսէ դողալով: Վրդեր երկու ճիւղի բաժնուելով՝
սկսան յիսուն քայլ մեր կողերէն հեռու արշաւելով առ մեզ դալ
նիղակներ ճօճելով. «Եւ, ը, ո՛վ էք դուք,» կը պօռան հեռուանց, և
Մլօն կը պօռայ. «մի՛ մօտենաք, մօսկոֆի էլ էին մեզ հետ է,
ամէնքդ էլ կը սպաննենք:» Կենաց և մահուան այս ճգնաժամին,
քրդերը տեսնելով մեր զէնքի և դիմադրութեան պատրաստութիւն,
ինչպէս եղաւ, սրարշաւ հեռացան աներևոյթացան:

Մյս տաղնապէն վերջ վեց ժամ անդադար շարունակեցինք
ճամբան. հարկ էր քրդի գիւղ իջնալ Մլօն կը հակառակի՝ և կըսէ.
«ոչ միայն ուտելիք չենք կարող գտնել, այլ և ձիերս և զձեզ կը
կողոպտեն:» Պէտք չէ մոռնալ թէ՝ երբեք որեւէ ճամբորդ քիւրդի
գիւղ իջնալու սովորութիւն չունի, ոչ միայն անոր համար, զի կը
գողնան, այլ զի աւերակ են ընդհանրապէս. ուստի նոյն օր տասն
ժամէն աւելի անդադար կը շարունակենք մեր ուղին մինչև որ
հայոց գիւղ կիջնամք, ուր կը զարմանան թէ՝ ինչպէս առանց
վտանգի աղատուած ենք:

Մյլ ևս է. Պ և ոնդը երբ տեսնէր բժիշկը, «ուղիօլվէր
չան թան (պալուսակումն) է», կըսէր:

Պահ մի ևս՝ Վանայ ծովն պիտի տեսնենք. ես էլ ծովացեր եմ։
Ձիապան Լւոն յանկարծ մեզ թողնով կը վազէ լեռան ուսն ի վեր,
գլխի ետ դման կու հանէ և գետին կը փռէ. ծովը կերևայ այն
բարձունքէն. «աչք-լոյսի» պարգև տալու է իրեն։ Կարշաւեմ,
ահա մեր ծովը, կարձանանամ հոն. երազ չէ ուրեմն. ես ծովին
մէջ, ծովն իմ մէջ... տարբեր գոյութեան մը մէջ կը զգամ զինքս,
միշտ վախնալով թէ գուցէ երևոյթ լինի։

Լյսպէս երեք օր անբաժան ծովու ելերքէն կը շարունակենք,
մէն մի ալեաց հետ խօսելով, արդէն բազմաթիւ ազգական բարե-
կամներ ընդ առաջ եկեր են, որոնց ուրախութեան նոյնպէս չափ
չկայ. ձիանթրոց, կրակտոց, երգ, խաղ, գինին ու արաղ, ամենքս
ալ խենթացեր ենք, կարելի չէ ինձ այն ժամեր ճշտիւ նկարա-
գրել, մանաւանդ երբ Շեղջայ դարէն վերջ քաղաքը տեսայ... վեր-
ջապէս կարօտամաշ պառաւ մերկանա գիրկը կը հանգչիմ։...

Վանի միջնաբերդը Երզնաստանից։

Վանայ գիրք կամ տեսարանն նոր աչքով։

Ոչ միայն Հայաստանի մեծագոյն մասն անձամբ չըջելով գի-
տեմ, այլ և Եւրոպիոյ ամենէն նշանաւոր տեսարաններ, ուրեմն
աչքս արդէն վարժ, և առանց որ և է նախապաշարմանց կարող
եմ ըսել, թէ Վանայ գիրք ու տեսարան աշխարհիս ամենէն նշա-
նաւոր տեսարաններէն մինն է։

Երևակայեցէք մօտ վաթսուն հինգ մղոն լայնութիւն և
ութսուն մղոնի չափ երկարութիւն ծովակ մը 1600 մետր բարձրա-
ւանդակի վրայ, և որոյ կապուտան վճիտ գոյն անբացատրելի գիւ-

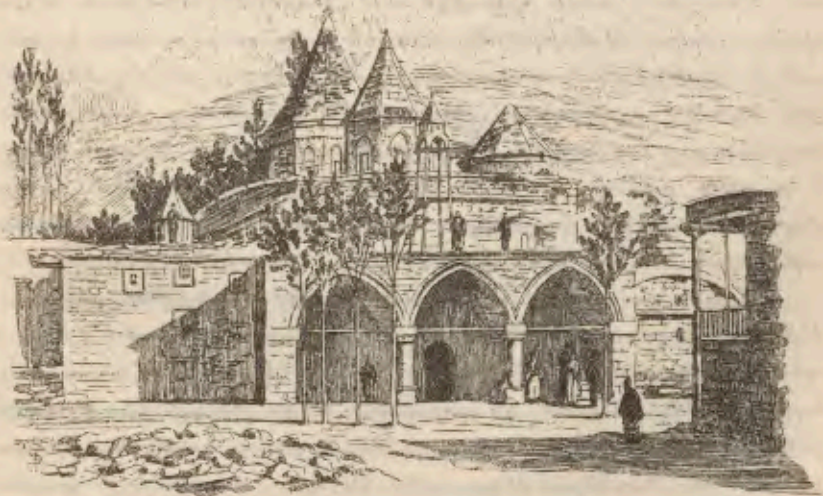
Թիչ զօրութիւն մը ունի: Միշտ խաղաղ չէ ծովակը, յաւէտ կը յուզուի և կը խռովի, աղի և ծանր ալիքներ դուռնով փրփրալով կուգան փշրուել Լ՛ւանուց եզերք հարիւր մեղր տարածութիւն ընող մանրիկ աւաղներու վերայ: Փրփրադէզ կոհակաց գոռում գոչումը կը դղրդէ քաղաքն ողջոյն և գիշեր ատեն ձայն մինչև Այգեստանեաց ծայր կը հասնի: Բաղմաթիւ առագաստաւոր նաւեր՝ Վոյայ ժամանակէն մնացած և հայոց միայն յատուկ՝ կը նշմարուին ի հեռուստ ծովու սրտին վերայ: Մեծ ծովերու նման ստէպ ալեկոծութիւններ կը պատահին և նաւերը կը փշրուին կոհակներու մէջ: Քաջ նաւալարներ երբ ընդ երկար կը մաքառեն յանկարծական հողմերու փոփոխութեանց դէմ, կը սկսին աղօթքի դիմել՝ խուսկ մոմ խոստանալ Լիթամարայ սուրբ խաչին, Վարեկայ վանքին, մանաւանդ Փութկայ ս. Վէորգին, երբ հողմը հարաւէն կը փչէ, իսկ երբ հիւսիսէն կուգայ, Կտուց անապատի սուրբ Կարապետ, Լիմ անապատի ս. Վէորգին կը թախանձեն. այլ կը տեսնան որ աղօթքով, խոստումով սուրբերը իրենց օգնութեան չեն հասնիր, սարսափելի իշուցներ կըսկսին, սուրբերը հայհոյանքէն վախնալով, այս անգամ հողմին չափ, ալիքին սանձ կը դնեն. ծովու հրամանատար բաղմաթիւ սուրբերու ամենէն կտրուկ ու արագահասը՝ Փութկին է, Վարեկայ վանից կոնակն ի վեր բարձրացող Մոկաց սարի պահապանը, ուր կը գտնուի և հրաշագործ աղօրն:

Այնայ քաղաքը ծովու արեւելեան կիսաբոլոր հովտի մը մէջ տարածուած է. և Արաբայ սար, Լսողկան բերդ և Վալիլեայ երկճիւղ գագաթներով քաղաքի մշտնջենաւոր հսկայ պահապանն կը բարձրանայ երկինքն ի վեր, և ոտքեր կերկարէ մինչև Լայգեստանի մօտ, իսկ աջ բազուկը ս. Վրիգորի վանքէն դէպի Օլուանդանց Աղկայի բլուրներ, Օլուտատայ քար, ուր մեր նախապատմական հնութեանց թանգարանն է, դէպի Մհէրի դուռ, Կըլուփայ Հարսն ու փէսէն, Շաղպաղի և Լեսկայ բերդէն ծովու եզերք կը հասնի մատները. իսկ լեռան ձախ կողմէն Կուռուպաշայ, սուրբ Խաչայ սարերը, Կենդանանցէն անցնելով Նովստան, Լրտամիգու Օամ քարի մօտ դէպի ծով կեղերի:

Իռն քաղաքը պարսպով և խրամատով շրջապատեալ աւելի առևտուրի կեդրոն շուկայի կը ծառայէ, քան թէ բնակութեան. զի ամենամեծ մասը արդէն պարսպէն դուրս հաստատուած են. իսկ

բերդը, հաղարաւոր տարիներու անցից այդ համր վկան, միակտուր ճերմակ ապառաժէ ցցուած՝ կը բարձրանայ ամբողջ հարաւային կողմ ընկնելով խորհրդաւոր պալատ այրեր ու արձանագրերով զարդարուած: Իսկ Այգեոտան որ ամբողջ հովտի տարածութիւն կը բռնէ, իւր պարզ շէնքերով և բնական ծառաղարդ և առուաղարդ ճամբաներով, իւր դրախտի նման անթիւ այգիներով, արդարեւ զմայլելի է:

Այլ եթէ կուզէք աւելին տեսնել, ելէք ինձ հետ երթանք բարձրանանք Շուշանից գեղ, կամ Վարագայ Չըւիկ աղբիւրի մօտ, դարձէք միանգամ և տեսէք, ամբողջ քաղաքը, ծովը, մերձ ու հեռաւոր սարեր ձեր աչքին առաջ՝ մօտ կերեւին: Ահա՛ Սիւիան յայնկոյս ծովուն իւր ալեւոր դէնդէն 3800 մետր բարձր. դիմացդ է՝ Վէմրութը, ուղիղ դէպի արեւմուտք, հարաւային կողմէն Լըլերով լեռներն Ուշտունեանց երկրէն ի վեր կը բարձրանան և անոնց կըռնակ ու կողէն քեղի կը նային Մոկաց, Շատախու անթիւ վեղարածեւ լերինք, ամենէն մօտ կերեւի Արտօսը՝ եռանկիւն ուղղաձիգ, կարծես երկնից հաստատութեան սիւն լինի, Մոն Սէրվէնի նման. Արտօսի ստորոտ կը թափի Աւարապի պլպուլն Լըլեշէն, աստ է Սստան:

Վարագայ վանքի տաճարը:

Ամէն սար, ամէն քար, գետն ու առուակ, շէնն ու աւերակ, վանքն ու գերեզմանք կարծես թէ հոգի ունին, լեզու ունին, կը խօսին հետդ, իրենց խոր վէրքեր ու ցաւեր պատմել կուզեն: Ա՛վ կրնայ տեսնել զայս ամէն և անտարբեր դիտել, փակենք այս տեսարանն, այլ բանանք մեր սիրտ. . .

Կենաց ամէն երեղյթներու մէջ Վան մեծապէս փոփոխուած տեսայ: Առաջին օրեր ճաշի սեղանի շուրջ բոլորած էին բազմաթիւ հիւրեր. Եպիսկոպոս, վարդապետ, հիւպատոսներ, Կամսարական, Գլէյթն, կուսակալի օգնական Լըլաթօն Ս'կրտիչ, այս անձնաւորութիւնք և պաշտօնէութիւնք ամէնքն էլ նորութիւններ էին: Ա՛նը պատերազմի ժամանակ, մանաւանդ անմիջապէս վերջ, ուշադրութեան և կարեւորութեան առարկայ եղած էր: Սակայն ինձ համար նորութեանց ամենէն սրտագրաւը դուրս՝ մեր փողոցին մէջ կը ներկայանար: Թաղեցւոց մանուկներ ի միասին հաւաքուած «Լընիւ ընկեր, մեռնում եմ», «Իմ հայրենիք դիս կը կանչէ», «Հիմի է՛լ լռենք» երգերով աններդաշնակ այլ հիասքանչ քօս էր դէպքեր կայացնեն, ձայն բոլոր քաղաք բռնած՝ բերդն ալ արձագանքով կը ձայնակցի իրենց. պատուհանէն դուրս կընայեմ. ինչ տեսնեմ, երեսունէն աւելի երկուքէն ութ տարեկան՝ ամէնքն էլ փոքրիկներ իրարու թաթիկներէն բռնած բովանդակ սրտանց կը պօռան և կերթեկեն անդադար: Պահ մը մոռացայ սեղանը. եղբայրը՝ Նրեմիս սրբազան—Տօ՛ Նւրոպայէն բերի այդ քաղաքավարութիւն, ո՛ւր ես, տնաշէն.— ներողութիւն խնդրելով կուգամ տեղս, և առաջին բաժակ այս մանուկներու կենաց կառաջարկեմ. «Նրբ փոքրիկ մանուկներ հայրենիքի ազատութեան երգեր կու կանչեն, աղէկ նշան է,—այս ծիծեռնակներ գարուն կաւտեն. . .»

Միայն քաղաքի և Եպիստանեաց մէջ քսան-հինգ ընկերութիւններ կազմուած էին մասամբ Լըլաւանեան Գրիգորիս վարդապետի (սինոդական եպիսկոպոս այժմ) շնորհիւ, զորս հանգուցեալ եղբայրս մեծ խնամով կը պահպանէր և կը քաջալերէր: Եպիսկոպոս կենաց ամէն խաւերու մէջ նորոգութեան յուսոյ ծաղիկներ արմատ բռնած ծլել ծաղկելու վերայ էին: Թէպէտ ժողովուրդը պատերազմի միջնադարեան արհաւիրքներէն աչք նոր բացած, սո՞վն ալ

կուգար իւր բաժին աւերմունքներ ափռել, բայց հայաստանցին մեծամեծ յոյսերով ողևորուած յայնժամ, ամեն դժուարութեանց դէմ միակամ և միասիրտ մաքառելու քաջութիւն կունենար: Ի՞նչ հակապատկեր ներկայ լքման օրերուն...: Չախորդութիւնը գժտութիւն կը բերէ տուն:

Երկու ամիսէն վերջ կայսերական քննիչ գումիսէրներ (Եռուտով փաշան և Եղաբէկեան Սարգիս էֆէնտին) եկան, որոնց պաշտօն տրուած էր կեղդոնական Հայաստանի վիճակը քննել և դաշնագրութեանց համաձայն բարենորոգումներ գործադրել... Արդիւնքն ամենին ծանօթ է այժմ:

Յաջորդ տարին, 1880 ապրիլի սկիզբը Վեհ. Հայրիկն եկաւ. յետոյ Վարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց և այլք, որով մեր գործունէութեան ասպարէզն ընդարձակուելով, օգտակար արդիւնքներ ունեցան:

Եւրամտեսակ պարտաւորութիւններ կը ծանրանար յայնժամ մեր խղճի և պարտուց վերայ. ամենին ալ հասնելու էր. գոմիսէրներ, սովը, համաճարակ հիւանդութիւն մը, Շէի խէյտուլլահի շարժումը, ժողովրդեան բարոյական և նիւթական պէտքեր, սակայն անձնուէրներու խումբի բարոյական ոյժը այնչափ մեծ էր, որ միշտ յաղթական դուրս կուգար:

Այս բարոյական յաղթանակի զօրաւիղներէն մինն էր նաև Կետրոնական Վարժարանն, որոյ անձնուէր տեսուչը լուսաւորութեան առաքեալի մը պէս հաստատամիտ, հաւատարիմ իւր պաշտօնին, նահատակի մը չափ տոկուն, յԵղեղոկիա, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ և այլուր լուսոյ սերմեր ցանկնով աստ եկած էր և մեծապէս կը յաջողէր այս մշակը. զի հոգը պարարտ, մէկին տասն տալու յոյսեր կուտար: Այս տիպար վարժարանը հազիւ թէ մի քանի տիպար երիտասարդներ հասցուց. այն ջահն ալ մարեցաւ, երբ մենք մին զկնի միւսին հեռանալ պարտաւորեցանք ժամանակի բերմամբն:

Արդարեւ կարժէր այս շրջանի՝ 1880 էն 1884, չորս տարուան Սասունականի կեանքն ու դէպքեր նշանակել մի առմի, որ ընդարձակ հատոր մը կազմելու չափ առատ են նիւթերը և պատմութեան համար կարեւոր անոր մանրամասնութիւնք. բայց մեր այս տողեր յիշատակաց նմոյշներ են միայն. ժամանակ է որ մեր ծրարը հանգորցենք, եթէ ոչ, ընդ երկար Վան պիտի մնանք, և դուրս չի պիտի կարենանք ելնել:

Սանէն մեկնելէն առաջ, կուզէի նկարագրել համառօտիւ քանի մը ծանօթ անձանց շէնք ու շնորքներ, «Արաքսի» ընթերցողներ հետս առնել տանել վարագ Ս. Գրիգոր, յԱթմար, Կտուց և խմ անապատներ միշտ վեհ, Հայրիկի, Երեմիա և Գարեգին եպիսկոպոսաց և բազմաթիւ սրտակից ընկերներու հետ: Օր մ'ալ Շատախ, Մոկս, Արտուղ, անձեացեաց երկիրներ կերթայինք, դիտել Վասպուրականի գաւառացւոց կեանքը, կալմուածք, տիպարն ու տարազը, իրենց լեռներ, ձոր ու հովիտներ, Տիգրիսի ափունք, հրաշալի ջրվէժներ, Գուրգէնի բերդը և անոր

Վարագայ վանքի միաբանութիւնը և Սենեքերիմ թագաւորի գահը:

2900 մեդր բարձրութեան լանջքի վերայ նոր դոյացած հրեղէն լիճը, գնալ անտի Հոգոց վանքը, Տրդատայ գերեզմանն համբուրել. իջնալ Հայոց 'Չոր' Շամիրամայ ահան վերայ, դառնալ Աստուածաշէն, ելնել անոր բերդ, որ Վանայ բերդի երեք անգամ երկարութիւն ու մեծութիւն ունի և թերեւս անկէց շատ հին, շատ խորհրդաւոր իւր դեռ անծանօթ արձանագրութեամբք, իւր քարակոփ պալատ ու մեհենական այրերովն. օր մ'ալ հնագիտական խուղարկութեամբ զբաղէինք, մեր ազգային պատմութեան անծանօթ մասն այս հնութեանց մասունքներով քննէինք, անսպառ

են Կանձեր հողակոյտներու տակն ու վրան, որոց դեռ հպած չեն Շուլց, Լայարդ, Բասամ և այլք: Սալ մեր թէ նոր և թէ հին կեանքն, ծանօթն ու անծանօթն տեսնելու, քննելու և գրելու համար յօդուածի մէջ զետեղելու չէ հնար:

* * *

Սկերագարձ, ոչ օրն կը յիշեմ, ոչ ամիսն վերագարծիս, տըրտում էր անձն իմ յայնժամ, կուլայի և կուլային հարկւրաւոր բարեկամներ, որ մինչև Անկիւսներաց սարի ետեւ՝ մինչև Առջակ ընկերացան ինձ:

Բաղդէս Վեհապետ վարդապետ գարձեալ հետս է. խեղճ վարդապետ, տասնեակ տարիներէ ի վեր տքներ, չմըշարուեր, ուր որ վանք, մագաղաթ, գերեզման ու խաչքար կայ Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսն մի առ մի շրջելով՝ կրկտելով ստուար հատորներով յիշատակագրեր հաւաքեր, միշտ շալկելով այդ քաղցր բեռը կը տանէ ու կը բերէ այժմ այն յուսով թերեւ Երջմիածնայ մէջ տպագրել յաջողի... Ինքն տպագրեցաւ յերկինս, գործերն անտիպ մնացին:

Ուսանստանի ճանապարհաւ այս անգամ Պօլիս՝ յԱւրոպա կը դառնամ:

Երջակու ծովէն կանցնինք, ուր հրեղէն աղջիկ (էգ) ձիեր և գոմէշներ կը բնակին. և մեր հիւրընկալ ծերունի ունս կազարը երգումով կը պնդէ թէ հաղար ու մէկ անգամ տեսած է զանոնք:

Բերկրի գայմագամին յանձնարարական տարած էի, զոր ընդունելով մեզ կընկերակցի մինչև Հայտարանցոց քիւրդ աշիրաթ աղասիի վրան: Մահմուտ աղայի վրանի տակն ենք, ոչխարներ կը մորթէ, սիւններով փիլալ փիրսմիթի չափ: Վիշեր հոն կանցունենք, առաւօտ քսան ձիաւոր կուտայ մեզ մինչև Պայաղիտ տանելու, մուլա մը սրպէս տան երեց միշտ աղայի մօտն է, անգիր դպիր մը, բայց առանց կրօնամոլութեան, ամէնքն ալ հայերէն գիտեն. մեր նախարարաց հին կեանքն ունին: Վրանի տակ զէնքերով լին, լուրտիք կազմ և պատրաստ ձիեր ցիցերու կապուած, ջուլալցիներու յարձակումէն կը զգուշանան, անոնք ալ ասոնցմէ: Վոյն գիշեր Մուսա աղայի փոքրիկ տղան Ալին, հաղիւ 13 տարու, հօրեղծօրն այցելութեան եկաւ. ինչ նահապետական ակնածութիւն դէպի աշիրաթի մեծ, ծերունի Մահմուտ աղան ոտքի կեցաւ, մին-

չէ որ Ալին նստեցէք ըսաւ: Փոքրիկ Ալին որ ամուսնացած է արդէն, ինձ հետ կը խօսի. յարգանաց համար ծունկ չօքելով, սիկար մը կուտամ, ինչպէս նաև իրեն յարմար ընծայ մը, շատ գոհ է:

Գիշեր մը ԿՈՒՈ-ԿՈՒՈ-Պապայի մօտ ամայի լեռան մը թևին վրայ թառած ենք. ԿՈՒՈ-ԿՈՒՈ-Պապան Սպաղայի հովտի ծայր ծծմբային հեղեղատ ջրվէժ մ'է որ գետնի տակէն կը հոսի գղղղիւնով. ծծումբի հոտը տարածուած է ամբողջ շրջապատ, ծրծուամբերու մէջէն կրնթանամք, մեր ձիեր կը խրտնին գուրս ժայթքող պղպձակներէն: Երկրորդ գիշեր Միրզա աղայի վրան կիջնամք, ինչ ընդարձակ վրան, ճոխութիւն, մետաքսէ է մեր անկողին, իսկ վրան բարձր՝ յոյժ բարձր լեռան մը դագաթին վրայ՝ ճիշտ Հայաստանի լեռանց իշխան՝ Մասսի մօտ և հանդէպ:

Իկտիր կը հասնինք քողաքներով շրջապատեալ, դաւառապետի հիւրասիրութիւն երախտագէտ կը թողու զմեզ: Տակաւին Լջմիածին չի հասած, ճեմարանի ուսանողք սայլերով արձակուրդէն կը դառնային ուրախ երգերով, երգի ու եղանակի հեղինակն ինձ հետ էր, ինքն ալ սկսաւ նոյն «Կարօն Մուսէն աղասին» կրկնել, ուսանողք շրջապատեցին զինքն:—'Ի Ս. Լջմիածին տեսածս պատմել երկար կը լինի: Գեղամայ ծովակի ափանց վրայ իշխանիկ ձուկն համեղ էր քանց մեր տառելս: Ի թիֆլիս Կերտեսեան վարժարան այցելելէն վերջ, վանք գացի: Պ. Ն. Ճաշի հրաւիրած էր զիս. հոն էին թիֆլիզի հայոց կեանքի երակները, բացակայ էին միայն Բաֆֆին, պ. Աբգար և Արծրունին: Անմահ Բաֆֆիի հետ մանաւանդ տեսակցութիւնս յոյժ ոգեւորիչ էր. պ. Աբգար շրջահայեաց, պահպանողական գտայ:

Թիֆլիզը մեծ կոչում, մեծ ապագայ ունի, յուսանք, աշխատինք և սպասենք:

24 փետրուարի, 1893 թ.

Լոնդոն:

Ս. Մ. Մանուկ

типъ въ голлив.

Πατριάρχης Ἰστανίου.
Епископъ Маттеосъ Измирлианъ,

Автопортретъ въ Венеѣ.

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ*

Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան ծնած է 'ի Կ. Պոլիս, Մայր Եկեղեցւոյ թաղը, 1845 փետրուար 12-ին, Տեառն-ընդառաջի տօնէն երկու օր առաջ և Հեաւեալ օրն իսկ մկրտուած՝ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, կնքահայրութեամբ Սարգիս Մարտիրոսեանի. կրնանք մականերել թէ՛ աւուր պատշաճին յարգելով, բարեմիտ կնքահայրը նորա անունը դրաւ Սիմէօն:

Սիմէօնի հայրը՝ համբարձում և պապը՝ Մարտիրոս՝ արհեստով դերձակ էին: Պապը Զմիւռնիա քաղաքէն դաղթելով՝ Պոլիս հաստատուած ու Պոլիս ամուսնացած էր. այս պատճառաւ իրենց ընտանիքի մականունը եղաւ՝ Իզմիրլեան:

Համբարձում ունեցած է ութն զաւակ, որոց մէջ Սիմէօն վեցերորդն է եղած առաջնութեան կարգով:

* Եւքի առաջ ունենալով՝ որ Իզմիրլեան Մատթէոս սրբազանի մասին մենք ուսահայերս շատ սակաւ տեղեկութիւններ ունենք, և որ եղածներն էլ լրագրական ցիր ու ցան տեղեկութիւններ են, մենք այս գրքում տպագրում ենք մեր մշտական աշխատակցի լրջօրէն ուսումնասիրած և պատրաստած յօդուածը, որ կարող է լրացնել վերոյիշեալ պակասը մեր մամուլում:

Ծանօթ. Խմբ.:

Սոյն ութն զաւակներէն միայն երկուքը Հիմա կ'ապրին. Սիմէօնը՝—ապա Մատթէոս եպիսկոպոս—և Յակոբոսը, որ այժմ Պոլիս կը գտնուի և ներկարարութեամբ ու մեքենագործութեամբ կ'զբաղի. միւսները կանխաձայն մահուամբ մեռած են:

Պատանին Սիմէօն իր նախնական ուսումն առած է Մայր եկեղեցւոյ Պէզճեան վարժարանին մէջ՝ մինչև 1859, որմէ յետոյ երեք տարի ալ զայն կատարեւագործած է Գումգաբուի Դուրսի Պօղոսեան և Վառվառնիսեան ազգային ուսումնարանին մէջ՝ կառուցեալ ծախիւք Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի, 'ի յիշատակ և յանուն իւր ծնողաց. սոյն ուսումնարան այն ատեն փայլուն վիճակ մը ունէր ընդ տնօրէնութեամբ Մէզպուրեան Մկրտիչ Էֆէնտիի, որ այժմ Հիմնադիրն ու վարիչն է աղջկանց Համանուն բարձրագոյն նախակրթարանին Իւսկիւտարի:

1862 թուին, վարժարանական ընթացքը աւարտելով՝ Սիմէօն մանկավարժութեան պաշտօնին կը կոչուի Միջագիւղը Ս. Թարգմանչաց վարժարանին մէջ, զոր կը վարէ անընդհատաբար երկու տարի. 1864-ին, կուսակրօն եկեղեցականութեան ասպարէզը ընդգրկելու առաջադրութեամբ, Թաթաքեան Պօղոս պատրիարքի արտօնութիւնովը, Միջագիւղի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ սարկաւազ կը ձեռնադրուի՝ տեղւոյն քարոյլէ Կապուտիկեան Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռքով:

Այն ատենուան եպիսկոպոսները կարծես մասնաւոր հաճոյք մը կ'զգային իրենց սարկաւազներուն վարդապետական ձեռնադրութիւնը յապաղելով. այս դասակարգէն էր նաև Կապուտիկեան. թէպէտ պարզամիտ և բարի մարդ՝ այլ Հին, աւանդական սովորոյթները երկիւղածութեամբ յարգող և իր՝ հոգևոր ծնողի իշխանութիւնը դործածելու հետամնւտ՝ չէր ներեր որ իր ձեռնադրած սարկաւազը այնպէս շուտով մէկ երկու տարուան մէջ, վարդապետութեան աստիճանին բարձրանայ — եկեղեցականութիւնը Գէֆիլէ Լէպլէպի (երկաթեայ սիսեռ) է, կ'ըսէր, իր շուրջը գտնուողներուն, ես ին-

չէր քաշեցի իմ մեծաւորէս՝ մինչև որ հաղիւ տասը տարէն
կրցայ վարդապետ ըլլալ, Սիմէօնն ալ թող սպասէ, դեռ
քանի՛ տարի եղաւ—և Սիմէօն սարկաւազ անտրտունջ կը
համակերպէր: Բայց բաղդը մարդուս ետեէն կուգայ, ինչպէս
կրսեն. հաղիւ կիսով չափ բոլորած այն տասը անհատնում
տարիները՝ զորս Յովհաննէս եպիսկոպոս պայման զրած էր
սարկաւազութենէ վարդապետութեան բարձրանալու համար,
և ահա օր մը աչքի լոյսի կը վաղեն Սիմէօնին—Գործդ
եղաւ, կրսեն, Պօղոս պատրիարք փափագ յայտնեց Կապու-
տիկեանիդ՝ որ զքեզ շուտով վարդապետ ձեռնադրէ—Այլ
անկարելի է պատմել Սիմէօն սարկաւազի զգացած ուրախու-
թիւնը. և արգարե, 1869 յունիս 29 ին, Լուսաւորչի Գիւ-
տի Նշխարաց տօնին բարեկենդանի կիւրակէն, նոյն Սիջա-
գիւղի եկեղեցւոյն մէջ, հանգիստաւորապէս վարդապետ ձեռ-
նադրուեցաւ, աւելորդ է ըսել թէ Կապուտիկեանի ձեռամբ,
և կոչուեցաւ Մատթէոս:

Յովհաննէս եպիսկոպոս դժգոհ էր, ոչ թէ իւր սիրեց-
եալ աշակերտը վարդապետ ձեռնադրելուն, այլ առաւելա-
պէս՝ այդ ձեռնադրութեան փութացումը պատրիարքին կող-
մանէ յանձնարարուած ըլլալուն համար...: Ուստի աճապա-
րեց՝ է՛հ, ո՞վ զիտէ, զույգ նոյն այն պատրիարքը ելնէր քիչ
յետոյ ըսէր—Յովհաննէս եպիսկոպոս, մէկ մը չորս կողմդ
նայէ՛, Մատթէոսի պէս խոստացող վարդապետ կը տեսնե՞ս
կոր, ալ ի՛նչ կը տնտնաս ուրեմն, օր առաջ զաւաղանակիրի
իշխանութիւն չը տա՞ս իրեն:—Ձէ, այս խօսքերը չէր ուզեր
լսել. ինքը որ այնչափ տարուան փորձառու եպիսկոպոս կը
համարուէր՝ բաւական սեպեց առջի դասը, ուստի քաջու-
թիւն, և եթէ կուզէք, ճարպիկութիւն ունեցաւ դպատրի-
արքը կանխել ու նոյն տարւոյ Վարդայ Խաչի բարեկեն-
դանի կիրակին զաւաղանի իշխանութիւն տալ Մատթէոս
վարդապետին, միշտ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ:

Այս միջոցներն էր որ լոյս ու խաւար ահեղ պատերազմ
մը կը մղէին իրարու դէմ Բիւզանդիոնի պարիսպներուն
մէջ. հասարակութիւնը երկու զլիսաւոր հատուածներու բաժ-

նուաճ էր, մին՝ Պօղոս պատրիարքի կուսակից և խառնաշփոթ յորջորջուելու դատաստարտուած, իսկ միւս կուսակցութիւնը՝ անոր ոգւով չափ հակառակորդ ու լռապէս անունով շողոքորթուած. և ինչ կռիւներ, Աստուած իմ. Մայր եկեղեցոյ կամարները տալէն կիրակի ահեղադրորդ կը թնդային յէջնի շէջնի աղաղակներով ու մին քան զմիւսն խլացուցիչ աղմուկներով. մեծ փոթորիկ մը անցուց աղզը այն միջոցին, որուն, յետոյ, անմիջապէս յաջորդեց լռիկ հանգարաութիւն մը՝ երբ, Վասպուրականի Արծիւը, հաշտութեան ոտան ՚ի բերան, եկաւ եղբայրութիւն ու սէր յանցրնել համազգի հակառակորդ տարերաց մէջ: Ըստ աւանդական սովորութեան, և թերեւ անկէ ալ աւելի, փառաւոր, շքեղ, բնդունելութիւն մը եղաւ հայրիկին:

Այն օրը որ հայրիկ ոտք կոխեց սուլթաններու յաղթապանձ ոստանը՝ այն օրը տօնի օր մը եղաւ ամբողջ մայրաքաղաքին համար. հայերը եռանդէ, օտարները հետաքրքրութենէ մղուած, Արծուի Վասպուրականին ՚ի տես կը փութային. մարդկային բիւրաւոր բաղմութեան մրրկայոյզ պոյժ ծովուն մէջ՝ միահամուռ ովսանաներու, սրտեռանդն մաղթանքներու մոզական շունչն էր որ կը բարձրանար, կը սաւառնէր օդին մէջ, հետզհետէ աւելի ուռճանալով, աւելի տարածուելով և արձագանդ տալով Կ. Պոլսի եօթը բլուրներուն: Եւ հայրիկ ելաւ քարոզել Մայր եկեղեցոյ, պոյժ պարահան տաճարին բեմէն. նոյն հետայն լուսարարը եպիսկոպոսական շքեղագոյն դաւադանը կը մատուցանէ իրեն և ամէնէն փառայեղ դահը կը զետեղէ իր մօտ. հայրիկ երկուքն ալ կը մերժէ.—Սյա աթոռ ու այս դաւադան խախտու են, կրսէ ժպտելով, դուք որ այսօր «ովսանա»-ով զիս հօս բերիք, ո՞վ զիտէ՝ որչափ մօտ՝ ժամանակէն «ի Խաչ հան զդա»-ով պիտի տապալէք.—նոյն պահուն իսկ, այս քիչ մը յանդիմանական խօսքին վրայ, լռապէս լռեցին բանինքը շատ դիւանագիտական չէին գտներ այս վարմունքը. ու եկեղեցականաց երամին մէջ ոչ սակաւ կը մտածէին թէ այս մարդուն Բեփ-ը իրենց զլիւն պակաս չափով ըլլայ:

դասին մէկ հեռաւոր անկիւնը, սակայն, պարզունակ եկեղեցական մը կեցած, ուշի ուշով կ'ուսումնասիրէր Հայրիկի գիմադծութիւնը, շարժումը, խօսուածքը և կը ջանար պատկերացած տեսնել անոր ամբողջ հոգեկան էութիւնը՝ անոր գէմքին վրայ. ինքն իր մէջ ամփոփուած, չէր զգար անգամ այն տարօրինակ իրարանցումը որ իւր շուրջը կը տիրէր. իրեն համար միայն մէկ անձ գոյութիւն ունէր այն պահուն—Հայրիկը: Ամենքէն մոռցուած այս նորրնծայ եկեղեցականը՝ Իզմիրլեանն էր:

Հայրիկի զահակալութենէն գրեթէ անմիջապէս յետոյ, եկեղեցական կարգ մը խնդրոյ համար համադրումար ժողով գումարուեցաւ. այս ժողովոյ նիստերը տեւեցին 1869 սեպտեմբերէն մինչև 1870—ի սկիզբները: Այն տտեն համադրումար ժողովոյ կը մասնակցէին միայն եպիսկոպոսունք և վարդապետներէն ալ անոնք՝ որք թաղի մը քարոզիչ էին. իսկ քահանայները ու քարոզիչ չեղող վարդապետները հոն մուտք չունէին բնաւ: Երեսմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեանի եղբայր, Սրիստակէս վարդապետ, ու Նաթանեան Պօղոս վարդապետ *, երկուքն ալ անսլաշտօն, այս անիրաւութեան դէմ կը սրամտին. զլուս զլխի կուտան և ասոր մէկ ճարը կը մտածեն. Խրիմեանի ռամկավարական ձգտումները իրենց զրգիւ կուտան համարձակ գաղափար մը յղանալու. որոշումը տրուած է Խրիմէն, և հետեւեալ օրն իսկ շատ պերճախօս բողոքազիր մը կը մատուցուի պատրիարքին, յորում կը հարցուի թէ քանի որ համադրումար եկեղեցական ժողովն իր անունովն իսկ կ'ենթադրէ գումարումն բոլոր եկեղեցականաց, տռանց դասակարգի ու պաշտօնի խարութեան՝ ուրեմն ի՞նչ իրաւամբ անպաշտօն վարդապետք և քահանայք կը զրկուին անկէ. խտրողական այս ոգին միթէ հակառակ չէ՞ քրիստոնէական հաւասարութեան սկզբանց, և դեռ, ո՞ր մէկն ըսեմ:

*) Այս այն տարաբաղդ վարդապետն է որ «Արտասուք Հայաստանի» անուն գիրք մը հեղինակած լլլալուն համար, տարիներով Պոլսոյ բանտերուն մէջ տառապելէ յետոյ, ուր ուրեմն յաքսոր զրկուեցաւ և 1890—ին վախճանեցաւ անհարկ թշուառութեան մէջ:

ուրիշ չեմ գիտեր ի՞նչ բաներ: Մինչև հոս աղէկ, սակայն բողոքազրի մատուցման հետեւալ օրը չարաճճիին մէկը վաղն 'ի վաղը կուգայ Մատթէոս վարդապետին ու կը պարծենայ թէ նորա անունն ալ տեսած է պատրիարքին տրուած բողոքազրին ներքեւ. Մատթէոս վարդապետ 'ի սկզբան չուզեր հաւատալ, բայց կը հետաքրքրուի և հետզհետէ ուրիշ աղբիւրներէ ալ կը ստուգէ որ արգարե իր անունը տեսնուած է հռչակաւոր բողոքազրին մէջ: Դիւրադրողու եւրոպացի դիւանադէտէ մը աւելի զայրացած, նոյն օրն իսկ մէկ շունչով կը վաղէ պատրիարքարան ու կը ներկայանայ հայրիկի. Սրբազան հայր, ուղղամտութեան դատապարտելի զեղծում մը գործուած, իմ անձիս դէմ սոսկալի նախատինք մը եղած է՝ անունս կեղծուելով այն բողոքազրին մէջ՝ զոր վերջին անգամ մատուցած են Ձեր Ամենապատուութեան. կը յուսամ որ Ձեր Սրբազնութիւնը պիտի բարեհաճի իմ անուան եղած այս նախատինքին զոհացում տալ՝ յանցաւորները պատժելով.—Այս խօսքերը արտասանուած էին զոռոզ, զօրեղ ու անկեղծ շեշտով: Հայրիկ, միամտութիւն կեղծող այն նրբամիտ ժպիտով որ իրեն միայն յատուկ է՝ կը պատասխանէ մեղմիւ.—Է՛հ, ի՞նչ է եղեր, անոնց բողոք արգարացի էր, ի՞նչ փնտս կ'այ բու անուն անոնց մէջ դտնուելով.—նոյն հպարտ ու զօրեղ ձայնը վերստին կը լսուի, այս անգամ աւելի ուժգին, առանց սակայն պատրիարքի մը վայել ախնածանքը կորսնցունելու.—Բողոքին արգարացի լինելը կամ ոչ տարբեր խնդիր է, Սրբազան հայր, կարեւորն այն է որ առանց իմ կամքին իմ ստորագրութիւնս կեղծուած է, և կը պնդեմ թէ ինձմէ զատ ոչ ոք իրաւունք ունի զայն գործածելու: Հայրիկ որ բազմոցին ընկողմանած էր, կը շտկուի, ծալլապատիկ կը նստի. ձեռքը ձախ ծնօտին և արմուկը ծունդին կը թնցուցած՝ կ'սկսի ուշադրութեամբ ու շեշտակի դիտել այս համարձակ ու երիտասարդ վարդապետը և մէկէն 'ի մէկ—Տղայ, դուն ո՞ւր կը բնակիս—Փոքրաւորն եմ՝ Կապուտիկեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին 'ի Միջադիւղ—Վաղուրնէ իսկ պէտք է դաս իմ բով, քեզ պաշտօն պիտի

տամ պատրիարքարանի մէջ—Ամենայն սիրով, Սրբազան հայր, կը խնդրեմ միայն որ բարեհաճիք այս մասին հոգեոր ծնողիս դրել և հրամայել որպէսզի հարկ եղած արտօնութիւնը տայ ինձ: Որոշուած էր, հայրիկ հետեւեալ օրն իսկ կը գրէ Կապուտիկեանի, և 1870 յունուար 14 ին Մատթէոս վարդապետ կը տեղաւորուի 'ի պատրիարքարան, իբր մասնաւոր քարտուղար Խրիմեան հայրիկի:

Պատրիարքի քարտուղարութեան պաշտօնը՝ մասնաւոր այն ժամանակները, շնորհիւ պատրիարքարանի միջազգային սերտ յարաբերութեանց՝ տեսակ մը գիւնադիտական պաշտօն կը նշանակէր, և Խրիմեան զոհութեամբ տեսաւ թէ իր ընտրութեան մէջ խաբուած չէր. զի արդարեւ այս երիտասարդ վարդապետը անօրինակ ճշգրտագոյնութիւն, աշխատասիրութիւն և ուշիմութիւն 'ի հանդէս կը բերէր իր պաշտաման մէջ, որով քիչ ատենէն ամենքին ուշադրութիւնը հրաւիրեց իր վրայ. իբր հետեանք սոյն ընդհանրական զնահատման՝ 1871 յուլիս 23 ին՝ երեսփոխան ընտրուեցաւ Ազգային Ժողովոյ:

Ասկէ վերջը, սոյն տիպար եկեղեցականին համար կ'սկսի դործունէութեան նոր և ընդարձակ ասպարէզ մը՝ յորում ողջմտութեան, իմաստութեան և վարչական կարողութեան ու միանգամայն բացարձակ անկողմնակալութեան այնպիսի ոգի մը ցոյց կուտայ՝ որ իւր ամենամեծ փառքն ու պարծանքը պիտի լինի յաւէտ. մենք որ կարելի եղածին չափ խնամով ուսումնասիրեցինք իւր երեսփոխանական կենցաղը՝ պիտի ջանանք 'ի վեր հանել անոր այս նկարագրի վեհութիւնը որ պատկառանք ազդած է բոլոր գինքը մօտէն ճանչցողներուն:

Դեռ հազիւ երեսփոխան ընտրուած՝ և ահա կ'սկսի ջերմ մասնակցութիւն մը ունենալ Ժողովոյ բոլոր կարեւոր վեճաբանութեանց. իւր ոճը՝ կտրուկ է և յստակ. կը պատահէր որ, ինչպէս Ազգ. Ժողովոյ արձանագորութիւնք կը վկայեն և որոց մէն մի հատորը համբերութեամբ թղթատած ենք, վեճաբանութեան սահմանը կ'ընդարձակուէր ու կ'ընդարձակուէր, անձնական կրքեր մէջ կը մտնէին և բուն

խնդիրը՝ որուն լուծումը առաջադրուած էր 'ի սկզբան՝ կը մլննար, կը ճապարէր և ժողովն ամբողջ անստուգութեանց ստուերին մէջ կը տատանէր. և ահա նոյն հետայն յոտին կը կանգնի Իզմիրլեան. երկու խօսքով խնդիրը կը պարզէ. նախ կը զտէ կը զտէ բոլոր այն անպէտ վիճաբանութիւնները որոնք միայն անձնական կրքերու կը պատկանին. խնդիրը կը բերէ կը հասցունէ հոն ուրիշ սկսած էր և որոշ կերպով ցոյց կուտայ թէ ինչ ճամբայ բռնել պէտք է անոր բարեօք լուծմանն համար. իւր ճառը յաճախ կը վերջանայ առաջարկութեամբ մը որ իսկոյն կ'երկրորդուի և հակիրճ վիճաբանութեան մը յետոյ քուէի զրուելով մեծամասնութեամբ կ'ընդունուի. այս կերպով ահա, ամէնէն կնճռոտ նկատուած խնդիրը իսկոյն կը պարզուի և կը կարգադրուի, բաւ է որ Իզմիրլեան մէկ մը ձեռք առնէ զայն:

Երբ 1872 ի սկիզբները Կրօնական ժողովն հրաժարեցաւ՝ Երեսփոխանական ժողովն իւր մարտ 17 ի նստին մէջ, քուէից բացարձակ առաւելութեամբ նորընտիր Կրօնական ժողովոյ անդամ կարգեց Մատթէոս վարդապետ, որուն Ատենադպիր ընտրուեցաւ անմիջապէս՝ պահելով հանդերձ պատրիարքական քարտուղարի պաշտօնը և, աւելորդ է ըսել, երեսփոխանական անդամակցութիւնը (զի Բաղաքական և Կրօնական ժողովոյ անդամք կրնային միանգամայն անդամակցիլ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ):

Սոյն Կրօնական ժողովը հռչակաւոր է իր անդամներով և այն զէպքերով որոնք պատահած են իր պաշտօնավարութեան միջոցին: Ատենապետն էր Ռօտսլոթոյի հռչակաւոր Թադէոս եպիսկոպոսն, որ մասնաւորաբար ծանօթ է Բերայի գերեզմանատան խնդրոյն առթիւ՝ զի ինքն էր որ 'ի զլուս բարձրատիւնի եկեղեցականութեան՝ ծանօթ աղերսագիրն մատուցած է Սէլամըքի ուրբաթ օր մը Սուլթան Ապիւլ Աղիզի: Միւս անդամներէն 'ի մէջ այլոց պէտք է յիշել ծերունապարզ Տ. Գէորգ Արծրունի քահանայն *, Տ. Յովհաննէս քահանայ

* Տ. Գէորգ մեր ամենէն սրբաւորն քահանայն է. ուսուցիչն էր և յիշատակաց արժանի ներսէս պատրիարքին. այս աւելորդ ծերունին այժմ 106 տարեկան է

Մկրեան (այն ատեն պատրիարքական փոխանորդ) և Տ. Հմայեակ վարդապետ Դիմաքսեան (այժմ եպիսկոպոս, առաջնորդ Ռօտսթոյի, որ կաթողիկոսական վերջին ընտրութեան ժամանակ Ս. Էջմիածին եկած է՝ իբր եկեղեցական պատգամաւոր իւր վիճակին)։

Այն ժամանակուան քաղաքական ժողովոյ ատենապետն էր կեսարացի Մանուկեան Սենեքերիմ Էֆէնտին, իսկ ատենադպիրն՝ աղբայրն երեսփոխանական ժողովոյ ընդդիմադիր կուսակցութեան հռչակաւոր պետն, հանգուցեալ Ստեփան Փափաղեան։

Երկոքին ժողովներն վարչական մեծ տաղնաւորներ անցուցած են, բայց 'ի պատիւ իրենց՝ պէտք է ըսել թէ միշտ համերաշխութեամբ գործած են իրարու հետ և իրենց բոլոր ջանքն 'ի դործ վրած են ազգին նուիրական առանձնաշնորհումները պաշտպանելու համար օսմանեան կառավարութեան քով։

1872 տարւոյ օգոստոսը նշանակելի ամիս մը եղած է Թուրքիոյ հայոց համար. այս ատեն է որ ծանր անհամաձայնութիւններ ծագեցան Բ. Դրան և պատրիարքարանի միջև և յարաբերութիւնք օր ըստ օրէ ձգտեցան սոյն երկու պաշտօնատանց միջև. անհամաձայնութեան առարկայ եղող շատ մը խնդիրներէն հոս կը յիշենք միայն երկուքը—Պրոսպայի առաջնորդական խնդիրը և Բերայի գերեզմանատուն խնդիրը. պէտք է ըսել որ օսմ. կառավարութիւնը իւր ամբողջութեամբ պատասխանատու չէր տեղի ունեցած անհամաձայնութեան. այս մասին ամեն յանցանք կը ծանրանար այն ատենուան արաբքին դործոց նախարար Խալիլ փաշայի վրայ՝ որ շատ մոլեռանդ և դիւանադիտական յարաբերութեանց տարրական կանոններուն իսկ անհմուտ պաշտօնեայ էր։

Բերայի գերեզմանատան խնդիրը, ինչպէս նաև այս առթիւ Կրօնական ժողովոյ բռնած ողջամիտ դիրքը ծանօթ է «Արաքս»ի ընթերցողաց *, ուստի մենք կ'զդուշանանք ա-

և կ'ապրի Մատթիւղ իւր ընտանեաց ծոցին մէջ. իւր մօտէն կարողութիւնները դեռ անսղակ կը փնտռէ։

* Տեսնել «Արաքսի» 1887 թուականի Ա. դիրքը 52—57 էր.։ Ծ. Խմբ.։

ւելորդ կրկնութիւն ընելէ: Ուրեմն կը ջանանք հոս որոշ կերպով բացատրել միայն Պրուսայի առաջնորդական խնդիրը: Պէտք է զիտնալ, որ Սահմանադրութեան զործադրութիւնը մեծամեծ դժուարութեանց կը հանդիպէր զաւառաց մէջ՝ թէ՛ անոր համար, որ ժողովուրդը, յետին տգիտութեան մէջ մնացած՝ չէր կարող անոր տրամադրութիւնները դիւրաւ ըմբռնել, և թէ՛ անոր համար որ Սահմանադրութեան զծած կանոնները կը հակառակէին տիրող ընդհանուր կացութեան. զույցէ առաջին դժուարութիւնը յարուցանողները նոյն իսկ առաջնորդներն էին՝ որոնք մինչև այն ատեն, իրենց իշխանութիւնը միապետօրէն զործածելու վարժուած՝ շատ կը դժկամակէին կեդրոնական իշխանութեան հնազանդիլ: Պրուսայի այն ատենուան առաջնորդն էր, ինչպէս և հիմա, Բարթոլդիմէոս Եպիսկոպոս Չամիչեան, որուն միապետական և իշխանութեանց դէմ ունեցած ըմբոստ վարմունքը արդէն շատոնց ծանօթ է թուրքահայոց. այն ատեն ալ, ինչպէս միշտ, չէր ուզած յարգել կեդրոնական իշխանութիւնը և զործադրել Ազգ. Սահմանադրութիւնը. Պրուսայի թրքախօս հայերը *) իրենք ալ թէպէտ չէին կարող ըմբռնել Սահմանադրութեան ոգին, բայց անոնցմէ ոմանք անձնական հաշիւներ ունենալով առաջնորդին հետ՝ Սահմանադրութիւնը պատրուակ բռնելով՝ առաջնորդին դէմ ելան. որով, հասարակութիւնը բաժնուեցաւ երկու կուսակցութեանց, Բարթոլդիմէոսեան և հակաբարթոլդիմէոսեան: Բուն եղելութիւնը առաջնորդին բերնէն լսելու համար պատրիարքարանը քանիցս հրաման ըրաւ որ անմիջապէս Պոլիս դայ և անձամբ տայ խնդրուած բացատրութիւնները. բայց Բարթոլդիմէոս Եպիսկոպոս անսաստեց և պատրիարքարանը վերջ 'ի վերջոյ ստիպուեցաւ կառավարութեան աջակցու-

*) Ըմբողջ քառորդ դար մը Բարթոլդիմէոս Եպիսկոպոս առաջնորդ եղած է Պրուսայու, և այս երկար ժամանակամիջոցին մը աշխատած չէ Պրուսայի հայոց դոնէ նոր սերունդին հայերէն խօսիլ սորվեցունել վարժարանաց վիճակը արգահս. տւելի է. իր միակ գործը եղած է՝ հետզհետէ իրարու յաջորդող կուսակալներուն հետ քաղաքավարական յարաբերութիւններ մշակել...

Թեամբ զինքը Պոլիս բերել տալ. այն ատեն միայն սրբազանը
 դուայ Թէ աղգային իշխանութիւնը՝ լոկ բարոյական իշխա-
 նութիւն մը ըլլալէ աւելի էր, ուստի խոհեմութիւն համա-
 րեց զալ ներում խնդրել, հնազանդութիւն յայտնել և խոս-
 տանալ միանգամայն որ յետ այնորիկ աւելի պարտաճանաչ
 ըլլայ և պատրիարքական իշխանութեան հրահանգները կէտ
 առ կէտ դործադրէ։ Աղգային Երեսփոխանական Ժողովը այս-
 չափով չը բաւականանալով՝ իւր կողմնէ իբր լիազօր քննիչ
 Պրոէսա ուղարկեց զՄատթէոս վարդապետ Իզմիրեան և
 հանգուցեալ Քրիստոստուր Ղազարոսեան*։ Իզմիրեան Պրո-
 սա հասնելով իր ընկերոջ հետ սկսաւ Սահմանադրութիւնը
 դործադրել տեղւոյն վրայ. իւր համոզիչ քարոզներով ամէն
 ճիգ 'ի դործ դրաւ Սահմանադրութեան սկզբունքները Ժո-
 ղովուրդին հասկանալի ընելու. քիչ ատենուան մէջ յաջողի-
 ցաւ դաւառական երեսփոխանական Ժողով կազմել, կրօնա-
 կան ու քաղ. Ժողովներ և ասոնց օժանդակ խորհուրդներ
 ընարել. կուսակցական կրքերը մարեցան և այլևս ո՛ր և է
 վտանգ չէր սպառնար Բարթօղիմէոս եպիսկոպոսի վերա-
 դարձը. Իզմիրեան և Ղազարոսեան իրենց դործը վերջացու-
 ցած համարելով կը վերադառնան Պոլիս. և պատրիարքա-
 րանը՝ հարկ եղած խորհուրդները տալէ յետոյ Պրոէսայի
 առաջնորդին՝ կը ճամբէ զնա իւր վիճակը։ Ժողովուրդը
 խաղաղասիրական յոյեցերով կրնդունի իւր հովիւը և ամէն
 խնդիր պահ մը վերջացած կը նկատուի. բայց Խալիլ ան-
 դին կը հսկէ և առաջնորդին վերադարձը լրածին պէս խրս-
 տիւ հրահանգ կուտայ պատրիարքարանին որ անմիջապէս
 Պոլիս բերել տան զԲարթօղիմէոս եպիսկոպոս. պատրիար-
 քարանը քանիցս պաշտօնապէս կը հազորդէ որ Պրոէսայի

*) Եւս բազմաշխատ ծերունին ազգին ամենէն անվատ աշխատաւորներէն
 մին եղած է. ընդդիմադիր կուսակցութեան կը պատկանէր. Թէպէտ իր գաղափար-
 ները միշտ ուղիղ չը լինէին՝ բայց անկեղծ համոզումն արդիւնք էին. որ չէ եղած
 որ Ժողովոյ նիստերէն բացակայ գտնուի. ինքը երկյաղոյն երեսփոխան էր Եզգ. Ժո-
 ղովոյ. իր մեծագոյն դործը պիտի մնայ՝ գաւառացւոյ համար հաստատած կիրակնօ-
 րեայ դասախօսութիւնները Ղալաթիոյ Եզգ. Վարժարանին մէջ գաւառաբնութիւններ՝
 դորս անընդհատաբար շարունակած է երեսուն տարի։

մէջ կուսակցական ամէն ողի անհետացած է, թէ հոնկէ դեռ
նոր վերադարձող քննիչները զայս կը վկայեն և արդէն ժո-
ղովրդեան արդի հանդարտութիւնը մեծագոյն ապացոյցն է
այդմ, թէ վերջապէս Ազգ. իշխանութիւնը ինչպէս կրնայ
պատժել՝ նոյնպէս ալ դիտէ ներել իւր իրաւասութեան
տակ զանուող եկեղեցականին ևն. խալիլ այս տեսակ տրա-
մաբանութիւն չէր հասկնար. ինքը չէր ուզեր, էլ պրծաւ.
բայց անդին Կրօնական ու Քաղ. Ժողովները իրեն կը հա-
կառակէին, զի խնդիրը ոչ այնչափ Բարթողիմէոս եպիսկո-
պոսի պէս եկեղեցական մը պաշտպանելուն՝ քան որչափ աղ-
ղային առանձնաշնորհումները յարգել տալուն մէջ կը կայա-
նար: Խալիլ վերջին անգամ մ'ալ կ'ազդարարէ որ, եթէ
մինչև 24 ժամ պատրիարքարանը իւր որոշումը չը տայ՝
ինքը զինու զօրութեամբ առաջնորդը Պոլիս բերել պիտի
տայ. այն ատեն Խառն Ժողովոյ (Կրօնական ու Քաղաքական)
կողմանէ պատրիարքարանի գործակատարը կը յղուի Խա-
լիլ փաշային որպէսզի մի երկու օր ևս սպասէ մինչև որ
պատրիարքը իր տկարութենէն ապաքինելով անձամբ գայ
տեսակցել այս մասին. բայց Խալիլ՝ գործակատարին ներկայ-
ութեանն իսկ կըհնազարէ Պրուսայի կուսակալին, որպէսզի
առաջնորդը ոստիկան զինուորներու ուղեկցութեամբ Պոլիս
ղըկեն: Ահա համառօտիւ Պրուսայի խնդիրը. Կրօնական և
Քաղաքական ժողովները անմիջապէս խառն նիստ կը կաղ-
մեն և անդ հրապարակաւ իրենց խորին դժգոհութիւնը
կը յայտնեն Խալիլի դէմ և զայդ կ'արձանադրեն Ժողովոյ
ատենադրութեանց մէջ. յետոյ 'ի գիմաց աղգին՝ պատրիար-
քը կ'երթայ գանդատ բառնալ մեծ—եպարքոսին. քիչ ա-
տենէն Խալիլի և Պրուսայի կուսակալին պաշտօնանկու-
թեամբը Բարթողիմէոս կը վերադառնայ իւր վիճակ:

Ասկէ վերջը կու գայ կաթողիկոսական յարաբերու-
թեանց խնդիրը, որ ինքնին պատմական նշանակութիւն
ունի:

Տ. Մկրտիչ եպիսկոպոս, Ս. Էջմիածնայ ուխտէն, Կիլի-
կիոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի և Ազգ. Ժողովը կը վաւերացնէ

նորա ընտրութիւնը. ասոր վրայ Տ. Գէորգ Դ. Հանգուցեալ կաթողիկոսը սաստիկ զայրանալով յանդիմանութեան զիր կը դրէ թէ՛ պատրիարքին և թէ՛ Երեսփոխանական Ժողովին, յորում կը յայտարարէ թէ Էջմիածնայ Ընդհանրական Աթոռէն օծուած եկեղեցականի մը ինք չը կրնար ներել որ Կիլիկիոյ դաՀը բարձրանայ առանց իւր արտօնութեան և ասկէ զատ, Ազդ. Երեսփոխանական Ժողովը իրաւունք և ձեռնհասութիւն չունէր այդպիսի ուխտագրութեալ եպիսկոպոսի մը կաթողիկոսական ընտրութիւնը վաւերացնելու: Ինչպէս կը տեսնուի՝ խնդիրը ծանր կերպարանք մը առած էր, որուն դարման տանելու համար՝ Երեսփոխանական Ժողովը իւր 1872 ղեկու 29 ի նստին մէջ՝ հարկ կը տեսնէ 12 հոգիէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը ընտրել, որպէս զի խնդիրը լաւ մը ուսումնասիրելով՝ ընդարձակ տեղեկազիր մը բերէ Ժողովին. սոյն յանձնախումբին քուէից բաղարձակ առաւելութեամբ անգամ կ'ընտրուի նաև Մատթէոս վարդապետ Իզմիրլեան:

Սոյն յանձնախումբը՝ իրարու յաջորդող վարչական ու պատրիարքական տաղնապներու պատճառաւ՝ կարող չըլլար կանոնաւոր նստեր կազմելով ժամանակին բերել իր տեղեկազիրը և միայն 1874 ի վերջերը կ'աւարտէ իւր գործը. մենք յետոյ այս տեղեկազրի մասին իւր տեղը կը խօսինք:

1872 ի վերջերը Մատթէոս վարդապետի հոգևոր ծնողը, Կապուտիկեան Յովհաննէս եպիսկոպոս, կը վախճանի և իրեն յաջորդ կը կարգուի Աղասեան Նիկողոս եպիսկոպոս, իբր քարողիչ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Միջազիւղի:

1873 յունուար 29 ին, նոյն Միջազիւղի եկեղեցւոյն մէջ՝ Իզմիրլեան Մատթէոս վարդապետ ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան կ'ստանայ Աղասեան սրբադանի ձեռամբ և քարողիչ կը կարգուի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն Իւսկիւտարի:

Իբր պերճաբան քարողիչ՝ մեծ համբաւ հանած է Իզմիրլեան. Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Թաղի Ժողովուրդը շուտով համակրեցաւ իրեն. և կիրակի ու տօն օրերը եկե-

ղեցին բաղմունքեամբ կը խռնէր՝ պարզապէս լսելու համար համակրելի եկեղեցականին ներհուն քարոզութիւնները, որոնք իրենց աստուածաբանական բարձրութեան մէջ՝ ժողովրդական լեզուաւ արուած ըլլալու առաւելութեամբ կը փայլէին. միեւնոյն համբաւը դեռ անաղարտ կը մնայ այսօր և Պոլսոյ զանազան թաղերը իրարու ձեռքէ կը խլեն քաջամուտ քարոզիչը՝ եթէ սակայն, Աշըգեան պատրիարք բարեհաճի ամեն ատեն շնորհել պէտք եղած արտօնութիւնը*...

Այս ժամանակներ Աղգ. Երեսփոխանական Ժողովոյ զլիաւոր զբաղումներէն մին ալ եղաւ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը՝ որուն առաջին ցանկացողը նոյն ինքն Խորիմեան հայրիկն էր։ Նորին Սրբազնութիւնը՝ Սահմանադրութեան դժած սահմանը շատ անձուկ կը գտնէր պատրիարքական իշխանութեան համար։ «Ոտքս ձեռքս կապած էք, կ'ըսէր, ես չեմ կարող այսպէս դործել. եթէ այս վիճակ շարունակէ՝ ես կը հեռանամ, իմ խիղճ դիւ կը տանջէ այս անդործութեանս համար»։—Ուստի նոյն իսկ Սրբազան հայրիկի յաճախակի ստիպմանց վրայ՝ Երեսփոխանական Ժողովը իւր 1873 մարտ 2 ի նստին մէջ՝ Սահմանադրութեան Վերաքննիչ Յանձնաժողով մը կը կազմէ՝ որուն անդամ կ'ընտրուի նաև, միշտ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ, Մատթէոս Ծ. վ. Իզմիրլեան։ Սոյն Յանձնաժողովն ևս, Կաթողիկոսական Քննիչ Յանձնաժողովոյ պէս, հազիւ կարող կ'ըլլայ իւր տեղեկագիրը 1874 ի վերջերը ներկայացնել. և այս՝ ճիշտ նոյն արդելիչ պատճառներով։

Ասկէ ետքն է որ, Իզմիրլեան՝ Պալքէսէրի դաւառական Ժողովոյ կողմէ վիճակին առաջնորդ կ'ընտրուի և արդիւնքը կը տեղեկադրուի Աղգ. Վարչութեան որ զոհութեամբ կը վաւերացնէ զայն. միեւնոյն ատեն կրօնական ժողովը կ'որոշէ եպիսկոպոսական վկայագիր տալ Մատթէոս վարդապետին՝

*) Հոս միջանկեալ կերպով ըսենք (Թէ Իզմիրլեան սրբազան Աշըգեանի աչքին փուշն է. մինչև իսկ, Իւսկիւտարէն դուրս, ուրիշ նեւ թաղի մը համար խնդրուած քարոզի պարզ արտօնութիւնը կը մերժէ նմա յաճախ՝ ծիծաղելի պատրուակներով։

Հետեւեալ արձանագրութիւնը անցունելով իւր ատենագրութեանց մէջ—«Կրօնական Ժողովս Պալքէսէրի վիճակին նորնտիր առաջնորդ Իլմիրլեան Տ. Մատթէոս Ծ. վարդապետի՝ եկեղեցական և ազգային պաշտօններով՝ եկեղեցւոյ և ազգին մատուցած անձնուէր ծառայութեանցն՝ ի վարձատրութիւն՝ որոշեց եպիսկոպոսական վկայական տալ իրեն, որոյ վարքն և արժանիքն իսկ կը պահանջէին»:

Պատրիարքական տաղնապը, սակայն, վրայ հասաւ. և եթէ պալքէսէրցիք չը մոռացան իրենց առաջնորդը՝ Իլմիրլեան ինքը հարկադրուեցաւ պահ մը զանոնք մոռնալ:

Ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք՝ պատրիարքը յաճախ կը զանգատէր թէ տիրող Սահմանագրութիւնը իւր գործելու ազատութիւնը կը կաշկանդէր, այս տեսութեամբ, երբեմն առանձին, առանց վարչական ժողովոյ խորհուրդ հարցունելու, սնօրինութիւններ կ'ընէր, որոնք այն ատենի սահմանադրական դրամագրութեանց կը բազխէին. ասկէ ծագեցաւ սկզբունքի անհամաձայնութիւն մը վարչական ժողովոյ ու պատրիարքին միջեւ. հայրիկ կ'ըսէ — սահմանագրութեան ոգին կը յարգեմ, բայց սառը՝ ոչ—իսկ ժողովները կը պատասխանէին—Իրաւ է թէ արդի (այն ատենուան) Սահմանագրութիւնը իւր թերութիւններն ունի՝ բայց վարչական մեքենայն չը խանգարելու համար՝ պէտք է առ այժմ չեղ արդարեւ տիրող օրէնքը՝ մինչև որ բարեփոխուելով աւելի կատարելագործուի.—ինչպէս կը տեսնուի՝ երկու կողմերն ալ անձնապէս բարեկամ էին իրարու և զիրար կը յարգէին. անհամաձայնութիւնը լոկ սկզբունքի անհամաձայնութիւն մ'էր. արդէն երկու կողմէն բաւական լեցուած էին՝ երբ Վանայ Պօղոս վարդապետի (այժմ եպիսկոպոս) խնդիրը եկաւ պայթեցնել զանոնք: Պատմենք զայն:

Պատրիարքական հրամանաւ, Վանայ առաջնորդ Պօղոս վարդապետ պաշտօնանկ կ'ըլլայ և Պայազիս կ'աքսորուի՝ առանց քննութեան և դատաստանի և առանց գիտութեան Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովոյ: Յիշեալ վարդապետը Ազգ. Վարչութեան կը ղիմէ՝ խնդրելով որ դատաստան ըլլայ

և իւր յանցանքը հաստատուելէ յետոյ իր պատիժը կրէ *։ Աղգային վարչութիւնը բանաւոր կը նկատէ սոյն խնդիրքը՝ սա հիման վրայ թէ աշխարհի ամենէն սոսկալի ոճրագործ-դերուն անգամ միջոց կը տրուի ինքզինքնին պաշտպանելու և միայն օրինաւոր քննութեան մը բովէն անցնելէ յետոյ կը դատապարտուին. իսկ չայրիկ՝ այնքան անկեղծօրէն համոզուած է Պօղոս վարդապետի յանցապարտութեան և դարձեալ, այնքան մօտէն կը ճանչնայ զանի՝ որ չուզեր հանդուրժել անոր քննութեան ենթարկուելուն. մինչև իսկ այսպիսի վարմունք մը՝ իւր հեղինակութիւնը և յայտարարութիւնը կասկածի ենթարկել կը նկատէ և իր անձին նախատինք կը համարի. այսպէս, անկեղծ հաճող՝ որ թերևս ամբողջ ճշմարտութիւնն իր մէջ ունի, մէկ կողմէն՝ և պետական ադ-րաբաններու՝ որ սուրբ սկզբունքի մը կը ձգտի, միւս կողմէն՝ կ'սկսին խուլ պայքար մը մղել միմեանց դէմ։ վարչութեան ժողովոց մէջ, տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը, զլիաւորաբար Կրօնականին ու Քաղաքականին արհեստագործութեան են որ կը զինուին չայրիկի դէմ։ Իզմիրեան և Ստեփան Փափաղեան թէպէտ նկարագրի տեսակէտով իրարմէ շատ տարբեր՝ (զի Ս. Փափաղեան ամէն ատեն հապաքի ախոյեանը չէ եղած) Պօղոս վարդապետի այս խնդրոյն մէջ իրարու համակարծիք կը զտնուին. երկուքն ալ խորապէս համոզուած են Պօղոս վարդապետի յանցապարտութեանն, երկուքն ալ դուցէ կ'ատեն զնա, միւս կողմանէ երկուքն ալ պաշտօնէն է չայրիկին անձնաւորութիւնը. բայց սիրտերնին խոցուած, այս մարդիկը կը կռուին համոզումի, պարտանախութեան համար և կ'աշխատեն խեղդել տարբեր ձայն մը, սիրազեղ բարեկամութեան ձայնը՝ զոր ունին այնքան անձնուէր հովուի մը, ժողովրդեան ճշմարիտ չայրիկին նկատմամբ...

Բարոյական այս կռիւը չայրիկն ալ կը յուզէ և հուսկ ուրեմն 1873 օգոստոսի 31 երեսփ. ժողովոյ նախին մէջ՝ իւր հրաժեշտի սրաաղեղ ողջոյնը կուտայ հաղուադիւտ ճառով

*) Ընթերցողը պէտք չէ մոռնայ թէ լոյսը այս անգեկութիւնները պաշտօնական հանգամանք կը կրեն։

մը որ ամբողջ խառնուրդ մ'է խանդաղատանքի, գորովի, պարտականութեան, չայաստանի դառն վիճակի նկարագրութեան, և բողոքի. բողոք մը սակայն ոչ թէ վարչային ժողովոյ գէմ որք իրեն հակառակեցան, այլ Սահմանադրութեան արամադրութեանց գէմ՝ որ պարզ էր Դէյն անոնց վրայ՝ իրեն հակառակել. այս աննման ճառէն յետոյ՝ չայրիկ ժողովատեղէն մեկնեցաւ՝ խորին սրտայուզութեան մէջ թողլով երեսփոխանութիւնը և ունկնդիր ժողովուրդը. զիւցաղնական բան մը կար երկուքին վրայ ալ (Պատրիարքին ու Վարչութեան) որ շատ ատենէ 'ի վեր մեր պաշտօնէութենէն հրաժեշտ առած է և հիմա լոկ՝ հին բարի ժամանակները կը յիշեցնէ մեզ։ Միւսինոյն նստին հրաժարական տուաւ նաև Սենեքերիմ Էֆէնտի Մանուկեանի ատենապետութեան տակ զտնուող Քաղաքական Ժողովը. իսկ Կրօնական Ժողովը հարկ չը տեսաւ հրաժարելու և անվտանգ շարունակեց իւր պաշտօնը։ Ասոր վրայ, Երեսփոխանական Ժողովը խնդիրը Նար-Պէյ սրբազանի նախագահութեամբ յանձնախումբի մը քննութեան յանձնելէ և անոր անաչառ տեղեկագիրը լսելէ յետոյ փորձեց թէ՛ Քաղ. Ժողովոյ և թէ՛ Սրբազան չայրիկի հրաժարականները չընդունել. Քաղ. Ժողովը պնդեց, իսկ չայրիկ միայն այն պայմանաւ հաճեցաւ ընդունել որ Սահմանադրութեան՝ Պատրիարքի իրաւասութեանց վերաբերեալ մասը ըստ կարելոյն շուտով բարեփոխուի. Երեսփոխանական Ժողովը հաւանութիւն յայտնեց. սակայն յետոյ չայրիկ, չգիտենք ինչ զօրաւոր պատճառներով, հարկադրուեցաւ իւր հրաժարականը անդառնալի կերպով կրկնել Բարձրագոյն Դրան մօտ և 1873 հոկտեմբեր 2-ին Խրիմեան ոչ ևս պատրիարք էր։

1874 ապրիլ 26-ին, Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան պատրիարք կ'ընտրուի Թուրքիոյ չայոց՝ Երեսփոխանական Ժողովոյ Տիահաճութեամբ քուէովը։ Ժողովոյ այն ատենուան Ատենապետն էր Տատեան Յարութիւն Էֆէնտին*։

*) Տատեան Յարութիւն Էֆէնտին՝ այժմ վեզիրութեան (ամենաբարձր) աստիճանաւ՝ փաշա է և կը վարէ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Խորհրդականի գծուարին պաշտօնը՝ մեծ իմաստութեամբ և վարչական փայլուն ձեռնհասութեամբ։

Մինչև նոյն տարւոյ նոյեմբերի ամիսը՝ Երեսփոխանական ժողովը զբաղեցաւ ընթացիկ գործերով, ինչպէս օրինակ, թէ՛ Պոլսի և թէ՛ զաւառաց սահմանադրական ժողովներու վերակազմութեամբ, զիւանաց ընտրութեամբ և այլն*:

1874 նոյեմբեր 8-ի նստին՝ թէ՛ սահմանադրական վերաքննիչ յանձնաժողովը և թէ՛ կաթողիկոսական քննիչ յանձնախումբը իրենց տեղեկագիրները բերին. ժողովը սակայն զանոնք նկատողութեան առնելէ յառաջ՝ կը յղէ նախաքննիչ զիւաններուն՝ որոց միոյն ատենապետն էր նոյն իսկ Մատթէոս Ծ. վ. Իզմիրլեան՝ որպէս զի խնդիրը հոն լաւ սը ուսումնասիրելէ յետոյ՝ վերստին ներկայացուի ժողովին:

Մասնաւոր շահեկանութիւն ունի, սակայն, նոյն տարւոյ դեկտ. 6-ի նիստը՝ յորում նախաքննիչ զիւանաց կողմէնէ ընդհանուր տեղեկաբեր Մատթէոս Ծ. վ. Իզմիրլեան՝ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդրոյն առթիւ եկեղեցական համագումար ժողովոյ տուած վճիռներուն քննութեան ամփոփ մանրամասնութիւնը կը ներկայացնէ ժողովոյն:

Այս մասին ընթերցողները լուսաւորելու համար՝ երկու բառով պատմենք Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը՝ որ շատ տարիներ մօբերը զբաղեցուցած է:

Հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ՝ նորա պաշտօնանկութենէն յետոյ՝ Խաչատուր եպիս-

նորին վսեմութիւն ազգասէր և չափազանց ջերմեանդ անձնաւորութիւն մ'է. հաւկառակ իւր պաշտօնական բարձր դիրքին՝ խոնարհութեան և հեղահամբոյր բնաւորութեան տիպար կը հանդիսանայ, իւր բնակութիւնը Պէշիքթաշ հաստատած ըլլալով՝ ամէն առաւօտ անվրէպ կը հանդիպի տեղւոյն Ս. Նատուածածնայ եկեղեցին՝ ուր ժամերով կ'աղօթէ՝ հաւատքի ներքին համոզմամբ, անձնուէր ծառայող մ'է իւր Նատուածոյն, իւր հասարակութեան և իւր պաշտօնին: Դժբաղդաբար շատ տարիներէ՝ ի վեր նորին վսեմութիւն, անպատեհ կասկածներու տեղի չտալու համար՝ խոհեմութիւն համարած է ազգային ամէն պաշտօններէ մեկուսանալ, թէպէտ միշտ՝ քրիստոնէական նոյն բարձր ու աղիւս ոգիէն կ'առաջնորդուի:

*) Հոս պէտք է յիշել թէ երջանակայիշատակ պատրիարքը իւր ակտուր բարձրացածին պէս՝ իրեն առաջին պարտականութիւն համարեց զաւառաց բոլոր կուսակալներուն իւր ընտրութիւնը շրջաբերականաւ մը ծանուցանել՝ յանձնարարելով նոցա, ինչպէս իրենց պարտքն էր, խեղճ հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքները պաշտպանել և կարեւոր խնդրոց առթիւ ուղղակի թղթակցել իրեն հետ. բան մը՝ որ իր տեսակին մէջ եղական է և զոր էջ մէկ պատրիարք խորհած ու գործադրած է:

կոպոս՝ Աղթամարի եկեղեցականաց և թեմականաց կողմանէ կաթողիկոս կ'ընտրուի և կ'օծուի նոյն վիճակին. Պոլսի եկեղեցական Համագումար ժողովը՝ հիմնուելով կաթողիկոսին (Խաչատուրին) վրայօք շրջած այլ ընդ այլոյ զընդոյններուն վրայ՝ որոնք սակայն սոռուգութեան կը կարօտէին՝ և նկատելով միանգամայն թէ Խաչատուր եպիսկոպոս՝ Պետրոս կաթողիկոսի կենդանութեանը կաթողիկոսական գահը բարձրացած է՝ չեղեալ կը Համարի անոր ընտրութիւնը և ըստ այնմ վճիռ կ'արձակէ, որուն դէմ թէ՛ վիճակայինք և թէ՛ Խաչատուր կաթողիկոս խստիւ կը բողոքեն ու արդար քննութիւն կը պահանջեն, ասոր վրայ Համագումար ժողովը վերըստին 'ի նիստ գումարելով խնդիրը աւելի լրջօրէն նկատողութեան կ'առնէ, անոր յարակից պարագայները մանրամասնօրէն կը քննէ և չը կարենալով Խաչատուր կաթողիկոսի վրայ յանցանք մը վաւերացնել՝ ետ կ'առնէ իւր Հապճեպով տուած վճիռը և նոր վճռով մը՝ կը Հաստատէ զկաթողիկոսն իւր պաշտօնին մէջ: Ահա եկեղեցական Համագումար ժողովոյ սոյն երկու տարբեր վճիռներն էին որ նախաքննիչ զիւանաց յղուած էին՝ ուսումնասիրուելու Համար, և որոց տեղեկագիրը կը բերէր Իզմիրեան: Տեղեկագիրը՝ Համագումար ժողովոյ՝ ձեակերպութեանց տեսակէտով թերութիւններ գործած ըլլալը ընդունելով Հանդերձ՝ կը յայտարարէր թէ երկրորդ վճիռը արդարացի և օրինաւոր էր և առաջնոյն սխալը պատշաճապէս կը դարմանէր:

Ասոր վրայ խնդիրը վիճաբանութեան կը դրուի և առաջին խօսքը կ'առնէ Համարձու՝ Իփէքճեան*:

*) Այս անունին պէտք է որ ուսումնասիրէ ծանօթանալ, զի թուրքահայոց միակ կարող մանկավարժը եղած է Իփէքճեան. և թէ կանխաՀաս մահը զինքը մեզմէ չը խլէր՝ մեր դպրոցներ շատ պիտի օգտուէին իրմէ: Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ՝ կրնայ ըսուիլ թէ ինք որոշապէս ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատկանէր, և թէ երբեք ռամկավարութիւնը իբր—որոյն կուսակցութիւն գոյութիւն ունենար մեր մէջ՝ ինքը ապահովապէս անոր պետը պիտի նկատուէր. իր ատենաբանութեանց մէջ՝ այնպէս մը գիտէր ժողովրդին տկար կողմերը գտուել՝ որ գրեթէ միշտ ունկնդրաց Հասարակաց կարծիքը իր կողմը կը դարձնէր. գրեթէ միակ երեսփոխանն է՝ որուն ճառախօսութիւնքը ունկնդիր ժողովրդեան կողմէ յաճախ կ'ընդմիջուէին ծափահարութեամբ:

Իփէքձեան՝ իր քննադատելու սովորական ոճովը՝ հաստութիւններ կը գտնէ համագումար եկեղեցական ժողովոյ տուած երկու ներհակ վճիռներուն մէջ։ Աթոռոյ մը կաթողիկոսին կենդանութեանը ուրիշ եկեղեցականի մը նոյն Աթոռին վրայ բազմիւր ապօրինաւոր, վերջապէս եկեղեցական ժողովոյ կողմէն այս մասին որոշում մը տրուելէն յետոյ՝ նոյն ժողովոյն իւր նախորդ որոշում փոխելը՝ կարի տարօրինակ կը թուի իրեն։

Ասոր պատասխանելու համար անմիջապէս խօսք կ'առնէ Իզմիրլեան և կ'սկսի երկար ատենաբանութիւն մը՝ որ իւր գլուխ գործոցը պիտի ֆնայ Ազգ. ժողովոյ տարեգրութեանց մէջ. կը ցաւինք որ տեղւոյն անձկութեան պատճառով չենք կարող զայն ներկայացնել «Արաքսի» ընթերցողաց. կը բաւէ ըսել թէ այս ճառ մէկէն 'ի մէկ 'ի վեր կը հանէ Մատթէոս վարդապետի՝ եկեղեցական պատմութեան մէջ ունեցած խորին հմտութիւնը՝ որ ցայն վայր դուցէ բազմաց անձանթ էր. նախ պատմական փաստերով կը ջրէ այն կարծիքը թէ երբ կաթողիկոս մը կենդանի է՝ ուրիշ մը չէ կարող անոր տեղը բազմիւր. և այս փաստերը կը համեմունք դարեր առաջ տեղի ունեցած դէպքերու մանրամասնութեամբ՝ որոց տեղուանքը, թուականները Մատթէոս վարդապետ կը ճշտէ այնպիսի մաթեմատիքական դասակարգութեամբ՝ որ սուր յիշողութեան և կորովի մտքի զօրաւոր նշաններ 'ի յայտ կը բերէր. յետոյ ընդդիմախօսին քննադատութեան երկրորդ կէտին պատասխանելով՝ կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ երկու տարբեր որոշումները ո՛չ հակասական և ո՛չ ալ տարօրինակ են. այս երկրորդ մասին պատասխանելու համար՝ Իզմիրլեան իւր ամբողջ տրամաբանական ճարտարութիւնները օգնութեան կը կանչէ և իբր վերջին ջախջախիչ փաստ՝ միառմի կը թուէ՝ դէպքերու ու թուականներու մանրամասնութեամբ՝ բոլոր այն պարագաները՝ որոց մէջ նոյն ինքն այն Երեսփոխանական ժողովը որուն Իփէքձեան կ'անդամակցէր՝ հարկ տեսած է փոխել իր նախկին որոշումները՝ առանց սակայն հակասութեան մէջ լինալու. «Մեր

Ժողովները անսխալ չեն, կ'ըսէ, միայն հռովմայ պապն է որ այդ յաւակնութիւնը ունի. երբ մարդ կը տեսնէ թէ իր նախորդ մէկ կարծիքը սխալ հիման վրայ հաստատուած է՝ յանցաւոր կըլլայ միթէ զայն ուղղելով»։—Երբ ճառը կ'աւարտի՝ Ռուսինեան * սրտայոյզ կ'աղաղակէ—Ապրի՛ Մատթէոս վարդապետ.—շատ մը երեսփոխանք իրեն կը ձայնակցին և Ատենապետ Տատեան Յարութիւն էֆէնտին իր անկեղծ դոհունակութիւնը կը յայտնէ նմա։ Այս ատենաբանութենէն յետոյ այլևս հարկ չը տեսնուիր վեճաբանութեան շարունակուելուն և նախաքննիչ դիւանաց տեղեկագիրը նոյնութեամբ ընդունուելով՝ խնդիրը լուծուած կը նկատուի։

Զը մոռանանք յիշել թէ այն Կրօնական Ժողովը, որու ատենադպիրն էր Իզմիրեան, իր երկամեայ պաշտօնավարութեան շրջանը աւարտած ըլլալով՝ 1874 յունիս 17 ին իւր հրաժարականը մատոյց և նոյն տարւոյ նոյեմբեր 25-ին, Երեսփոխանական Ժողովին ներկայեց իւր գործառնութեանց ընդարձակ տեղեկագիրը. բան մը զոր, սահմանադրութեան հաստատուելէն 'ի վեր, ոչ մէկ կրօնական ժողով ըրած էր։

Սոյն կրօնական ժողովը, հակառակ իւր պաշտօնավարութեան միջոցին կրած վարչական ծանր տագնապններուն՝ ժամանակ դտած է մինչև այն ատեն չը խորհուած նորութիւններով զբաղուելու. 'ի մէջ այլոց հոս յիշենք 1) Քրիստոնէական վարդապետութեան դասական դրութեան համար պատշաճաւոր դասագրքեր յօրինելու և այդ ուսումը կարող դա-

* Հանգուցեալ Տօթօն Ռուսինեան հռչակաւոր գործիչ մը եղած է մեր ազգին մէջ. ընդ Վեստրացի՝ իւր ուսումը կատարելագործած է Բարիզի բժշկական համալսարանին մէջ, ուրկէ վերադարձին՝ փոխանակ իւր արհեստը շահագործելու՝ ինքզինքը անձնուրացութեամբ կը 'նուիրէ ազգին գործերուն։ Օտեանի, Աղաթօնի և ուրիշներու հետ՝ Հիմնագիրներէն մին է Ազգ. Սահմանադրութեան. 'ի Քրանսա, իւր ըստացած բժշկական հմտութեան հետ զուգընթացաբար ուսումնասիրեց այն երկրին բարոյական, տնտեսական և ընկերական պատմութիւնը. իւր ամբողջ կեանքը անցուց ազգային գործերով։ Ռուսինեան դրադէտ ալ էր, ունի բազմաթիւ ձեռագրեր որոնց մեծագոյն մասը դժբաղդաբար կորսուած է. աշխարհաբարի քերականութիւն մ'ալ ունի, իրեն յատուկ մէթոտով, որ սակայն ընդունելութիւն չը գտաւ։ Բժիշկ ըլլալուն հակառակ՝ Ռուսինեան աղքատութեան մէջ մեռաւ և նորա այրին ստիպուեցաւ անոր ճոխ գրադարանը ծախել՝ ապրուստի միջոց ընելու համար։

սատուաց յանձնելու խնդիրը. 2) եկեղեցեաց բարեկարգութեան և եկեղեցականաց ապօրինաւոր վարմանց քննութեան համար երկու անգամ մասնաժողով կազմած է, սակայն վարչական տաղնապետներ՝ իւր բարի կամեցողութիւնը անհետեանք թողած են. 3) Նկատողութեան առած է արժանաւոր եկեղեցականներ պատրաստելու աւագ խնդիրը և որովհետեւ միջոցները չէին ներեր եկեղեցական բարձրագոյն ուսումնարան մը հաստատել՝ որոշած է վանքերու մէջ ըստ կարելոյն լաւ կրթութիւն մը տալ ընծայացուներուն համար. այս նպատակաւ վանօրէից նոր ծրագիր մը յօրինած և գործադրութեան դրած է, ասոնցմէ զատ զըստըստ է եկեղեցականաց հանգստեան թոշակի և այլ ասոնց նման կարեւոր խնդիրներով:

Ազգային ժողովոյ 1874 զեկտ. 20-ի նստին՝ նախաքննիչ Դիւանք իրենց տեղեկագիրը կը բերեն՝ ՚ի մասին կաթողիկոսական յարաբերութեանց քննիչ յանձնաժողովոյ տեղեկագրին: Սոյն յանձնաժողովը տեղեկագրած էր ասկէ առաջ թէ, Վեհափառ Հայրապետը սխալ ըմբռնած էր՝ Սոյ կաթողիկոսի վաւերացման մէջ Ազգ. ժողովոյ ոգին. թէ սոյն ժողովը ընտրութիւնը վաւերացնելով՝ Նորին Վեհափառութեան հայրապետական անժխտելի իրաւունքները բռնաբարելու բնաւ միտում ունեցած չէ, բայց քանի որ Վեհափառ Հայրապետը այս խնդրոյ մասին կասկածներով պաշարուած է՝ բանաւոր էր, ինչպէս և ինքը կ'առաջարկէր իւր կոնդակաւ՝ երկու պատգամաւոր զրկել ՚ի Ս. Էջմիածին՝ որպէսզի պէտք եղած բերանացի բացատրութիւնները հաղորդեն Նորին Վեհափառութեան:—Նախաքննիչ Դիւանք սոյն տեղեկագիրը քննութեան առնելով իրենք ևս կատարելապէս համակարծիք էին անոր առաջին մասին. իսկ պատգամաւոր զրկելու խնդրոյն գալով իրենք աւելի կ'առաջարկէին թէ, քանի որ ծանօթ կոնդակէն ՚ի վեր բաւական ժամանակ անցած էր, ժողովը առ այժմ պատգամաւոր չը զրկէ, այլ Հայրապետական կոնդակին պատասխանը տալով իւր բռնած ընթացքին բացատրութիւնները հաղորդէ. յետ որոյ՝ եթէ Վեհ. Հայրապետը

դարձեալ պնդէ պատգամաւոր ընտրելու խնդրոյն վրայ՝ այն ատեն ժողովը պէտք եղածը խորհի:

Նախաքննիչ դիւանաց սոյն տեղեկագիրը վիճաբանութեան կ'ենթարկուի, որուն երկրորդ մասին զէմ կը խօսի Իփէքճեան՝ սոյն առթիւ խօսիւ քննադատելով Գէորգ Դ-ի ընթացքը:

Իսկ Մատթէոս վարդապետ կը պատասխանէ նորէն Հըռչակաւոր ատենաբանութեամբ մը, յորում կաթողիկոսի և Աղգ. Ժողովոյ բռնած ընթացքը կատարելապէս կ'արդարացընէ՝ գործին ամէն պատասխանատուութիւնը այն ատենուան Քաղ. Ժողովին բեռնելով. այդ Քաղ. Ժողովոյ անդամներէն ներկայներ կային Հոն այն պահուն, բայց անոնցմէ և ոչ մին պատասխան մը կը դանէ Մատթէոս վարդապետին. զի ինչպէս Իզմիրեան կ'ըսէր՝ Աղգ. Ժողովը ճանաչելով Ընդհանրական հայրապետի իրաւունքները՝ Սոյ կաթողիկոսին ընտրութիւնը վաւերացնելէն տարի մը առաջ՝ յատուկ յանձնախումբ մը կազմած էր՝ կախեալ աթոռոց՝ ընդհանրական աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւններն ճշդելու համար. բայց սա՝ ամբողջ տարի մը անգործ անցուցած էր. և Քաղ. Ժողովը՝ որ միակ գործադիր իշխանութիւնն էր (զի այն ատեն Կոն. Ժողով ընտրուած չէր) բնաւ չէր հետամտած այդ յանձնախումբը 'ի գործ հրաւիրելու. այլ միայն, Սոյ ընտրութիւնը կատարուելէն յետոյ, վստահացնելով զԱղգ. Ժողովն թէ Սոյ կաթողիկոսը խոստմնագիր տուած է Ընդհ. կաթողիկոսի հետ իւր ունենալիք յարաբերութեանց մասին Աղգ. Ժողովոյ բոլոր որոշումներն յարգելու, միանգամայն ծանրանալով ազգային այն մեծ աղէտներուն վրայ որոնք շատ մօտիկ կը տեսնուէին, եթէ Մկրտիչ եպիսկոպոսի ընտրութիւնը չը վաւերացուէր՝ ծանրանալով, կ'ըսենք, բոլոր այս պարագաներուն վրայ՝ Քաղ. Ժողովը ստիպողաբար խնդրած էր Աղգ. Ժողովէն որ անյապաղ վաւերացումը կատարուի. և այս վերջինը վստահելով Քաղ. Ժողովոյ յայտարարութեանց՝ վաւերացուցած էր կատարուած ընտրութիւնը. բայց յետոյ, ի՞նչ կը տեսնուի. խոստմնագիր ըսուածը՝ յաւակ-

նութեանց շարք մ'էր լոկ և կ'ուզէր իրեն սեպհականել ընդհանրական հայրապետին իրաւունքները. Մատթէոս վարդապետ այսպէս փաստաբանելով ուղղակի պատասխանատուութիւնը այն ատենի Քաղ. Ժողովին (որու տոննապետն էր Նուսուֆեան Տիգրան Էֆէնտի*) վրայ ծանրացնելէ յետոյ, կ'առաջարկէր նախաքննիչ դիւանաց տեղեկագիրը ընդունիլ:

Հոս յիշենք թէ, երբ Իփէքճեան, իւր ճառին մէջ ակնարկութիւններ կ'ընէ Գէորգ Դ-ի յանդիմանական կոնզակին՝ Նար-Պէյ սրբազան չուզելով հանդուրժել կաթողիկոսին ուղղութեան դէմ եղած քննադատութեան՝ կը փորձէ ժողովատեղիէն մեկնել կարգ մը եկեղեցականաց հետ, բայց յետոյ՝ Ներսէս պատրիարքի հրամանաւ իւր աթոռը կը բազմի. նոյն պահուն Իզմիրլեան յոտին կանգնած կը զոչէ—իսկ մենք փոխանակ ժողովատեղիէն մեկնելու՝ հոս չը ծանօտ և ճշ իրաւունքները չը պաշտպանենք: Ասկէ ետքն է, որ իւր վերոյիշեալ ատենախօսութիւնը կ'ընէ:

Իզմիրլեանի ատենախօսութենէն յետոյ՝ ժողովը չուզեր այլևս ուրիշ խօսող մտիկ ընել և նորա առաջարկը կ'ընդունի երկուքի դէմ միաձայնութեամբ:

Ասկէ ետքը նախաքննիչ դիւանք իրենց զրաւոր կարծիքը կը հաղորդեն Ժողովին՝ 'ի մասին Սահմանադրութեան վերաքննիչ Յանձնաժողովոյ տեղեկագրին, որուն զործօն անդամներէն մին էր ինչպէս կը յիշուի, Իզմիրլեան: Յանձնաժողովոյ աշխատութիւնը խղճմտաւոր դործ մ'էր՝ ամիսներու մանրակրկիտ քննութեան արդիւնք, որ Աղգ. Ժողովոյ զանազան կուսակցութեանց մէջ մեծ աղմուկ հանեց. այս տեսակ աշխատութիւն մը, որ Սահմանադրութեան ինչ ինչ կէտերուն վրայ կենսական բարեփոխումներ կ'առաջարկէր՝ 'ի հարկէ չէր կարող հարեանցի քննութեամբ ընդունուիլ:

*) Նուսուֆեան Տիգրան Էֆէնտին յաճախ վարած է ազգային կարեւոր պաշտօններ. Աղգ. Ժողովոյ մէջ՝ իրաւամբ առաջնակարգ ատենաբանի համբաւ կը վայելէր. բայց ինքը որոշ սկզբունքի մարդ չէր և իւր դիրքն ալ մինչև մէկ աստիճան այսպէս կը պահանջէր. կառավարական պաշտօնեաց է Նուսուֆեան. և ամենէն աւելի իրեն կը յարմարի Աւետարանի սա խօսքը թէ «Ո՛չ կարէք երկուց տերանց ծառայել»:

ուստի անընդհատաբար զրեթէ երկու տարի ժողովոյ օրակարգին մէջ ֆինաց՝ տեղի տալով բուռն և կրքոտ վիճաբանութեանց և յօդուած առ յօդուած քննուելով, ուսումնասիրուելով, լուսաբանուելով՝ երբեմն նոյնութեամբ, երբեմն ինչ ինչ փոփոխմամբ և յաւելմամբ վերջապէս ընդունուեցաւ:—

Իզմիրլեան երբ մէկ կողմանէ հոգւով մարմնով երեսփոխանական ծանր աշխատութեանց մէջ մղուած էր՝ միւս կողմանէ պալլքէսէրցիք նամակ նամակի վրայ կը տեղացնէին ՚ի պատրիարքարան՝ ստիպողաբար խնդրելով իրենց առաջնորդին փութացումը. բայց ըստ որում մինչև այն ժամանակ Պալլքէսէրի առաջնորդները եպիսկոպոսներ էին՝ պալլքէսէրցիք կը խնդրէին, թէ քանի որ արդէն իրենց նորընտիր առաջնորդը եպիսկոպոսական վկայագիր ունի նախորդ Խառն ժողովէն թող արդի կրօնական և Գաղաքական ժողովներն ևս զայդ հաստատեն ու վաւերացնեն և Մատթէոս վարդապետ՝ նախ եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ յետոյ՝ զայ անցնիլ իւր նոր պաշտօնին գլուխը¹⁾: Ներսէս պատրիարք հարկ կը տեսնէ պալլքէսէրցոց այս խնդիրը վարչական ժողովոց սեղանին վրայ դնել: Խնդիրը բաւական կ'երկարի և խառն ժողովոյ մէկ նիստին՝ Վարչութեան այս ատենի (ինչպէս հիմակու) ատենապետ Սիմօն-պէյ²⁾ ՚ի նիստ կը հրա-

1) Այս օրինակ խնդիր մ'ալ ծագեցաւ ասկէ քանի մը տարի առաջ Վարնոյ մէջ. երբ նախկին պատր. փոխանորդ Գեորգ ծ. վ. Իւթուճեան (այժմ առաջնորդ Եգիպտոսի) առաջնորդ ընտրուեցաւ Վարնոյ՝ կարնեցիք պահանջեցին որ իրենց առաջնորդը նախ եպիսկոպոսանայ և յետոյ զայ. այս բանիս համար բաւական յուզում տեղի ունեցաւ նոյն կարծիքին ճատագով էին նաև, եթէ չեմ սխալիր, Եգիպտոսի ազգայինք:

2) Մաքսուտ Սիմօն Պէյ՝ սերած է ակնցի ամիրայական հին գերդաստանէ: Բողոք ակնցի մեծահարուստ ամիրայներուն մէջ՝ միայն այս ազգատոհմն է, որ կրցած է իւր հարստութիւնը պահպանիլ: այժմ իւր եղբօր՝ Սեպուհ պէյի հետ՝ սեղանաւորական կարեւոր տան մը պետն է: Սիմօն Պէյ պալատի (աւագ վեդիբուլթներն միայն մէկ աստիճան վար) աստիճան ունի: Գրեթէ միշտ մասնակցած է ազգային գործոց, շատ անգամներ վարած է Քաղ. ժողովոյ Ատենապետի պաշտօնը, ինչպէս հիմա ալ կը վարէ. որոշ սկզբունքի տէր մարդ չէ. իւր վրայ աղէկ բան մը չէ լսուած. ընդհանրապէս կը կարծուի որ կոյր գործիք մ'է Բ. Դրան ձեռքը. այս կարծիք ստուգութեան փոխուեցաւ մասնական վերջին տարիներս, երբ, իւր պաշտօնավարութեան օրով՝ ազգային այնքան կարեւոր առանձնաշնորհմանց լուսաբարումը անտարբեր աչքը դիտեց:

ւիրէ զՄատթէոս վ. Իզմիրլեան և պաշտօնապէս կը յայտարարէ նմա. «Հայր սուրբ, մենք ամենքս ալ զիտենք որ Դուք արժանաւորութիւն ունիք, զիտենք որ պալըքէսէցիք՝ դաւառացիք իրենց ծանօթ յամառութեամբ՝ չպիտի ուզեն զՁեզ ընդունիլ առանց Ձեր եպիսկոպոսանալուն, զիտենք որ նախորդ Կրօնական Ժողովն արդէն եպիսկոպոսական վկայագիր տուած է Ձեզ և մենք ամենքս կը փափագինք Ձեր բարձրանալուն, բայց զիտե՞ք որ մեզի դէմ հակառակորդներ ունինք, որոնք կ'ընդգրխանան Ձեր եպիսկոպոսութեան և հետեւաբար կը զլանան Ձեզ շնորհուելիք յանձնարարագիրը և ահա՛ գործին արդելք եղողները» ըսելով՝ մի առ մի ցոյց կուտայ Կրօնական Ժողովոյ բոլոր ներկայ անդամները։— Իզմիրլեան զիտէր զայդ. արդարեւ այն ատեն, ինչպէս հիմա, եկեղեցականաց մեծագոյն մասը իրեն դէմ էր, զի չէր ուզած իրենց գործիք ըլլալ, զերենք շոյել, շողոքորթել, ուղղութենէ շեղիլ. միւսնոյն ատեն իւր իմաստութեամբ, ձեռնհասութեամբ և անաչառութեամբ ընդհանուրին յարգանքը՝ և ազգային ամէն գործոց մէջ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր. այս բան՝ կը կատղեցնէր միւս եկեղեցականները և ահա թէ ինչո՞ւ հիմա արդեւք կ'ըլլային իւր եպիսկոպոսանալուն. առիթը իրենց ձեռքն էր, պէտք էր զայն շահագործել։ Ինչպէս ըսինք, Իզմիրլեան զիտէր զայդ, բայց Վարչութեան ատենապետին պաշտօնական յայտարարութիւնը եկաւ շեշտակի իւր սիրտն յուզել և արգահատալից պժգանք զգաց այդ պահուն այն մարդոց դէմ՝ որոնք Քրիստոսի իբր ճշմարիտ հետեւող՝ փոխանակ չար զգացումները արմատախիլ ընելու իրենց սրտէն՝ ինչպէս նուիրական պարտքերնին էր՝ նախանձու թոյնով կ'այրէին իրեն անձին նկատմամբ— Պէ՛յ, գոռաց Իզմիրլեան, երկու վայրկեան շնորհ ըրէք համբերել, որ պատասխանն բերեմ Ձեզ— Եւ դուրս ելնելով Ժողովատեղիէն անմիջապէս կը պատրաստէ իւր հրաժարագիրը յառաջնորդութենէ Պալըքէսէցի և նախորդ կրօնական Ժողովոյ տուած եպիսկոպոսական վկայագրին հետ միասին՝ կը յանձնէ Սիմօն պէյին։ Խառն Ժողովն իրար կը-

անցնի և նախագահն, ներսէս սրբազան, շատ կ'աշխատի համողել զնա որ հրաժարականն ետ առնէ, ապահովցնելով որ յարուցուած ամէն զժողարութիւն՝ ինքր, պատրիարքը պիտի հարթէր. և սակայն Մատթէոս վարդապետ անգրգուելի կը մնայ:

Թէպէտ Նար-Պէյ սրբազանի ատենապետութեամբ Կրօնական Ժողովը չուզեր իւր նախորդին տուած եպիսկոպոսական վկայագիրը հաստատել՝ սակայն 1876-ի սկիզբները հանդուցեալ Գէորգ Դ. կաթողիկոս՝ Մատթէոս վարդապետն ինքնաբերաբար իրեն կը կոչէ՝ զանի եպիսկոպոսացնելու: Հայրապետական հրաւերին հնազանդելով՝ Իզմիրլեան ապրիլ 9-ին Պոլսէն ճանքայ կ'ելնէ Ս. Էջմիածին ուղևորելու: Մինչև իւր մեկնման պահուն՝ Կրօնական Ժողովը չէր հաճած մինչև իսկ պարզ յանձնարարագիր մը տալ նմա. բայց յետոյ, երջանկայիշատակ պատրիարքը՝ իւր կողմանէ՝ Մատթէոս վարդապետին համար յոյժ պատուաբեր յանձնարարագիր մը կը պատրաստէ՝ զոր հեւ 'ի հեւ շողենաւ կը հասցնէ Մկրտիչ Մելիքեան *:

Մատթէոս վարդապետ ս. Էջմիածին հասնելով, 1876 մայիս 13-ին, համբարձման տօնին օրը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ՝ իբր միաբան ս. Էջմիածնի և նոյն ամսոյ 28-ին Պոլիս վերադարձաւ: Արդէն, 1875-ի հոկտեմբերին՝ հանդուցեալ կաթողիկոսը խաչ մը շնորհած էր իրեն. իւր ձեռնադրութեան առթիւ ալ եպիսկոպոսական պնակէ տուաւ նմա: Մատթէոս սրբազան այնքան կարճ միջոցի մը համար Պոլսէն բացակայ եղած էր որ հարկ չէր տեսնուած իւր քարոզչական և երեսփոխանական բազմաթիւ պաշտօններն իրմէ առնուլ. ուստի Պոլիս վերադարձածին պէս՝ անմիջապէս իւր զործոց զուլսը անցաւ վերստին:

1876-ի վերջերը Թուրքո-ռուս պատերազմը կը ծագի և այս ժամանակէս կ'սկսի Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովոյ ա-

* Մկրտիչ Մելիքեան այն ատեն ատենագիրն էր Ազգ. Ժողովոյ. պաշտօն մը՝ զոր յաճախ վարած է հոն: Տնօրէն-խմբագիրն էր ժամանակաւ «Հայրենիք» լրագրի. այժմ Գում-Գաբուի Մայր Վարժարանին տնօրէնն է:

մենէն շահեկան, ամենէն տենդոտ, ամենէն եռանդուն շրջանը: Թող չը կարծուի թէ Պոլսի Երեսփոխանական Ժողովը միմիայն թեթեւօղիկներու և շաղակրատներու խումբէ մը կը բաղկանար ու Թուրքիոյ հայ ժողովրդին համար օգտակար ձեռնարկներ և տնօրինութիւններ չէ ըրած. ընդհակառակը անոնք որ մեր երեսփոխանական կեանքը մօտէն սերտած են՝ շատ լաւ գիտեն թէ այդ Ժողովը զաւառաց և Պոլսի աղգային շահերուն միակ պաշտպանն էր, ինչպէս որ անոր փճանալովը մեր առանձնաշնորհումներն ալ տակաւ առ տակաւ սկսան փճանալ*: Ներսէս պատրիարքի օրով մանաւանդ՝ նորա իմաստուն և աղգանուէր ջանքերովն ու նորա վարչական տաղանդին առաջնորդութեամբը՝ այս Ժողովը հրաջքներ գործած է: Հարստահարութեանց խնդիրը՝ որ այնչափ հին է որչափ հայաստանի մէջ կէս բարբարոս աղգերու ծագումը, որչափ Թրքական յոռի մատակարարութիւնը և մոլեռանդութիւն՝ քանի քանի անդամներ ժողովոյ բովէն անցած և այս մասին ի՛նչ մանրակրկիտ, ստիպողական յիշատակագրեր մատուցուած են յաճախ Բ. Դրան: Գաւառներու մէջ ի՛նչ կարեւոր խնդիր որ պատահած է՝ երեսփոխանական Ժողովը անմիջապէս նկատողութեան առած է դայն, դարմանը խորհած և անմիջապէս պէտք եղած զիմուամբ ըրած է առ որ անկ է. սակայն այդ զիմուամբ մեծ մասամբ անհետեանք մնացած են եղեր. մեղաւորը՝ երեսփոխանական Ժողովը չէ. ինքը, երեսփոխանա-

* Դեռ վերջին օրերս, շնորհիւ Աշգեան պատրիարքին՝ Թրքահայոց բոլոր դեպքերը պատրիարքարանի իրաւասութեանէն հանուելով՝ ուղղակի կառավարական հրահանգներ են թարկուեցան. մինչ կայսրն իւր շնորհած պատրիարքական պէրաթին (հրովարտակին) մէջ բացորոշապէս կը յիշէ թէ հայոց վարժարանք պէտք է պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ ըլլան և այս մասին ո՛ր և է հարցում, զիտողութիւն կամ բացատրութիւն Բ. Դրան կողմանէ պէտք է պատրիարքարանին ուղղուի և այս վերջինը միայն պատասխանատու ըլլայ Բ. Դրան՝ ի գիմաց բոլոր հայ վարժարանաց. հակառակ իւր պէրաթի սոյն բացորոշ արամադրութեան՝ Աշգեան ամենայն պատրաստութեամբ՝ հայ վարժարանները կառավարութեան ուղղակի հսկողութեանը ենթարկեց: Նոյն բանը թէպէտ Յունաց պատրիարքին ալ առաջարկուած էր՝ բայց նա բացարձակ մերժեց: Միւս կողմանէ՝ Աշգեան իւր այս հաւատարմութեան (??) համար՝ սուլթանէն Իմթիազի ոսկի և արծաթ շքադրամ ստացաւ..... ահա պատրիարք մը՝ որ պատուանշանի համար իւր ազգը կը ծախէ:

կան ժողովը բաւ է որ կատարած է իւր պարտականու-
թիւնը:

1876-ի վերջերը Ազգ. երեսփ. ժողովը ղեաղեցաւ Հարստա-
հարութեանց յոյժ շահեկան անդեկազիր մը խմբագրելով՝ զոր
Բ. Դրան մատոյց եկեղեցական պատգամաւորութեան մը ձե-
ռամբ, աւելորդ է ըսել թէ այս անդեկազիր անհետեանք
մնաց.

Պատերազմը հետզհետէ կը տաքնար և կառավարութիւ-
թիւնը՝ երկիրը պաշարման վիճակի մէջ դրած էր ու զի-
նուորական ատեան հաստատած. այս ատեններ Ներսէս պատ-
րիարք ինքնին կը խորհրդածէր հռչակաւոր ծրագրի մը
վրայ՝ որ յետոյ հայկական Խնդիր կոչուեցաւ

1877-ի հոկտեմբերին՝ Պոլսի ու գաւառաց ժողովուր-
դը ընդհանուր սարսափի մէջ էր. պատերազմը տարօրինակ
կերպով ահարկու հանգամանք մը առած էր. թուրքերը ի-
րենց անյաջողութեանցը մէջ մոլեգին՝ ահ ու երկիւղ կ'ազ-
դէին բոլոր իրենց շուրջը գտնուող հպատակ քրիստոնէից.
ահա այս ընդհանուր խառնաշփոթութեան ու երկիւղին
մէջ՝ օրին մէկը մեր ազգային երեսփոխաններէն երեքը—Քրիս-
տոստուր Դազարոսեան, Ստեփան Փափազեան և Օգսէն Խո-
ճասարեան¹⁾ կը ձերբակալուին և աքսորի կը դատապար-
տուին: Ներսէս պատրիարք նոյն հետայն Բ. Դրան միջնոր-
դելով զանոնք աքսորէ կ'ազատէ, բայց Բարձրագոյն Հրամա-
նի մը համաձայն իրենց խրատ կուտայ որ ժամանակ մը
Ազգ. ժողովոյ նստերուն չը մասնակցին:

Սոյն երեք երեսփոխանները կառավարական ո՞ր և է յան-
ցանք չունէին, այլ դաւաճանութիւն մը նիւթուած էր ի-
րենց դէմ, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք:

¹⁾ Օգսէն Խոճասարեան Սամաթիոյ թաղէն երեսփոխան էր և ընդգիմագիր
կուսակցութեան ամենէն նշանաւոր ատենաբաններէն մին. հանգուցեալը՝ տնօրէն-
խմբագրապետն էր «Օրագիր» լրագրին և իւր գրչով այն ատեն մեծ ազդեցութիւն
ունէր հանրային կարծեաց վրայ. իր մոլութիւնն այն էր որ ուրիշ սամաթիացի-
բու պէս՝ ինքն ալ Բագոսը քիչ մը շատկեկ կը պաշտէր:

1877 Հոկտեմբեր 28-ի նստին՝ 46 երեսփոխանք՝ առաջնորդութեամբ Մատթէոս եպիսկոպոսի իզմիրլեան՝ կ'առաջարկեն ս. պատրիարքին, որ իրենց երեք պաշտօնակիցները արդարացնելու համար հաճի 'ի դիմաց Երեսփ. Ժողովին թաքրից զրել առ Բ. Դուռն՝ և միանգամայն կը խնդրեն որ անոնց ժողովին գալու արգելքը վերնայ: Այս առթիւ Մատթէոս սրբազան խօսած է սքանչելի պաշտպանողական ճառ մը՝ զոր պարտաւոր եմ աստ իբր նմոյշ առաջ բերել նոյնութեամբ:

Տ. Մատթէոս Եպիսկոպոս—()սմանեան Առաքարութիւնը մեր հայոց ազգը հպատակ ունենալէն 'ի վեր արտօնութիւններ տուած է մեզ՝ մեր ազգային ներքին գործերը մեզէն տնօրինելու. մինչև այն աստիճան ընդարձակած է այս արտօնութիւններն՝ որ քուէարկութեան սկզբունքը ինք չընդունած՝ շնորհած է մեզ նոյնը գործադրել՝ Սահմանադրութեամբ լուծելու և կարգադրելու կերպով: Ենթադրելով որ այս զոր ըրած է մեզ ()սմանեան Առաքարութիւնը և զոր յետոյ չըկուէր՝ եթէ յետոյ կոչուելու վտանգին մէջ դնել չուզենք մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը:

«Այսօր կամ կը վայելէ՛նք այս արտօնութիւնը և կամ ո՛չ, կամ սահմանադրութիւն ունինք և կամ չունինք, եթէ ունինք՝ մեր ներքին գործերն անով տնօրինելու ենք և ո՛չ ոք պէտք չէ միջամտէ մեր ներքին գործոց, իսկ եթէ չունինք՝ ինչո՞ւ գումարուեր ենք այս տեղ իբրև սահմանադրապէս ընտրեալ ժողով մը և իբրև թաւրբիոյ մէջ գտնուող հայոց ներկայացուցիչ մարմին մը:

«Տե՛սրք երեսփոխանք, շնորհիւ ()սմ. Առաքարութեան՝ այսօր կատարեալապէս կը վայելենք մեր Ազգ. Սահմանադրութիւնը, ըսել է՝ մեր ներքին գործոց տէրն ենք և չենք զրկուած մեր ներքին գործերն մեզ շնորհուած Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն տնօրինելէ, ինչո՞ւ ուրեմն մեր երեք պաշտօնակիցներն իրենց ազգային պաշտօնավարութեան համար արքայանոց դատաւարտուեցան և ինչո՞ւ, կըսեմ, այսօր ալ կ'ազդարարուի անոնց որ դադրեն երեսփոխանական պաշտօնէն, ինչ է ասոնց ազգային պաշտօնավարութեան մէջ ունեցած յանցանքը, ժողովոյս ներկայացեալ խնդրոց վրայ ազատօրէն իրենց կարծիքն յայտնե՞լն է, կամ այս ու այն խնդրոյն վրայ երբեմն յուզմամբ և բարձրաձայն խօսի՞լն է, եթէ արդարև յանցանք ճանչուած են անոնք՝ ո՛ւր կը մնայ

մեր սահմանադրութիւն ունենալու արտօնութիւնը, և ո՛ւր կը մնայ մանաւանդ սահմանադրական խորհրդարանի մը ազատ վիճաբանութեան սկզբունքը և մեր ներքին գործերը մեզէն տնօրինելու ազատութիւնը: Կարելի՞ է արդեօք մտածել, Տեա՛րք, որ ()սմ, կառավարութիւնը այս օրինակ պատճառներով իրաւունք ունենայ երեսփոխան մը արքայանայ գատապարտելու կամ նոյն պաշտօնէն դադարեցնելու՝ քանի որ ինք տուած է արտօնութիւն սահմանադրապէս տնօրինելու մեր ազգային գործերը և ազատօրէն վիճաբանելու մեր Ազգ. Ժողովոյ ներկայացած խնդրոց վրայ, ո՛չ, այնչափ հաստատ է այս՝ որ վսեմ, Վուրեան էֆէնտին իսկ ՚ի դիւանէ պաշտօնապէս յայտարարեց թէ Սե՛ծ Եպարքոսն անգամ իրաւունք չունի *): Ե՛ւ նորհակալ եմ որ կը կրկնէք թէ Սե՛ծ Եպարքոսը անգամ մեր ներքին գործոց չը կրնար միջամտել:

«Սե՛ր Ազգ. Ժողովոյ մէջ, տեա՛րք երեսփոխանք, չէ եղած ժամանակ մը որ երեսփոխաններէն մէկը բառ մը արտասանէ տէրութեան դէմ՝ մինչև իսկ հարստահարութեանց կենաց և մահու խնդրոց վիճաբանութեան մէջ, յորում հարստահարչաց՝ հակառակ Սե՛հափառ Կայսեր կամաց՝ գործած նողկալի արարքը խտրել քննադատուեցաւ և դարմանը խնդրուեցաւ կառավարութենէն: Ոչ միայն ընդդէմ կառավարութեան բան մը խօսուած չէ՝ այլ ընդհա-

*) Այս պահուս նուրեան էֆէնտի կ'աղաղակէ—«Այո, կը պնդեմ»: Յովհաննէս Էֆէնտի նուրեան Պետական ժողովոյ անգամ է և ունի իւրաւ եզրէրէ աստիճան (վեզիրութենէն երկու աստիճան վար): Նուրեան էֆէնտի՝ պետական բոլոր պաշտօնատարաց մէջ ինքն է որ ամենին աւելի ազգային գործերով զբաղուած է. եռանդուն և տենդոտ գործիչ մ'է. երբ ո՛ր է է պաշտօնի գլուխ անցնի՝ խղճմտօրէն կը տանի զայն և անոր յաջողութիւնը գրելով միշտ կ'ապահովէ. սակայն իւր գաղափարներ՝ հոսանքին համեմատ կը փոխուին. Հայկական խնդրոյ ժամանակ, երբ յաջողութեան պայմանները մեզի նպաստաւոր կ'երևային՝ նուրեան էֆէնտի ջերմ սահմանադրական և մինչև իսկ ռամկավարական ցոյց կուտար ինքզինքն. իսկ երբ գործը անյոյժողութեան մատնուեցաւ՝ նուրեան ալ ամենէն լուրջ պահպանողականը եղաւ վերստին. աւելի պարզ խօսելով՝ երբ ներկայանան այնպիսի խնդիրներ որոնք իրենց զուտ կրօնական կամ բարեպաշտական հանգամանքով ո՛ր է կերպիւ չը վտանգեն տէրութեան առջև իւր վայելած համարումը՝ նուրեան էֆէնտի անկեղծութեամբ կ'աշխատի, իսկ երբ դարաւոր առանձնաշնորհում մը նոր կարգադրութեամբ կառավարութեան յանձնելու կամ չը յանձնելու խնդիր ներկայանայ՝ հոն մի՛ վնասուէք՝ նուրեան էֆէնտին և քիչ մ'ալ զգուշացէք իրմէ: Քանիցս վարած է Ազգ. ժողովոյ և Քաղ. ժողովոյ Լուսնապետի պաշտօնները, վերջին անգամ իւր ատենապետութեան օրովն էր որ Ազգային ժողովը հոգին աւանդեց, շատ տարիներ Բերայի թաղ. խնամակալութեան ատենապետըն էր և ինքն հիմնած է Բերայի աղջկանց արուեստանոցն որ ճշմարտիւ պատիւ կը բերէ իրեն:

կառակն միշտ մեր առ ()սմ. գահն ունեցած հաւատարմութիւնը անեղծ պահելու հզօր ցոյցերը տուած են, ինչպէս և մինչև ցարդ ալ նոյնը կը շարունակուի. սակայն այս օրերս՝ երեք երեսփոխանաց վրայ՝ իրենց ազգային պաշտօնին մէջ ընդդէմ կառավարութեան խօսած ըլլալու խնդիր մը երեան կ'ենլէ, կարծուածէն շատ մեծ և անմիջապէս դարմանուելու կարօտ խնդիր մը: Եթէ այսօր Փափագեան մը, ()գսէն մը և Քրիստոսատուր մը այսօրինակ զրպարտութեան կ'ենթարկուին՝ և մինչև իսկ աքսորանաց կը դատապարտուին՝ յորմէ թէև ս. Պատրիարք շօր միջնորդութեամբ աղատած են՝ սակայն և այսպէս քանի մը օր վերջը նոյն իսկ ս. Պատրիարքէն ազգարարութիւն կ'ընդունին որ դադրին իրենց երեսփոխանական պաշտօնէն և յողովոյս նստերուն չը գան, ինչպէս այսօր չեն եկած, ո՞վ կ'երաշխաւորէ ուրեմն որ ես և ուրիշ երեսփոխաններ ալ վաղիւ այսպէս չպիտի զրպարտուինք: Կը տեսնէք ահա, երեսփոխան տեսիք, խնդրոյն ծանրակշուութիւնը և անմիջապէս դարմանուելու պէտք ունենալը:

«Ճշուում մ'է այս որ մեր երեք պաշտօնակցաց վրայ գործադրել կ'ուզուի՝ անոնց ազգային խնդրոց վրայ այս ժողովին մէջ խօսելու ազատութիւնը բռնաբարելու և չը թողելու համար որ իրենց կարծիքը յայտնեն: Պէտք է գիտնանք, Տեսիք, թէ յումմէ՝ և ի՞նչ պատճառէ յառաջ եկած է երեք երեսփոխանաց վրայ գործադրել ուզուած ճշուումը, և ո՞վ է որ այս մարդոց ետեւէն ինկեր է և զստնք մինչև տարագիր ընելու չափ յառաջ նկրտիլ կուզէ. եթէ զստնք առանց իմանալու նստինք այստեղ, մեր նշանակութիւնը մեռած է, Սահմանադրութիւն չկայ ըսել է *):

«Պատճառներ կան այս երեք երեսփոխանաց քրտումն դատապարտուելուն և ի վերջոյ պաշտօնէ քաշուեցէք ըսուելուն, զորս գիտեմ, և եթէ ներէք ինձ՝ պատրաստ եմ զանոնք երեան հանել:

«Ենձ մը՝ որ նշանակութիւն ալ չունի, և որ թաղական խորհրդոյ անդամ գտնուած է, աստ և անդ համարձակ կը խօսի թէ ես զանոնք աքսորել պիտի տամ. սորա պատճառն է՝ իրեն համար յողովիս մէջ առ Լ.զգային Սարչութիւնն եղած սա հարցումը թէ՛ Լարժապետ Զը Զեքէր է, ի՞նչ Գնչեւ-Նի-ն ըրած է Լարժ-Նի-նը. մինչ դեռ մեր ս. Պատրիարք շայրն ապտակ մը անգամ զարկած չունի ո՛ր է մէկու մը, և եթէ յանդիմանութիւն ալ ընէ՝ մեղմով կ'ընէ.

*) Եկանջը խօսի Աշքեան պատրիարքին:

իսկ այս անձը վարժապետ կը ծեծէ և չենք գիտեր թէ ո՞րկէ կ'առնու այդ համարձակութիւնը:

«Այս հարցումը ահա, տե՛սրք, զոր յօդովս ամբողջապէս ընդունեց և յղեց Ալարչութեան որ քննէ և եթէ արդարեւ վարժապետ ծեծեր է այս անձը՝ պաշտօնանկ ընէ և տեղեկագրէ յօդովիս՝ այս հարցումը, կ'ըսեմ, տեղի տուած է որ յիշեալ անձը յաւակնի զըպարտել մեր երեք պաշտօնակիցները և այնչափ յառաջ երթալ՝ որ ս. պատրիարքը իւր միջնորդութեամբը այն երեք երեսփոխանները աքսոր զրկուելէ ազատելէն ետքը կը պարտաւորի հայրաբար կոչել մեր երեք պաշտօնակիցներն և ըսել անոնց որ դադրին իրենց պաշտօնէն, զի տակաւին չը դադրիր գործելէ, և որ զարմանալին է՝ չը դադարիր թաղականութեան պաշտօնը վարելէ. ըսել է զօրաւոր մէկն է կամ զօրաւոր մէկու մը կրթնած կը գործէ. այս վերջինն է ճշմարիտը, վասն զի կը ճանաչենք այս մարդը և գիտենք իւր զօրութիւնը, որ ո՛չ թէ միայն թուրքիոյ հայոց պատրիարքին զօրութիւնը չը կրնար կշռել՝ այլ և պարզ քաղաքացիի մը ալ զօրութիւնը չը կրնար կշռել. սակայն և այնպէս, ցաւալի է ըսել որ պատրիարքական իշխանութեան միջնորդութիւնը կամ զօրութիւնը նոյն իսկ պատրիարքին ձեռք տկարացնելու և ջլատելու կը յանդգնի: Այլ խնդրեմ, երեսփոխան տե՛սրք, որ այսպիսի դաւաճանութեան և մատնութեան զօրութիւն տուող և մեր ներքին գործոց տնօրէնութեան մասին մեր ունեցած ազատութիւնը վտանգող, և մեր պատրիարքական իշխանութեան զօրութիւնը տկարացնելու թեկնածող անձին կամ անձանց ո՞վ կամ որո՞նք ըլլալը գիտնանք և անմիջապէս հարկ եղածը տնօրինենք. թերեւս այն անձը զինք զօրացնողներէն և իրեն օգնողներէն քաջալերեալ վաղն ալ քահանայ մը կը ծեծէ, և եթէ ժողովին մէջ հարցնող մը ըլլայ՝ խնդիր ելլէ վերստին և ըսուի հարցնողին—պաշտօնէդ դադրէ՛, զի ժամանակը գէշ է:

«Ասոր հետ մէկտեղ յիշեալ երեք երեսփոխանաց համար հրապարկաւ պաշտօնական վկայութիւն մը տրուած է և այդ վկայութիւնը մինչև ցայսօր ետ չէ կոչուած. բացատրեմ. օգոստոս 24 չորեքշաբթի օրն ոստիկանութեան դռնէն յատուկ գրով կը կանչուի մեր քաբուքէհասի (պատրիարքարանի գործակատար) էֆէնտին. գիրը բերող պաշտօնեայն հետը կը տանի քաբուքէհասին. ոստիկանութեան պաշտօնեայն հարցումներ կ'ընէ այն երեք երես-

փոխանաց ազգային պաշտօնավարութեան նկատմամբ և պատասխաններ կ'ընդունի, (թերևս ս. պատրիարքին պէս զանոնք պաշտպանող պատասխաններ), քարուքէհասին օգոստ. 25 հինգշաբթի օր վէքիլարան (փոխանորդարան) կուգայ և եղածը կը պատմէ փոխանորդին: () Գոստոս 26 ուրբաթ օրը՝ սա՛ ըողոքագիրը (փոխանորդին՝ լրագրաց մէջ հրատարակած ըողոքագիրը ցուցնելով) կը մատուցուի Խառն Ժողովին, ստորագրութեամբ պատրիարքական փոխանորդ Մկրեան Տ. Հովհաննէս քահանայի, որ իւր ըողոքագրոյն վերջերը կ'ըսէ «Վատ կը պահանջեմ ո՛չ թէ միայն իմ իրաւունքս և արդարութիւնն յերեւան ածելու համար, այլ ազդը աղատելու համար այս սահմանադրական քօղի ներքև բռնակալ մարդոց խաղաղիք ըլլալէ, որոց գործն եղած է միշտ պատրիարքներ և ժողովներ տապալել, և հանդարտ ու խաղաղ ազգն երկպառակութեան և խռովութեան մէջ ալեկոծել»:

«Ազգային Վարչութեան Խառն Ժողովը կարեորութիւն չտար այս ըողոքին և կը մերժէ, բայց Սասնա և Մանդակ լրագրերն հետեւեալ օգոստ. 27 շաբաթ օրը կը հրատարակեն նոյն ըողոքագիրը, և նոյն շաբաթ օրը ժամը տասնին, այս երեք երեսփոխանները կը փնտռուին ոստիկանութեան դռնէն, ահա՛ կատարուած զրպարտութեան մը կամ լաւ ևս է ըսել մատնութեան մը հաստատութեան համար հրապարակաւ տրուած պաշտօնական վկայութիւն: Այս վկայութիւնն ալ ունի իւր պատճառն, և գիտէք ի՞նչ է, տեսա՞ք. նոյն իսկ վարժապետ մը ծեծող թաղ, խորհրդոյ ատենապետի մը համար Ժողովոյս մէջ եղած հարցումը, և փոխանորդը զայն պաշտպանելու ուղեւն համար՝ նոյն երեք երեսփոխաններէն միոյն կողմէն ահապարտուի: Թողունք զայս և գնանք որոնել թէ ոստիկանութեան պաշտօնեայն ինչո՞ւ կը կոչէ մեր Վաբուքէհասի էֆէնտին: Ինչպէս գիտեմ նոյն իսկ Վաբուքէհասի էֆէնտիի յայտարարութենէն՝ անոր համար որ տեղեկութիւն ստանայ պաշտօնապէս այն երեք երեսփոխանաց ազգային պաշտօնավարութեան մէջ ունեցած հանգամանաց վրայ, երբ զայս կ'իմանայ պատրիարքական փոխանորդը՝ հրապարակաւ և պաշտօնապէս վկայութիւն կուտայ թէ՛ այդ անշնորհ պապիարք և ժողովի քապալանք և այլն, որ ոչ նուազ ղորաւոր պատճառ մ'է մեր պաշտօնակից երեք երեսփոխանաց ոստիկանութեան պաշտօնեան խուզարկուելուն և արսորանաց դատապարտուելուն:

«Երեսփոխան տեա՛րք, գիտե՛նք ասպարէն և համոզուած իսկ
ենք թէ՛ Վափաղեան էֆէնտի՝ մեր զրպարտեալ պաշտօնակիցը,
յուզէալ և եռանդեամբ կը խօսի, ինչպէս երբեմն և ես, սակայն
ասի թո՛ղ թէ ոստիկանութենէն խուզարկուելու առթիւ տուող
յանցանք մը չէ՛՝ ըստ ինքեան յանցանք ալ չէ. և եթէ պատշաճից
օրէնքն անցնելով յանցանք իսկ համարուի՝ անոր ալ պատիժը սահ-
մանել Վոյովիս կը մնայ, ինչպէս մեր ներքին կանոնադրութիւնը կը
տրամադրէ, իսկ եթէ իրենց ազգային պաշտօնավարութենէն դուրս
յանցանք մը ունին մեր ընկերակից երեք երեսփոխաններն՝ այն մեղի
չը վերաբերիր, այլ ուղղակի կառավարութեան, գիտնալ պէտք է
սակայն թէ՛ ոստիկանութեան բրած խուզարկութեան ձևն ու կեր-
պը բացարձակապէս կը հաստատէ թէ անոնց յանցանքը իրենց ազ-
գային պաշտօնավարութիւնն է, յորմէ կ'ուզուի հրաժարեցնել
կամ դադրեցնել:

«Եւրդ, երեսփոխան տեա՛րք, քանի որ Վափաղեան էֆէնտի
և իւր ընկերներն, ինչպէս և մենք ամենքս, ()սմանեան Տէրութեան
հովանոյն ներքեւ կ'ապրինք և քանի որ Վափաղեան, Ղօճասա-
րեան և Ղազարոսեան էֆէնտիներն ընդդէմ տէրութեան վար-
մունք ունեցած չեն բնաւ իրենց ազգային պաշտօնավարութեան
մէջ,
. . . ինչո՞ւ ուրեմն փոխանակ այս երեք երեսփոխանները զրպար-
տող և մատնողները յուզողութիւն կոչուելու և կատարեալ երաշ-
խաւորութիւն տրուելով՝ աքսորանքէ կամ աքսորանաց սպառնալի-
քէ ազատելու՝ կը կանչուին և կը խրատուին որ պաշտօնէ դադ-
րին: Սողոյ է, տեա՛րք, որ պատրիարքական հրամանին պարտաւոր
են հնազանդիլ բայց ինչպէս ըսի՝ ի սկզբան, ասի ճնշում մ'է և
բացարձակ բռնութիւն մը որ գործադրել կուզուի անոնց վրայ.
գիտնալ պէտք է որ վաղն ալ մեզ համար գործադրելու պիտի
ելնեն դաւաճանք՝ եթէ ընդ փոյթ ասոր դարմանը չը տանինք.
հետեւապէս դիւանին մատուցեալ հանրագիրն ստորագրող երեսփո-
խանաց առաջարկութիւնն այս է որ, 'ի դարման այս դաւաճանու-
թեան և բռնութեան՝ ս. պատրիարքն յանուն երեսփոխանութեան
թաքրիր մը գրելով առ Բ. Ղուռն՝ մեր երեք պաշտօնակից ե-
րեսփոխանաց անմեղութիւնն հաստատէ և երաշխաւորէ, ինչպէս
երաշխաւոր է միլիօնաւոր ազգայնոց համար, որոց առ տէրութիւնն
ունեցած հաւատարմութիւնը այնչափ բարձր է որ վեհ. կայսրը

'ի նշան իւր գոհունակութեանը ()սմանիէ Լ. կարգի նշանը 'Լորին Սրբազնութեան կուրծքը կախեց յանուն հինգ հարիւր տարիէ 'ի վեր միշտ հաւատարիմ մնացած հայ ազգին:

Վալով դաւաճանութեան և մատնութեան կէտին՝ իբր երեսփոխան կ'առաջարկեմ որ (Ս.) քննութիւն լինի և ճանչցուն ազգին դաւաճանն ու մատնիչներն և հարկ եղած գործադրուի, որպէսզի մենք ապահով լինինք ազգին մեզի տուած այս երեսփոխանական աթոռոց վրայ, նոյնպէս կ'առաջարկեմ (Բ.) որ պատր. փոխանորդին բողոքագիրը մերժուի իբր ոչ—պաշտօնական, զի քանի որ այն բողոքոյ գիրը կեցած է հրապարակի վրայ, յորում ըսուած է թէ Պատրիարք և խորով տապալող են, միշտ պիտի փնտռուին այդ երեք երեսփոխանները, ուստի և ինչպէս առաջարկեցի, պէտք է մերժուի այդ գիրը, (Գ.) վերջապէս կ'առաջարկեմ որ Քաղ. խորովը՝ Վարթաշի թաղ. խորհրդոյ ատենապետ Պաղտիկը անմիջապէս պաշտօնանկ ընէ և զայդ պաշտօնական ծանուցմամբ ազգին յայտարարէ լրագրաց միջոցաւ:

Ուշադիր ընթերցողը 'ի հարկէ զիտեց թէ ասիկա պաշտպանութեան ճառ մ'էր որ կրնար շատ մը փայլուն փաստաբաններու նախանձը շարժել, ամբողջ ատենախօսութեան մէջ կ'զգացուի կառավարութեան հանդէպ զոլուշաւոր և քաղաքագիտական լեղու մը, զոպարտիչներուն և դաւաճաններուն նկատմամբ հին հռովմայեցւոց պարկեշտ դատաւորներուն վայել կծու և ուղղախոհ քննադատութիւն. Աղդ. Սահմանադրութեան բռնաբարման դէմ բարձրագոյն բողոք մը, և այս ամենուն մէջ, զէպքերու յստակ և տրամաբանական շարադասութիւն մը:

Ժողովը վիճաբանելով այս խնդրոյն վրայ՝ նախ կ'ընդհատէ որ պատրիարքը՝ ամբաստանեալ երեք երեսփոխանները վերջնապէս արդարացնելու համար յանուն Աղդ. Ժողովոյ թաքրիբ գրէ առ Բ. Դուռն:

Յետոյ կարգաւ Մատթէոս սրբազանի երեք առաջարկներն քուէի դրուելով՝ երեքն ալ կ'ընդունուին Ժողովէն, որով կ'որոշուի քննութիւն բանալ մատնիչները քննելու համար. կ'որոշուի պատր. փոխանորդի բողոքը իսպառ մերժել, կ'որո-

շուի թաղական Պաղտիկի պաշտօնանկութիւնը լրագրաց միջոցաւ հրատարակել ժողովուրդին:

1877 նոյեմբեր 25-ի նստին, կարեւոր խնդիր մը կը յուզուէր ժողովոյն մէջ—Ձինուորագրութեան խնդիրը— Ասիական բանակին հրամանատար Մուխթար փաշան ստիպողաբար զօրք և ռազմամթերք կը խնդրէր կեդրոնական կառավարութենէն. բայց կառավարութեան ազբիւրները ամենամեծ մասամբ ցամքած ըլլալով՝ ամէն կարելի և անկարելի միջոցներու կը դիմէր՝ ստիպողական պահանջմանց դոհացում տալու համար. արդէն 'ի սկզբան հայոցմէ զօրք խնդրած էր՝ հայրենիքը պաշտպանելու համար, բայց Ներսէս պատրիարք պատասխանած էր թէ հայերը թէպէտ զէնք կրելէ չեն փախչիր՝ բայց քանի որ մինչև այն ատեն զէնքի բնաւ վարժ չէին՝ բնականաբար շատ անճարակ զինուորներ և ողբալի նահատակներ պիտի լինէին պատերազմի դաշտին մէջ, ուստի պատերազմի ամբողջ տեղողութեան միջոցին ինքը չէր կարող զինուոր տալ: Այնուհետև կառավարութիւնը հրաման կուտար որ հայերը զէնք կրեն և միանգամայն զինուոր գրուելով՝ քաղաքային պահպան զօրաց մէջ մարզանք կատարին, ~~առանց պատերազմի ելնալու~~: Այս առթիւ ժողովոյ մէջ, սկսեալ Ներսէս պատրիարքէն՝ բոլոր ներկայ եղող երեսփոխաններն ալ զինուորագրութեան սկզբունքը ջատագովեցին, սակայն զինուոր տալու համակարծիք չէին, զի կը վախնային որ պատերազմի զրկուին՝ ~~առանց ճարդելու~~ ~~խաճանակ գտնելու~~: Իզմիրլեան սրբազան 'ի մասնաւորի գեղեցիկ ճառով մը, որուն մէջ նշանաւոր է սա խօսքն «~~Ձինուորութենէ խառնողն ազգաց ցանկն մեջն էր քննի~~», զինուորագրութեան սկզբունքը ջատագովելով հանդերձ՝ տարբեր խնդիր մ'ալ մէջ տեղ նետեց — Գրիստոնէից հաւասարութեան խնդիրը

.....
'ի վերջոյ, կարծեաց հասուն փոխանակութենէ մը յետոյ, կ'որոշուի խնդիրը Կրօնական համագումար ժողովոյ յանձնել, որուն պատասխանը կը լինի ժխտական և այսպէս հա-

յերը պատերազմին ֆիզիքսապէս մասնակցելու հոգէն կտալին:

1877 չեկտ. 20-ին Ներսէս պատրիարք Հրաժարական կը մատուցանէ թէ՛ Բ. Դրան և թէ՛ Աղգային ժողովին. սակայն Աղգային ժողովը խալառ կը մերժէ ն. սրբալնութեան Հրաժարականը և Ներսէս զեջանելով ժողովին կամայ. ետ կ'առնէ իւր Հրաժարականը:

Պատերազմը հետզհետէ սաստկանալով և երկիրը կատարեալ ահ ու դողի մէջ իյնալով՝ աղգային ներքին մատակարարութեան բոլոր գործերը պատրիարքին և իւր օգնական ժողովներուն ձգուած էին և Աղգ. Երեսփ. ժողովը հարկադրուեալ էր իւր նստերը առժամապէս դադրեցնել. բայց 1878 մայիսին արդէն պատերազմը դադրած էր և Պերլինի վեհաժողովն սկսած էր զուամարտիլ. ուստի Ներսէս պատրիարք յարմար դատեց Աղգ. ժողովոյ նստաշրջանը բանալ 1878 յունիս 2-ին:

Սոյն ժողովոյ մէջ՝ Դիւանին առաջին ատենապետ կ'ընտրուի Ստեփան փաշա Ասլանեան ¹⁾:

1878-ի յուլիս 21-ին անցի կունենայ Աղգ. ժողովի նիստը, ուր Ներսէս պատրիարք կարտաւանէ մի հշոյակապ և յոյժ հետաքրքրական ճառ.

Այս ատեններ նախորդ Կրօնական ժողովոյ պաշտօնաւարութեան շրջանն աւարտած ըլլալով, նոր ընտրութիւն

1) Տօքթ. Ստեփան փաշա Ասլանեան հռչակաւոր դէմք մ'էր հանգուցեալ երեսփոխական ժողովոյն մէջ. ընդդիմադիր կուսակցութեան ամենէն փայլուն զարդը կը համարուէր. իր կուսակիցք գինք կը պաշտէին, իսկ հակառակորդք՝ կը յարգէին. քուէից ստուար մեծամասնութեամբ քանիցս Ա. ատենապետ ընտրուած է Աղգ. ժողովոյ: Տօքթ. Ստեփան փաշա՝ ատենաքանի պնդակի հիանալի ձիւքեր ունի՝ որ ստուգիւ եւրոպեան խորհրդարանի մը իսկ պատիւ կրնայ բերել իւր այս արտակարգ կարողութիւն գնահատուած է ամենէն. վերջին անգամ՝ Սիմոն պէյի վարչութեան անդամ էր, բայց զազափարի մեծկակ անհամաձայնութիւններ ունենալով ստիպուեցաւ քաշուել: Ստեփան փաշա իւր նախնական ուսումն առած է Իւսկիւտարի Ելնի Սահալէի (նոր թաղ) ս. Կարապետ եկեղեցւոյն կից, հրկիզեալ ձեմարանին մէջ. Կարապետ Իւթիւռնեան, «Մասիսի» նախորդ խմբագրապետն իւր դասընկերն էր. յետոյ, Կ. Պոլսոյ բժշկական վարժարանին մէջ շրջանը աւարտելով կառավարութեան ծախքով Եւրոպա դրկուած է ուսումը կատարելագործելու. ճարտար վերաբոյժի համբաւ կը փայլէ: Ելժմ՝ ամեն պաշտօնէ մեկուսացած կ'ապրէ Իւսկիւտարի մէջ:

կը կատարուի և 1878 օգոստոսի 4-ին Իզմիրլեան սրբադան Բ. տաննապետ կ'ընտրուի Կրօնական ժողովոյ, Ա. տաննապետն լինելով Խրիմեան հայրիկ:—

Այնուհետև Ներսէս պատրիարք զէպքերի բերմամբ հարկադրուած էր հրաժարիլ.

Վարչութեան ժողովները առանց պատրիարքի մնալով անգործութեան դատապարտուած էին, զի իրանց բոլոր որոշումներուն գործադրութիւնը պատրիարքին ձեռքն էր. այս մասին Հակառակ իրեն եղած Թախանձաղին զիմուհներուն՝ անդրդուելի կը մնայ և խորհուրդ կուտայ մինչև ջնոր տնօրինութիւն առժամայ փոխանորդ մը կարգել (Թէպէտ պատր. փոխանորդ կար արդէն՝ սակայն անոր պաշտօնը շատ սահմանափակ էր, զի աւելի ընտանեկան և գաղափարական ու ժողովական խնդիրներով կ'զբաղէր քան թէ վարչական ծանր հարցերով). նոր փոխանորդը՝ խկապէս զպատրիարքն պիտի ներկայացնէր հաւաքութեան և ազգին առջև և ընթացիկ բոլոր կարևոր գործերը գրեթէ ինքը պիտի վարէր. Աղղին համար միշտ Ներսէսը պիտի մտար պատրիարք, իր փոխանորդը պնչափ առնէ միայն իւր այս բացառիկ պաշտօնը պիտի վարէր՝ որչափ առնէ որ Բ. Դուռը առկա ձգէր հայոց պատրիարքին խնդիրները. վէճը կարգադրուածին պէս Ներսէս դարձեալ գործոց ղէկը ձեռքը պիտի առնէր և փոխանորդը տեղի պիտի տար անմիջապէս. բազում վեճաբանութենէ վերջը ժողովը կ'ընդունի Ներսէս պատրիարքի սոյն առաջարկը և 1879 մարտ 9-ի նստին՝ քուէից ամենատուտար մեծամասնութեամբ պատրիարքական բացառիկ փոխանորդ կ'ընտրէ զՏ. Մատթէոս եպիսկ. Իզմիրլեան: Ներսէս պատրիարք յատուկ նամակաւ շնորհաւորելով զինքն՝ կը հրաւիրէ իւր նոր պաշտօնին ղլուխը, Տ. Մատթէոս եպիս. Թէպէտ քանիցս կը հրաժարի, սակայն 'ի վերջոյ Աղղին կամայ հնազանդելով կը համակերպի եղած կոչումին*:

*) Սպառնական անսնուն նամակներ դրկուած էին Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսին որպէսզի չընդունի պաշտօնը. ասոր շարժառիթն էր Պէկեան Թադէոս անուն երեսփոխանն, որ հայկական խնդրոյն մէջ Ներսէսի կողմանէ չը գործածուելուն հա-

Որքան որ ալ Մատթէոս եպիսկոպոս պատր. փոխանորդ կ'ընտրուի՝ Բ. Դուռը սկզբամբ չընդունիր երկու պատր. փոխանորդ ունենալ և չուզեր վաւերացնել կատարուած ընտրութիւնը. ըսինք արդէն թէ Հասարակ պատր. փոխանորդներու պաշտօնը շատ սահմանափակ էր և զայն ո՛ր և է կերպով նորընտիր պատր. փոխանորդի պաշտօնին հետ չը շփութելու համար՝ Ազգ. Ժողովը որոշեց Հին փոխանորդին տիտղոսը փոխել և կոչել զնա «Նախագահ դատաստանական խորհրդոյ», այս մտաք քանիցս բացատրութիւններ ալ հաղորդուեցան Բ. Դրան, բայց սա անդրդուելի մնաց և սկիզբէն մինչև վերջը չուզեց ճանչնալ զՄատթէոս սրբազան իբր պատր. փոխանորդ:

Այս վիճախին մէջ, Իզմիրլեան չէր կարող կառավարութեան հետ զրաւոր թէ բերանացի ո՛ր և է յարաբերութիւն հաստատել և կերպով մը անդործութեան դատապարտուած էր. խղճի խայթը իրեն չէր ներեր որ այդ կերպ ամուլ պաշտօնավարութիւն մը ունենայ, բայց միւս կողմանէ Ժողովը կը բռնանար իւր վրայ և չէր ուզեր որ հրաժարի. այսպէս մէկ կողմէն Բ. Դրան ընդդիմութիւնը՝ միւս կողմէն Ազգ. Ժողովոյ յամառութիւնը զինքը նեղ կացութեան մէջ դրին, և այն Հինգ ամիսները, յորում ինք փոխանորդ էր, «զերութեան և ստրկութեան» ամիսներ եղան իրեն համար, ինչպէս ինք կ'ըսէր. այս փափուկ կացութեան մէջ իսկ փորձառութեան և իմաստութեան հզօր ապացոյցներ տուաւ իր

մար (մինչ Ստեփան Փափազեան վերջին պահուն Պերլին դրկուած էր) ոիս կը պահէ պատրիարքին դէմ. ու երբ Ներսէս Ազգ. Ժողովոյ մէջ Պերլինի վեհաժողովոյն արդիւնքը նկարագրող ճառը կը կարդայ՝ Պէկեան դէմ կ'ենէն սոսկալի նախատինքներով և յուզիչ ամբաստանութիւններով. ու երբ կը հրաւիրուի պատրիարքին դէմ ըրած զրպարտութիւնները հաստատել կը կարկամի կը մնայ. ասոր վրայ Ժողովէն պարսաւանաց քուտով կ'արտաքսուի, այս պարսաւանաց քուտին համար Պէկեան ոիս ունէր Ժողովին դէմ, ոիս ունէր նաև Իզմիրլեանի դէմ, զի սա՝ պատրիարքին նկատմամբ իւր ըրած ամբաստանութեանց համար՝ «խանգարեալ երեւակայութեանց տէր» կոչած էր զինքն. ուստի երբ Իզմիրլեան կ'ընտրուի՝ Ներսէսի մասին պաշտպանի գերստանձնելով կ'երթայ պարզամիտ Ժողովուրդը խաբել որ Ժողովը ձեռք մը տակ Ներսէսը հրաժարեցնել ուզելով անոր յաջորդ կարգած և Իզմիրլեանը. ահա ինչչև. պարզամիտներն ալ յուզուելով անանուն սպառնական նամակներ կը տեղացնէին Իզմիրլեանի:

պաշտօնին մէջ. յաւալի է որ Նորին Գերապատուութեան այս անտանելի պաշտօնը աւելի ևս դառնացաւ տխուր դէպքով մը ու անվայել ցոյցով մը: Անառակ կին մը պատրիարքարանի բարապաններէն միոյն հսկողութեամբ Եէտիզուլէի Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի զգաստարանը կը փոխադրուէր. կինը, ինչպէս կ'երեւայ, շատ տղեղ արարած մը չէ եղեր և մշեցի բարապանը անպատշաճ չը նկատեր անոր հետ սիրային կառակներ ընել. կինը կը բողոքէ և իւր ձայնը կը հասցնէ մինչև Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսի ականջը: Իզմիրլեանի պէս մէկը չէր կրնար ներել որ իւր պաշտօնավարութեան օրով Ազգ. պատրիարքարանի պաշտօնեայ մը այսպիսի անվայել ընթացքով մը պատրիարքարանի պատեղն արատ բերէ, ուստի անմիջապէս պաշտօնանկ կ'ընէ կատակասէր բարապանը: Բայց մշեցին յուսահատող մարդ չէր, կ'երթայ բոլոր պանդուխտ մշեցիները կը զրգռէ և ահա՝ սոքա արբեալ վեճակի մէջ օր մը Ժողովարանը կը կոխեն՝ երբ Իզմիրլեան սրբազան Խառը Ժողովոյ նիստին կը նախագահէր: Գրգռուած և տրեւմած այս դաւաճացիները քիչ մնաց որ բզկեէին Նորին Գերապատուութիւնը՝ զոր ներկայք դժուարաւ կը յաջողին կողմնակի դռնէ մը փախցնել:

Ազգ. Ժողովոյ 1879 օգոստոս 10-ի նիստին՝ Ներսէս պատրիարք ներկայ կը գտնուի՝ իբր պարզ երեսփոխան երեսփոխանական աթոռի մը վրայ բազմելով և երբեք չընդունիր նախագահական աթոռը քանի որ ինք հրաժարեալ կը մնար. կը յայտարարէ թէ ինքն այն օրը Ժողովին եկած էր պարզապէս արգելելու համար կրկնութիւնն այն անվայել ցոյցին՝ որ նախապէս եղած էր Իզմիրլեան սրբազանի անձին դէմ, և Ներսէս ինքը խորին յաւ կը յայտնէր այդ ցոյցին համար: Նոյն պահուն Ժողովը բան կողմէ բազմաստորագիր հանրադրութիւն մը կը ներկայացուի, յորում՝ գանդատ կը յայտնուէր թէ ազգին զործերը շատ կաղ կ'երթային, թէ մեր իրաւունքները կառավարութեան հզօր պաշտպանութիւնը չէին վայելեր և ասոր յանցանքը երեսփոխանաց վրայ կը ծանրանար, ուստի և անմիջական դարման կը խնդրէին:

Սոյն հանրագիրը անմիջապէս նկատողութեան կ'առնուի, իրաւացի կէտեր կը պարունակէր իւր մէջ. ստուղիւ գործերը երեսի վրայ մնացած էին՝ քանի որ Բ. Դուռը պատրիարքէն զատ ուրիշ մարդ չէր ուղած ճանչնալ. պատրիարքը հրաժարած էր սա տեսութեամբ որ Բ. Դուռը պիտի փութար իր առաջարկները նկատողութեան առնել. Բ. Դուռը սակայն իր տեղէն շարժած չունէր և գործոց վիճակը վատթարագոյն եղած էր. այս տեսութիւններով ժողովը թախանձեց Ներսէսին որ գործոց ղէկը վերստանձնէ: Ներսէս պատրիարք կոչում ընելով երեսփոխան Տօքթ. Սէրվիլէնի և Տօքթ. Ստեփան Փաշայի համութեան՝ հարցուց թէ ինքը իրօք հիւանդ չէր և իւր անձնական տկարութիւնը պարուակելով Ազգը խաբած էր. երկու բժիշկները կը յայտարարեն թէ ստուղիւ ինքը հիւանդ է, բայց պէտք է որ իւր անձը Ազգին դռնէ, ժողովն ալ նոյն կամքը կը յայտնէ. այն ատեն Ներսէս՝ իրեն յատուկ վսեմ շեշտով «Շատ լաւ, կ'ըսէ, քանի որ այդպէս կուզէք՝ անձս Ազգիս կը դռնէ» և կը բաղմի նախագահական աթոռը՝ ժողովրդեան բուռն կեցեցներուն և երկարատեւ ծափահարութեանց մէջանդ:

Ասոր վրայ ժողովը յոտնկայս շնորհակալութեան քուէ կուտայ նորին սրբազնութեան:

Իզմիրլեան Տ. Մատթէոս եպիսկոպոս անմիջապէս խօսք առնելով՝ շնորհակալութիւն կը յայտնէ ս. պատրիարքին որ զինքը իւր անտանելի կացութենէն ազատեց և ըստ որում ս. պատրիարքը գործոց ղէկը ձեռք կ'առնէր՝ Իզմիրլեան, ըստ կանխագոյն որոշման անմիջապէս կը հրաժարի իւր պատր. փոխանորդի պաշտօնէն և ս. պատրիարքին աջը համբուրելով կրկին անգամ կը յայտնէ իւր զոհունակութիւնը:

Երեսփոխան Գրիգոր էֆէնտի Օտեան ¹⁾ խօսք առնե-

1) Այս հոյակապ անունը մեր ազգին ու գրականութեան պարծանքներէն մին է: Ռուսներէ մտերիմ ու գործակից՝ Սահմանագրութեան հաստատողներէն մին եղած է: Տաճկահայ գրականութեան մէջ մեծ տեղ մ'առնի իւր ինքնատիպ ոճով ու դաղափարներով. վերջերս երկու ուսուցիչ ձեռնարկած էին իւր ցիրուցան գործոց

լով և Մատթէոս եպիսկոպոսին ուղղելով՝ «Սրբազան չայր, կրսէ, շատ տարիներ յառաջ ճանչցայ զՁեզ դարձեալ այս ժողովին մէջ, այն ատեն աւելի եռանդ ունէիր, իսկ երբ անկէ ետեւ կրկին հանդիպեցայ Ձեզի աղջային դործոյ մէջ՝ տեսայ որ Ձեր եռանդեան հետ լծորդած էք նաեւ փորձառութիւնն լի հայրենասիրութեամբ. բայց դժբաղդաբար Ձեր այս պաշտօնավարութեան մէջ հինգ ամիս շարունակ օտնակապեալ մնացիք, որովհետեւ Բ. Դուռը չէր ճանչցած զՁեզ և Դուռը ժողովրդեան վշտերը լսելու դատապարտեալ՝ չէիք կրնար ոչ Բ. Դրան Բառքիք զրելլ ոչ անոնց ցաւոց դարման մատուցանել և այսպէս կատարեալ զոհի մը վիճակին մէջ զրուեցաք. արդ երախտապարտ մնալով ս. պատրիարք հօր, որ անձնուիրաբար հաճեցաւ բաղմիլ իւր աթոռը, կարծեմ՝ մեր պարտքն է նաեւ՝ Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսին շնորհակալութեան քուէ մը տալ»:

Բաղմաթիւ երեսփոխաններ կը ձայնակցին. ասոր վրայ ժողովը միահամուռ յօտին կանգնելով՝ հանդիսաւորապէս շնորհակալութեան քուէ կուտայ Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսին:

1879 մարտի մէջ, երբ Ներսէս պատրիարք աղջային դործերէն մեկուսացաւ՝ Երեսփ. ժողովը «Բարեկարգութեանց Խորհրդարանական Յանձնախումբ» մը կազմած էր՝ հայկական խնդրի դործադրութեան հսկելու համար. սոյն Յանձնախումբին ատենապետ կ'ընտրուի՝ Տ. Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան. իւր այս պաշտօնին նկատմամբ յետոյ պիտի խօսինք: Երբ օգոստ. 10-ի նիստին Ներսէս պատրիարք դոր-

հրատարակութեան, բայց կառավարութիւնը չը թոյլատրեց: Բացի բաղմաթիւ աղջային պաշտօններէ՝ օտմ. կառավարութեան մօտ գիւանադիտական շատ քարձք պաշտօններ վարած է, յաճախ Եւրոպա դառնաւ և դեսպանական պաշտօնով Քրանսայի մէջ շատ բարեկամներ ունեցած է և ամենքը գիտէր կը յարգէին. կը պատմուի թէ օր մը Քրանսայի Երեսփ. ժողովոյ ամէնէն աղմկայոյց նիստերէն միոյն ներկայ էր. նախագահը՝ Պ. Թիէո. Ի զուր ջանալով բարեկարգութիւնը պահպանել՝ հռակ ուրեմն «Պարոններ, կ'աղաղակէ, Արեւելքէն զմեզ կը դիտեն» և Օտեանը մատնանիշ կ'ընէ. նոյն հետոյն ժողովը կը հանգարտի: Օտեան Լամաութիւնի անձնական բարեկամն էր և անոր «Ռաիայելը» հայերէնի թարգմանած է:

ծոց ղէկը ձեռք առաւ՝ սոյն Յանձնախումբ իւր պաշտօնը վերջացած համարելով իւր հրաժարականը մատոյց, որ ընդունուեցաւ շնորհակալութեան տուփով:

Ներսէս պատրիարքի հիւանդութիւնը արգարե մտացածին չէր և և յաճախ ծանր անհանգստութեանց պատճառաւ բացակայ կը գտնուէր Ժողովոյ նստերէն, մանաւանդ 1880-էն յետոյ, երբ իւր հիւանդութիւնը այլևս սպառնական հանգամանք մը առած էր: Բոլոր իւր բացակայութեանց միջոցին Տ. Մատթէոս եպիսկոպոսն էր որ նախագահական աթոռը կը բազմէր և արժանապէս կը փոխանորդէր իրեն:

1881-ին Իզմիրլեան սրբազան հրատարակեց ընդարձակ աշխատասիրութիւն մը—«Հայրապետութիւն հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ և Աղթամար ու Սիս»: Սոյն գործ 1288 փոքրադիր երեսներէ բաղկացեալ հատոր մ'է և խորին հմուտութեամբ կը ճառէ Ընդհանրական հայրապետի իրաւանց ու անոր ենթարկեալ երկու կաթողիկոսական աթոռոց յարաբերութեանց վրայ. Մատթէոս եպիսկոպոսի սոյն գործը խուլ բողոք մ'է Աղթամարայ ու Սիսի կաթողիկոսներուն Ս. Էջմիածնայ Աթոռին նկատմամբ բռնած ըմբոստ ընթացքին դէմ և պատմական ու օրինական փաստերով մի առ մի կը դժէ այն պարտականութիւնները զորս յիշեալ կաթողիկոսք ունին հանդէպ Ընդհանրական հայրապետին՝ և Նորին Օծութեան փոխանորդ՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին:

1881-էն մինչև 1886 տարին՝ Իզմիրլեան սրբազան անընդհատաբար հետեւած է Պոլսի ազգային գործոց: Երեսփոխանական Ժողովոյ հոգին ըլլալէ զատ՝ շարունակ անդամակցած է ինչ ինչ խնդրոց համար կազմուած բոլոր մասնա-Ժողովներուն, յանձնախումբներուն և այլն, և այլն:

1886 յունուար 3-ին առաջնորդ կ'ընտրուի Եգիպտոսի վեճակին և մարտի 12-ին Պոլսէն ճամբայ ելնելով 17-ին կը հասնի իւր պաշտօնատեղին:

Եգիպտոս գործունէութեան ընդարձակ դաշտ մը կը պարզէր Իզմիրլեան սրբազանի համար: Նորին Գերապատու-

ութիւնը անդ հասնելով՝ մէկ անգամէն տեսաւ որ արմատական բարենորոգմանց պէտքը կարի զգալի էր վիճակային դործոց մէջ: Իբր Ծամանեան Կայսրութեան մէկ մասը (°) կազմող երկիր՝ Եգիպտոս ենթարկուած էր աղղ. պատրիարքարանի իրաւասութեան, հետեւեալ տեղւոյն ազգային գործերը պէտք էր կառավարուէին Ազգ. Սահմանադրութեան արամադրութեանց համաձայն. բայց փարաւոններու այս հինաւուրց երկրին մէջ՝ տեղւոյն ազգաբնակչութեան փոքրամասնութիւնը կազմող ափ մը հայեր, ազնուապետական այնպիսի բարձր դիրքեր զբաւած էին որ, անգլիական թեաքութենէն առաջ երկրին տէրն էին գրեթէ, և հիմա իսկ ոչ նուազ ազդեցութիւն ունին վարչային գործոց մէջ՝ յաճախ նախարարութեան կարեւորագոյն պաշտօններն իրենք վարելով. արգարե, հոն, Նեղոսի ափանց շուրջը, գրեթէ ամեն հայ՝ փաշա է, պէյ է, էֆէնտի է, և խնդիրը՝ այս ազնուապետական ջոջերուն՝ Աղղ. Սահմանադրութեան ծայրայեղօրէն ուսմկավարական սկզբունքները ընդունել տալուն վրայ էր:

Իրաւ է թէ Սահմանադրութեան արտաքին ձևերն քանի մը տարիէ ՚ի վեր հոն մուտ գտած էին՝ բայց բուն հոգին գրեթէ կը պակսէր: Երբ այն ջոջերէն մին կամ միւսը սահմանադրական ու է՝ ժողովոյ ատենապետութեան կոչուէր՝ իրեն ստորադաս անդամակիցը հլու գործիքներ էին անոր ձեռքը. մէկ անձի կամքը կ'իշխէր ամենուն. իշխող անձին բարութիւնը երաշխաւորուած ըլլալով հանդերձ՝ տկներ և է թէ այս կէս մը միապետական դրութիւնը իւր փնասներն ունէր: Իդմիրլեանի առաջին գործն եղաւ նախ այս դրութիւնը ջնջել. ո՞ր և է անհատի դերակշիռ ազդեցութիւն չտալ ուրիշին վրայ. փաշան ու պէյը, էֆէնտին ու հասարակ մարդը՝ ազգային օրինաց առջև ամենքն ալ հաւասար էին. մարդը օրէնքին պէտք էր հպատակել և ոչ թէ ուրիշ մարդու մը կամքին. աստիճանաւոր ազնուապետականն ալ պէտք էր իր ոյժը օրէնքէն ստանալ և ոչ իւր բարձր դիրքէն:

Գործերը այս վիճակին բերել հասցնելու համար լոկ

խօսքը բաւական չէր, պէտք էր առաջին օրինակը իր անձը ընծայել և Իդմիրլեան այդպէս ըրաւ. շատ մը պէյեր, շատ մը փաշաներ յօժարակամ ամեն նիւթական վայելքներ շուայլօրէն պիտի ապահովէին իրեն, իրենց հզօր զիրքով ամեն պաշտպանութիւն պիտի նուիրէին նմա՝ եթէ միայն հաճէր իրենց խօսքէն դուրս չելնել. իւր կարծիքները անոնց կարծիքներուն, իւր սկզբունքները անոնց սկզբունքներուն համաձայնեցնէր. բայց Իդմիրլեան մերժեց այդ բոլորը. «Եւս, քանի որ ես և անոր միայն կառնեցաւ. իւր այս ընթացքով շատ մը թշնամիներ հանեց իրեն դէմ. բայց ինքը արհամարհեց և իւր արհամարհութեամբը ընկճեց զանոնք. և չուշացաւ օրը, երբ այդ գոռող զլուխները, սկսեալ խափնէրուն նախարարներէն մինչև յետին աղետապետականը՝ եկան մի առ մի իրեն աջը առնել և իրենց յարգանքի, մեծարանքի և սկնածութեան արապոյտութիւններն ընծայել. ալ այնուհետև պարսկաւէի եղաւ ամենուն. ալ այնուհետև թշնամի չունեցաւ:

Իդմիրլեան ամենամեծ դժուարութիւնը հարթած էր. յետ այնորիկ դործը զիւրինցաւ. նոյն խտրութենէն աղետապետական տարերքը իրենց աջակցութիւնը նուիրեցին Սահմանադրութեան կէտ առ կէտ գործադրութեան. աղղային սնտուկը որ ծանր պարտուց տակ կը հեծէր՝ շունչ առաւ իր պարտքերէն. զպրօքներու վիճակը օր առօր բարուողեցաւ: Աղղային և անհատական ամէն խնդիրներ կառավարութեան հզօր պաշտպանութիւնը վայելեցին:

Իւր պաշտօնավարութեան միջոցին Իդմիրլեան սրբազան կարեւոր խնդիր մ'ալ ստեղծած է—Աշըգեան կտակը:

Աշըգեան Յակօբ Էֆէնդի, եգիպտաբնակ մեծահարուստ աղղայինը, 1889-ին իւր հիւանդութիւնը դարմանելու համար Պոլիս եկած ու Գատրգիւղ վախճանած է, և մարմինը, ըստ կտակի, Երուսաղէմ փոխադրուած ու հոն ամփոփուած է:

Իդմիրլեան սրբազան նոյն տարին իւր անձնական տկարութեան պատճառաւ Պոլիս կը դանուէր, և ինք խօսեցաւ հանգուցելոյն դամբանականը, յորում ի մասնաւորի յիշեց

Թէ իւր առած տեղեկութեանց համեմատ հանդուցեալը կարեւոր կտակ մը ըրած էր ազգին:

Իզմիրլեան սրբազան երբ Եղիպտոս վերադարձաւ՝ փութաց այս կտակին վրայ մանրամասնութիւններ ստանալ. հանդուցեալը ռուսական հպատակ էր և հիւպատոսարանը պաշտօնական ազգով կը յայտարարէր թէ ժառանգորդք պարտին մինչև վեց ամիս զիմել հիւպատոսարանին և իրենց իրաւունքներուն տէր ըլլալ, 'ի լրանալ պայմանաժամուն՝ ո՛ր և է բոլոր կամ դիտողութիւն նկատողութեան չպիտի առնուէր. ասոր վրայ Իզմիրլեան սրբազան պաշտօնապէս հիւպատոսին կը ծանուցանէ թէ Աշըղեան կարեւոր կտակ մը ըրած էր ազգին և անոր պատճէնը կը խնդրէ հիւպատոսարանէն. այս պաշտօնադրին պատասխան չը տրուիր. սրբազանը երկրորդ գիր մ'ալ կը գրէ, որուն հիւպատոսը կը պատասխանէ թէ կտակը քննուած է՝ բայց հայոց սեպհական ո՛ր և է արամաւորութիւն չկայ անոր մէջ: Ասոր վրայ Իզմիրլեան կը գիմէ տեղական դատարանին, զի ամբողջ կտակին մէկ պատճէն ալ ըստ օրինի տեղական կառավարութեան պէտք էր հաղորդուած ըլլալ: Դատաւորը արդարեւ կը հաւաստէ թէ պատճէն մը կայ իւր քով, բայց զայն ձեռք բերելու համար 140 եգիպտական ոսկոյ ծախք մը եղած է, ուստի եթէ սրբազանը կուզէր անպատճառ հայոց վերաբերեալ մասը ձեռք բերել՝ պարտ էր այդ գումարին կէսը, 70 եգիպտական ոսկին վճարել դատարանին. սրբազանը այն տեն կը զիմէ նախարարապետ Նուպար փաշային և անոր շնորհիւ ձրի ձեռք կանցունէ Աշըղեանի կտակին պատճէնը, որու համառօտութիւնը 'ի ստորեւ կ'ամփոփենք:

Հանդուցեալը եօթը կտոր կալուած վաճառք ըրած է հարիւր մասի վրայ՝ հետեւեալ կերպով:

36½ մասը կը յատկացնէ իւր թոռներուն:

40 մասը՝ հայաստանի մէջ զիշերօթիկ վարժարանի մը կառուցման:

5 մասը՝ Ս. Երուսաղէմի հայոց վանքին:

5 մասը՝ Կ. Պոլսի Ազգ. հիւանդանոցին:

3½ մասը՝ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին:

10 մասը՝ իւր քնացած ազգականներուն, իսկ երբ անոնք ալ մեռնին դարձեալ ազգին:

Սոյն եօթը կտոր կալուածներուն տարեկան հասոյթն էր մօտաւորապէս 3000 եղիպտական ոսկի:

Ահա այս պատճէնն ՚ի ձեռին Իզմիրլեան սրբազան վերստին կը դիմէ ռուսական հիւպատոսարանը. հիւպատոսը կը խոստովանի թէ արդարեւ յետոյ տեսնուած է կտակին մէջ այդպիսի տրամադրութիւն մը, ուստի հիւպատոսը այս առթիւ կը պատասխան է թէ՛ պէտք էր խնդրը դատարանի ձեռնհասութեան ենթարկել, և եթէ հայոց օրինական հանգամանքները հաստատուէին՝ կտակի գործադրութիւնը կարելի պիտի ըլլար. սրբազանը ուզեց որ այս պատասխանը զրաւորապէս հաղորդուի իրեն, առ որ հիւպատոսը զիտել կուտայ թէ կառավարութենէն այս մասին իրեն զրաւոր հարցում ուղղելու են, որ զրաւոր պատասխան տայ. Իզմիրլեան այդ հարցումը ուղղել կուտայ հիւպատոսին և անոր զրաւոր պատասխանը կ'ստանայ:

Ընթերցողը գուշակած է անշուշտ որ գործի այս ընթացքին մէջ ուրիշ մը մատը կ'ղգայուէր. այդ ուրիշը նոյն իսկ հանգուցելոյն որդին Պողոս պէյն էր որ կը դժկամակէր հօրը կտակը գործադրել և ամէն դժուարութիւն կը յարուցանէր անոր դէմ: Յիշեալը բանիցս Մատթէոս սրբազանին ալ դիմեց և ապօրինի միջոցներով ուզեց համերաշխութիւն մը գոյացնել. Իզմիրլեան ամէն անգամ միշտ միեւնոյն բանը պահանջեց—հօրը կտակին գործադրութիւնը:

Այս միջոցին սրբազանը տեղւոյն ամենէն ձեռնհաս փաստաբանները ՚ի ժողով դումարած, կտակին վերաբերեալ ամէն պաշտօնական դրութիւններն անոնց յանձնած և խնդրած էր որ գործին մանրամասնութիւններն լաւ մը ուսումնասիրելով իրեն տեղեկագիր մը մատուցանեն թէ դատը, օրինական պահանջով կրնայ պաշտպանուիլ և ՚ի նպատակ ազգին յաջողութիւնը ապահովուած է: Փաստաբանաց յանձնախումբը,

յետ մանրակրկիտ քննութեան, իւր տեղեկադիրը մատոյց, յորում կը յայտարարէր թէ դասը պաշտպանելէ է, 'ի նպաստ հայոց յաջողութեան՝ ապահոված:

Իզմիրլեան սրբազան այս դատին վերաբերեալ ամէն պաշտօնական գրութիւն, իւր գործառնութեանց մանրամասն համարը, ինչպէս նաեւ փաստաբանաց յանձնախումբի տեղեկադիրը օրը օրին ազգ. պատրիարքարանի հաղորդած է. և երբ կը պատրաստուէր դատի ձեռնարկել՝ Նրուսաղեմաց ամեն. սրբազան պատրիարքը միջնորդեց և չուզելով որ ազգին կարեւոր մէկ զերգաստանին հետ ազգը խռովի ու դատի մէջ մնայ՝ փափաղեցաւ համերաշխութեամբ գործը կարգադրել. բայց հակառակ իւր անխոնջ ջանից՝ ցաւալի է որ գործ մը չը կըցաւ տեսնել. և այս կարեւոր դատն ալ ահա այսպէս, գործը համերաշխութեամբ վերջացնելու, կամ ըստ պաշտօնական բացատրութեան, անոյշ Գեղը Կապիւլու գրութեան մէկ զոհն եղաւ: Համերաշխութեանց բանակցութիւններ կը կատարուէին՝ երբ Իզմիրլեան սրբազանի հիւանդութիւնը սաստկանալով հարկադրուեցաւ Պոլիս դալ և վերջնապէս հրաժարել իւր պաշտօնէն: Աշըգեան կտակը, ինչպէս ըսինք, մեռեալ տառ մը կըմնայ այժմ. թերեւ եթէ նորէն գործը ձեռք առնուի՝ կարելի ըլլայ բան մը ընել. բայց գործող մարդ պէտք է:

Իզմիրլեան սրբազան Եղիպտոս գանուած ժամանակ միջադէպ մը ունեցած է Աշըգեան պատրիարքին հետ*), զոր կ'արժէ 'ի մէջ բերել ցոյց տալու համար թէ եկեղեցական պաշտօնի իրաւասութեան օրէնքներուն որչափ հմտութիւն ունի մեր պատրիարքը և ինչպէս շուտով ամէն հովիւ կը տարուբերի:

Եղիպտոսի քահանայներէն մին ծանր յանցանք մը գործած ըլլալով՝ Իզմիրլեան սրբազան, իբր եկեղեցւոյ եպիսկոպոս և իբր առաջնորդ վիճակին՝ փիլոնապոլսի կ'ընէ յան-

*) Զը կարծուի թէ Աշըգեան պատրիարք՝ Աշըգեան հանգուցեալ Յակոբ Էֆենտիի հետ ու և է ազգակցութիւն ունի. պատրիարքը, ինչպէս յայտնի է, Նիկովիդոյ Բէրամէթ գիւղէն է...:

յաւոր քահանայն. բայց սա՝ Պոլիս իւր ազդեցիկ բարեկամներուն շնորհիւ պատրիարքին դիմում կ'ընէ և անոր աջակցութիւնը կը խնդրէ: Պատրիարք սրբազաննը՝ Պոլսի մի երեւելի Դեմ առաջին խնդիրքը չուզելով մերժել՝ պատրիարքական փոխանորդը (Տ. Գէորգ Ժ. վ. Իւթիւճեան, այժմ առաջնորդ Եղեպոսի) իրեն կը կոչէ և կը հրամայէ անմիջապէս հեռագրել Իզմիրլեանի որպէս զի յանցաւոր քահանային դարձեալ 'ի պաշտօն կոչէ:— Դուք Իզմիրլեանը չէք ճանչնար, Սրբազան չայր, կը պատասխանէ Իւթիւճեան, նա Ձեր դիտցածներէն չէ, այդպիսի նախատինքի մը չը համբերեք.— Թէ որ դու կը վախնաս հեռագրելու՝ ուղղակի ես կը հեռագրեմ, կը գոչէ պատրիարքը և հեռագիրը կուտայ: Երեկոյեան դէմ կը հասնի պատասխանը, կարի լակոնական— «Ստացայ Ձեր հեռագիրը, պաշտօնէս հրաժարած եմ— Իզմիրլեան»:— Ս. Պատրիարք չայրերնիս ասոր վրայ իրար կ'անցնի. փոխանորդ, վարչութիւն, ամէնքը 'ի ժողով կը կոչէ— «Ի՞նչ պիտոր ընենք»— փոխանորդը իւր վրէժը լուծածի պէս՝ «Ես Ձեզի չըսի՞ սրբա...»— Ճանրմ, ուՖ, հասկըցանք, հիմա սա՛նայինք, ի՞նչ պիտոր ընենք...— Ի՞նչ պիտոր ընէք, պէ՛տք է հիմա հեռագրէք որ քահանայի գործը բոլորովին իւր անօրինութեան կը թողուք— Եւ ճիշտ այս իմաստով հեռագիր մը կը յղուի Իզմիրլեան սրբազանի, որով նորին զերապատուութիւնն ալ հրաժարականը ետ կ'առնէ:

Եղիպոսի կիմայն աղետաբեր եղաւ առաջնորդ ս. հօր առողջութեան. իւր պաշտօնավարութեան միջոցին երկիցս սախպուռեցաւ Պոլիս դալ մէկ անգամ 87-ին և անգամ մ'ալ 89-ին, իւր տկարութիւնը դարմանալու, իւրաքանչիւր անգամուն չորս ամսոյ չափ հոն քնալով: Հոսի ուրեմն բժիշկները խորհուրդ տուին իրեն վերջնապէս Պոլիս հաստատուիլ, ուստի վերստին հարկադրուեցաւ Պոլիս դալ և իւր վիճակին գործերը Պոլսէն կը վարէր մինչև 1891 նոյեմբեր, որ ատեն վերջնապէս հրաժարեցաւ իւր պաշտօնէն: Եղիպոսի ազգայինք թախանձազին խնդրեցին նորին սրբազնութիւնէն բնաւ չը հրաժարել, այլ իրեն փոխանորդ մը կարգելով Պո-

լիս մնալ և 'ի հեռուստ վերին հսկողութիւնն ստանձնել
Եզիպտոսի ազգային գործերուն. բայց նորին զերապատու-
ութիւն պատասխանեց թէ պաշտօնին պատասխանատու-
ութիւնը կը պահանջէր Եզիպտոս գտնուիլ և քանի որ այդ
բանն անկարելի էր՝ հարկ էր հրաժարել:

Իզմիրլեան սրբազան Եզիպտոս գտնուած պահուն, օսմ.
կառավարութիւնը մէջիտէյէի երրորդ կարգի պատուանշան
շնորհեց նմա. մենք սակայն բնաւ հանդիպած չենք որ Իզ-
միրլեան սրբազան այդ պատուանշանով կուրծքը զարդարած
ըլլայ:

1890 թուականին, մինչ Իզմիրլեան սրբազան իւր պաշ-
տօնատեղին կը գտնուէր՝ օրհնութեան զիր մը զրած էր
հապէշաց Մենելիք Բ. թաւաւորին ¹⁾: Յաջորդ տարին՝ Մե-
նելիք թագաւոր ոսկիէ խաչ մը զրկեց նորին զերապատու-
ութեան՝ ^{*} հանդերձ արքայական հրովարտակով: Սրբազանին
օրհնութեան զիրը հայերէն էր. իսկ արքայական հրովար-
տակը՝ հայերէն ²⁾:

¹⁾ Եզիպտոսի այգայինք հապէշխտանի հետ առևտրական յարաբերութեան
մէջ են. Եզիպտոսէն մինչև հապէշխտան առ նուազն երկու ամիս կը տևէ, զի ծամբա-
ները շատ անպիտան, աւազուտ, քարուտ, 'ի մի բան դժնդակ են: Հոկառակ այս
դժուարութեան՝ առևտուրը շահաւոր է. բայց այս կէս վայրենի երկրին քմահաճոյից
զոհ չընելու համար մեր ազգայինները՝ հարկ է անոնց հետ բարեկամութեան կապ մը
հաստատել: այս տեսակետով Իզմիրլեան սրբազան օրհնութեան զիր զրեց իրենց թա-
գաւորին. յայտնի է թէ հապէշք քրիստոնեայ են և իրենց եկեղեցին չը հեռանար
մեր եկեղեցւոյ դաւանութիւններէն:

^{*} Մենելիք թագաւորի այս խաչը՝ կարելի է տեսնել 'նորին Գերապատուու-
թեան պատկերում:
Ծան. խմբ.

²⁾ Մենելիք թագաւորի թարգմանը հապէշ մ'է որ սքանչելի կերպով կը զրե-
ու կը խօսի ոչ միայն հայերէն՝ այլ մի կ'երկու եւրոպական լեզուներ: Գահիրէի Պետ-
րոս Վարապետեան անուն ազգայինը այս մարդը տղայ հասակէն իր խնամոց տակ առ-
նելով Ս. Նրուսահեմայ վանքը՝ զրկած էր որ ուսում առնէ. Նրուսահեմայ ժառանգա-
ւորաց վարժարանին մէջ իւր շրջանը աւարտելով՝ Գահիրէ վերադարձաւ իւր պաշա-
պանին քով: միևնոյն ատեն Պետրոս Վարապետեան փոքրիկ հապէշուհի մ'աւ որդե-
գրած և Գահիրէի հայոց վարժարանին մէջ կը թած էր դանի. երբ հապէշ և հապե-
շուհի չափահաս եղան՝ Վարապետեան զանոնք իրարու հետ ամուսնացուց հայ եկե-
ղեցւոյ ծէսով: պայմանաւ որ միշտ Գահիրէ մնան. յետոյ հապէշը հայրենիքս մէջ մը
տեսնեմ դամ՝ ըսելով ելաւ հապէշխտան դնաց. հոն, հապէշաց թագաւորը իւր ազ-
գակիցներէն ասանկ ուսեալ մարդ մը գտնելուն վրայ ուրախ՝ զանի իւր քովը պահեց
իւր թարգման. իսկ խեղճ հապէշուհին տակաւին Գահիրէ կը մնայ, ամուսնոյն վերա-
դարձին սպասելով:.....

Իզմիրլեան Սրբազան Պօլիս գալէն վերջը Հանդիստ չը
մնաց. քաղաքական զրպարտութիւններ եղած էին իրեն վրայ,
որոց Համար յաճախակի Բ. Դուռը կը կոչուէր Հարցաբըն-
նուելու:

Եղած զրպարտութիւնք առնչութիւն ունէին 1879-ի
Բարենորոգմանց Խորհրդարանական Յանձնախմբի գործառ-
նութեանց հետ. ինչպէս իւր տեղը ըսած ենք, սոյն Յանձ-
նախմբի Ատենապետն եղած էր Իզմիրլեան սրբազան: Այն
ատեն յանձնախմբի կողմանէ իբր գաւառական ՀարստտՀա-
րութեանց քննիչ Տիպրանակերտ զըկուած էին Գարեգին
վարդապետ Սրուանձտեանց և Յակօբ Էֆէնտի Պօյաճեան.
Իսկ նոյն պաշտօնով Կարին ուղևորած էր պարտիզակցի Վա-
հան Վարդապետ Տ. Մինասեան: Այն թուականէն 'ի վեր
11—12 տարի անցած էր և ահա յանկարծ Յանձնախումբի
Ատենապետին ստորագրութեամբ Կարնոյ քննիչին, ուղղեալ
պաշտօնագրեր Բ. Դրան ձեռքը անցած էին, չը զիտցուիր
ինչ Հրաշալի միջոցներով...: Իզմիրլեան սրբազան այդ թըղ-
թերուն նկատմամբ պէտք եղած բացատրութիւնները տուաւ
և կառավարութիւնը գոհ եղաւ տրուած բացատրութենէն:

Նոյն միջոցին Իզմիրլեան սրբազան վերստին անգամ
կ'ընտրուի Կրօնական Ժողովի. բայց վերջին զրպարտութեան
դէպքէն յայտնապէս վերաւորուած՝ կուղէ աղգ. ամեն պաշ-
տօններէ Հրաժարիլ. Աշըգեան պատրիարք դէմ կը կենայ և
զրեթէ բռնի ընդունել կուտայ Կրօնական Ժողովի անդամակ-
ցութիւնը. և սակայն Բ. Դուռը չը վաւերացներ Իզմիրլեանի
և Ալէաթճեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի (որ նոյնպէս Կրօն.
Ժողովոյ անգամ ընտրուած էր) ընտրութիւնը. պատրիարքը
ամենայն լռութեամբ կը համակերպի Բ. Դրան, և շատ զար-
մանալի կը թուի իւր այս լռութիւնը՝ մանաւանդ երբ նկա-
տողութեան առնենք ընտրելոց յանձնառութիւնը ստանալու
Համար իւր ըրած ստիպումները: Պատրիարքին լռութիւնը
պարզապէս պաշտօնական վկայութիւն մը կը նշանակէր այս
մարդիկը յաջա կառավարութեան կասկածելի ցոյց տալու,
մինչ նոքա իրենց ազգային պաշտօնավարութեան միջոցին

միշտ ալգին բարիքը կամեցած էին: Ժողովուրդը այս ատեն պատրիարքի սոյն վարմունքը շատ քննադատեց, բայց ի՞նչ օգուտ, չոր ու ցամաք խօսք.....:

1891-ի վերջերը ազգ. Սահմանադրութիւնը Աշըգեան պատրիարքի ձեռամբ խափանուեցաւ և անցեալ տարի մայիս 24-ին, նոյն Սահմանադրութեան տարեդարձը արգելուելով՝ անոր մահը պաշտօնապէս նուիրագործուեցաւ...:

Այլ անկէ յետոյ, քանի որ ուխտադրուծ պատրիարքը ալգին օրէնքը ռոնակոխ ըրած էր՝ ուղիղ մարդիկ հեռո՛հեռէ ասպարիզէն քաշուեցան: Իզմիրլեան ևս ամէն պաշտօնէ մեկուսանալով զնաց ամփոփուիլ Իսկիւտարի ս. Կարապետ եկեղեցին, որուն քարոզչը մնաց միշտ՝ Թաղեցիներու համալրանքն ու երախտագիտութիւնը վայելելով:

Վերջերս Բերայի հարուստ Թաղէն ղինքն մնայուն բարոզութեան հրաւիրեցին՝ նիւթական գոհացուցիչ պայմաններով: Ս. Կարապետի Թաղեցիք ահ ու դողի մէջ կ'իյնան որ իրենց սիրելի հովիւը պիտի կորցնեն. բայց վեհանձն եկեղեցականը կը մերժէ բերացիներուն առաջարկը—Ես իմ աղքատիկներուս հետ պիտի ապրիմ, կ'ըսէ, Ձեր ոսկիները Ձեզի՜....:

Պոլսի կլիմային և իրեն տրուած դարմաններուն շնորհիւ Իզմիրլեան սրբազան իւր առողջութիւնը գտաւ և հիմա իւր Ֆիզիքական վիճակը կատարելապէս գոհացուցիչ է:

Անցեալ տարի մայիս 5-ի ընտրութեան՝ կաթողիկոսական երկրորդ քանտիտատ անուանուեցաւ:

Երբ Վեհ. Զարը Վեհափառ Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութիւնը վաւերացուց՝ Իզմիրլեան սրբազան առաջին և միակ եկեղեցականը եղաւ որ Պոլսէն հեռաւոր շնորհաւորեց Նորին Վեհափառութեան վաւերացումը, ու երբ Վեհ.

*) Պէտք է յիշել որ Վ. Պոլսի Թաղական քարոզիչ եպիսկոպոսներն ու վարդապետները իրենց Թաղի Ժողովրդի նուիրարեութիւններով են ապրում:

Հայրիկի բարեբաստիկ դալուստը կը յապաղէր՝ ինքը, Իզմիր-
լեան սրբազան, այս մասին ամէնէն աւելի մտահոգութեան
մէջ փնայ:

* * *

Իւսկիւտարի բարձանց վըայ, եկեղեցիին մօտիկ, կո-
կիկ խուցի մը մէջ պիտի գտնէք զինքը, զլուսը սե զդակ
մը, երկայն համրիչ մը մէկ ձեռքին և սիկարնիկ մը միւսին
մէջ՝ խոր ընթերցանութեամբ զբաղուած: Ալեխառն թաւ
մօրուքով մը շրջանակուած արեւակէզ դէմքը՝ որուն վըայ
ծաղկախտի փոսիկներ իրենց յամառ դրոշմը կը պահեն դեռ՝
զոյգ մը հուր աչերը որ այդ դէմքին անկեղծութիւնը և ի-
մացականութիւնը կը յատկանշեն՝ լայն ու վճիտ ճակատը,
որ պարզութիւն և զօրութիւն կը ցոլացնէ, և բամբային ու
հրամայական ձայնը որ իբր ելեքտրական ազդակ մը, ներքին
մեծութենէն զողցես բան մը դուրս կը հաղորդէ՝ այս ամէ-
նը երկիւղած տպաւորութիւն մը կը գործեն այցելուին
վըայ. և կը մեկնի՝ ս զաղափարական վերացումի մը մէջ, խան-
դակաթ տաքցնելով սրտիդ քովիկը սա խորին համոզումը թէ
հոն, այն անշուք խցիկին մէջ կ'ապրի խղճմտաւոր եկեղեցակա-
նը, հայրենասէր հայը և... նշանաւոր հայ եպիսկոպոսը.....:
Ահա Իզմիրլեան.....:

Ա. Ի. Զ.

Փափագեան Մեսրոպ վարդապետի սպանութեան յանցանքը հաւթուանցոց վերայ ձգելու այս անյաջող փորձից յետոյ խոսրովացի ասորի-կաթոլիկ քահանաները Մ. Լէնէ պատերից առաջնորդուելով ուրիշ միջոցի գիմեցին. նրանք մի քիւրդ կաշառեցին և երկու արիւնոտ ցնցոտիներ տալով նրան՝ խրատեցին, որ վկայի, թէ հաւթուանցիք սպանել են վարդապետին և նորա ծառային, միւսնոյն գիշերը եկել են քրդի տուն և այդ արիւնոտ ցնցոտիները նրա տանը թողնելով՝ միւս գիշերը հեռացել են, և սպառնացել են, որ եթէ քիւրդը զաղանիքը յայտնի, կը վնասուի: Կաթոլիկ պատերը տեղական կառավարութեանը 300 թուման խոստանալուց յետոյ՝ պատրաստել տուեց նաև մի հանրագիր, որ տեղական վստահելի պարսիկներին ստորագրել տայ, և որի մէջ սպանութեան մեղքը դարձեալ հաւթուանցոց վրայ էր բարդուած. բայց ճշմարտեան և լուսոյ առաքելի առաջարկած այդ անխղճութիւնը անել իսպառ մերժեցին թէ՛ ճահմարկան կառավարութիւնը և թէ՛ իսպառ պարսիկները: Սակայն սպանիչներից մէկին, որ մի կաթոլիկ հայ էր և հաւթուանում բողոքականների գալոցի ուսուցիչ արդէն գիւղացիք գտել էին, և գիւղական կառավարութիւնը ուղարկել էր նրան Տիլման այնտեղ հարցուփորձի ենթարկելու. նորա ցուցումների հիման վերայ և Էմիր-Նիզամի հեռագրած հրամանի համաձայն Տիլմանի կառավարութիւնը 23 ձիաւոր ոստիկաններ է ուղարկում Խոսրովա մասնանիշ արուած ասորիներին բռնելու. բայց սոքա չեն յանձնում սպանիչներին: Սաստիկ զայրացած Էմիր-Նիզամը իսկոյն հեռագրում է Շահին և ուղարկում է իւր երկու ոստիկաններին իրանց ծառաներով ոճրագործներին բռնելու, որոնք և կատարելով իրենց վերայ դրուած պարտքը՝ տանում են երեք

*) Սկիզբը տես 1892 թ. Բ. Գրքում: Խմբ.

խոսքովացի ասորիներին Թաւրիզ. 4-րդ սպանիչը, որ վերոյիշեալ սպանուած Սրապիոն վարդապետի ծառան էր, փախել էր՝ Թաւրիզի Ֆրանսիական Հիւպատոսի (Բեռնէ) մօտ էր ապաստան գտել. Պրանսիայի ուղղամիտ քաղաքական գործակալը, լաւ հասկացած լինելով բանի էութիւնը, իսկոյն էմիր-Նիզամին յանձնեց իւր մօտ ապաստանածին. խիստ և անաչառ քննութիւնը Արեղակնափայլ Շահի Հրամանի համաձայն՝ վեր հանեց ճշմարտութիւնը և յանցաւորները խստիւ պատժուեցան: Այս երկարատեւ մաքառմանը սալմաստցի Հայերի և կաթոլիկ կղերի մէջ Մխիթարեանը իւր բարձր վերահսկողութեամբ ուղղութիւն և շարժում էր տալիս:

Կաթոլիկ պատերների այս ամեն կատաղի արարքները սրբազանի դէմ աւելի հասկանալի կրլինեն, եթէ յիշենք որ Մխիթարեանի շնորհիւ միայն նոցա քարոզչութեանը չը յաջողուեց Թաւրիզում կեդրոն ունենալ: 1888 թուի վերջերում կաթոլիկները գնեցին Ներսի թաղում մի հայ վաճառականի տուն, որ արքեպիսկոպոսարան էր լինելու հռովմէականների համար: Բայց պարսկական օրէնքով՝ դնուած տունը չէր կարող անվիճելի սեփականութիւն դառնալ, մինչև որ կալուածագիրը չըստորագրէր նախ հայ առաջնորդը և ապա պարսիկ կառավարութիւնը: Ինչ ասել կուզի, որ Մխիթարեանը չը վաւերացրեց թուղթը, և այսպիսով կաթոլիկների մուտքը հայոց թաղում և Թաւրիզում արգելուեց: Էլ չենք ուզում ասել, որ սրբազանը իր շրջագայութիւնների ժամանակ թեմում՝ առիթ չէր փախցնում հայ զիւղերից դուրս վանելու անկոչ առաքեալներին և նոցա փոխարէն հայ քահանաներ ձեռնադրելու կարօտ գիւղերի վերայ:

Բայց սրբազանի արժէքը իւր բրիստոնեայ հօտի համար բարձր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ այդ կամայականութիւնների երկրում որտեղ մարդուս ինչքն ու կայքը անուճիկ, ընչաքաղց պաշտօնեաների համար հրապուրիչ պատառ է, իսկ կեանքը—խաղալիք, Մխիթարեանը շարունակ պաշտպանել է իր հօտը աւագակ խաներից ու նոցա դաշնակից պարսիկ մեծամեծներից, կոտրել է նոցա ոյժը, հայ զիւղացուն հանել է նոցա հպատակութիւնից և իւր հսկողու-

Թեանը ենթարկել ու այսպիսով ջէննէքի խալիֆայից (Հայոց առաջնորդից) ստիպել է տկնածել և Հայի պատիւը բարձրացրել է Թուրք ժողովրդի աչքում: Արդէն Ղարադաղի Հայոց աղաղակը վաղուց երկինք էր Հասել: Իրքան աղիողորմ տեսարաններ նկարագրուեցան ռուսահայոց պարբերական Հրատարակութիւններում այդ տանջուած գիւղացոց անտանելի կեանքից, տեսարաններ, որոնք օտար լրագրութեան մէջ էլ արձագանք գտան և զարագաղցու բստմնելի կացութիւնը մարդկանց յայանեցին: Լայնատարած Պարսկաստանը՝ բաժանուած լինելով դրեթէ անկախ փոխարքայութիւնների և խանութիւնների, որոնք իրենց Հերթին նոյնպէս ստորաբաժանվում են մանր և դարձեալ անկախ խանութիւնների ու բէկութիւնների,—ներկայացնում է կամայականութիւնների ու Հարստահարութիւնների մի լայնարձակ ասպարէզ, որտեղ պետութեան զանձարանից ռոճիկ չըստացող կառավարիչ խաներն ու բէկերը անխնայ կողոպտում են իրենց ստորադրեալ ժողովուրդը՝ Հայ Թէ Թուրք անխրտիր, բայց հեռու և խուլ անկիւններում ամենից աւելի քրիստոնեայ Հայն է զոհ գնում մանր պաշտօնեաների աղահօութեան: Յետ ընկած, «աչքից հեռացած, մտքից մոռացուած» զարագաղցոյ Համբերութիւնը Հատաւ վերջապէս. քէյվանցիք էլ չըկարողացան դիմանալ Ջէլէբիանլի Մահմուդխանի անդադար ծեծին, բանտարկութիւններին ու անյադ պահանջողութիւններին և չէլէբիանցի Թուրքերի յափշտակութիւններին. իրանց միջից ընտրելով քաջասիրտ և խելացի Սարգիս-բէկին և երեք էլ ուրիշ գիւղականներ՝ նրանք ճանապարհ դրին դէպի Պարսկաստանի մայրաքաղաքը իբրև պատգամաւորներ՝ իրենց դանդաասները տարածելու յոտս Ն. Մ. Նասր-էդդին Շահին: Շահը հրամայեց չարագործներին Թեհրան բերել և դատել. Հայերը Հաստատում են իրենց զանգատը պետական երկու բարձրագոյն ատեաններում և լի հրճուանքով յետ են դառնում: Շահը մի առանձին Ֆէրմանով յանուն Թագաժառանգ իշխանի՝ որոշում է քէյվանցոյ կողմից տալիք արքունի դրամական հարկի և բերքերից տա-

սանորդական տուրքի ձիշտ քանակը և հրամայում է իւր «անհամեմատ և գերերջանիկ» որդուն քէյվանցի հայոց վերայ կարգել մի վստահելի մարդ, որ վերահսկէր գիւղացոյ իրաւունքների պաշտպանութեանը, արքունի բարձրագոյն հրամանները գործադրէր, Ղարաբաղի կառավարիչ խանին չըճանաչելով նոցա յարաբերութեան մէջ դնէր ուղղակի թաւրիղի կառավարչապետի հետ և պատուէր ստանար՝ որ նրանց այսուհետև մի չնչին զրկողութիւն չըլինի: Իսկ Սարգիս-բէկը իւր արդարամտութեան համար ստանում է Քէյվանի 9 հայ գիւղերում նախագահութեան պատիւ և ժառանգական մեքլեքութեան տիտղոս (ինքը արդէն մեյլք Ջահանի որդին էր):

Այս ամենը կատարուել էին 1885 թուականին, երբ դեռ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը Թաւրիզ չէր դնացել և թեմը առաջնորդ չունէր դեռ ևս: Բայց դեռ էլի կային խաներ, որոնք Ղարաբաղի մնացեալ հայ գիւղացոյ հանգիստ չէին տալիս և որոնց հետ վիճակուած էր սրբազանին հաշիւ տեսնել: Յիշենք նոցանից Ահմատ-խանին, որի ձեռքի տակ էին 7 հայ գիւղեր, և Մահմադ-Վալի-խանին: Չընայելով որ յիշեալ խաների բարեկամ և պաշտպան էր արտաքին դործոյ պաշտօնեայ սէյիդ-իլ-միւլքը, որ ամեն կերպ աշխատեց չեղորացնել սրբազանի միջամտութիւնը իւր ժողովուրդի շահերի պաշտպանութեան դործում, բայց սրբազանը առանց վհատելու շարունակեց դատ պահանջել Թեհրանում իւր հօտի համար և կարողացաւ դատը տանել զրկուած գիւղացոյ հատուցում եղաւ Ահմադ-խանից, իսկ Էմիր-Նիղամի հրամանով Թաւրիզում բանտարկուեց Մահմադ-Վալին և նորա դիւանատնից ուղարկուեցին Ղարաբաղ յատուկ պաշտօնեաներ, որոնք յետ ստանալով ժողովուրդը կողոպտող Փերրաշներից (ոստիկաններ) բոլոր աւարը՝ յանձնեցին անթերի իրանց տէրերին: Ահմադ-խանի ստորադրեալ հայ գիւղերը խրախուսուած այս յաջողութիւնից և իրենց հարեան քէյվանցոյ օրինակը աչքի առաջ ունենալով՝ դէպքից օգուտ քաղեցին և խնդիրքով դիմեցին սրբազանին, որ Ահմադ-խանի իրաւաստութիւնից բոլորովին դուրս գան և բոլոր տուրքերը վճարեն

Թաւրիղի նահանգական վարչութիւնից նշանակուած յատուկ պաշտօնեային, և ոչ թէ Ահմադ-խանին: Էմիր-Նիզամը լսելով առաջնորդի դիմումներին, հրամայեց ամեն բան հայոց ցանկութեան համաձայն կարգադրել: Ահմադ-խանի ձեռքից հայ գիւղերը խլուեցան և ինքը խանը առ ժամանակ Թաւրիղ տարուեց ու այնտեղ պահուում էր հսկողութեան ներքոյ: Պէտք է ասել, որ Մխիթարեան սրբազանին այժմ դործում աջակցում էին Թաւրիղի յայտնի հայ վաճառականները—պ. պ. վաճառականապետ Սասիկ Յունանեանց, մահտեսի Սիմէօն Թումանեանց, Խաչատուր Տէր-Ձաքարեանց:

Սակայն երկու խաները սէյիդ-իլ-մուլլքի խորամանկութեամբ և մի երկու հարուստ հայերի ցանկութեամբ ու յորդորմամբ արձակուում են կառավարութեան ձեռքով իբրեւ անպարտ. նորա դառնում են իրենց կալուածները և աւելի սաստիկ են հարստահարում հայերին:—Ճշմարտութիւնը հարկադրում է մեզ չը թաքցնել, որ այստեղ սրբազանը լուռ կացաւ: Դժբախտաբար մեզ շատ պարզ յայտնի չեն այս և այսպիսի դործերի մանրամասնութիւնները, ուստի զգուշանում ենք որոշ դատավճիռ յայտնելուց հոգելոյս եպիսկոպոսի մասին:—Խորամանկ Ահմադ-խանը ազատուելուց յետոյ՝ մի քանի ամիս լուռ պահեց իրան և հանգիստ էր. բայց յետոյ աւելի դաժանութեամբ սկսեց կողոպտել հայոց գիւղերը, ըստ հաճոյից ամեն մի հայի ենթարկել բանտարկութեան և մեծ մեծ տուգանքների, փակեց Ղարաթոփրաղ հայ գիւղի եկեղեցին և գերեզմանատունը՝ որ քրիստոնէութիւնն անարգած լինի: Գիւղացոց բողոքը կրկին առաջնորդին հասաւ, որ կրկին դատ սկսեց խանի դէմ: Այս անգամ Էմիր-Նիզամը չը թողեց, որ առաջնորդը եկար ժամանակ ի զուր բողոքի, իսկոյն մի առանձին պաշտօնեայ ուղարկեց Ղարաղաղ, խանը բռնուեց և Թաւրիղ բերուելով՝ բանտարկուեց (1888 թ.): Իսկ հայ գիւղերը վերջնականապէս հանուեցան խանի իրաւասութիւնից և ընտրական դատաւորներից կազմուած դատարաններին ու ընտրական գիւղական վարչութիւններին ենթարկուեցան: Ղարաղաղի ամեն մի գիւղ ունեցաւ այնուհետեւ

իւր սեփական դատարանն ու վարչութիւնը (ինչպէս յիշել ենք, Ղարաբաղում միայն զուտ հայաբնակ գիւղեր կան), որոնց վերայ իբրեւ բարձրագոյն ատեան և վերահսկող եղաւ Թաւրիզի հայոց առաջնորդարանը: Տէրութեան սահմանեալ տուրքերը իրանք գիւղացիք էին հաւաքում և ուղարկում հայոց առաջնորդին, իսկ սա յանձնում էր կառավարութեանը: Մինչև իւր կեսնքի վերջին տարին առաջնորդը հարկադրուած էր մինը միւսի ետևից Ղարաբաղի բոլոր հայ գիւղերում գիւղատէր աղաների իշխանութիւնն ու իրաւունքները ոչնչացնել: Նէնց 1891 թ. Տգմար գաւառակի Ղշաղ գիւղի տէր աղան՝ կամենալով այդ գիւղումն անցկացնել ամառը՝ հարկադրում էր գիւղացոյ (60 տուն հայեր) իւր տան և ապրուստի բոլոր պէտքերը հոգալ, ինչպէս որ միշտ աւել էին նախորդ տարիներում: Բայց նախընթաց տարին մորեկը փչացրել էր գիւղացոյ արտերը, և գիւղացիք խնդրեցին, որ այդ ամառ աղան չը գնայ գիւղը, աղան չը լսեց գիւղացոյ աղաչանքին, գնաց նստեց իւր ամարանոցում և ըսկըսեց հրամաններ արձակել. «եթէ չունէք գնացէք քաղաքից (Թաւրիզից) առէք, բերէք»: Գիւղացիք համարձակ զիմում են առաջնորդին. իսկոյն սրբազանը էմիր-Նիզամից հրաման է առնում, որ այնուհետև գիւղատէր խանը ամառը այլ ևս գիւղը չըգնայ: Էմիր-Նիզամի հրամանը կատարուում է, զշաղցիք խանին վճնտում են գիւղից և նորա ամարանոցը քարուքանդ անում: Բայց շատ գիւղացիք այս ամենից յետոյ՝ վախենալով որ սրբազանը գուցէ մինչև վերջը չը կարողանայ յաղթանակել՝ թողին փախսան գիւղից ոմանք Թաւրիզ, ոմանք էլ ուրիշ գիւղեր. մնացեալ սակաւաթիւ (28 տուն) զշաղցիք նոյնպէս տարակուսանքի մէջ էին իրենց անորոշ ապագայի մասին և սպասում էին թէ ի՞նչ ընթացք կըստանան զործերը, ուստի վարուցանք չէին անում: Խեղճիւրը երեւի նախադրում էին, որ իրանց պաշտպանին շուտով եթէ ոչ նենգաւոր խաները, գէթ հնգախտի սնկիկները կըջախջախեն...

Ղարաբաղի հայ գիւղացին միշտ օրհնում էր իւր սիրելի առաջնորդի կեսնքը: Բայց միայն Ղարաբաղը չէր, այլ

և Ստրպատականի մնացած գաւառներն էլ կարօտ էին Մխիթարեանի արագաՀաս օգնութեան, և ամենից աւելի Քիւրդիստանի և Ուրմիոյ գաւառները: Քիւրդիստանի Դէրէլէք գիւղի մի Հայի ղըւլս է ճղում քրդի մէկը: Հայը զանգատ է անում գիւղատէր խանին, որ սակայն անուշաղիր է թողնում նորա զանգատը: Գիւղի գրեթէ բոլոր Հայ բնակիչները (35 տուն) արդէն զղուած իրենց աղայից, թողնում են զաղթում Հարեան Սուլ-Դուլ գաւառի Գեօլ գիւղը և այնտեղից բողբոլում են առաջնորդին և Էմիր-Նիզամին, պահանջելով որ կամ իրենց յետ դարձնեն իրենց գիւղը և ապահովեն իրենց կեանքը, և կամ Հատուցանեն իրենց փաստը (մօտ 1500 թուման, որովհետեւ Դէրէլէքում թողել էին այգիներ, պարտէզներ, տներ, ջրաղացներ և այլն): Անտանելի էր դաղթած Հայերի վիճակը իրենց նոր պայմանների մէջ: Նոքա երեք տարի սպասում են այդ յետ ընկած հեռաւոր դաշտում, որ իրենց արդար պահանջներին բաւականութիւն տրուի: Սրբազանի շարունակ ու թախանձաւին դիմումներին զննելով վերջապէս 1891 թ. թագաժառանգ իշխանը մի պաշտօնեայ ուղարկեց Հրամանաթղթով գիւղատէր աղայի վերայ, որ Հայերի երկու պահանջներից մինն իրագործուի: Գիւղատէրը ստիպուեց յետ դարձնել Հայերին և Սովոդ-Բուլսի կառավարչի ձեռքով դրաւոր կերպով ապահով կեանք խոստացաւ նոցա: Իսկ Սուլ-Դուլ դաշտի 7 Հայ գիւղերի վերայ սրբազանը վերակացու և կառավարիչ է նշանակում՝ կառավարութեան համաձայնութիւնն առնելով Հայազգի մէլէք Սէյադին իբրեւ սէրհէնդ (գնդապետ):—Երկար կը լինէր մի առ մի յիշել այն բոլոր դէպքերը, երբ հեռաւոր խուլ գաւառներում պատահած սպանութիւնների համար Մխիթարեանը ամեն ճիգ դործ է դրել, հեռաղիր հեռաղրի վրայ է ուղարկել Ն. Մ. Շահին, որ անպատճառ յանցաւորները Թաւրիզ բերուն և զլխատուն, մինչդեռ պարսիկ կառավարութիւնը այդպիսի դէպքերում միշտ աշխատել է եպիսկոպոսին զոհացնել սպանուած Հայի արեան վինը հատուցանելով (ըստ շէրիաթի, քրիստոնէի արեան զի-

նը 100 ռուբլի է, իսկ մահամատականինը՝ 3000 ռ.) և դրանով բանը վերջացնել: Ամենայն դէպքում, երբ իւր սիրած հօտի անդամներէյ մինին որ և է վստանդ էր սպառնում, Մխիթարեանը իսկոյն միջամտում էր և իւր ահագին ազդեցութիւնը գործ դնում: Արեաց Արքայից-Արքան գնահատեց այս եպիսկոպոսի անհանդիստ ու գործունեայ եռանդը և «Արեգական ու Առիւծի» երկու շքանշաններով յայտնեց նրան իւր բարձր զօհունակութիւնն ու համակրութիւնը: Պարսից աւագանին ու հոգեւորական բարձր դասը հասկացան թէ՛ ինչպիսի մարդու հետ գործ ունին. նոքա հայոց խալիֆայի հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակեցին և նորա առաջնորդարանից դուրս եկող ամեն մի պահանջ ու գործ, հակառակ արեւելեան դանդաղկոտութեան, անյապաղ կարգադրում էին: Ստեփաննոս սրբազանն ինքը ոչ մի առիթ չէր փախցնում զեղեցիկ և շտապեցիչ փայլով երեւցնել թէ՛ իրան և թէ՛ իւր հօտը յիշեալ աւագանու և հոգեւորականութեան աչքում: Իւր նրբամիտ խելքով նա ըմբռնում էր թէ ինչ եղանակով պէտք է ներգործութիւն ունենալ նոցա վերայ: Յիշեցինք արդէն՝ որքան շքով էր կատարել տալիս եպիսկոպոսը թատրոնական ներկայացումները հայոց դպրոցի բեմի վերայ. եթէ յիշեցնենք որ պարսիկները երեսայի պէս հրճուում են ներկայացումների ժամանակ՝ նոյն իսկ բարձր գիրքի վերայ եզոզները, այն ժամանակ պարզ կը լինին սրբազանի կարգադրութիւնները՝ թուրքերէնի թարգմանելը հայոց թատերգները և զրեթէ ամբողջ ներկայացումները թուրքերէն լեզուով կատարել: Խօսք չըկայ, որ օտարամոլութիւն չէ այդ, այլ ճարտար միջոց նպատակին հասնելու: Յիշենք նաեւ թէ այդ աւագանին որքան հետաքրքրութեամբ և զօհունակութեամբ այցելութիւններ էր անում հայոց դպրոցներին և արդէն գործել սկսած տպարանին, որտեղ հրոպական և արեւելեան լեզուների տառեր կան, և թէ ինչպէս խրախուսուում էր Ատրպատականում այդ ամենից յետոյ հայի յառաջադիմութիւնը: Բայց մենք կարեւոր ենք համարում Թագաթառանգ իշխանի առաջին անգամ հայոց զրու-

րոցին արած այցելութիւնը նկարագրել այստեղ, որովհետեւ բաւական բնանիշ զճեր կարելի է նկատել այդտեղ տեղական հայոց կեանքից և մեր եպիսկոպոսի մատնանիշ արուած յատկութիւնից:

1891 փետերուարի 6-ին Նորին Բարձրութիւն Մուղա-Փար-էզզին Միրզան՝ Էմիր-Նիզամի և այլ բարձրաստիճան պաշտօնատարներին հետ՝ մտաւ հայոց թաղը այցելելու Արամեան դպրոցին, ինչպէս որ մի քանի ամիս առաջ փափագ էր յայտնել: Հայերը փակել էին իրանց խանութները և պատրաստուել էին ընդունելու Ն. Բարձրութիւնը: Առաջնորդը վաճառականապէս Յունանեանցի հետ նախօրօք պատրաստել էր տուել երկու բարձր յաղթական կամարներ զոյնղոյն դրօշներով և կտորներով՝ միմեանցից 50 քայլ հեռու դրօշների մէջտեղում ծածանում էր պարսկական դրօշը: Երբ մօտեցաւ Ն. Բարձրութիւնը առաջին կամարին, որտեղ կանգնած էին Արամեան դպրոցի աշակերտները՝ բոլորն էլ միաձեւ հաղած և ծածկած (Թաւրիզի երկու աղայոց դպրոցներում առաջին անգամ Մխիթարեանը մտցրեց համազգեստ և զըւ-խարկների վերայ հայատառ աղնձադրոշմ), սոքա երգեցին խմբով մի պարսկերէն երգ. այդտեղ դիմաւորեցին Ժառանգին սրբազանը և հայոց վաճառականապետը: Սկսուեցաւ դնացքը. աշակերտները երգելով դնում էին իրենց ուսուցիչների հետ: Նախ մտան օրիորդաց դպրոցը. այնտեղ էին ռուսաց հիւպատոսն (Պետրով) ու իւր կիներ և տաճկաց հիւպատոսը (Հաջի-Րէսիմ էֆէնտի). աշակերտուհիների ձեռագործները տեսան. Ն. Բարձրութիւնը մի քանիսը վեր առաւ. այնտեղից մտան տպարան, որտեղ շարել պատրաստել էին մի ճառ. Իշխանի համար. իսկոյն տպեցին և յանձնեցին նորան: Տղայոց դպրոցում աշակերտներին քննեց պարսկերէնից, տպա մտաւ թատրոնական դահլիճը, որտեղ կախած են Նորին Մեծութեան Շահի և իրեն թաղաժառանգի մեծազիր պատկերները. մի ընտիր շրջանակի մէջ դրուած էին նաև իւր և իւր հօր լուսանկարները, որ նուիրեցին իրան. ապա մտաւ ընթերցարանը, տեսաւ սեղանի վրայ դրած լրագիր-

ներր, և առաջնորդին յայտնելով, որ աղգի կողմից ի՛նչ խընդիր որ ունենայ՝ պատրաստ է կատարել, հեռացաւ: Մոռացանք յիշել, որ թատրոնական դահլիճում կախած է լինում միշտ նաև Աղէքսանդր Գ-ի մեծադիր պատկերը:

Բայց սրբազանը աւելի շքեղ ընդունելութիւն արեց Իրանի Վեհապետին երկու անգամ, Նորին Մեծութեան վերջին ճանապարհորդութեան ժամանակ: Աւելորդ է նկարագրել այդ միայն յիշենք, որ Ստեփաննոս սրբազանը երկու անգամ էլ բախտ ունեցաւ ներկայանալ Շահն-Շահին և նորան յայտնել իւր հօտի կարիքները, սրբազանը թուրքերէն էր խօսում Նորին Մեծութեան հետ, որը թուրքերէն էլ պատասխանում էր: Սրբազանը ծրարի մէջ դրած մի խնդիրք է ներկայացրել, որի բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ, ասում են, որ Արամեան զպրոցի համար նպաստ է խնդրել: Խօսակցութեան ժամանակ միայն Մատուր-խան Սեթխանեանն է եղել Նորին Մեծութեան առաջ: Շահը յայտնելով թէ Մակար Ա. կաթողիկոսը և ընդհանրապէս ամեն տեղի հայերը իրան շատ լաւ ընդունելութիւն են արել՝ աւելացրեց. «ուխտել եմ որ այսուհետև առաջուանից աւելի պէտք է սիրեմ հայ աղքը և չը պէտք է խնայեմ ոչ մի օգնութիւն նրանց համար. ուրեմն յայտնեցէք իմ բարեւ և շնորհակալութիւնս հայոց կաթողիկոսին» (1889 թուի սեպտ. 6):

Բոլոր այս իրողութիւնները ցոյց են տալիս, որ Մխիթարեան սրբազանը շնորք ունէր, կարողանում էր նպատակայարմար միջոցներ ձեռք առնել իւր դիտաւորութիւնների համար: Գործի մէջ եղող մարդուն այդ էլ հարկաւոր է: Բայց դորա հետ միասին մենք տեսնում ենք այս եպիսկոպոսի մէջ խիստ համարձակութիւն, աներկիւղ արիութիւն և մինչև իսկ յանդգնութիւն: Հետեւեալ իրողութիւնը շատ լաւ է լուսաբանում նորա հոգու այդ կողմը: Մինչև Մխիթարեանի զալը Թաւրիզի առաջնորդարանի եկեղեցին զուրկ էր խաչից, մահմետականների սովորութիւնների համեմատ՝ այդ բանը անկարելի է թողլատրել. մեծ աշխատանքով յաջողուեց սրբազանին թողլատուութիւն ստանալ բարձր իշխանութիւնից խա-

չը կանգնելու: Մահմետական խուժանը իսկոյն աղմուկ արեց զորա գէմ: անդաջի հայերին երկիւղը պաշարեց, վախեցան որ կատաղած ամբոխը կտոր կտոր կ'անի այդ յանդուգն քայլը անել համարձակողին և մեծ ընդհարումն պէտք է ունենան նորա հետ: Ոչ ոք չը համաձայնեց բարձրանալ կաթուղիկէն: Այն ժամանակ Մխիթարեանը ինքը կատարեց արհեստաւորի դերը, անխռով բարձրացաւ դմբէթը և իր ձեռքով նորա ծայրին կանգնեց քրիստոնէութեան նշանը:

Մխիթարեանից առաջ ո՞ր հայը անձրեւ օրին կը համարձակուէր Թաւրիղի փողոցներում երեւալ, այդպիսի սրբապղծ ծովիւն էժան չէր նստի նորան: Մեղ չի ներում տեղն ու ժամանակը այսպիսի շատ մանրամասնութիւնների վերայ կանգ առնել, այդ պատճառով անցնում ենք մի քանի խօսք ասելու այս եպիսկոպոսի բռնած դիրքի մասին դէպի իր շրջապատող հայ հասարակութիւնը և զխաւորապէս դէպի Թաւրիղի հայ մեծատունները: Բայց սոցա ոյժը և նշանակութիւնը պարզելու համար մեզ անհրաժեշտ հարկաւոր է ծանօթանալ հայ վաճառականութեան վիճակի հետ Պարսկաստանում: մենք կը բաւականանանք ընդհանուր նկատողութիւններով:

* * *

Այն օրից՝ որ Ռուսիան առեւտրական յարաբերութիւններ սկսեց Պարսկաստանի հետ Վոլգայով և Կասպից ծովով, սկիզբն առաւ Պարսկաստանի որոշ զոյն ունեցող հայ վաճառականութիւնը. ԺԶ-րդ դարից,—երբ հայերը այնքան փայլուն կերպով միջնորդ եղան ռուսաց և պարսից առեւտրական յարաբերութիւններին,—մինչև մեր օրերը նոքա շարունակում են իրենց այդ դերը՝ թէև այժմ աւելի նուազած փայլով: Առանց հայերի՝ նոյն իսկ այս բոպէիս, երբ հաղորդութիւնն այնքան դիւրացել է, անկարող էին ռուսական ապրանքները Պարսկաստանի խորքերը մտնել: Այդ կողմից հայոց Ռուսաստանին մատուցած ծառայութիւնները շօշափելի են, որը իրանք ռուսներն էլ են խոստովանում:

և ի զուր չէ ռուս կառավարութիւնը պաշտպանութիւն ցոյց տալիս պարսկահայտակ հայերին և նոցա ամեն զիւրութիւններ տալիս Ռուսաստան մտնելու համար: Այս պատճառով հասկանալի է Պարսկաստանի հայ առևտրականների ջերմ համակրութիւնը դէպի Ռուսիան և խիստ ձգտումն դէպի այդ պետութիւնը,—նոքա ապրում են միմիայն այդ առևտուրի վաստակով: Նոցանից խոշոր վաճառականները արտահանում են դէպի Ռուսիա չոր մրգեր, զորգեր, բուրգ, բրինձ, ծխախոտ, մասամբ շաշեր, մետաքսեղէն: Թաւրիզում մեծ առևտրական հայ տներ կան, որոնք ահագին շրջանադարձութիւն և հարստութիւն ունեն: Փոքր առևտրականները ստանում են ռուս մեծ արդիւնաբերողներից ձոթեղէն ու շաքար և մանր առևտուր են անում այդ իրերով:

Բայց Պարսկաստանի հայ վաճառականութեան դերը միայն դրանով չի վերջանում: Ռուսիայի առևտուրը Պարսկաստանի հետ առհասարակ թոյլ է: Դեռ այժմ էլ, երբ շինուած է Անդրկասպեան երկաթուղին, ռուսական առևտուրը զգալի յառաջադիմութիւն չի արել: Երկրի առևտուրի ահագին մասը զտնուում է Անգլիայի և Նիդերլանդների ու Բրիտանական գաղութների, իսկ վերջին ժամանակներից նաև մի քանի ոյլ եւրոպական պետութիւնների ձեռքին (Աւստրիա և Գերմանիա, մասամբ Հոլանդիա և Ֆրանսիա): Այդ հոսանքը դալիս է Պարսից ծոցի նաւահանգիստներից (մեծ մասը Քարուն գետով), Միջերկրականից (Հալէպով ու Բաղդադով) և Սև ծովից (Տրապիզոնով և Էրզրումով): Բոլոր այդ աղբերի, զլխաւորապէս Անգլիայի ոյժը դարձած է Ռուսաստանի առևտուրի, հետևաբար այդ առևտուրով պարապող հայերի դէմ, որոնք իրենց յարաբերութիւնները կատարում են Կասպից ծովի նաւահանգիստներով, Զուլֆայով և վերջերս նաև Ասխաբադով: Եւրոպացոց այսմրցումը հայ վաճառականների հետ առևտուրի ասպարէզում հասկանալի է դարձնում պարսկահայ վաճառականների ձգտումը դէպի Ռուսաստանը, որ աւելի ևս կը պարզուի՝ եթէ ինկա-

տի առնենք, որ անգլիացիք հայ վաճառականին երբէք չեն
[թոյլ տայ՝ որ իրենց ապրանքով անկախ առուտուր անի.
նոքա միայն իբրեւ գործիք կը ծառայեցնեն նորան՝ օգտուե-
լով նորա հմտութիւններէց տեղական սովորութիւններին և
լեզուին. եւրոպացոց մօտ հայերը գործակալների դերեր են
ստանձնում միայն, իսկ բարձրանալ մինչև իրենց քաղաքա-
կրթութեամբ տէրերի տնտեսական անկախ գիրքին՝ չեն կարո-
ղանում, չունենալով նոյա ձեռներէց և գործնական ոգին:
Հակառակ տիպար է ներկայացնում հայ առևտրականը հիւ-
սիսային Պարսկաստանում. մինչդեռ ռուս գործարանատե-
րը Պարսկաստանի այլ և այլ քաղաքներում եւրոպացոց սաս-
տիկ մրցութեանը չըդիմանանով ստիպուած է լինում փա-
կել իր՝ նոր բացած՝ ապրանքների մթերոնոցները, հայը մի
որ և է յետ ընկած անկիւնում նրանից զնա՞ծ ապրանքնե-
րով մանր առուտուր է անում և տարիներ շարունակելով
ընդարձակում է իւր գործունէութիւնը և այսպիսով ռու-
սական առուտուրը Պարսկաստանի հետ, որով և նորա քա-
ղաքական ազդեցութիւնը այդ երկրում, յարատե պահպա-
նում՝ իբրեւ հակաիշխու անգլիական առուտուրին և նորա քա-
ղաքական ազդեցութեանը,—որովհետեւ յայտնի է, որ ներ-
կայումս ամենայն տնտեսական ազդեցութեանը և աշխարհա-
կալութեանը յաջորդում է իրողապէս քաղաքական ազդեցու-
թիւնը և աշխարհակալութիւնը: Այս պատճառով Պարսկաս-
տանում ռուս հիւպատոսները, որոնց պաշտօնը զխաւորա-
պէս ռուսական առուտուրի զարգացմանը օժանդակելն է, ամեն
կերպ աջակցում և հովանաւորում են Ռուսաստանի հետ
առուտուր անող հային. իսկ իրանք այդ դասակարգի հայերը
եւրոպացոց մրցութեան և շահերի սերտ նոյնութեան շնորհիւ
ստիպուած են եղել միանալ, համախմբուել և մի կազմակեր-
պուած ոյժ ձևացնել, որն ի հաշիւ չառնել անկարող է
Պարսկաստանի հայ գործողը: Իբրեւ արթուն հսկող իր շա-
հերի՝ այդ դասակարգը խիստ զգայուն է զէպի ամենայն
շարժումն, որ վերաբերում է Պարսկաստանում երկու հա-
կակշռող զօրութիւններին, որովհետեւ նորա հաշիւների

մէջ բնաւ չի կարող մտնել այդ երկրի անտեսական հպատակութիւնը Անգլիային. ուստի նոքա չեն համակրում այլապէս մտածողներին. «Անգլիան հեռու է», ասում են նոքա, «անախորժութիւններ անել ուսու կառավարութեան վերաբերմամբ՝ անմտութիւն է»: Այդ դասակարգի զէպի Ռուսիան տալած համակրութեան մի խիստ աչքի ընկնող փաստն էլ այն է, որ Թաւրիզի Արամեան դպրոցի թատրոնական մեծ դահլիճում Նասր-էդդին Շահի և Մուղէֆէր-էդդին Թաղաժառանգի մեծագիր պատկերների հետ կախած է նաև ուսուց Սըքսսանդը Գ Կայսեր նոյնպէս մեծագիր պատկերը, որ բաւական աչքի ընկնող և բնանիշ երևոյթ է Ադրբէջանի համար: Ինչպէս յիշեցինք, ուսու կառավարութիւնը տարեկան 150 թուման նպաստ է տալիս Արամեան դպրոցին, այնտեղ ուսուց լեզու աւանդելու համար. այժմ այս լեզուն բաւական տարածուած է Ասրպատականում և կրթութեան ու յառաջագիւմութեան նշան է համարուում ուսերէն գիտենալը. իսկ ուսահպատակ ձեւնալը և ուսուց քաղաքական զործակալների մօտ պաշտպանութիւն գտնելը հալածանքներից՝ խիստ սովորական բան է պարսկահպատակ մի քանի հայերի մէջ, մանաւանդ քաղաքաբնակ հայերի: Գալով քաղաքացի արհեստաւոր դասակարգի վերաբերութեանը զէպի առևտրականները, պէտք է ասել որ շատ էլ համակրական չէ այդ վերաբերութիւնը. երկու դասակարգերի շահերը շատ չեն շօշափում իրար, և յաճախ ուղղակի իրար հակառակ են. նոքա իրարից շատ են խորթացել այժմ: Սակայն պէտք է ասել, որ հին սերունդը շատ չէ շեղուած արհեստաւորներից իւր ձգտումներով ու կեանքով: Պէտք է ասել և այն, որ այդ դասակարգը աշխատում է զանազան բարենպաստակ զործերով յօգուտ ընդհանուր հասարակութեան իրան սերտ կապուած պահել հասարակ դասի հետ (դպրոցներ ու եկեղեցիներ շինելով, նոցա եկամուտները հոգալով և այլն): Այդ կողմից նորա ցոյց տուած օգուտը բաւական շօշափելի է: Ահա այդ դասակարգն է գլխաւորապէս, որ կապմում է Թաւրիզի «աղաների» խումբը, մի զօրեղ խումբ, որի

Հիտ պէտք է անշուշտ գործ ունենար Ստեփաննոս եպիսկոպոս Մխիթարեանը:

* * *

Թաւրիղի մեծատունները վերոյիշեալ Հանգամանքների շնորհիւ ահադին աղղեցութիւն ունէին Հայոց թեմական բոլոր գործերի և նոյն իսկ պարսիկ տեղական կառավարութեան վերայ: Արամեան դպրոցի և եկեղեցու կառավարութիւնը լիովին կախուած էր նրանցից, իսկ թոյլ առաջնորդներին իրանց աղղեցութեանը ենթարկելով՝ ղեկավարել են և ամբողջ թեմը: Մի որ և իցէ խան կամ բէկ մի Հայ Հարուստից զիցուք տոկոսով մի խոշոր գումար պարտք է վերցրել իսկ այդ խանը կամ բէկը յանցաւոր է դանուել մի գործում և զրկուել է իւր պաշտօնից. Հարուստ Հայը յաջողեցնում է Թաւրիղի կառավարութեան մի պաշտօնատարի միջոցով խանին կամ բէկին ազատել և իւր պաշտօնի մէջ վերահաստատել. կամ զիցուք մի աղղեցիկ Հայ մեծատուն մի ղեղեցիկ ձի կամ մի ուրիշ թանգադին նուէր է ստանում որ և է խանից. Հէնց որ այդ խանը մեղադրուում է ղեղծումներ անելում իւր պաշտօնի մէջ, իսկոյն Հայը միջամտում է և դորանով էլ շատ անգամ ի դերե է Հանում առաջնորդի կամ ժողովրդի բողոքները. կամ զիցուք մի որ և է քաղաքի խեղճ Հայ արհեստաւորների աշխատանքն ու վաստակը արկղներ շինելն է, որի համար փայտը կտրում են մերձակայ անտառից. Հայ մեծատունը շահաւէտ պայմանով խանից կամ բէկից գնում է այդ անտառը և այնուհետեւ ինքն է արկղներ պատրաստում: Այսպիսի շատ օրինակներ կարելի էր յիշել, որ այդ դասակարգը միակողմանի կերպով միայն իւր օգուտն աչքի առաջ ունենալով՝ Հասարակ դասին է վնասում:

Մխիթարեան սրբաղանը այդ ամենը տանել չէր կարող. նա անկախ մտածել և անկախ գործելու սովորած մարդ էր, ենթարկուել ապօրինի աղղեցութեանը անտանելի էր նորա վեհանձն ինքնասիրութեան համար. եթէ այդ Հարուստներն

իրաւունքներ էին բանեցնում ապօրինի կերպով ինքը՝ իբրեւ օրինաւոր առաջնորդ՝ նոյնպէս կարող էր իրաւունքներ բանեցնել, և մեծ իրաւունքներ: Եւ Մխիթարեան սրբազանը ուզեց իւր հակառակորդ դասակարգի ոյժը կտարել, որ այնուհետեւ անկախ կերպով իր ծրագիրներն առաջ տանի թեմական վարչութեան գործերում: Նա, հէնց իւր առաջնորդութեան առաջին տարին, դպրոցների հոգաբարձութեան թիւը վեցից իջեցրեց երեքի, այնուհետեւ եպիսկոպոսը այն երեքին էլ իւր ձեռքն առաւ և այդպիսով դպրոցական գործում նոյա ոյժը թուլացաւ, այդ ոյժը բոլորովին չեղոքացնելու համար դպրոցից արձակեց մի քանի նոցանից հովանաւորուած ուսուցիչներ և տեղը նորերը կանչեց Կովկասից: Բայց սրբազանի նոյա տուած ամենամեծ հարուածը դպրոցի ծրագրի փոփոխութիւնն է. ծրագիրը կազմուած էր, ինչպէս ասել էինք, չորս լեզուներից և մի քանի վայրիվերոյ աւանդուող առարկաներից, զիսաւոր ուշադրութիւնը դարձրած էր լեզուների վերայ (ի հարկէ առեւտուրի նպատակներն աչքի առաջ ունենալով): Աշակերտների սրտին ու մտքին առողջ սնունդ տալու նպատակով Մխիթարեանը լեզուների ժամերը կրճատեց և ծրագրի մէջ մայրեց նոր առարկաներ, — բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, բնական պատմութիւն, երկրաչափութիւն և հանրահաշիւ, որոնց համար նոր ուսուցիչներ հրաւիրեց և մի քանի դասեր էլ, նաև դպրոցի տեսչութիւնը, ինքը յանձն առաւ: Պարզ երևում էր որ սրբազանը ձեռք է վարկել Արամեան դպրոցի արմատական կերպարանափոխութեան, որ վերջ ի վերջոյ պէտք է դարձրէր այդ դպրոցը Ասորպատականի թեմական դպրոց: Հէնց առաջին տարուանից արդէն Մխիթարեանը, այսպիսով, իր դէմ զինեց հակառակորդներին, որոնք խիստ դժգոհ էին նորա «բռնապետական» ձգտումներից և իրանց մարդկանց միջոցով աշխատում էին ժողովուրդը առաջնորդի դէմ բարձրացնել: Բայց եպիսկոպոսը այստեղ էլ արագ, համարձակ ու կտրուկ ընթացք բռնեց. օգտուելով իւր իրաւունքներից՝ մի քանի այդպիսի երիտասարդներ պարսիկ կառավարութեան

ձեռքով քաղաքից արտաքսել տուեց՝ իբրև «խառնակիչներ»։ Այնուհետև բոլորը լռեցին առ ժամանակ առաջնորդի դէմ՝ խօսելուց, սակայն ծրագրի փոփոխութեան հետեանքները մեծ խօսակցութիւնների ու դժգոհութիւնների առիթ դարձան, աշակերտներն արդէն ցոյց էին տալիս նոր առարկաների աւանդման արդիւնք եղող «աղատական մտքերը» և իբր թէ աղատութեան մասին ցնորքները, որոնք խիստ զիւր չէին դալիս նոյա զգոյշ և իրենց շահերին արթուն կերպով հետամուտ եղող վաճառական ծնողներին, նոքա անպատճառ ուզում էին իրենց արժանաւոր յաջորդները պատրաստել իրենց զաւակներից։ Նոքա խիստ ցաւում էին որ լեզուների, և մանաւանդ ռուսաց լեզուի, յառաջադիմութիւնը թուլացել է դպրոցում, և յարմար առթի էին սպասում բացարձակ դուրս գալու առաջնորդի դէմ և զլորելու այդ յամառ եպիսկոպոսին իւր աթոռից։— Առիթը ներկայացաւ 1889 թուին, ուսուցչական խումբը (6 հոգու ստորադրութեամբ) խնդիր տուեց հոգաբարձութեանը արձակել մի յանցաւոր աշակերտի, այդպէս էլ եղաւ, բայց սրբազանը ընդդիմանում է, հետեանքն այն է լինում, որ ուսուցիչներից 4 հոգի և հոգաբարձութիւնը հրապարակաւ հրաժարուում են իրենց պաշտօններից, իսկ չորս ուսուցիչները յայտարարութեամբ դիմում են հասարակութեանը և նորա ուշադրութիւնը հրաւիրում եպիսկոպոսի բռնութիւնների վերայ դպրոցական դործում՝ խոստանալով, որ եթէ հասարակային ժողով գումարով՝ իրենք բացատրութիւններ կրտան, սակայն չը յաջողուեց բաղմութիւնը վեր կացնել ընդդէմ առաջնորդի և դժգոհ ուսուցիչներից երկու հոգի ստիպուեցան բոլորովին թողնել դպրոցը (Ֆնացեալները ստիպուեցան ֆնալ)։ Այս վէճի մանրամասնութիւնները, որոնք դժբախտաբար մեզ համար պարզ չեն կարեւոր աղբիւրները մեր ձեռքում՝ չունենալու պատճառով, տպուեցաւ Թաւրիզում Գորոյեանց եղբարց վիմագրատանը «Մի խումբի բողոքողների կողմից Բողոք» վերնագրով և ձրի ամեն անգ ցրուեցին։ Բացի դրանից այդ դէպքից առաջ էլ, յետոյ էլ, հակառակորդները

Թղթեր էին ման ածում ժողովրդի մէջ և ստորագրութիւններ հաւաքում, որ կաթողիկոսին բողոքեն եպիսկոպոսի դէմ և նոր առաջնորդ խնդրեն. մի այդպիսի բողոք նոյա յաջողուեց նոյն տարին ուղարկել սինոդին: Սակայն Մխիթարեանին միայն մահը տապալեց. և մի երկու տարուց յետոյ խիստ հակառակորդներն անգամ նորա զովաբանողների կողմն անցան: Վերջապէս ինքը Մխիթարեանը իւր ճարտար ու նուրբ խելքով կարողացաւ հաւասարակշռութիւնը վերականգնել հասարակութեան ոյժերի մէջ: Գուցէ զգալով, որ չափազանց ծայրայեղութեամբ է վարուել հակառակորդների հետ, նոյն տարուայ մարտի 26-ին, երբ հրաժարուածների տեղ նոր հոգաբարձուներ պէտք է ընտրուէին, եպիսկոպոսը առաջարկեց ընտրել առաջուայ նման 6 հոգի հոգաբարձու և 6 էլ անձնափոխանորդ 3 տարով իսկ այս միջոցներումն էլ զպրօցի ծրագրից դուրս ձգուեցան բոլոր նորամոյժ առարկաները՝ բացի հանրահաշուից, և այդպիսով, ըստ երևոյթին, յաղթող հանդիսացաւ հակառակորդ խումբը: Այնուամենայնիւ զպրօցի վերին հսկողութիւնը սրբազանը իւր ձեռքում պահեց, և երբեմն բացակայ ուսուցիչների դասերը ինքն էր աւանդում: այս պատճառով նա ամենայն օր ստիպուած էր ներկայ դնուել դպրոցում դասերի ժամանակ և ղեկավարել ուսուցչական խումբը իւր ծրագիրներով: Իսկ դուրս ձգուած առարկաների աւանդումը վերահաստատելու յոյսը երբեք չէր կորցնում Մխիթարեանը, և միայն յաջող հանգամանքների էր սպասում:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսի զործունէութեան մի ուրիշ կողմը, որի շնորհիւ նա հայոց մէջ այնքան մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ, մենք չենք կարող, դժբախտաբար, երկարօրէն պատմել այստեղ և ստիպուած ենք թողնել աւելի յաջող ժամանակների. միայն կը յիշենք այդ առթիւ Թաւրիզում տեղի ունեցած մի դէպքի մասին, որի ժամանակ առաջնորդի բռնած արիական ընթացքը ստիպեց նոյն իսկ հակառակորդներին խոնարհել սրբազանի առաջ: Ատրպատականին սահմանակից Վանի վիլայէթում Մխիթարեանի առաջ-

Նորդուլթեան ժամանակ նահանգապետ էր Խալիլ-փաշան, որ սաստիկ չէր սիրում իւր հարեան հայ առաջնորդին Ահա այս ժամանակ Թաւրիզի հայ երիտասարդութիւնը մի ներկայացում տուեց և վերջը 4 փոփոխութիւններով կենդանի պատկեր, ժամանակակից կեանքից վերցրած: Ներկայ էին Փրանսիական և օսմանեան (Բէհշէթ էֆէնդի) հիւպատոսները իրենց փոխանորդներով և քաղաքի եւրոպական դաղթականութիւնը իրենց ընտանիքներով: Ներկայացման հետեանքը մի երկու ամիս յետոյ երեւան եկաւ: 1889 մարտի երկուսին, մի անսպասելի հրաման տեղի ունեցաւ զալաբէկի (քաղաքապետի) կողմից, որի տունը հրաւիրուեցան միայն Թաւրիզի պարսկահպատակ հայերը՝ փոխարքայի հրամանը լսելու: Հրամանադիրը զրուած էր պարսկերէն լեզուով միայն հայոց համար և բաղկացած էր 4 յօգուածներից.

1. Ներկայացումների համառօտ բովանդակութիւնը զալաբէկին յայտնել, իմանալու համար՝ կարելի է ներկայացնել թէ ոչ:

2. Մի օտարական հայ կամ այլազգի եթէ Թաւրիզ գայ և հայի տուն իջնի, տան տէրը իսկոյն պէտք է զալաբէկին յայտնէ, թէ նա ի՛նչ գործով է պարապում:

3. Եթէ մի հայ իր տունը ծախի, պէտք է յայտնի զալաբէկին վաւերացնելու, որ յետոյ խարդախութիւններ չը ծաղեն. և վերջապէս ամենազլխաւորը՝

4. Երբ հայերը կամենում են որ և է աղքային ժողովանել, պէտք է նախօրօք յայտնեն թաղապետին, որ սա նշանակէ ժողովում տէրութեան կողմից մի ներկայացուցիչ, որ իմանայ թէ հայերն ինչ են խօսում և վիճում:

Այս առաջարկութիւնից երեւում էր, որ Թաւրիզի հայերը իրենց վերայ են հրաւիրել պարսկական կառավարութեան ուշադրութիւնը և կասկածները, կամ պէտք էր ենթադրել որ պարսիկ տեղական կառավարութիւնը ուրիշի ազդեցութեան ներքոյ է գործում: Վերջին ենթադրութիւնը զարմանալի չի երեւայ, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ տեղական կառավարութիւնները առհասարակ շատ թոյլ կերպով են կապուած կեդ-

րոնի հետ. մանաւանդ եթէ մտածենք, որ Շահի առանձին վստահութիւնը վայելով Ատրպատականի հայերը ոչ մի կերպով չէին կարող պարսից պետութեան դէմ թշնամական դիրք բռնել և փնասել նորան: Այլապէս բացասարել մանաւանդ վերջին առաջարկը՝ անկարելի է: Հրաւիրուած հայ մեծամեծները ոչինչ չը կարողացան խօսել առաջարկների դէմ և միաբերան շնորհակալութիւններ անելով և թագաժառանգ փոխարքային էլ երկար օրեր մաղթելով՝ խոնարհութեամբ դուրս եկան: Յաջորդ օրը ղալաբէկի եղբայրը անձամբ նոյն հրամանագիրը տարաւ Մխիթարեանին, որ նա էլ ընդունի և վաւերացնի: Բայց առաջնորդը կանգ առաւ Հէնց 4-րդ յօդուածի վերայ և մերժեց ընդունել այն, յայտնելով որ իրան է վերաբերում ժողով անել թէ չանելը և քանի որ ինքը տէրութեան վստահութեանն արժանացած և նորանից հաստատուած հայոց առաջնորդ է, այդ պատճառով կարեւորութիւն չըկայ, որ ժողովում տէրութեան կողմից մարդ ներկայ լինի: Բայց յետագայ բանակցութիւնների ժամանակ տեղական կառավարութեան հետ՝ եպիսկոպոսը բոլորովին մերժում էր ընդունել չորս առաջարկներն էլ, յայտնելով որ եթէ դա տէրութեան օրէնք էր, ինչո՞ւ միայն հայերին էր վերաբերում և ոչ մնացեալ ազգութիւններին էլ, որոնք զոյութիւն ունին Ատրպատականում. իսկ ինչ վերաբերում է իւր հայ ազգութեանը, ինքը պետութեան առաջ պատասխանատու է նորա կողմից: Առաջնորդի այս արիական ընթացքը ստիպեց պարսիկ իշխանին, ղալաբէկին, տեղի տալ և խնդիրը վերջացնել: Ընդհանուր ղոհունակութիւն տիրեց Թաւրիզի հայերին, երբ վերոյիշեալ հոգաբարձական ընտրութեան ժողովում հաւաքուածների հարցերին սրբազանը պատասխանեց, որ ժողովներում տէրութեան ներկայացուցչի և օտարահպատակների (խօսքը ռուսահայոց վրայ է) այդ ժողովներին ներկայ լինելու խնդիրներում ամենայն պատասխանատուութիւն իւր վրայ է առել, որ և կառավարութիւնն ընդունել է: Մի քանի ժամանակից դէսը սրբազանի դէմ զրգուռած դժգոհներն անդամ բոլոր ժողովի հետ ոտքի

կանգնելով՝ ընդհանուր զոհունակութիւն յայտնեցին եպիսկոպոսին, որը նաև հրապարակաւ, լրագրութեան մէջ, կատարուեցաւ: Հայերը վերջը խմացան, որ այդ ամենը և ուրիշ այդպիսի մեքենայութիւնները Թաւրիղի օսմանեան հիւպատոսի լարածներն են:

Բայց այդ, Ստեփաննոս եպիսկոպոսը մի բողբոջադիր է ուղարկում Պոլիս օսմանեան արդարադատութեան նախարար Ջէյլտէթ-փաշային, որի մէջ պաշտպանելով ս. Էջմիածնի Մայր-Աթոռի և Գէորգեան ճեմարանի անարատ պատիւը, հերքում է այն սխալ լուրը, որ իբր թէ այդ ճեմարանի սաներից մինը սպանուել է ոստիկաններից և իբր թէ ճեմարանը «խռովարար» աշակերտներ է պատրաստում: Մի առժամանակ դորա հետ կամ դորանից փոքր ինչ առաջ հանգուցեալ Հայրապետը Մակար Ա մի ազգարարութիւն ուղարկեց Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը նոյն բովանդակութեամբ, հրամայելով որ ներկայացուի օսմանեան արդարադատութեան նախարարին և արդարութիւնը հրապարակաւ վերահաստատուի ու սուտը հերքուի: Հակառակ դէպքում, կաթողիկոսը իրեն էր վերապահում հարկ եղած անօրինութիւններն անել: Մենք հաստատ չըզիտենք թէ ի՞նչ հետեանք ունեցաւ այդ դործը:— Յիշատակելով այս ամենը, որոնք վերաբերում են Մխիթարեան սրբազանի գործունէութեանը ընդհանուր-հայկական կեանքում, պէտք է յիշենք նաև նորա շնորհիւ վերականգնած Դէրիկայ վանքը և նորա կալուածները ու վանքի ամուր պարիսպները, որի մէջ մի փոքր էլ միաբանութիւն կար ապաստանած և որը Հայ գիւղացիների համար պատրաստարան էր լինում Դուշման դէրէի ձորով երթեկող աւազակ բրդերից, իսկ բրդերի այդպիսի երկիւղալի երթեկութիւններն տաճկաց և պարսից սահմանազխում առանձնապէս սասակայել էին վերջին ժամանակներս:

Մնում էր Մխիթարեանի ազնիւ անձնութիւնը դէպի Հայ ժողովուրդը փորձել մի աւելի ծանր դիպուածում, որը և նրա կեանքն արժեցաւ, դա խոլերայի ժամանակ նորա անձնադիր նուիրուածութիւնն էր իւր թշուառ ժո-

ղովըդին: Մինչդեռ Համաճարակը Մեշեղից անցել էր Անդր-
կովկաս և Վոլգայի ափերից հեղեղել էր ամբողջ Ռուսաստա-
նը, այնտեղ, Հիւսիսային Պարսկաստանում, նոյնպիսի արա-
գովթեամբ տարածուում էր մինչև Ատրպատական և այստե-
ղից անցնում էր սահմանակից Վանի վիլայէթը, ամեն տեղ
սարսափելի կոտորած ու աւեր թողնելով իւր ետեւից: Պարս-
կաստանի մայրաքաղաքը վաղուց դատարկուել էր մեծամեծ-
ներից, սկսեալ Շահից մինչև փոքր ի շատե ունեւոր մաղիկը.
բոլորն էլ տալաւինել էին Հիւսիսային լեռները դեռ Համա-
ճարակը քաղաքին չըհասած, մնացել էին միայն պատերազմի
և ներքին գործոց նախարարները: Երկրին սպառնում էր
կատարեալ անիշխանութիւն: Յուսահատուած ու կատաղած
պարսիկ խուժանը, մանաւանդ հոգեւորականութիւնից զրգու-
ելով քրիստոնեաների դէմ, անձնատուր էր եղել իւր մոլեռանդ
բնագոյութներին. մուշտէյիդները հաւատացնում էին ամբո-
խին, որ խոլերան եկել է միայն «պիղծ» հայերի պատճա-
ռով, որոնք բարկացրել են իբր թէ մարգարէին, որովհետեւ
օղի և դինի են ծախում (պէտք է ասած, որ պարսիկների
մէջ այժմ մոռա է հարբել և հայերը մեծ շահ ունեն օղի
ծախելուց): Աստրաքաղում ամբոխը զրգուելով ռուսաց
դէմ, իբրեւ թէ նոքա են խոլերայի պատճառը, յարձակուե-
ցաւ ռուսաց հպատակ հայ ղինեվաճառների խանութների
վերայ և աւար տռաւ, իսկ քաղաքի կառավարչի տունը
քանդեց. ինքը կառավարիչը հաղիւ աղատուեց. թնդանո-
թակիր 3 ռուսական շոգենաւ հասան Աստրաքաղի Գեող
նաւահանդիստը հետեակ և ձիաւոր զօրքերով ռուսահպա-
տակ հայերին պաշտպանելու: Նոյն տեսակ կատաղութիւններ
էր անում ամբոխը նաեւ Ռաշտում և միւս անպաշտպան
քաղաքներում: Երբ Համաճարակը Թեհրան մտաւ և սկսեց
իւր կոտորածը, քաղաքից փախաւ և պարսկական զօրքը.
յուսահատուած ամբոխը թողեց հայ թիւելը. Փրանսիական
դեսպանը սեփական փուռ ստիպուած եղաւ շինել տալ և
հայ թիւել իւր և իւրայինների համար: Համաճարակը հա-
սաւ Թաւրիզ. թագաժառանգը և բոլոր պաշտօնեաները ա-

պաւինեցին մերձակայ Սոհունդ լեռը, գիւղերը բաշուեցին և բոլոր ունեւոր մարդիկ: Քաղաքում մնաց միայն խեղճ դասակարգը, հայերից մնացին միայն 60—70 տուն, որոնք յանձն առնելով փախած հարուստների տների պահպանութիւնը, օրական 2 զռան և ուտելիք իբրև վարձ էին ստանում դորա համար: Թաւրիզումն էլ շուտով սաստկացաւ կոտորածը. այստեղից էլ զօրքը փախաւ, և քաղաքի հայերը ահուդողի մէջ ընկան, անպաշտպան մնալով մոլեռանդ ամբոխից. արդէն հաց թխելուց այստեղ էլ էին դադարել. շաքարը և այլ Ռուսաստանից եկող իրերը՝ հաղորդակցութեանց ընդհատուելու պատճառով անասելի թանգացան: Սարսափելի էր քաղաքում մնացած խեղճ դասի վիճակը:—Աւետարանի անձընուրաց ու անվեհեր աշակերտը, քաջ հովիւը, իր անձը դրած իւր ոչխարների համար, իւր հոգու ամենաաղնիւ ձայնին հետեւելով, մերժեց հարուստ հայերի խնդիրներն ու հրաւերները—հետեւել իրենց, խոյս տալ գիւղերը,—մերժեց սալմաստոցից ուղարկած ձիերը, որոնք քաղաք էին բերուել թանդազին առաջնորդի կեանքն աղատելու, իջաւ իւր շքեղ առաջնորդարանից, գնաց մտաւ Լիլավայի ժողովրդի տնակները՝ անձամբ մխիթարելու, վհատեալ սրտերը բաջալերելու և յոյս ու հաւատ ներշնչելու: «Ես ում համար եմ ապրում», պատասխանեց սրբազանը իրեն աղաչողներից մէկին՝ որ հեռանայ քաղաքից. «ի՞նչպէս թողնեմ այս խեղճ ժողովուրդը կրակի ու վտանգի բերանում», և հուժկու տղամարդի սիրտը փղձկում է այդ քաղցր սիրուց, արտասուներնրը գլորուում են թուխ այտերի և սև մօրուքի վերայ... Ահա հասաւ վճռական օրը: Պարսիկներից օրական 500 մարդ է մեռնում, հայերից 10—16 մարդ. դիակներն օրերով մնում են քաղաքի ծուռ ու նեղ փողոցներում ընկած և շները կրծոտում են. ոչ մի խանութ բաց չէ. սովամահ է սպառնում. հայոց թաղում ահից ոչ ոք դուրսը չէ ման գալիս. սրբազանի ստիպելով քաղաքում մնացած հայ քահանաները (չորս հովի) շտապ-շտապ այս ու այն տունն են մտնում ու դուրս գալիս: Անհանգիստ եպիսկոպոսը մի տեղից միւսն է վաղում,

խօրերայի մասին գրքոյկներ է ցրուում, խորհուրդներ է տալիս, յուսադրում, հրամաններ է հանում, որ հայոց տները անվտանգ պահպանուեն խուժանի բարբարոսութիւններից: Բայց քաղաքում օդն անտանելի է դառնում: ամենքը փակել են դռներն ու լուսամուտները սարսափելի դարձահոտը ներս չըթողնելու համար, երբեմն այդպիսի փակած տները բաց էին անում և ոչ մի կենդանի էակ չէին գտնում մէջը, — բոլորը մեռել են և դետնին են վեր թափուած: Դիակները սայլերով ու սանդուղներով են կրում՝ իրար վրայ ածելով 20—30 հատ, մի ուրիշ տեղ ձիերի վրայ են բարձում: երկու օր շարունակ քաղաքի մէջ մեռելահոտը իւր գազաթնակէտին է հասնում: օգը վարակուած էր մահաբեր թոյնով. ծծել այդ օդը՝ նշանակում էր անվերայ մահուան դատապարտել իւր անձը: Այդ սարսափելի օրերը սրբազանի առողջ մօրմինն էլ չէ դիմանում. նա հիւանդանում է, շփոթուած ծառաները դէս ու դէն են վազում: կորովի եպիսկոպոսը անվրդով է. վստահ իւր ուժեղ կաղմուածքի վերայ՝ նա քաջալերում է իր շրջապատողներին. «մի վախենաք, խօրերը ինձ մեռցնել չի կարող», բժիշկը դալիս է. դարձնալ մի ուրիշ բժիշկ... զ՛ուր ջանքեր... Ստեփաննոս եպիսկոպոսը հողին տալիս է պրկուած մկտնների սոստիկ տանջանքներում օգոստոսի 1-ին 1892 թուին շաբաթ օրը: Թաղման կարգը խիստ անշուք էր. ներկայ էին 500 հողի երկսեռ բաղմուծիւն. «ջուրն եկաւ մեզ տարաւ», ասում էին խեղճերը լաց լինելով: Հայ զիւղացու վիզը ճկուեց. «Աստուած մեր գլխին բարկացել է», ասում է նա երկինք նայելով ու վայ տալիս. «մեր տէրը մեռաւ», ասում են Ղարաբաղի զիւղացիք իրենց հարեան հայ զիւղացիներին, որոնք հարսանիք էին անում և դեռ չը գիտէին սրբազանի մահը: «Իսկ դուք զուռնայ էք փչում», և առնում ու զուռնէն կտրում են: Կուրը հեռադրով ամեն տեղ զնաց, ամեն տեղերի հայերին անկեղծ վիշտ պատճառեց: հայերի և Մխիթարեանի թշնամիները ուրախացան. «մեր զօրաւոր թշնամին մեռաւ», գրում են բողոքական քարոզիչները Ամերիկայի մի լրագրի:

նորա արդէն եռանդուն այցելութիւններ սկսեցին անել թաւրիղեցի հայերին, որոնք սիրով ընդունում են նոցա. Սալմաստի հայ կաթողիկէները ուրախութիւն են անում: Իսկ կաթողիկ քարողիչները շտապում են Թաւրիղում կեդրոնանալու միտքը իրադրծել և այնտեղ մի կաթողիկ դպրոց հաստատել: Երկու դաւանութեանց քարողիչներն էլ հայոց եկեղեցիների կալուածների դէմ արշաւանքներ են սկսել:

Սալմաստի Դէրիկայ վանքի հոգերը, որոնք գնուել և հաստատուել էին վանքի վերայ, կաթողիկ պատերների մէքենայութիւնների շնորհիւ վիճելի դարձան կրկին. ցանկանալով այդ նշանաւոր վանքը իրենց ձեռքը ձգել, նոքա ամեն հնար գործ գրեցին և յաջողեցրին վանքի պարիսպները քանդել տալ պարսիկ կառավարութեան միջոցով, կասկածելի և վտանգաւոր ցոյց տալով այդ վանքը հարեան տաճիկ կառավարութեան համար: Սալմաստի հաջի-խանը և Իսա-խանը իրենց ստացած հրամանի համեմատ կատարեցին քանդելու գործողութիւնը. ներկայ եղող հայերը հառաչում էին այդ աղիողորմ տեսարանին ականատես գլով և յիշում էին իրենց արի առաջնորդին, իսկ ներկայ եղող այլադաւան ասորիներն ու կաթողիկ հայերը հրճուանքով էին զիտում իրենց դրացիների վեշտը. քարերը խիստ հեռու էին շարտել, որ կրկին շինելը դժուարացրած լինեն: Արդէն զալաբէկի և պարսիկ մեծամեծների մէջ խօսում էին, որ այսուհետեւ հայոց առաջնորդը բացի հոգեւոր գործերից՝ ուրիշ գործի չըպէտք է խառնուի: Պարսկահնդկաստանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ հայր Խաչատուր Ծ. վ. Կարապետեանը, որ էջմիածնի սինոդի սեպտ. 4 օրագրութեամբ Ասրպատականի թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ նշանակուեց՝ մնալով իւր նախկին պաշտօնում և իւր նոր պաշտօնավայրը ժամանեց 1892 թուի հոկտեմբերի 9-ին, արդէն չէ վայելում իւր անմոռաց նախորդի իրաւունքներից մի քանիսը. լսում ենք, որ նրան մերժուած է հայոց քաղաքացիական դատերը պաշտպանել, միւս կողմից, ժողովրդի զսասկարգերի և յիշեալ վարդապետի մէջ երեւան են եկել սովորական տարաձայնութիւնները: Բարե-

սիրտ ծայրագոյն վարդապետին պակասում են իւր նախորդի աներկիւղ վճռականութիւնն ու ահագին եռանդը:

Սակայն այս տխուր պատկերը լուսաւորուում է այն բարեգութ և սիրալիր պաշտպանութեամբ, որ Արեգակնափայլ Շահն-Շահը մանաւանդ այս անաէրութեան օրերում ցոյց է տալիս հայերին: Արդէն պարսից կառավարութիւնը լաւ է ճանաչել հայոց թշնամիների ո՞վ և ի՞նչ լինելը, նա տեսնում է, որ այդ «բարեպաշտ» եղութիւններն ու «խաղաղութեան առաքեալ» միսիոնարները, ուր որ բոյն են դրել, յառաջացրել են միշտ խռովութիւններ և սպանութիւններ: Նա այժմ է՛լ երես չէ տալիս նոցա, փակուել են Թաւրիզի բողոքականների եկեղեցին ու դպրոցները կառավարութեան հրամանով: Դէրիկայ վանքի վանահայրը (Բագարատ վ. Թաւաքալեան) երկու երեք ամիսներ զիմուքներ անելուց յետոյ Թաւրիզում՝ յաջողեցրեց վանքի պարսպների վերաշինութեան հրամանը ստանալ կրկին, և այժմ վանքը առաջուայ նման սկսում է ծաղկել: Նորին Մեծութիւն Շահը իւր վերջին շրջագայութիւններից մինի ժամանակ իւր սիրալիր տեսութեանն արժանացնելով Քաղաղ պաւառի Աղնայ զիւղի ժողովրդին, որ քահանաներով դուրս էր եկել զիմաւորելու նորան, ընդունում է նորա խնդիրը—նպաստ նշանակել գիւղում դպրոց շինելու և պատուիրում է որ այլադաւան ուսուցիչ երբէք չընշանակուի հայոց դպրոցում: Լուսամիտ Շահի այդ նոյն քաղաքականութիւնը գործ է դրուում այժմ գրեթէ ամեն տեղ: Ինքը ասորի և հայ այլադաւան ժողովուրդը այժմ շատ լաւ է ըմբռնում խարդախ պատերների և նենգաւոր միսիոնարների իրեն հասցրած վնասները, նա կորցրել է իւր նախկին խաղաղ կեանքը, նա ստանալով իւր «Չերմեռանդ» ուսուցիչներից խիստ թշնամական ոգի դէպի ամենայն այլ կրօն ու ազգութիւն, ստանալով աստուածաբանութեան դիպլոմ Սալմաստում և Ուրմիում եղած մի քանի ուսումնարաններից, դուրս է գալի՝ հասարակութեան մէջ մտնում իբրեւ մի աւելորդ բեռն նորա ուսերին, ընդունակ չէ ոչ հող մշակելու, ոչ մշակութիւն անե-

լու և ոչ էլ որ և է արհեստով պարապելու և միակ ելքը
գտնում է պանդխտութեան և խաչագողութեան գիւմելում:
Շահագործելով օտարների կրօնական զգացմունքը, այդ մար-
դիկ բոլորովին փչացել են բարոյապէս, էլ չենք ասում, որ
խաչագողութեան հետեւանքը լինում է շատ անգամ խոնաւ
բանտերում փթել տարիներով: Հաւատափոխ Հայը կամ ասո-
րին դուրս գալով գարոյից «փրկութեան միակ ճանապար-
հի» մասին անդադար նորա ականջում լցրած անմիտ բար-
բաջանքներով սկսում է դատարկ վէճեր իր արիւնակից
եղբայրների և հարեանների հետ, որոնք վերջանում են ամե-
նասոսկալի եղեռնագործութիւններով: Ահա թէ ի՛նչ են տա-
լիս մեզ լուսաւոր Եւրոպան և քաղաքակիրթ Ամերիկան...:
Ժողովուրդը արդէն զլուել է այդ անկոչու անբարոյականացնող
մարդկանցից: Խօսքովայ գիւղը բարբերի ապականութեան
կողմից կարող է մրցել Փարիզի է՛ն խուլ անկիւնների հետ:
Կաթոլիկ կղերը իւր գաղանի բոլոր ախտերը համարձակ պաշ-
տելով այդ յետ ընկած աշխարհում՝ թունաւորել է մեր
կուսական հասարակութեան և մեր դարաւոր հարեանների
անմեղութիւնը, և օր աւուր դէպի անդարձ կորուստն է
շարժում նոցա: Սալմաստիք ապականուել են արդէն վնե-
րական ամեն տեսակ ախտերով... և մենք՝ այդ ամեն զոհո-
ղութիւններն անելուց յետոյ՝ դարձեալ չենք տեսնում Հայ և
ասորի գիւղացու վիճակի մէջ ոչ մի բարեյաւուրթիւն, այլ
ընդհակառակը, երկու ազգութիւններն էլ միակ ելքը իրենց
անտանելի վիճակի՝ տեսնում են պանդխտութիւնը, իսկ ա-
մենահամարձակները վճռական ըուզներում՝ նաև բացար-
ձակ ընդգիմութիւնը այլադաւան քարոզիչներին: Մինչդեռ
վերջին համաճարակը իւր սարսափելի կոտորածը շարունա-
կում էր Խոյ, Սալմաստ, Ուրմի, Մարաղայ գաւառներում
և նոցա քաղաքներում և ժողովուրդը ապաւինել էր մի-
միայն դալլաքների նշտարներին, մէկ էլ իւր կրօնական
ծէսերին, Սալմաստի Հայ զիւղերում հաճութուանի ս. Բար-
դուղիմէոսի աջով թափօրներ էին կատարուում, որ ջաւը
փարատուի: Երբ ս. աջը Սաւրա դիւղից վերադարձնում էին

Հաֆթուան, Խոսրովայի ասորի-կաթոլիկները իրանց Հոգևորականներով դուրս եկան ս. աջի առաջը և տարան իրանց զիւղը թափօր անելու: Գիւղումն ապրող պատերները արգելեցին ս. աջը եկեղեցի մտցնել. ամբօխը սաստիկ զրգուռում է ասելով. «Մենք Հայերի Հետ բարեկամ էինք միշտ և լաւ էինք ապրում նրանց Հետ. բաւական է ինչ որ մեր մէջ խռովութիւններ ու թշնամութիւններ զցեցիք. եթէ կըշարունակէք այգպէս, դուրս գնացէք մեր միջից, մեզ Հարկաւոր չէք»: Խելքը զլին ու Հասկացող Հաւատափոխները՝ Հայ թէ ասորի, վայ են տալիս իրանց զլին և ամեն Հնար գործ դնում ազատուելու այդ անտանելի «առաքեալներից»:

Բայց նոքա վախենում են, նիւթապէս էլ աղքատ են, իսկ այդ մեծ նշանակութիւն ունի. մի քանի թումաններ փէշքեաշ անելով այս կամ այն տեղական պաշտօնեայի, և աւելի խոշոր դրամով կաշառելով ազգեցիկ մարդիկներին, նենգաւոր կաթոլիկ կղերը և ամերիկացի միստրները կարողանում են տեղն ու տեղը խեղտել այգպիսի Համարձակների ձայնը: Քարոզիչները Հասկանում են, որ իրենք արուեստական Հոգի վրայ են կանգնած այս երկրում, որ սա իրենց տեղը չէ: Բայց ո՞վ կ'ստանայ այն ժամանակ «Պորտ» ընկերութեան նշանակած տարեկան 200,000 ու չափ գումարը և կաթոլիկներին յատկացրած տարեկան 50,000 Փրանկը, որոնց շնորհիւ այսօր այդ մարդիկ Հիանալի կեանք են վարում Պարսկաստանում և միւսնոյն ժամանակ իրենց զիւանագիտական գործակալների հզօր պաշտպանութեան ներքոյ՝ ազատ են որ և է ՀարստաՀարութիւնից կամ նեղութիւնից. չէ՞ որ խոստովանելով իրանց տէրերին գործերի իսկական գրութիւնը՝ Հենց դրանով նոքա իրանց դատաւճիռը կարգացած կըլինեն. իսկ Եւրոպայից արտաքսած ճիղուխիներին ու Ամերիկայում գործ ու պաշտօն չըզտած միսիոնարներին միթէ ցանկալի է այդ բանը: Միս պատճառով քարոզիչները միշտ իրենց հրատարակութիւններով և տարեկան Հաշիւներով, իրենց նուիրակներով ու իրենց մարդկանցով, որոնք շրջում են լուսաւոր երկրներում, խաբում են ամենաժպիրհ գէմքով

ժողովուրդներին և յոյց տալիս իրենց երեւակայեալ յաջողութիւնները և իրենց զոյուլթեան անհրաժեշտութիւնը «մոլորուած», «հերձուածող» հայերի և ասորիների մէջ: Մեր այս յաւը միայն Ատրպատականի յաւը չէ. Տաճկահաստանը այսօր ամբողջապէս խոցուած է այդ յաւով. յաւը ընդհանուր ազդինն է:

Բայց ահա՛ Զիկագոյում օգոստոսին կրօնական աշխարհաժողով է լինելու. հրաւիրուած են բոլոր ազգերի և կրօնների ներկայացուցիչները, և հայերը, ինչպէս երեւում է, չեն ունենալու իրենց ներկայացուցիչը, թէև երեք հրաւիրութուղթ է ստացուել մեր ազգի անունով: Հայերը մի գեղեցիկ առիթ են ձեռքից բաց թողնում, որով յոյց կրտային հենց նոյն իսկ մեզ մօտ «առաքեալներ» ուղարկող Ամերիկային՝ թէ քրիստոնէական և իսլամական անուանով ինչ անօրէնութիւններ են կատարուում այդ «առաքեալների» ձեռքով: Վերջապէս... հայի համբերութիւնը հասաւ այս հալածանքներից. ժի՞ դարը մեթ դառնութեան բաժակը մինչև վերջը լցրեց... խղճի և կրօնի ազատութիւնը մենք դեռ չենք ստացել... և օտարները իրենց առատ փողով և քաղաքական հզօր զօրութեամբ խեղաեղ են մեր ձայնը. իսկ համարձակ և ուժեղ մարդիկ վերացել են մեր միջից:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱՊԱԳԱՆ

Մխիթարեան եպիսկոպոսը և իւր թեմը շատ կարեւոր էին մեր աչքում, այդ պատճառով էլ մենք այսքան երկար կանգ առանք. այժմ վերջացնում ենք, բայց և դիտենք, որ հակառակ մեր բուռն ցանկութեան՝ շատ անխուսափելի պակասներ և զուլէ սխալներ կան մեր տեսութեան մէջ, որոնց միակ պատճառն ի հարկէ հարկաւոր նիւթերի պակասութիւնն էր: Բայց ինչ և իցէ. խնդիրը կարեւոր է, և անշուշտ շուտով դէպի մեզ թուած տեսնելով խաղաղութեան հրեշտակին, մեր Վեհափառ Հայրսպետին, կրտսնենք շուտով նաև այժմեան

«Հովիւը զարկուած» Ատրպատականի Հայերին իրենց վարդապետան մի նոր շրջանում առաջ ընթանալիս: Խօսք չըկայ, որ դժուարութիւններն այժմ էլ խիստ շատ են և նշանաւոր, որոնց պատճառով Մխիթարեան սրբազանը երեք-չորս անգամ հրաժարական է ուղարկել Հանգուցեալ Հայրապետին, որն ի հարկէ չէ ընդունուել: Բայց այդ երկիրը իսկը գործելու ծարաւ մարդու համար է ստեղծուած կարծես, ուստի և անկարելի է Ատրպատականում անգործ մնալ. անելու բան շատ, իսկ արգելքները կառավարութեան կողմից չեն, ընդհակառակը՝ ամենայն բարի և յառաջադիմական գործ քաջալերուում է նրանից: Ապագայ առաջնորդի ճանապարհը բաւական հարթուած է այժմ. ժողովուրդը փոքր ի շատ է դուրս է եկել իւր մոռացութիւնից շնորհիւ Մխիթարեանի ժամանակ տեղի ունեցող գործունէութեան. նոյն իսկ քրդաբնակ զիւղերում մենք գտնում ենք այժմ ուսումնարաններ, թէև ողորմելի դրութեամբ. բազմացել են ուսուցիչներն ու քահանաներն էլ, թէ և ոչ այնքան արժանաւորները: Արամեան դպրոցը փոքր ի շատ է այժմ կարողանում է օգնութեան հասնել ժողովրդի վերածնութեան գործին՝ տալով թեմի խորքերում եղած զիւղերին ուսուցիչներ և քահանաներ: Բայց և այնպէս՝ այդ դպրոցը դեռ հեռու է իւր նպատակից՝ չունենալով նպատակայարմար ծրագիր և դպրոցը ղեկավարող մի լաւ մանկավարժ: Արամեան դպրոցը փոխանակ անտէր ժողովրդի մէջ ժողովրդական հոգով, ազնիւ, մաքուր իւզէալներով ղենուած առաքեալներ ուղարկելու, պատրաստում է միայն առևտուրի ընդունակ և «լեզուագէտ» անպէտքներ, որոնք ոչ մի շահով կապուած չեն հասարակ ժողովրդի հետ: Այնտեղից զտրադադի հայր, այստեղից ուրմիացին կամ սալմաստիցին, տանում են իրանց որդիքը այդ դպրոցը, որ ուսում առնեն և վերջը իրենց հայրենի գիւղին ու ծնողներին օգտուէտ լինեն: Բերուելով քաղաք՝ զիւղացի տղան մտնում է մի հայ վաճառականի տունը և խանութը ծառայութիւն անելու, և միևնոյն ժամանակ յաճախում է դպրոց. այդպիսի վիճակում մի երկու տարի զուր դեգերելուց յետոյ թողնում

է դպրոցը և ինքն էլ հետևում է իւր «աղայի» օրինակին, բայց է անում Թաւրիզում մի խանութ և իր ծնողներին էլ իւր մօտ բերելով սկսում է վաճառականութիւն անել. նա բոլորովին մոռանում է իւր համագիւղացիներին, նորա իգէալը դառնում է ծով ու ցամաք ընկնել և առևտուրն ընդարձակել: Դպրոցը չէ ներշնչում նոցա մէջ ժողովրդական ոգի, իսկ շրջապատող հասարակութեան մթնոլորտը գրեթէ ամբողջապէս առևտրական մթնոլորտ է: Սակայն անկարելի է առանց դպրոցի այս ընկած ժողովուրդը ոտքի կանգնացնել, նորա մեռած մարմինն շունչ փչել. այստեղ շատ էլ չեն օգնի եկամուտ երիտասարդները, ինչքան էլ նրանք ազնիւ, անկեղծ ու աննկուն եռանդ ունենան ժողովրդին վեր բարձրացնելու. էլ չենք ասում, որ շատ անգամ գործերից անտեղեակ, զլիսապատառ մէջ ընկած երիտասարդը խիստ ողբալի յիշատակ է թողնում ժողովրդի մէջ՝ իւր կարճատե անշնորհք «գործունէութեան» շնորհիւ զիւղերում, բանիմաց և գործը սիրող երիտասարդութեան արածը եղել է և կարող է լինել՝ առաջնորդող դեր կատարել, հեռուից ուղղութիւն տալ (և այդ ուղղութեամբ մինչև այժմ արածը արժանի է խորին յարգանքի և այսուհետև էլ եռանդուն խրախուսանքի), բայց բուն ժողովրդական գործը ժողովրդի մարդկանցով պէտք է կատարուի: Գիտակցութիւնը պէտք է մարմնանայ ժողովրդի իւրաքանչուր անհատի մէջ. իսկ այդ բանը Ատրպատականում կարող է առ այժմ միայն դպրոցը կատարել. այնուհետև հոգեւոր նորոգութիւնը զարմանալի արագութեամբ առաջ է ընթանալու քրիստոնէական գործիչների միջոցաւ, որոնք դպրոցից դուրս գալով տալիս են գաղափարը իրենց համագիւղացիներին: Ի հարկէ, այդ վերածնութեանը մօտիկ ապագայում անշուշտ օժանդակելու է իւր կողմից և տպագրական խօսքը, զլիսաւորապէս պարբերական հրատարակութիւնը, ոչ դարձեալ եկամուտը՝ այլ տեղականը, որ կարողանայ որոշ ուղղութեամբ առաջ խաղացնել զարթած գիտակցութիւնը դէպի ազգային անհատական հոգեւոր կեանքը. բայց այս բոլորն ոյժերը պէտք է դպրոցական գոր-

ծին նուիրել. իսկ դորա համար առաջ հարկաւոր է որոշ
 «—դրութեամբ» կրթութեամբ ուսուցիչներ ընծայել թեմին. դորա
 հետեանքը կը լինի գիւղացու առատաձեռն նուիրաբերութեան.
 նա չի խնայի ոչ մի զոհողութիւն, երբ տեսնի որ յիրաւի իւր
 որդիք ճշմարիտ կրթութիւն են ստանում ընտիր վարժապետից.
 միայն չը պէտք է մոռանալ, որ ինչպէս ամենայն անկեալ ժողովուրդ,
 այնպէս էլ Ատրպատականի հայերին բոլորովին վեր
 կացնելու համար անհրաժեշտ է սկզբներում իշխանաւորի, մե-
 ծի հրահանք. ամբոխը ծոյլ է, գիւրաշարժ չէ, նորան գործունե-
 ութեան գրգռելու համար պէտք է ուժեղ ձայն հնչեցնել, պէտք
 իշխանական հրաման հանել. մանաւանդ մեր ժողովուրդը, որ
 այս քանի՜ դարեր հրամաններ լսելու է միայն վարժուել,
 երբէք չի նախաձեռնի մի գործ առանց իւր մեծի կարգա-
 դրութեան: Բաւական է, որ ուսուցիչ, և լաւ ուսուցիչ ու-
 նենայ ժողովուրդը. այնուհետեւ առաջնորդի կամ (եթէ կայ)
 թեմական տեսչի մի հասարակ հրաման բաւական է որ և է
 գիւղում ուսումնարան բանալու և նորան ապահովելու. ի
 հարկէ երկար չի տեւի այս վիճակը, բայց առ այժմ իրողու-
 թիւնն այսպէս է: Եթէ մենք զարագացու կամ քրդիստան-
 ցու կամքին թողնենք ամեն բան, նա տեղից չի շարժուի.
 ահա այստեղ օգնութեան պէտք է հասնել ժողովուրդին, խթել
 նորան դէպի գործ, փոքր ինչ տանել մեծահոգութեամբ նո-
 րա դժգոհութիւններն ու նոյն իսկ յայտնի թշնամութիւնը,
 որ շուտով երկրպագութեան կը փոխուի ձեր վեհանձն հոգու
 առաջ, և այնուհետեւ դուք կը քաղէք ձեր ջանքերի պտուղը.
 դուք արդէն գրաւել էք ժողովուրդի սիրտը, նա արդէն ձեզ
 նուիրում ծ սիրում է, ինչ որ ցանկանում էք՝ նա ձեզ կը տայ
 ամենայն ուրախութեամբ. ոչինչ չի խնայի ձեզանից, նոյն իսկ
 կեանքը: Այս բոլորից յետոյ էլ ուրիշ ի՞նչ վարձատրութիւն
 էք ուզում դուք ձեր քաջած բոլոր նեղութիւնների փոխա-
 րէն. նա որ ձեզ իր կեանքը տալու պատրաստ է, փոքր էլ
 կը տայ, մարդիկ էլ կը տայ:—Աչքի առաջ ունենալով այս ա-
 մենը, մենք ահադին նշանակութիւն ենք տալիս Ատրպատա-

կանուժ գործողների բարոյական արժէքին, նոցա հոգու մեծ յատկութիւններին. իսկ այդպիսի բարոյական արժանաւորութիւններ առանձնապէս պէտք է փայլեն թեմական առաջնորդի անձի մէջ. ուստի թող զգուշանան գործի վերայ թեթեւայողները. ժողովրդին պէտք է առաջնորդեն մեծ ոյժի տէր մարդիկ, մեծ տոկունութեամբ և, որ զլիաւորն է, իրենց անհատական շահերը անխղիչ կերպով միաւորելով ժողովրդի ճշմարիտ շահերին: Ով որ ժողովրդի հետ միասին իւր կաշուի վերայ փորձել է նորա դառն կեանքը գէթ մասամբ, նա միայն կարող է լինել ճշմարիտ ժողովրդական գործիչ: Ի՞նչ հոգ՝ զիցուք՝ պաշտօններով, ժառանգական կամ ստացական հարստութեամբ և կալուածներով ընդ միշտ ապահովուած մի հայի և նորա որդոց, եթէ, զիցուք, Ատրպատականի հայերը խաւար կը լինին ու թշուառ. ինչքան էլ նոքա ազնիւ ու անկեղծ երևան իրենց զգացմունքների արտայայտութեան ժամանակ, այնուամենայնիւ նոցանից յոյսը պէտք է կարել: Նոյն բանը հասկանալի է և այն, թէ և ազնիւ ու անկեղծ, հայերի մասին, որոնք հանգամանքների բերմամբ շահերով կապուած չեն եղել իրենց կեանքում հասարակ դասի հետ. այդպիսիներից շատերը ազնիւ և բուռն ցանկութիւններով մտել են Ատրպատական ժողովրդին օգնելու և բարձրացնելու իւր անկումից. սակայն նորա «զլխին պատուհաս են դարձել», ինչպէս զանգատուում է ինքը զիւղացին: Չը հասկանալով զիւղացու իսկական պէտքերն ու շահերը, նոքա «կոյր առաջնորդներ» են եղել միայն, և ի վերջոյ իրենք էլ, ժողովուրդն էլ հիասթափուել են միմեանցից, և իրար ատելով ջոկնուել են մէկմէկուց:

Սակայն իրողութիւնը փնտռել է իբրեւ իրողութիւն: Ատրպատականի հայերը մեզ համար կարեւոր են, կարող ենք ասել, խիստ կարեւոր են. նոքա ապագայում մեզ համար շատ բան ունեն անելու, նոցա վերայ մեծ յոյսեր են դրուած, և մենք խիստ թանգ ու սրտնեղիս մօտիկ պէտք է համարենք նոցա հասարակական նպատակայարմար դաստիարակութիւնը ոչ ոչ ուղղութեամբ: Երկրի առասպելական արգաւանդութիւնը և բերքերի սաստիկ առատութիւնը շնորհիւ ոռոգե-

լու ջրի մեծ քանակութեան, որի սովը այնքան մեծ է Սրեկելքի ամեն տեղերում,—հասցնելու են այս գեղեցիկ երկիրը մի ծաղկեալ ու փարթամ վիճակի մօտիկ ապագայում, երբ առևտրական յարաբերութիւնները կ'ընդարձակուին ապահով և յարմար ճանապարհների շնորհիւ։ Երկրի և բնակիչների ապահովութեանը սպառնում են միայն քրդերի պարբերաբար տեղի ունեցող փոխադրութիւնները տաճկաց սահմանից դէպի պարսից երկիրը, որոնք միշտ դիւանագիտական անակոթ գիմուսների առիթ են դառնում երկու մահմետական պետութիւնների մէջ՝ լարելով առանց այն էլ կրօնականատեղութեան շնորհիւ լարուած յարաբերութիւնները։ Սյդ պատճառների շնորհիւ յառաջացած «Քիւրդիստանի հարցը», որ Սրեկելեան մեծ և խճճուած հարցի մի փոքրիկ մասն է կազմում, անշուշտ մօտիկ ապագայում իւր լուծումը կը ստանայ, մանաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ Բերլինի դաշնագրով այժմեան Վանի վիլայէթի Քոթուր դաւառը, նաև Բաղդադ քաղաքը իրեն շրջականերով, պէտք է Պարսկաստանին անցնէին,—մինչև այժմ չիրագործուած յօդուածներից մինը հռչակաւոր դաշնագրի,—և որոնց զրաւելու յոյսը Պարսկաստանը դեռ չէ կորցրել։ Անշուշտ երկիրը իւր վարդաքան նոր շրջանն է մտնում շնորհիւ Եւրոպական տէրութիւնների և գլխաւորապէս Նիդկաստանի յարաբերութիւններին, այս պատճառով վաղ թէ ուշ Ատրպատականը սերտ կը կապուի համաշխարհային առևտուրի և հաղորդակցութիւնների ընդհանուր ցանցի հետ, բայց խնդիրը նրանում է, որ մենք պատրաստ լինենք օգուտ քաղելու Ատրպատականի և նորա հայ բնակիչների այդ վիճակից, որը անշուշտ մեզ մեծամեծ բարեքներ կարող է շնորհել։ Լուրջ ուսումնասիրելով երկիրը և նորա բնակիչները և մանաւանդ սահմանակից երկիրների վիճակը՝ որոշ տեսակետով, մենք պէտք է գործի մտնենք, փոյթ չէ, եթէ սկզբներում թոյլ կը լինեն մեր ոյժերը, թող մեր շահերը և պէտքերը միացած լինեն ժողովրդի իսկական շահերին և պէտքերին, և մենք օր աւուր կը զօրանանք նորա առատ ոյժերով։ Զը յուսահա-

տուէնք սխալներից. նա միայն չէ սխալուում, ով ոչինչ չէ շինում. կատարելութեան ճանապարհը խոչընդոտներով և սայթաքումներով լի է. լաւ է սխալներով մի բան շինել, քան ոչինչ չըշինել. սխալներն առաջնորդում են դէպի ճշմարտութիւն, և մարդկութիւնը միշտ իւր անցեալ սխալները քննելով է կազմում յառաջադիմութեան լայն ճանապարհը: Ով զգում է թէ ինքը իւր ողջ հոգեւոր էութեամբ անխցելի կապուած է մեր հասարակ դասի հետ, թող ուրեմն անվախ մեջ անցնի. անելիք շատ կայ, և ով կրփորձի, նա առատօրէն կը վարձատրուի իւր թափած ջանքերի փոխարէն: Իրենք տեղացի հայերը հրաւեր են կարգում ձեզ և ձեր օգնութիւնը խնդրում. «Մեր միակ յոյսը—մեր հոգեւոր զըպրօցներում աւարտող խոհեմ և անձնանուէր երիտասարդների վըսյ է, որոնք զալով Սալմատ, կարող են ունենալ մեծ և լայն ասպարէզ»:

Մեր անելիքը ամենից առաջ պէտք է լինի այդ երկրում դպրոցական դործը առաջ տանել, օգտուէնք հանգամանքներից և այն ազատութիւնից, որ մեզ տալիս է լուսամիտ պարսիկ Թազաւորը, ապա թէ ոչ ամեն բան վաղը միւս օրը կրկորչի. ուրիշ ոչ միտեղ հայերը այնպիսի ազատութիւն չեն վայելում դպրոցներում, ինչպէս այսօր Պարսկաստանում: Մակայն մինչև օրս օգտուող չըկայ. աչքաթող չանենք, չըկորցնենք մեր տակից հաստատ հողը և խաբօսիկ փայլով չըհրապուրուենք. մեր յոյսն ու ապագան այնտեղ է. բանի որ աղքերը և նոցա կրօնական առաքեալները դեռ բոլորովին չեն զրաւել մեր կուսական երկիրները, դեռ բոլորովին չեն կաշկանդել մեր ձեռքն ու ոտքը, օգուտ քաղենք հանգամանքներից: Այսօր մեր առաջ զրուած է Ատրպատականի դպրոցական հարցը. այդ հարցի լուծումը միմիայն կախուած է վարժապետների հարցից. բայց դորա համար այնքան էլ մեծ ծառայութիւն անել չեն կարող Կովկասի դպրոցներն աւարտած երիտասարդները,—թէ և մինչև այժմ նոքա են եղել և են այդ տեղերի ուսուցիչները: Մենք մեծ նշանակութիւն ենք տալիս տեղական տարրին, ուստի և

այդ տարրի համար յատուկ հիմնուելի վարժապետանոցին. Ամեն մի դպրոց տեղական Դեթաճաանո-թեան պէտքերին պիտի ծառայէ. ամեն մի դպրոց իրեն յատուկ ծրագիրն ունի և պէտք է ազատ կերպով դաստիարակէ հասարակութիւնը որոշ ուղղութեամբ. նա չըպէտք է ղեկավարուի միայն արեւ-տրականներով, միայն հարուստների պէտքերը իրագործի. նա պէտք է ահապին բաղմունքեանը, որ հոգի ու ջրի հետ գործ ունի, որ ապրում է առանց դուրս գալու իր երկրից և պահպանում է այդ երկիրը, պէտք է այդ բաղմունքեանը հոգեւոր սնունդ տայ՝ նորան քահանաներ և ուսուցիչներ ընծայելով. ըստ այսմ կրկազմուի և դպրոցի ծրագիրը, որի համար կըհրաւիրուեն և համապատասխան դպրոցական ղե-ւավարներ: Բայց արդեօք ո՞րտեղ պէտք է լինի այդ վարժա-պետանոցը: Արասահմանեան հայ լրագրութիւնը առաջարկեց հանգուցեալ առաջնորդի յիշատակը յաւերժացնել՝ նորա ա-նունով մի դպրոց հիմնելով Ատրպատականում, և դորա հա-մար հանգանակութիւն բացեց. մտածում են այդ «Մխիթա-րեան» կոչուելի ապագայ դպրոցը վարժապետանոց դարձնել, եթէ դրամական միջոցները ներեն: Բայց Արամեան դպրոց էլ ունենք մենք այժմ 4 հիմնական դասարաններով. նրա նպատակն է բարձրագոյն դպրոցների համար աշակերտներ պատրաստել. նա ստանում է նպաստներ որոշեալ առևտրա-կան նպատակի համար և իւր ծրագիրը կազմել է դորա հա-մաձայն: Մեր նպատակի համար այդ դպրոցը օգտաւէտ չէ կարող լինել. ինչպէս եկել է, այնպէս էլ կըգնայ այսուհետեւ, իսկ թշուառ գիւղացիներին մխիթարիչներ տալ նա չի կարո-ղացել և չի կարողանայ: Ուրեմն մի ուրիշ դպրոց պէտք է հիմնել այդ նպատակով. ահա «Մխիթարեան» դպրոցը հիմնելու համար հանգանակութիւն է բացուել նոյն իսկ եպիսկոպոսի մահից յետոյ: Բայց դիտէք որքան է հաւա-քուել մինչև այժմ.—300 ֆրանկ էլ չըկայ, այսինքն 140 մա-նէթի չափ. և ո՞վքեր են նուիրատուները—Փենեւի հայ ու-սանող օրիորդներ և աղաներ, Ամերիկայի և Մարսէլլի բա-նուոր հայեր, մի քանի ուրիշ անձերից դարձեալ ուսանող-

ներ և անյայտ հայեր. դեռ չենք տեսնում խոշոր նուիրաբերութիւններ, իսկ Ռուսաստանի հայերից դեռ ոչ ոքի չըզիտենք: Բայց դործը ստիպողական է և որքան հնար է շուտ պէտք է լուծուի: Մխիթարեան եպիսկոպոսի անունով և նորա յիշատակը նուիրականացնելու համար ամբողջ հայ ազգի վերայ պարտք է դրուած կանգնեցնել Ատրպատականի գիւղերից մինում «Մխիթարեան» վարժապետանոցը. հայ մեծատունների ուշադրութիւն ենք դարձնում այս կարեւոր խնդրի վերայ. մի բարերար կտակ կարող է յաւերժացնել Հիմնադրի անունը՝ համահաւասար անմոռաց եպիսկոպոսի անուան հետ: Մեր վերեւ բերած կշռադատութիւնները պարզ են կայունցանում այն մեծ դերը, որ այդ դպրոցը կարող է խաղալ՝ պարսկաթրքական այդ սահմանադրւում: Մենք ունենք այժմ՝ դպրոցական լաւ ոյժեր, վաղը միւս օրը Ռուսաստանում դործ չեն ունենայ շատերը նոցանից. նոքա կըդրաւեն դպրոցի ղեկավարութիւնը. նոյն իսկ այժմ Ատրպատականի գիւղերում զգացուում է Կովկասի թեմականներն աւարտածները կարիքը. առ այժմ եկամուտ երիտասարդութիւնը մեծ դեր ունի կատարելու դպրոցներում, մինչև որ տեղական տարրը զօրանայ և ինքը կատարի ուսուցիչների և քահանաների դերերը: Կրկին և կրկին հրաւիրում ենք ռուսահայոց հարուստների ուշադրութիւնը այդ «մոռացուած» հայերի համար կառուցանելի «Մխիթարեան» վարժապետանոցի վերայ: Նաքը ընդհանուր ազգային հարց է, և ոչ տեղական:

Երանեան.

Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐ-ՊԷՅ *)

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ

Ա.

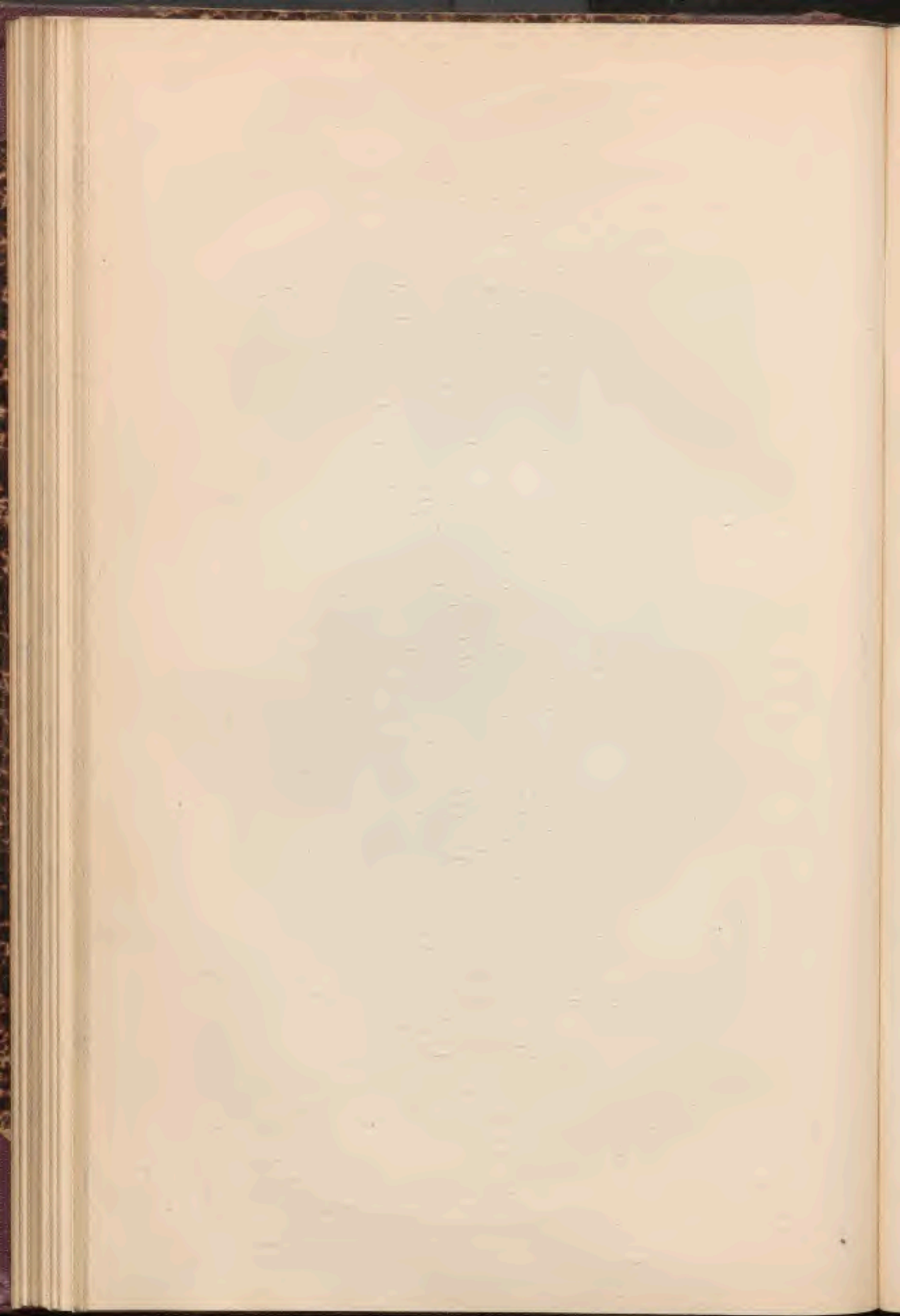
Բարոյականը այն բառն է՝ որ ամենէն առաձգական նշանակութիւնն ունի մեր մէջ. ժողովուրդի ամենաստուար մեծամասնութիւնը շատ սեղմուած իմաստով մը կ'ըմբռնէ զայն. հասարակութեան համար «բարոյական»ը կը նշանակէ սեռային յարաբերութիւններ, երբ այդ վարմունքը կրօնքի սկզբունքներուն և ողջամիտ դատողութեան համաձայն կ'ընթանայ, վարմունքին հեղինակը կը կոչուի բարոյական մարդ. իսկ երբ հակառակ ուղղութեան մը հետեւելու ըլլայ՝ անբարոյական: Ինչպէս ըսի՝ ասիկա բառին իմաստը շատ անձուկ կերպով կը սահմանէ և զլիովին կը տարբերի, բարոյական բառի իմաստասիրական սահմանէն. փիլիսոփայօրէն նկատելով՝ բարոյականը իր մէջ կը պարունակէ շատ ճոխ, շատ ընդարձակ և շատ վսեմ նշանակութիւն մը. այս տեսակէտով՝ բարոյականը կը նշանակէ մարդկային նկարագրի (caractère) բարւոք կազմութեան աւագ խնդիրն. անհատի

*) Հանգուցեալ Խորէն Նար-Պէյ արքեպիսկոպոսի մեծ պատմական և հասարակական արժէքն աչքի առաջ ունենալով, մենք մտադիր էինք տալ նորա մանրամասն կենսագրութիւնը: Այժմ կատարում ենք մեր մտադրութիւնը. բայց այս անգամ միայն մասամբ, և տալիս ենք մեր աշխատակցի կազմած Նար-Պէյի բնաւորագրութիւնը: Միւս գրքում, որ կը հրատարակուի դեկտեմբերի սկզբին, տալու ենք մեր նոյն աշխատակցի ճանրակներու ուսումնասիրած ընդարձակ տեսութիւնը յաւերժական յիշատակաց արժանի եպիսկոպոսի հասարակական և գրական գործունէութեան մասին: Մանօթ. խմբ.:

ԽՈՐԷԶ ԱՐԳԵՊ. ԿԱՐ-ՊԷՅ.
 Архієпископъ Хоренъ Наръ-Бей.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

նեղ Եւր այնպէս մը կառավարել՝ որ հանրութեան Եւրն ո՛ր է կերպով չը վնասէ. մտքի կարողութիւնները այնպիսի ուղղութեան մը մէջ դնել՝ որ մարդուս բնական եղող կատարելութեան ձգտումը փոխանակ հետզհետէ տկարանալով՝ օրէ օր աւելի զարգանայ և արմատանայ. ահա՛ թէ ի՛նչ է իմաստասիրական բարոյականը:

Արդ մենք պիտի ջանանք Նար-Պէյի բարոյականը այս երկու տեսակէտներով քննել:

Բարոյականի անձուկ նշանակութիւնով հանդուցեալ սրբազանը գուցէ չափազանց անխիղճ՝ քննադատութեանց և բամբասանքի առարկայ հանդիսացած ըլլայ. բայց պէտք է ամեն բանի մէջ անաչառութիւնը սիրենք և մտադրած ենք այս պարագային մէջ ալ անաչառ ըլլալ:

Այս տողերը դրողը որքան որ ալ այս կարգի խնդիրներու մէջ չափազանց ազատամիտ ու լայն դադսփարներ ունեցած ըլլայ՝ բայց և այնպէս չէ՛ կարող մեծ խտիր մը չը դնել աշխարհականին ու եկեղեցականին միջև:

Կուսակրօն եկեղեցականին համար հայաստանեայց Եկեղեցին կ'արդիւլէ ընդհանրապէս աշխարհային և մասնաւորապէս սեռային ամէն վայելքներ: Եկեղեցական մը՝ կարգ ստացած պահուն՝ Աստուծոյ առջև նուիրական խոստում կուտայ աշխարհային այդ ամէն վայելքներէն հրաժարիլ. այն օրը որ եկեղեցականը իր տուած հանդիսաւոր խօսքը դրժէ՝ ո՛չ միայն Նեղ բարոյականին դէմ կը մեղանչէ՝ այլ նաև մանաւանդ թէ առաւելապէս՝ Խնայողական բարոյականին դէմ, քանի որ իր պարսպանոթ-Բենէն կը շեղէ. այդ երբ մարդ, ամէն հասուն մտածութիւնէ և խորհրդածութենէ յետոյ հանդիսաւոր խօսք մը կուտայ՝ պէտք է զործադրէ զայն, ապա թէ ոչ՝ փրկիսօրացօրէն անբարոյական է այդպիսին. ուստի ամէն եկեղեցական որ կանայցի ապօրէն յարաբերութեան մէջ կը գտնուի՝ կը մեղանչէ հաւասարապէս սեռային և իմաստասիրական բարոյականին դէմ:

Մենք, ձեռուընթիս խղճերնուս վրայ դնելով չենք կարող Նար-Պէյի մասին շրջած ամէն զրոյցի ստուգութիւնն ապա-

Հովել. կը կարծեն իսկ թէ չարախօսութիւնը մեծ բաժին մը ունեցած ըլլայ անոնց մէջ. բայց սա ալ ստոյգ է որ բաժնասանք մը երբ տեական է և ընդհանուր՝ անպատճառ դոնէ քիչ մը ճշմարտութիւն կ'ունենայ իր մէջ: Արդ Նար-Պէյի գալով՝ երեւթներ կան որոնք իրեն ամէն ատեն նպաստաւոր չեն. Նար-Պէյ զեղանի ծնած էր. այդ իր յանցանքը չէր. բայց իր գեղեցկութիւնը շեշտելու մշտական ջանքերը և տարիքն սքողելու ճիգեր, ահա ինչ որ մեծ աղմուկ պատճառեցին իր շուրջը և ստեղծեցին իրեն նկատմամբ այնպիսի պատմութիւններ՝ որոց կարեւոր մէկ մասին մէջ գուցէ անիրաւութիւն էր զինքը իբր զիւցաղն ներկայացնել:

Նար-Պէյի նեղ բարոյականին համար այսչափը բաւ հասարելով անցնինք աւելի կենսականին և աշխատենք ուսումնասիրել նորա բարոյական նկարագիրը:

Բարոյական նկարագրի խնդիրը շատ փափուկ բնութիւն ունի և բազմակողմանի հանգամանքներ ցոյց կուտայ որոնց իւրաքանչիւրին պէտք է ուրոյն կարեւորութիւն ընծայել՝ երբ այսպիսի ուսումնասիրութեան մը կը ձեռնարկենք:

Պէտք է նախ և առաջ ընդունիլ թէ *هذه النفس* «նախան» է քան թէ «ստացական». Ֆիզիքական կազմութեան, ջղային խառնուածքի խնդիր մը կը ներկայանայ հոս. մարդիկ կան այնպիսի փափուկ, թոյլ ու մեղկ կազմուածքով՝ որոնք անկարելի է որ շատ որոշ, զօրաւոր բնաւորութեան տէր ըլլան. ուրիշներ ալ արդէն տղայ հասակէն ցոյց կուտան թէ կոշում ունին մեծ մարդիկ ըլլալու ու երբ *دعوى* «արգ» կ'ըսենք՝ ոչ միայն իմացականութեամբ՝ այլ նաև բարոյական նկարագրով նշանաւոր կը հասկնանք: Դաստիարակութիւնը թէպէտ կրնայ բարբերը բարեփոխել, մարդուս նկարագրին որոշ գոյն տալ՝ բայց վերջնական յաղթանակը բնութեան կը մնայ. եթէ մարդը ՚ի ծնէ յեղյեղուկ բնաւորութեան տէր է՝ ինչ որ յաճախ արդիւնք է ֆիզիքական տկար կազմուածքի՝ դաստիարակութիւնը թէպէտ անոր *هذه النفس* «նախան» կը ներշնչէ՝ բայց և այնպէս այդ ուղիղ գաղափարները միօրինակ կերպով դործադրել տալու

մէջ կը թերանայ յաճախ. միւս կողմանէ, երբ մարդը 'ի բնէ մեծ, 'ի բնէ զօրաւոր ծնած է՝ դաստիարակութիւնը զինքը աւելի կը մեծցունէ, աւելի կը զօրացնէ. դաստիարակեալ մեծ մարդուն և տգէտ մեծ մարդուն տարբերութիւնը սա է որ, առաջինը՝ իր մեծութեան խորը թափանցած է գիտակցաբար. իսկ երկրորդը՝ բնազգաբար, իր խառնուածքին յոժովը մեծութիւններ կը գործէ: Իսկ զարգացած յեղձեղուն մարդուն և տգէտ յեղձեղուն մարդուն տարբերութիւնն ալ անոր մէջ կը կայանայ որ, զարգացեալը գիտէ թէ ինչ ընթացքի պէտք է հետեւել վճռական ծանր պարագայներու մէջ, զիտէ՝ բայց չը կրնայ. իսկ տգէտը՝ ո՛չ գիտէ, ո՛չ ալ կրնայ: Ասոր հետ մեկտեղ չը կարծուի թէ մենք այս կերպով մարդ արարածը ամէն բարոյական պատասխանատուութենէ արձակել կուզենք. մեր միտքը պարզապէս սա է որ երբ մարդ էր գործէ լեւր-լեւի մը որոն լեւր-լեւի ըլլալը ինքն ալ գիտէ, բայց բաւականին զբաւոյր կ'ածէ լեւր-լեւի եւ կ'ենաւոր՝ այդպիսին էր քննական հաղճումներն զոր պէտք է նկատել: 'ի հարկէ այս դասակարգին չեն պատկաներ ամէն անոնք որ անձնական շահերու համար հանրութեան կը միտան, այս դասակարգէն չեն ամէն անոնք որք իրենց հանրային պաշտօններէն օգտուելով իրենց անձնական նկատումներու զոհացումը դեր 'ի վեր կը դասեն ուրիշ ամէն նկատումներէ. այս դասակարգէն չեն ամէն անոնք որք պղտիկ առաւելութիւններու համար անձնական արժանապատուութեան ամէն զգացում իրենց ոտքին տակ կը ձգեն. այդպիսիները պարտաւորաբար անբարոյականներ են:

Նար-Պէյի նկարագրին դալով պիտի ըսեմ թէ ինքը վերոյիշեալ երկու մեծ դասակարգերէն և ո՛չ միոյն բացարձակապէս կը պատկանի. տարօրինակ նկարագիր մը ունի ինքը որ կարծես յատկապէս իրեն համար կաղապարուած ըլլար. Նար-Պէյ ունեցած է գործեր՝ որոնք իր մեծութիւնը կը հաստատեն. ունեցած է գործեր՝ որոնք իր փոքրութիւնը կը վիպեն. և այսպէս այս եղանակն զէմքին ամբողջ կեանքը կարծես շաղապատում մը ըլլար մէջէն ու փոքրէն, վսեմին

ու ռամկին. ճշմարտութիւնը պարտք կը դնէ մեր վրայ խոստովանել թէ Նար-Պէյ՝ նկատումներէ ազատ, նկատումներէ բարձր մարդ չեղաւ՝ իր ամենէն մեծ թշնամին՝ փառասիրութիւնն էր. թշնամի մը՝ որ ղենքը զգուեց, մեծցուց, փայլեցուց, բայց որ միւսնոյն ատեն ապտակեց, պղտիկցուց, նսեմացուց։ Նար-Պէյի ամենէն մեծ փառասիրութիւնը պէտք էր ըլլալ՝ փառասիրութիւնէ հրաշարոճ. և այն ատեն փառքը իր ետեւէն պիտի վազէր և թերևս իր ուզածէն աւելի յաջողութեամբ պտակել իր երազներն, ու յանդուզն երեւակայութիւնները։

Նար-Պէյի կազմուածքն ալ նկարագրին կը համապատասխանէր. հոն, իր կլոր ու սպիտակ դէմքին վրայ չես գիտեր ի՞նչ մը կար մեղկ, փափուկ ու կանացի. ու նոյն այն դէմքին վրայ փայլող աչքերը կարծես հակապատկերը կ'ընծայէին իր տկար կողմէն՝ զօրութեան և հանճարի ցուբեր արձակելով։

Այո՛, Նար-Պէյ կարծես իր անձին մէջ կը միացնէր կինը ու էրիկմարդը, և իր բարոյական նկարագիրը՝ հաւատարիմ թարգմանը եղաւ իր ֆիզիքական խառնուածքին։ Այս կազմուածքին պատճառովը Նար-Պէյ չը կրցաւ հասնել բարձրութեան իտէալին։

Բայց վերջ 'ի վերջոյ կանացի բնութիւնը հրաժեշտ առաւ իրմէ. և վերջին տարիներու Նար-Պէյը բոլորովին տարբեր մարդ մըն է երիտասարդ Նար-Պէյէն։ Դէմքին վրայ այլ ևս չէք կրնար կարգալ հին ատենուան մեղկ զգայնութիւնները. ալ հիմա հոն նկարուած է համակերպող լըջութիւն մը և սկզբունքներու աւելի որոշ զիտակցութիւն։

Օգտակար ըլլալու բաղձանքը ապահովապէս ունեցաւ Նար-Պէյ. և այս մասին իր զգացումները հայրենասէրի անկեղծութիւն ու բանաստեղծի փափկութիւն ու գորով կ'արտայայտեն. այս պարագայն շատ նպաստած է իր մեծութեան։

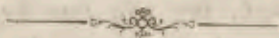
Նար-Պէյի կեանքին վերջին մասը որչափ ախուր՝ այնքան մեծ դասեր կը պարունակէ ամենուս համար։ Այս

մարդը որ իր կենաց ամբողջ ընթացքին մէջ յարատե
ձգտում մը ունեցած էր վե՛ր, միշտ դէպի 'ի վե՛ր բարձրա-
նալը՝ յանկարծ անդուլթ ձեռք մը զինքը երկաթի մագիւ-
ներով ճանկին մէջ առած՝ ահագին բարձրութենէն կը դա-
հավիժէ վա՛ր, խորունկ անդունդին մէջ... Եւ ջախջախումը
այնքան ուժգին եղաւ՝ որքան մե՛ծ էր բարձրութիւնը, այո՛,
այդ հէք մարդուն մարմինին հետ մէկտեղ բոլոր յոյսերը,
բոլոր երազները ջախջախուեցան և իր դագաղը կը յիշեց-
նէր աշխարհակալ Սրտաշէսի հռչակաւոր խօսքը՝ «Աւա՛ղ փա-
ռացս անցաւորի...»

Բայց այս անկումը անկում չէր, այլ բարձրացում մը,
և Նար-Պէյի հոգին պիտի օրհնէ այն ձեռքը որ զինքն այս-
պէս ջախջախեց. Նար-Պէյ իր վերջին ապաշխարանքը քա-
շեց զարմանալի տոկոնութեամբ և համբերութեամբ. Նար-
Պէյ շատ տառապեցաւ և իր տեղ ուրիշ մը գուցէ միջոց-
ներու զիմէր այդ վիճակէն ազատելու. միջոցներ, որոնք
պէտք է ըսել, զիւրապատրաստ էին. բայց նա մերժեց և
արհամարհեց զանոնք ու լաւագոյն համարեց վիշտը սեղմել
սրտին մէջ քան թէ ուղղութենէ շեղել. Նար-Պէյի մեծագոյն
փառքը պիտի մնան իր վերջին օրերը:

Նար-Պէյ բարձրացած մեռաւ...:

Կը շարունակուի.

ԲԵԹՂԵՀԵՄԻ ԱՅՐԻ ՍՈՒՐԲ ՄԱՆԿԻԿԸ

✻ ✻ ✻

✻

✻ ✻

Heft 18 für Herbst 1882.

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Դարձեալ մի շերիմ փորուեցաւ հողում,
Դարձեալ մի մեծ կեանք հողին յանձնեցինք:
Փրշորուեց քրնար, ջախջախուեց գրրիչ
Մարեց մեծ հանձար՝ վշտերի երգիչ:

Էլ ո՞վ կըսրբէ արցունք տանջուողի,
Ո՞վ կըթուլացնէ կապանք ըստրկի.
Յոյսեր, ապագայ, խնկելի վաթան
Ո՞վ կըխոստանայ գերի պանդխտին:
Էլ ո՞վ կըխրլի արցունք Արաքսից
Նորա դարդերը մեղի պատմելու.
Ո՞վ Աւարայրի սգուոր բլբուլից
Կըգողնայ ողբը մեզ ոգի տալու:

Դու ոսկի հորթին արիւր խայտառակ,
Չար բռնաւորին դէմ դրօշի արձակ.
Ազգի ցաւերով ըստէպ տանջուեցիր,
Վերածընութեան վեհ հերոս դարձար:
Դու վրդովուեցիր, դու արտասուեցիր,
Դու բողբեցիր ամենի համար.
Քեզ տանջող վիշտը ամենիս վիշտն էր,
Քո ցանկացածը ամենիս իղձն էր:
Բայց դեռ չըստացած ըզձիգ կատարում՝
Պառկեցիր մենակ սառ հողի զրկում:
Սակայն չենք մոռնայ քեզ ու քո ըզձեր,
Կերգենք շատ դարեր քո աղնիւ երգեր.
Թէև կորցրեց քեզ ընտանիք արտում,
Բայց դու ապրում ես ամենիս սրտում:

Կ. խաչ. Վերջապէս անց:

Ա Ղ Է Տ Ր *

Թե քո սրտըս հարախն է,
Մեր անբարեբաղ Շիրախն չէ...
ԽՈՐԵՆԱՅԻ.

Շարայի երկիրը, այդ մեծ ամբարը
Հաղար աղզերի՝ փռած է իմ առաջ:
Բարձրից նայում եմ նորա ղեղեցիկ
Ու լուռ պատկերին, բայց թախծութիւնը
Պատում է սիրտըս... ո՛, ի՛նչպէս լուռ ես,
Նախահայրերիս կաթնալի՛ երկիր...—
Հասել է հունձդ,—չկայ ժիր ձեռքը
Քո վառ մշակի, որ մեծ եռանդով
Հաւաքէ առոյգ ու ճոխ ցորենիդ
Կարմիր հատերը ամբարներիդ մէջ...
Սաստիկ աղէտը կաշկանդեց նորա
Հողին ու կեանքը,—նորա բերանը
Զոր չորացել է... լեզուն չի դառնում...
Ձեռք ու ոտքերը թոյլ են ու տկար—
լալիս է, հեծում...
Հոնք է սօսափում լեռան թիկունքին
Ազատ, ընդարձակ արշաւանք տալով...
Հողիս վառում եմ... ելնում է սիրտըս...—
Եւ ես չեմ կարող չ'հասկանալ լեզուդ.
Ո՛, շօտ կը հասնի քեզ մի փրկութիւն,
Շարայի երկիր, սիրուն հայրենիք,
Նախահայրերիս սօւրբ բնակավայր,
Ի՛նչպէս լուռ ես դու, ի՛նչպէս զարկուած...

*) Եյս գծադր տարին Շիրակի ամբարներին էլ փետեց: Եւանց այն էլ տա-
րին չորացին էր և երկրի բերքը սակաւ,—խօլերի սարսափն էլ գիւղացիներից շատե-
րին ափսոսում էր թողնել իւր ոսկեգոյն ու ղեղեցիկ արաք ու փախչել... «Պէտք չէ...
ասում է, են հացը, որ պիտի մի օրուայ մէջ մեռնեմ»:

ԱՅՈՒԴԱՂ *

Արջը սուղուել է զլիսով խոր ծովում
 ու ջուր է խրմում,
Գիտե՞ս, վաղձւոյ է նա իր զըլուխը
 ջրից չի հանում...
Սիրում եմ նայել նորա մութ մարմնուն,
 որ կապոյտ ջրի
Տարածութեան մէջ փայլում է որոշ
 և շատ կենդանի...—
Այդ Այուդաղն է... հեռուից երևեց,
 և իմ մաքերըս
Արջի զլխի հետ ընկղմուեցին խոր
 ծովի անդունդը...
«Ի՞նչ ես որոնում այդտեղ՝ յատակում,
 սիրո՞ւն Այուդաղ,
Որ ամբողջովին սուղուել ես անդորր
 ու պարզ ջրերում»...
Բայց վեր չի առնում իրան զըլուխը
 մութ Այուդաղը,
Հուրջ ու առանց ձայն՝ նա որոնում է
 կորցրած մի բան...
Ես էլ եմ փնտռում քեզ հետ միասին
 Կենսական ծովի անհունութեան մէջ...
Ես որոնում եմ իմ հայրենիքըս,—
 Իսկ քո կորուստըդ առաւել թանկ է
Ու անդառնալի՞ր—սիրո՞ւն Այուդաղ...

Յ. Կարաբեկյ

*) Նշանակում է «Արջի լեռ», սա մի փոքրիկ հրուանդան (թերակղզի) է, որ
գտնուում է Նախալից իջ պնքան հեռու (արևելք), երևակայեցէ՛ք մի վիթխարի արջ,
որ զըլուխը ընկղմել է ծովի մէջ և միշտ և յաւիտեան խմում է այդ մթագոյն ու խա-
ղաղ ջրից: Ահա այս ապաւորութիւնն է թողնում այդ փոքրիկ ու գեղեցիկ թերա-
կղզին շոգենաւից դիտելիս:

Ք Ո Ւ Ռ Ի Ա Փ Ի Ն

ԷԼԻԱՍ ՃԱԽՃԱՒԱԶԷԻՅ

Հայրենի գետ, արթնած հաղիւ հաղ դարձեալ,
Կտւում եմ ահա խոխոջիւննդ մոռացեալ,
Սլեքներդ խաղը սիրտս է կրտրտում,
Ունկըն դընել քեզ կարող եմ լոկ սըրտում:—

* * *

Ահա նորից բացուում է իմ հին վէրքը,
Ցաւն հէգ աղղիս, երբեմն հուժկու իւր ձեռքը,
Կարծես թաղած են կոհակներդ այս ահեղ
Սէգ լեռներիդ պերճութեան փայլն փառահեղ:

* * *

Այն օրուանից այդ քո շքեղ անցեալի՝
Հաղիւ մընաց նըշոյն անգամ անձկալի,
Դէհ, խոխոջոց գետ հայրենի փառաւոր,
Տար անցեալին իղձն իմ ցաւեր բիւրաւոր:

Պս - Էփրեմ.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Du Caucase au golfe Persique a travers L'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie par P. Müller-Simonis, suivie de notices sur la géographie et l'histoire ancienne de l'Arménie et les inscriptions cunéiformes du Bassin de Van par H. Hyvermat. Delhomme et Brignet, éditeurs, Paris, Rue de L'Abbaye, 13. 1892.

Վալասից Դնէկ Պարսից Զոյցը Հայաստանի, Բուրսոսի և Սելագիտի վերայ՝ Միլլեր-Սիմոնի, Հայաստանի Հին աշխարհագրական և պատմական և Վանի առաջին տեղական աշխարհագրական և ժամանակագրական հանդէս՝ Հիւսիսային, Փարիզ: 1892:

Անցեալ տարուայ Բ. դրբում «Արաքս»-ի մշտական աշխատակից յարգելի պ. Լ. Մ. սիրուն և ամիրոյ կերպով ծանօթացրել էր Հայ Հասարակութեանը Եւրոպայի Հայախօսական զրականութեան մէջ խիստ աչքի ընկնող այս խոշոր հրատարակութեան հետ, առանձնապէս մատնանիշ լինելով դրբում մեր Հայրենիքի Հին աշխարհագրութեանը և մեր նախնեաց հնագոյն պատմութեանը նուիրուած էջերի վերայ, որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի և մանաւանդ Հայաստանի սեպագծե առձանագրութիւնների վերայ հիմնուած լինելով՝ բոլորովին նոր և ճիշտ գաղափար են տալիս մեր երկրի անցեալի մասին: Այս անգամ կողգէինք ծանօթացնել ընթերցողներին դրքի այս մասի հետ աւելի մանրամասնօրէն:

Այրարատեան աշխարհը իւր ամենահեռաւոր սահմաններում և Վանայ լճի շուրջը տարածուած երկիրները լիքն են մեր հին ու նոր նախահայրերի թողած յիշատակներով ու յիշատակարաններով, և հայկական կեանքի ծանրութեան կեդրոնը դրեթէ միշտ տատանուել է մեր այդ երկու բնադաւառ մեծ աշխարհների մէջ, փոխադարձաբար մէկից անցնելով դէպի միւսը: Իրենց արգաւանդ ու ընդարձակ դաշտավայրներով երկու աշխարհներն էլ հնազոյն ժամանակներից բաղմամարդ երկրագործ մի ազգաբնակչութեան կեդրոններ են եղած, որտեղ ծաղկել է միշտ մի յայտնի քաղաքակրթութիւն և ինքնուրոյն անկախ գոյութիւն, որտեղ ամենահին ժամանակներից գոյութիւն է ունեցել զիրք և դրականութիւնը: Եթէ մեր այդ երկու բնադաւառները իրենց աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ չարաբախտ վիճակի են դատապարտուել դարերի ընթացքում՝ ինչպէս մասամբ նաև այսօր, — տանջուելով աղբերի մեծամեծ շարժումներից, — նոյն այդ զիրքը նպաստաւոր էլ եղել է նոյա, վկայ և մասնակից կանգնեցնելով նրանց հին Արեւելքի ամբողջ քաղաքակրթութեան: Այրարատն ու Վանի աւաղանը մեր պատմութեան ամենահին ժամանակները աւելի հետաքրքրական են եղել, և այսօր մենք մեր մտքի աչքերով աշխատելով թափանցել նոյա մերձաւորական ապագան, չենք կարողանում մտաւոր մի թուիչ չանել դէպի խորհրդաւոր ու մութ անցեալը, երբ դարձեալ մեր արիւնակից և մեր հարազատ հայ մարդիկ ապրել են ու գործել, և իւրեանց գործերը ամենայն ինամով աշխատել են մեզ հասցնել, որ մենք իմանանք անցեալը, և այդ միջոցով միայն պարզենք՝ ապագան: Մեր նախահայրերը թողել են յետնորդներին բեռառդիր կամ սեպագիր տառերով արձանագրութիւններ, սփռուած յիշատակ երկու աշխարհներում, մանաւանդ Վանայ լճի աւաղանում:

Նառ ժամանակ չէ՝ որ երախտադէտ Արեւմուտքը ճանաչելով դառամեալ Արեւելքից ժառանգած իր քաղաքակրթական բարիքների մեծամեծ արժէքը, եռանդով անձնատուր է եղել այդ իր զառամեալ կենադուրկ հօրը վերակենդանացնելու գործին: Եւ վերակենդանանում է Արեւելքը. մինը միւսի

եաւելից բարձրանում են անշքացած ու գետնին հաւասարու-
ած Թէքէն ու Մեմիխը, Նինուէն ու Բաբելոնը, Տիւրոսն
ու Սիւդոնը, համադանն ու Փասարգադը, Մերֆն ու Սմրզանդը...
և ամբողջ Արեւելքը կենդանի կանգնում է լուսաւոր մարդ-
կութեան առաջ, խօսում է իւր սեփական բազմազան լեզու-
ներով և լսում է նրանից դատավճիռը: Վերակենդանանում
է Արեւելքը, և այդ՝ բառի բուն նշանակութեամբ, ամբողջ
մարդկութեան առաջ դրուած է «Արեւելքի հարցը», և այ-
սօր յիրաւի «աշխարհս Արեւելք է թեքուում», ինչպէս ա-
սաց դարիս ամենամեծ բանաստեղծը: «Արեւելքի հարցը»
վճռելու համար, նորա այս կամ այն ձեով զոյութեան և
մահուան վճիռը տալու համար, Արեւմուտքը շատ ու շատ
միջոցների է ձեռնարկել. այդ միջոցների մէջ Արեւելքի տե-
սական ամենակողմանի ուսումնասիրութիւնը առաջին տեղն
է բռնում, և այդտեղից հանած եզրակացութիւնները ղեկա-
վարում են մամուլի դործիչին, իսկ դրա միջոցով հասարա-
կաց կարծիքը և զիւանադէտին: «Մեծ-Բրիտանիոյ Արքայա-
կան Ասիական Ընկերութիւնը» իւր «Ասիական օրագրով»
(«Journal Asiatic») Հոնգոնում, Գերմանական Արեւելեան Ըն-
կերութիւնը» իւր համանուն «Հանդէսով» («Zeitschrift der
deutschen Morgenländischen Gesellschaft») Բեռլինում, «Աւստրի-
ական ամսագիրը Արեւելքի համար» («Oesterreichische Monat-
schriften für den Orient») և «Վէնայի ամսագիրը արեւելա-
գիտութեան համար» («Wiener Zeitschrift für die Kunde des
Morgenlandes») Վէնայում, Եւրոպայի գրեթէ ամեն երկր-
ներում եղած աշխարհագրական ընկերութիւնները իրենց
աշխարհագրական պարբերական հրատարակութիւններով
և այլ բազմաթիւ ընդհանուր գիտնական նպատակներ ու-
նեցող հրատարակութիւնների, էլ չենք խօսում Արեւելքի
անուէր կրող բազմաթիւ եւրոպական լրագրների մասին,—
բոլորն էլ արծարծում են միշտ խնդիրներ Արեւելքում գոր-
ծերի դրութեան մասին, իսկ եւրոպական համալսարաններից
շատ շատերը լայն բաց անելով իրանց գոները այդ հոսանքի
առաջ, որոշել են իրենց յարկի տակ «Արեւելեան» առանձին

բաժիններ, կամ հաստատել են առանձին ամբիոններ եղիպտոս-բանութեան, ասորեստանագիտութեան և այլ նոր ծաղող արեւելեան գիտութիւններէ: Մօտենում է աշխարհիս պատմութեան մի նոր դարագլուխը....

Մենք էլ մի փոքրիկ տեղ ենք դրսւում ընդարձակ Արեւելքում, և «Արեւելեան հարցի» մէջ մեր վիճակն էլ քուէի է դրուած: Հայագիտութիւնը Արեւմուտքում դեռ երեք դար առաջ սկսուեց և մինչև այսօր անընդհատ առաջ գնալով՝ օր առօր բազմացել են Արեւմտեան Եւրոպայում մեր լեզուի և կեանքի սիրահար օտարները: Ռուսաստանն էլ այսօր միացել է այդ բանում լուսաւոր աշխարհին: Հայերէնի ամբիոններ զանուում են Փարիզում (Արեւելեան կենդանի լեզուների ճեմարան), Պետերբուրգում (Համալսարան) և Լոնդոնում (Կինգս Կոլէժ): Մեր հայրենիքն էլ հարցափորձի է ենթարկուում այսօր՝ կանգնած քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ իւր դատավճիռը լսելու համար: Մեզ էլ դալիս են քրքրուս, որոնում, հարցնում, վերահասու լինում մեզնից անյայտ մնացած մեր հարստութիւններին, ձգտում են իմանալ թէ ինչով ենք մենք օգտակար եղել մարդկութեանը, ի՞նչ աչքի ընկնող գործ ենք կատարել: Եւ մեզ մօտ էլ վերականգանում է մեր հին, շատ հին աշխարհը. Վանայ բերդի ապառաժը լեզու առած խօսում է այդ յանդուգն հարցափորձողներին իւր շատ հին անցեալի մասին, երբ նորանց հայրերի ու պապերի անունն ու հոտն էլ չըկար աշխարհումս. լեզու առած խօսում են և Սյրարատեան աշխարհի սահմաններում սփռուած բոլոր բեւեռագիրները: Ի վուր էր Խորենացին «բաւբասում» և «կշտամբում» իւր նախնի թագաւորների և իշխանների «անիմաստասէր բարքը» և «անկատարութիւն ոգւոյն բանականի»։ «Բաղում գործք արութեան զտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի դրոյ յիշատակի, շրոյ և ու մի ու ի նոյանէ պէտք յանձնէ կաւաւ արշաւագրել»։ Սյսպէս է մեղադրում նա անգիտութեամբ իւրայիններին և այս առթիւ գովութեամբ յիշում է այլ ազգերի, ի միջի այլոց ասորեստանցոյ թագաւորների ընթացքը,—իրենց ժա-

մանակն ու զործերը զրի անցկացնելը: Ահա այդ նոյն ասորեստանցոյ մի առասպելական թագուհու՝ Շամիրամին է վերագրում և հայաստանում սփռուած ամենահին դրաւոր պատմական յիշատակարանները՝ բեւռազիր արձանադրութիւնները, որոնց բարբառը անհասկանալի էր հայ պատմութեան հօր համար: Բայց անցան տասնուչորս դարեր, և ինչ որ հայ պատմիչը չը կարողացաւ անել՝ իրեն ժամանակով աւելի մերձաւոր և հարազատ նախնեաց՝ ճիշտ պատմութիւնը յետնորդներէս թողնելու համար, այն արեցին՝ մեզ հետ ոչ մի արեւակցական կապ կամ որևէ ուրիշ շահեր չունեցող՝ անգլիացի, գերմանացի ու ֆրանսիացի զիտնականները, ճշմարտութեանը իրենց պարտքը հատուցանելու համար:

Այն օրից, որ Բոտտա, Լէյարդ, Ռօլինսըն, Սմիտ, Օպերտ, Փրէնէ, Դը-Սուսի և շատ շատերը պեղութիւններ անելով գետնի տակից հանեցին հին աշխարհի մեծ կեդրոնները, — Նինուէն, Բաբելոնը, Էրեխը, համադանը, Պերսեպոլիսը, — իրենց բեւռազիր զրադարաններով ու ընդարձակ արձանադրութիւններով և կազմուեցան ասորեստանցոյ, բաբելացոյ, պարսից ու մարաց լեզուների քերականութիւններն ու բառարանները, այդ օրից Եւրոպայի պատմագէտները այդ արձանադրութիւններից հանած Ասիայի հին պատմութեան պակասները լրացնելու նպատակով ուշադրութիւն դարձրին հայաստանի հողի վերայ սփռուած սեպագիրների վերայ: Ներկայումս մի շարք եւրոպացի ասորեստանագէտներ, — Սէյս Անգլիայում, Մորլաման Գերմանիայում, Յ. Միլլեր Աւստրիայում, Ս. Գիարդ և Լ. դը-Ռոբերտ Ֆրանսիայում, — զբաղուած են այդ սեպագիրները հրատարակելով, թարգմանելով և մեկնելով վերեւ յիշուած Արեւելի մասին հրատարակութիւններում, շատ սակաւ առանձին զրքերով: Բայց զեռ դարիս սկզբներից հայաստանում ճանապարհորդող շատ եւրոպացիներ, — Շուշլը և Լէյարդ անգլիացիք, Միլլեաի և Վունշ գերմանացիք, դը-Սուսի ֆրանսիացին և մի քանի ուրիշները, — զբաղուած էին այդ արձանադրութիւնները ընդօրինակելով ու հրատարակելով, իսկ ուրիշները՝ թիթեղադրոշմ անելով

և ուղարկելով եւրոպական թանգարաններին: Հայերի մէջ էլ սկսաւ երեւել հետաքրքրութիւն դէպի այդ բեւառգիրները, որ այժմ ընդունել են կոչել Վանի կամ հայկական կամ ալարուքեան, (այս վերջի անունը ծագել է Ալարուդ անունով մի աղբի անունից, որը՝ հերոփոտոսի ստելով՝ հին ժամանակ հայաստանում ապրող աղբի անունն է), և որոնք բեւառգիր համակարգութիւնների մէջ՝ կարծեօք՝ չորրորդ թէ հինգերորդ տեղն են բռնում քաղղէականից, ասորեստանականից, պարսկականից (գուցէ նաեւ մարականից) յետոյ: Մեր մէջ այս գործում շոշափելի ծառայութիւն է մատուցել դիտութեանն ու Հայ Հնախօսութեանը նախ՝ Գեր. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեան (ներկայումս Շամախուայ թեմական առաջնորդը), որ 60-ական թուականների սկզբից ղեաղուել է Այրարատեան դաշտում սեպագրութիւններ յայտնագործելով, ընդօրինակելով և հրատարակութեան տալով «Արարատում» և ռուսական մի երկու պարբերական թերթերում: այնուհետև յիշուելու է Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան, Մխիթարեան ուխտից, որ իր «Տեղագրութեան» մէջ (Վնեւաիկ, 1864) մի քանի ընդօրինակած արձանագրութիւններ է հրատարակել: պէտք է յիշել և նոյն ուխտից Ղ. վ. Ալեշանին և նորա եղբօրը Ս. Ալեշանին, որոնք Մորգամանին բեւառգիրների ընթերցման գործում աջակցում էին և նորանոր պատճէներ էլ հասցնում էին գերմանացի դիւանականին, վերջապէս պէտք է յիշատակենք Բ. Պատկանեանին, որը սովորաբար ստանում էր այդպիսի արձանագրութիւնների պատճէները կամ լուսանկարները դեր. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից և ուղարկում էր Սէյսին թարգմանելու համար, կամ ինքն էր հրատարակութեան տալիս Լոնդոնի «Muséon»-ում և թարգմանում էր Սէյսը: Այս բոլոր ջանքերի շնորհիւ մինչև այժմ հրատարակուած են և թարգմանուած մօտ 70 արձանագրութիւններ. խօսք չըկայ, որ մեր հայրենիքը հետազոտողների աչքից դերժ մնայած շատ այդպիսի քարեր ունի դեռ թաքցրած իր ծոցում, որը երևում է նոցանից «հայոց պատմութիւնը» հանող մեր այս հեղինակի՝ Իվերնատի բերած ցու-

ցակից, որտեղ մէկ-մէկ նկարագրելով բոլոր յայտնի և հրատարակուած արձանագրութիւնները, բերում է և չըհրատարակուած՝ բայց իրեն հեղինակին պատահած կամ տեղը մատնանիշ արած՝ արձանագրութիւնների ցուցակը, որից երևում է, որ այժմ դեռ 30 այդպիսի արձանագրութիւններ կան: Նոյանից մի քանիսի պատճէնը վերցրել է ինքը հեղինակը, իսկ Միւլլեր-Սիմոնի լուստնկարել է: Առ այժմ մենք պէտք է բաւականանանք մեր ձեռքին եղած այդ վաւերական աղբիւրներով և տեսնենք թէ ինչպէս են նոքա ներկայացնում մեզ հայոց հին աշխարհը:

Հայոց հին աշխարհի պատմութիւնը տալուց առաջ՝ ասորեստանագէտ հեղինակը մեզ ուղղում է սալ հայաստանի հին աշխարհագրութիւնը, ոչ այն աշխարհագրութիւնը, որտեղ հարաւային հայաստանը նկարագրելիս մեզ տալիս են Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Մոկաց, Աղձնեաց, Կորճէից նահանգների ու Ծովոց աշխարհի և նոցա զաւառների ու քաղաքների անունները, այլ բոլորովին ուրիշ աշխարհագրութիւն իւր խորթ ու տարօրինակ անուններով, որոնք վերաբերում են այն ամենահին ժամանակներին, երբ Խորենացու պատմած աւանդութիւնների համաձայն՝ հայկը, Արամը, Արան ու Շամիրամն էին մեր աշխարհի գլեցաղունքը: Սակայն ճանապարհորդութեան հեղինակ Միւլլեր-Սիմոնից իմանում ենք, որ այդ գրութեան ձեռագիրը Ամերիկա էր ուղարկուել իրեն՝ Իվերնատին (սա այնտեղի մի կաթողիկ համալսարանում ասորեստանագիտութեան ուսուցչապետ է) վերջին անգամ՝ անպարտութիւնից առաջ՝ աչքի անցկացնելու, և ճանապարհին շոգենաւում կորել է, այդ պատճառով դիրքը հրատարակուել է առանց այդ կարեւոր մասի: Մեզ խոստանում են սակայն մի նոր աշխատութիւն ընծայել նոյն նիւթի մասին և նոյն հեղինակի, աւելի մշակուած ու աւելի լիակատար: Բայց մենք ուղղում ենք համառօտ կերպով մի երկու անուններ տալ այստեղ հայաստանի հին աշխարհագրութիւնից՝ յետագայ պատմական նիւթի պարզութեան համար:

Գլխաւոր աշխարհագրական անունը, որին պատահում ենք, Ուրարդու-ն է: Ի՞նչ պէտք է հասկանալ այդ ասելով: Եսորեստանի արձանագրութիւնները մեզ ասում են, որ դա է Հայաստանի գլխաւոր ու ամենազօրաւոր թագաւորութիւնը և նորա մայրաքաղաքն է Եւրզասկու: Սենք սովորաբար նոյնացնում ենք այդ անունը մեր Եւրարատեան դաշտի ու նորա թագաւորութեան հետ: Սակայն արձանագրութիւններից չի երևում՝ թէ ասորեստանցիք երբ և իցէ Եւրքսն անցած լինեն Ուրարդու մտած ժամանակ, բոլոր նշաններից երևում է, որ Ուրարդուն ընկած էր Եւրզանիս (Եւրածանի կամ Սուրադ կամ Երևելեան Եփրատ) գետից անմիջապէս հիւսիս և ուրեմն պարունակում էր ի միջի այլոց Բագրեանդի ընդարձակ դաշտերը (Եւլաշկերտը) և շրջակայքը: Գուցէ այդ երկրների մէջ մտնում էր նաև ամբողջ Եւրարատեան երկիրը կամ նորա մի մասը, բայց դեռ այդ յայտնի է: Իսկ յայտնի է, որ սեմական ազգերը Եւրատ ասելով հասկանում էին ոչ թէ Եւրարատեան աշխարհը, այլ հարաւային Հայաստանի լեռնոտ երկիրը և Սանայ լճի շրջակայքը: Սանի արձանագրութիւններով սրբուռած տեղերն աչքի անցկացնելով՝ մենք տեսնում ենք, որ նոքա խմբուած են մի ընդհանուր կեդրոնի՝ Սան քաղաքի՝ շուրջը, և հեռանալով այդտեղից գէպի ծայրերը՝ նուազում է նոցա թիւը, այնպէս որ Սանի արձանագրութիւնները դեռ չըկարգացուած՝ կարողացել էին Հայաստանի գլխաւոր թագաւորութեան սահմանները գծել: Եւթմ արդէն այդ արձանագրութիւնները մեզ ասում են, որ Հայաստանի գլխաւոր թագաւորութիւնը ընկած էր Սանայ լճի մօտ, և նորա անունն էր ոչ թէ Ուրարդու, այլ Բիաինա կամ Սիաինա, իսկ նորա մայրաքաղաքը կոչուում էր Տուրուսպաս կամ Գուսպաս, Սիաինա-ն փոխուել է Սան և երկրի անունը անցել է քաղաքին (դեռ Պողոմէոս կոչում էր քաղաքը Բուանա, իսկ Կեդրենոս Իբան), իսկ Գուսպասը նոյնպէս փոխուել է հին հայոց մէջ Տոսպի և, հակադարձաբար, քաղաքի անունն անցել է շրջակայ երկրին: Եւոյն իսկ Եսորեստանի մի քանի արձանագիրներում Ուրարդու անունը յատկացրած է այդ Սիաինային և ուղղակի յիշուած են նորա Տուրուսպա և Օիրտու մայրաքաղաքները:

Բայց այն ժամանակ սրտեղից դուրս եկաւ Ուրարդու անունը և սրն է Արզասկու մայրաքաղաքը: Եւս հարցը դեռ լաւ պար-

զուած չէ, և մեր հեղինակը, որ վանի արձանագրութիւններից հանում է «Հայոց պատմութիւնը» Աէյսին հետեւելով, չի համաձայնում նորա՝ բաւական յաջող կերպով փաստաբանած՝ կարծիքի հետ—Ուրարդուի և Ռիաինայի նոյնութեան մասին: Ասորեստանցիք բոլորովին այլ անուններ էին տալիս մեր երկրին ու նորա բնակիչներին, քան՝ ինչ որ գործածական էր տեղացիների մէջ (ինչպէս այժմ էլ օտարների արմէնը և մեր հայը): դորա պատճառն այն էր, որ նոցա գործ դրած այդ անունները իրենց սկիզբը շատ հին ժամանակներից են առնում, երբ Ասորեստանը դեռ չէր դուրս եկել Անատի դաշտերից և երբ դեռ վառ էր քաղդէական ազդեցութիւնն ու լեզուն սկզբնական ազգերի վերայ: Ուրարդու բառը ոչ թէ իրանական կամ մինչև անգամ արիական ծագում ունի, ինչպէս կարծում էր Անորման, այլ զուտ քաղդէական, և բարիլոնեան բեւեռագիր արձանագրութիւններից մինում, որ հանում է մինչև Ժ.Օ. կամ Ժ.Ի, դարը Վրիստոսից առաջ, խօսուում է Ուրդուի՝ կամ որ նոյն է Ուրարդուի՝ մասին, իսկ այդ ժամանակ արիացիք իրենց գաղթական շարժումներում դեռ այնքան հեռու արեւմուտք չէին գնացել: Արիշ՝ զուտ լեզուաբանական պատճառաբանութիւններով, որ այստեղ չենք բերում նոցա մասնագիտական բնաւորութեան պատճառով, Սէյս ապացուցանում է փոքր ինչ ձգձգուած կերպով, որ ասորեստանցիք չեն անգիտացել և գործ են ածել նաև Ռիաինա անունը: Ինչ և իցէ, այս հարցը դեռ լիովին չի պարզուած, և մեր հեղինակը ծանր առարկութիւններ է անում ()բսֆորդի համալսարանի ուսուցչապետէն նորա արած պատճառաբանութիւնների դէմ, սակայն բոլորովին չի էլ հերքում նորա հիմնական միտքը—Ուրարդուի և Ռիաինայի նոյնութիւնը: Վա կարծում է, որ Ուրարդուն իր Արդասկու մայրաքաղաքով պէտք է որոնել ոչ թէ Վանում, այլ արեւմուտք ընկած մի տեղի շուրջը, որ Արդասկու մայրաքաղաքի տեղն է լինելու և որը նոյնպէս դեռ անյայտ է. արդ կամ արծ արմատով հայ. քաղաքների անուններ յաճախ են պատահում Վանայ լճի և երկու Եփրատների խառնարանի միջև ընկած երկրներում, ինչպէս որ արտ կամ արդ արմատը, որ գուցէ նորա հետ կապ ունի, յաճախ է պատահում Արաքսի հովտում ընկած քաղաքների անունների մէջ: Վաթախտաբար նոյն իսկ այս յաճախութիւնը դժուարացնում է Արդասկուի տեղը ճշտութեամբ որոշելու գործը: Սիով բանիւ՝ նա կարծում է, որ բուն Ուրար-

դուի թագաւորութիւնը Այրարատեան նահանգն է, որ առաջինը կանգնել է ասորեստանցոց դէմ յանդիման, նորան հպատակում էին շատ երկիրներ, ի միջի այլոց Վասպուրական նահանգը, բայց երբ այդ թագաւորութիւնը վերջնականապէս ջախջախուեց ասորեստանցոց հարուածների տակ (10), դարի կէսերին), այն ժամանակ Վասպուրականի կառավարիչը Սեդուրի կամ Սարդուրիս իրեն թագաւոր հռչակեց Բիաինայում, և մատաղհաս թագաւորութիւնը ասպարէզ մտաւ՝ իւր իշխանութեան տակ առնելով նաև նախկին Ուրարդուի երկիրները: Գուցէ այս վերջին պատճառով, կամ գուցէ արհամարհանքից զէպի նոր ծաղկող թագաւորութիւնը, ասորեստանցիք սկսեցին այնուհետև Ուրարդու անունը յատկացնել Վանայ երկրին, մինչդեռ իրենք բնակիչները շարունակեցին գործ ածել Բիաինա անունը, դրանից առաջ ասորեստանցիք Վանայ երկրին տալիս էին Մաննա անունը:

Սիւս նշանաւոր աշխարհագրական անունը, որի վերայ հարկաւոր է կանգ առնել, Վայիրի-ն է, այն լայնածաւալ աշխարհը, որ ձգուած էր երկու Եփրատների խառնարանից մինչև Օգորոշի շղթան, երկու Տիգրիսների բազմաթիւ գետակների վերայ ընկած երկրներում (Վայիրի—գետերի երկիր): Վա մի մեծ դաշնակցութիւն էր կազմում՝ բաղկացած բազմաթիւ, հարիւրի չափ, մանր իշխանութիւններից, և կցուում էր բուն Հայաստանի անմիջական սահմաններին: Եւր իշխանութիւններից յիշեցինք արդէն Սաննան. նորանից հարաւ ընկած էր Երապիսա իշխանութիւնը՝ Օաւ գետի ակունքներում, իսկ սրանից արեւելք՝ Խուպուշկա. Ուրմոյ լճից և Խուպուշկայից հիւսիս ընկած էր Գիլղան: Եւելի նեղ մտքով Նայիրին ձգուած էր երկու Եփրատների խառնարանից մինչև Վանայ լճի արեւմտեան ափերը: Եսորեստանցիք Հայաստանը նուաճելու համար նախ պէտք է գործ ունենային այդ մեծ դաշնակցութեան հետ: Երկար ժամանակ աշխարհակալները բաւականանում էին Տիգրիսն ի վեր բարձրանալով մինչև Սուրի-նատ (այժմ Օւիբէնէ-սու) գետի ակունքը և այնտեղից ասպատակելով այդ՝ այն ժամանակ բաւական հարուստ և ծաղկեալ՝ երկիրները, աւար առնելով և ծանր հարկեր գնելով, անգթօրէն պատժելով անհնազանդներին և գերի վարելով զէպի Եսորեստան: Եւ խարհակալը հեռանում էր թէ չէ, զանազան կէտերում ապստամբութիւնները նորից բռնկում էին և նորից ծանր հոգսեր պատճա-

ուում Մտորեստանին: Նորից արշաւանքներ, նոր աւերներ ու աւարներ: Նայիրին ձգտում էր Ուրարդուի կողմը, իսկ Ուրարդուի թագաւորները այդ երկրի տիրապետութեան համար շատ անգամ դուրս էին գալիս պատերազմի իրենց դաշնակիցներով և Մտորեստանի աշխարհակալների ճանապարհը փակում, կամ ապստամբեցնելով նորանուաճ երկրները՝ ծանր հոգսերի մէջ էին ձգում նոցա: Այդպէս թէ, դարում Նայիրին ուժասպառ եղաւ այն բոլոր հարուածներից, որ Մտորեստանը երկու դար անընդհատ հասցրեց նորան, և աշխարհակալների առաջ ազատ ճանապարհ բաց արեց դէպի Հայաստանի սիրտը: Այստեղ յիշուելու են բացի Ուրարդուից նաև հետևեալ իշխանութիւնները, որոնք նորան ստորագրուած էին զինուորական կողմից կամ նորա դաշնակիցներն էին՝ Նայիրիի տիրապետութեան համար վիճելու Մտորեստանի հետ, — Սուսասիր՝ Սանայ լճի հիւսիսային ափում՝ Օւպարի քաղաքով, դէպի հիւսիս ընկած էին Սուսամէ և Վայկանի իշխանութիւնները: Սեծ Մասիսի մօտ Միլդիշ իշխանութիւնն էր: Ուրարդուի թագաւորներին ստէպ դաշնակից էին Սիլիդի կամ Սիլիդիդուի (այժմ Մալաթիա՝ Եփրատների խառնարանից փոքր ինչ ցածր) թագաւորները, որոնք խաթաների կամ խաթերի կամ հէթէների թագաւորներն էին:

Յիշենք դարձեալ մի քանի հետաքրքրական անուններ՝ վանի արձանագրութիւններից հանուած: Լիսուրեանի հովիտը, Լումաւիւրի դաշտը և Օւնգուի ամբողջ հովիտը, մի խօսքով՝ գրեթէ ամբողջ Արարատեան աշխարհը բռնել էր Լիսուս թագաւորութիւնը, բաժանուած շատ մանր երկրների՝ իրենց զատ-զատ թագաւորներով, այժմեան Լումաւիւրի աւերակների տեղում կանգնած էր Լիսուսի երկրներից մինի գլխաւոր քաղաքը՝ Լուսուսիս, Օւնգուի հովտում գտնուում էին Ուլվանիս երկիրը և Վարաս քաղաքը: Լիսուրեանի հովտում, Լըքսանդրապոլի մօտերքը, գտնուում էր Իսկիդուլուս երկիրը իւր Իրդանիուս մայրաքաղաքով: Երածանու վերայի բազմաթիւ քաղաքներից յիշուում են Պուտէրիաս կամ Պուլէրիաս (երևի Պալուս) և Խուլզանաս քաղաքները, նոյն գետի խառնարանի մօտ էին Վուպաս երկիրը, խաթերի թագաւորութիւնը՝ իրենց Միլիդ քաղաքով և Լըզիս գաւառը (Լըճնիք, ատորեստանցոց Լըլու): Նոյն իսկ գետը կարծուում է թէ կոչուել է Մեդայիս:

Պարօն գաւառը այժմեան Մշոյ երկիրն էր: Արմիոյ լճի արեւմտեան կողմը, մինչև Կոթուր-դաղ կոչուած լեռները, ձգուած էր Սան Թագաւորութիւնը իւր Բոլստուս, Բարսուս, Սուրիսիդաս, Թարիուս, Բաբաս և այլ երկրներով: Ըմիթիզա և Ուլթուզայիս կազմում էին մի Թագաւորութիւն, Սէյսի կարծիքով՝ Մանազկերտի շրջակայքում: մեր հեղինակը, ընդհակառակն, կարծում է՝ համեմատելով բեւեագիր այլ և այլ ցուցումները իրար հետ՝ որ այդ Թագաւորութիւնը պէտք է որոնել արևելքում: սակայն աչքի առջ ունենալով այն ծանրակշիռ իրողութիւնը՝ որ Թագաւորութեան մասին խօսող արձանագրութիւնը գտնուել է Մանազկերտի մօտ,—որի վերայ էլ Սէյսն է հիմնում իւր կարծիքը,—մեր հեղինակը բացատրում է, որ, ուրեմն, այդ Թագաւորութիւնը տարածուած էր Վանից հիւսիս և բաւական տեղ ձգուած էր դէպի արևմուտք և արևելք, այնպես որ Վանից Երաքսի հովտին հասնելու համար պէտք էր երկար անցնել նորա միջով: իբրև առանձին նշան այդ Թագաւորութեան՝ պէտք է ի նկատի առնել նորա հարստութիւնը ոսկով, արծաթով ու պղնձով: Ինքը Պաուպաս քաղաքը հին ժամանակ հաւանօրէն կոչուել է Լամուս, կամ այդպէս է եղել նորա Թաղերից մինի անունը, որ ընկած պէտք է լինէր այժմեան «Խկալի-Վարկեալս»-ի (նաւահանգստի դուռը) կշտին: Լճի ափին, հաւանօրէն այժմեան Հախավանք գիւղի մօտերը, գտնուում էր Լիսիուսիքաս քաղաքը՝ մի գաւառում, որ կրում էր «Մենուասի որդու» գաւառ անունը, երևի այն պատճառով, որ Մենուաս Թագաւորը այդ գաւառի կառավարութիւնը յանձնել էր իւր որդուն: Եղթամարայ կղզին կոչուում էր Լիդուս, և մի անգամ միայն, կարծում է մեր հեղինակը, այդ կարևոր կղզին յիշատակուում է Վանի արձանագրութիւններում: Սիւս երեք կղզիները բոլորովին չեն յիշատակուում ոչ մի տեղ: Վանի արձանագրութիւններում յիշուում են բաղմաթիւ քաղաքներ, օրինակ՝ Լրծուիւսիս, Լրնիս, Լրիդրաս, Լրազաս, Լրինաս, Լրծիբալդիւսիս, որոնց տեղերը առ այժմ չեն կարողացել ցոյց տալ, որովհետև արձանագրութիւնները չեն տալիս ցուցումներ նոցա տեղադրութեան մասին, ինչպէս որ այդ անում են Եսրեստանի Թագաւորները, այս պատճառով ուրիշ հետազօտութիւններով և ուրիշ միջոցներով պէտք է նոցա տեղերը որոշուեն: Այդ միջոցներից մինը մատնանիշ է անում մեր հեղի-

նակը, բեեռագիր արձանագրութիւնները իրենց բնագիրներում դուռն են կոչուած արձանագրող թագաւորների կողմից, ինչպէս որ մինչև այսօր էլ ժողովուրդը անուանում է (Մհերի-դուռը), ուրեմն, այն քաղաքները, որոնց մօտ յիշուած է դուռը, պէտք է գտնուէին արձանագրութիւններ եղած տեղերում: Հիշենք և մի իրողութիւն, և վերջացնենք այս ակնարկը: Մենուաս թագաւորի արձանագրութիւնները դուռը չեն կոչուած, այլ արման ի դագ, որը Սէյս փորձում է թարգմանել իբրև բնագիր, արձանագրութիւն և կարծում է, որ իրանցիք Հայաստան գալով և բաղմաթիւ այդպիսի արմանիդագներ կամ արձանագրութիւններ գտնելով՝ կոչեցին մեր երկիրը Արմէնիա: Ինչպէս կուղէք, ...

Նախ քան պատմութեանն անցնելը պէտք է յայտնենք, որ մտադիր էինք մեր Հին պատմութեան մասին մի ամփոփ ուսումնասիրութիւն տալ այստեղ՝ Հիմնուելով վերջին տարիներս այդ նիւթի մասին հրատարակուած նոր հետազոտութիւնների վերայ, և այդպիսով լրացնել, և զուցէ նաև ուղղել, մեր հեղինակի մի քանի տեղերը, որովհետև նա համառօտ է անցնում իր նիւթը, և բացի այդ՝ չէ զիտեցել ոչ հայերէն և ոչ ռուսերէն, և ուրեմն հաւանօրէն ծանօթ չէ հայազգի գիտնականների—մանաւանդ Մ. Էմինի և Ք. Պատկանեանի—գրուածքների հետ հայոց Հին պատմութեան մասին: Սակայն այժմ մեզ այդ չըյաջողուեց՝ պ. զրաքննիչի ամառնային կանուխ ուղևորութեան պատճառով, ուստի և տալիս ենք միայն մի քաղուածք Իվերնատի գրուածքից՝ մի քանի տեղերում միայն յաւելումներ անելով պարզութեան համար:

Բաբիլոն-ասորեստանեայ սեպագիրների ուսումնասիրութեան անսպասելի ու զարմանալի հետեանքն եղաւ այն նշանաւոր իրողութեան յայտնութիւնը, որ հնդ-ե-րոպական կամ արիական գերդաստանին պատկանող ազգերի գաղթական շարժումներից առաջ՝ Միջին Ասիոյ խորքից, Արալեան լճի արևելեան կողմի դաշտերից՝ դուրս եկան և տարածուեցին աշխարհիս ամեն կողմերը Ռաքանական կամ Դարա-Ֆինեան գերդաստանի ազգերը՝ իրենց հետ տանելով մի սեփական ինք-

նուրոյն քաղաքակրթութիւն,—սարէականութիւն կրօնի մէջ (տարրապաշտութիւն) առանց զաղափարական հիմունքների, նիւթական ու արդիւնաբերական բաւական յառաջադիմած ծանօթութիւններ, քաջ և պատերազմական ոգի ու վարչական մշակուած ընդունակութիւններ և վերջապէս զրութեան մի առանձին եղանակ՝ սեպագրութիւնը կամ բեւեռագիրը,— և տարածեցին այդ քաղաքակրթութիւնը այն բոլոր երկրներում, որտեղ նորա կանգ առան ու հաստատուեցին,— չնդկաստանում, Արիանայում կամ Իրանում, Սենաարում և ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում: Մագայից կամ Մարաստանից (այժմեան Ադերբեյջանը) նոցա մի մասն անցնում է Այրարատեան դաշտը և այնտեղ հաստատուում: մի ուրիշ հաստուած անցնում է Վանայ լճի աւազանը և տարածուում է Քիւրդիստանի լեռներում: Այստեղից սոցա մի մասն իջաւ Միջագետքի դաշտերը և աշխարհակալութեամբ տիրապետող դիրք բռնեց Սենաարում քուշանեան, թուրանեան և սեմական ցեղերի վերայ, մասամբ ձուլուելով նոցա հետ և զարմանալի յարմարուող ու ճկուն բնաւորութիւն ցոյց տալով ստորագրեալ ցեղերի նկատմամբ: Փոքր ինչ յետոյ՝ երբ Սենաարից դուրս եկաւ սեմական Ասսուր ցեղը և դէպի հիւսիս դիմելով Տիգրիսի վերայ կազմեց Ասորեստանի ահարկու պետութիւնը,—որ սկսեց թուրանական Սենաարի վերայ աւերիչ արշաւանքներ,—այն ժամանակ այդ նոյն աշխարհակալ և բաւական յառաջադիմած թուրանցոյ մեծ մասը զատուելով Ասորեստանի իշխանութիւնից՝ դնաց դէպի հիւսիսային լեռները, հաստատուեց Ուրարդիում, և կազմակերպելով կանոնաւոր պետութիւն ու վերնուորական զօրութիւն՝ սկսեց մի անհաշտ կռիւ Ասորեստանի դէմ: Մեր ժողովրդական հին աւանդութիւնը այս իրողութիւնը մարմնացրել է Հայկի ապստամբութեան մէջ Բէլի դէմ և նոցա պատերազմում:

Թուրանական շարժումներից յետոյ սկսուեցին արիական գաղթականութիւնները, որոնք՝ կամաց կամաց առաջ դիմելով դէպի արեւմուտք և թուրանցոյ հետ երկար ժամանակ

փոփոխակի բախտով կռուելով՝ վերջապէս յաջողում են իրենց ձեռքն առնել նոցա զրաւած երկրների իշխանութիւնը, որի հետեանքը լինում է թուրանական պետութիւնների անկումը, նոցա ձուլումը արիականների հետ և մի ամբողջ Հայ պետութեան կազմութիւնը: Այս դէպքը տեղի է ունենում Քրիստոսից մօտ վեց հարիւր տարի առաջ: Վանի արձանագրութիւնները մեզ պատմում են Թուրանեան ցեղի տիրապետութեան ամենափառաւոր ժամանակի մասին, երբ արիականները դեռ չէին կարողացել վերջնականապէս կոտորել նոցա ցփը և մինչև անգամ նոցա ստորագրուած էին: Քաղաքականապէս մեռնելով և ձուլուելով նորեկ աշխարհակալների հետ՝ հայաստանի թուրանական ժողովուրդը թողեց նոցա՝ իբրև մնայուն ժառանգութիւն՝ իւր հոգու լաւագոյն յատկութիւնները, — անվեհեր արիութիւնը, տոկունութիւնը, նուրբ և վերին աստիճանի ընդունակ մտքը, գործնական խելքը, իւր քաղաքական ու ղինուորական բոլոր ձիրքերն ու հիմնարկութիւնները, և վերջապէս իւր անմուռաց սեպագիրները: Նա խիստ հեշտութեամբ ձուլուեցաւ նորեկների հետ, և հայի հոգու և արեան մէջ ժառանգութիւն թողած իր նշանաւոր յատկութիւններով, իր անցեալի փառաւոր աւանդութիւններով վերակենդանացաւ նորից յետագայ դարերում հայոց պատմութեան փառաւոր էջերի մէջ, բայց արդէն քրիստոնէութեան ներգործութեամբ աւելի նրբացած ու ազնուացած ձևով: Քաջ ու խստաբարոյ լեռնականները դարձան մտքի ու դաղափարի տոկուն մշակներ: Արժէ այդպիսի ազգի զլխին անցածներին վերահասու լինել:

Ասորեստանի պետութիւնը իւր զոյութեան սկզբներից մինչև իւր վերջնական անկումը շարունակ և անհաշտ պատերազմներ է մղել իւր հարեան հայաստանի հետ: Ի՞նչն էր պատճառը: Ի՞նչ էր ուզում Ասորեստանը մեր աշխարհից, և ի՞նչ էր մեր աշխարհի ձգտումը Ասորեստանի հանդէպ: Ի վերնատ պատերազմների պատճառը համարում է «ոչ այնքան, որպէս թուում է, այն՝ որ ասորեստանցոց առանձնապէս զրաւում էր այս բարձր ու ցուրտ լեռների երկիրը,

այլ՝ հաւանօրէն այն՝ որ նորա ուրիշ միջոց չունէին զսպելու այդ բարձր լեռնազաշտերի թափառաշրջիկ ազգաբնակութիւնների արարքները, որոնք այն ժամանակ,—ինչպէս այսօր էլ,—յարմար էին տեսնում ամեն տարի զնալ և Ասորեստանի բնակիչներից նախօրօք խլել այն, ինչ որ նոցա երկիրը, կամ աւելի յաճախ՝ նոցա անհոգութիւնը, չէր տալիս նոցա»։ Այս՝ հաւանականութեամբ, սակայն, հաստատուած՝ կարծիքի հետ հազիւ թէ կարելի լինի համաձայնել։ Ըստ մեզ՝ այստեղ աւելի ցեղական դարաւոր ատելութիւնն էր դործում, որ ձգտում էր Առաջաւոր Ասիայում հաստատել կամ թուրանական, կամ սեմական ընտանիքի գերիշխանութիւնը։ Սեմական ցեղի ներկայացուցիչ Ասորեստանը՝ դուրս գալով թուրանական Սենաարից՝ ղարմանալի արագութեամբ սկսել էր մեծանալ ու ընդարձակուել, և սպառնում էր ոչնչացնել ամեն ուրիշ ինքնուրոյն գոյութիւն։ Նորա հարեանք և աչքի փուշը, Գաղղէան, որի իշխող դասակարգը սկզբներում նոյնպէս քաղղէացի կոչուած քաջ թուրանցիք էին, միշտ նորա ամենասարսափելի թշնամին է եղել, և քանի՛ քանի՛ տարիներ ու նոյն իսկ դարեր,—թո՛ղ որ իր անհանդիստ շարժումներով ու ապստամբութիւններով կորստաբեր հոգսեր է պատճառել ահագին պետութեանը,—քանի՛ քանի՛ տարիներ ու դարեր, ասում ենք, նորան իր լծին է ենթարկել և անարգել ու ստորացրել է սեմականութիւնը։ Բայց ահա նոյն այդ խռովարար բնից մի՛ նոյնպիսի վտանգաւոր՝ ոսոխ հատուածել զնացել է հիւսիսի լեռները և այնտեղ կազմակերպելով մի զօրեղ դաշնակցութիւն շրջակայ մանր թագաւորներից՝ վիճում է Ասորեստանի հետ նորա հիւսիսային-արեւմտեան կողմն ընկած երկրների ախրապետութեան համար, որով և ամբողջ Փոքր-Ասիոյ ճանապարհը փակում է նորա առաջ։ Այսպէս ուրեմն, Ասորեստանը ձգտում էր Ուրարդուի ոյժը կտարել իւր գոյութեան ապահովութեան համար, և ոչ թէ՛ ինչպէս թուում է՝ թափառաշրջիկների վայրագութիւնները զսպելու համար, ինչպէս որ նա նոյն նպատակով ձգտում էր իրենից քաղաքակրթութեամբ շատ բարձր Գաղղէայի ոյժը

կոտրել՝ անդադար արշաւանքների ու պատերազմների ձեռնարկելով նորա վերայ: Ասորեստանը շատ լաւ էր հասկանում, ինչպէս նկատում է և մեր հեղինակը այդ պետութեան մի աշխարհակալ թագաւորի մասին, «որ ինքը երբէք չէր կարող ճշմարտապէս տէր դառնալ Ասորիքին և Փոքր-Ասիային, մինչև որ անհանգիստ ու խռովարար չայաստանը իրեն չըպատկանէր»: Սեմական Ասորեստանին այսպիսով վիճակուած էր իր զոյութիւնը շարունակել՝ ընկած իր երկու երդուեալ թշնամիների մէջ, որոնք հիւսիսից ու հարաւից հերթով և անընդհատ գրգռում էին նրան դէպի պատերազմները՝ ապրտամբելով ու աստամբեցնելով շրջակայ բոլոր հպատակ իշխանութիւններին Մարաստանում, Նայիրիում, Ասորիքում և Սուղիանայում: Բայց այդ հսկայ պետութիւնը շնորք չունէր որ կարողանար մի շարք նպատակայարմար միջոցների դիմել ստորադրեալ ազգերին հպատակութեան մէջ պահելու համար, այդ պատճառով միակ միջոցը տեսնում էր շարունակ յարձակումներով, աւերածութիւններով և դերութիւններով նորանուաճ կամ խաղաղացրած երկրների ոյժը թուլացնել: Իսկ այդպիսի անընդհատ ու յախուռն պատերազմները՝ բացի այն որ խիստ փնասում էին Ասորեստանի պետական զոյութեանը, խիստ յարատե ներդործութիւն էլ չէին ունենում տանջուողների վերայ. Ուրարդուն ու Բաղդէան երբէք չընչչացան այդքան աւերիչ յարձակումներից, և ամեն անգամ նորից վեր էին բարձրանում, նորից և աւելի մեծ ոյժերով էին սկսում Ասորեստանի պետութեան հիմքերը փորել ու նորան դէպի անկումը մօտեցնել: Սյս դարաւոր մեծ ցեղական մրցութիւնից, որը կարող էր մի նոր «Շահ-Նամէ» կազմել, մի քանի հատուածներ *) կան մեր ձեռքում, որոնցից մի երկուսը առաջարկում ենք ընթերցողներին:

*) Այդ հատուածների մեծ մասը Ասորեստանի աշխարհակալ թագաւորների թողած սեպագիր արձանագրութիւններից են հանուած: Մեր գրականութեան մէջ այս աղբիւրների համաձայն կազմել են հայոց պատմութիւնը, որքան մեզ յայտնի է, պ. Մատթէիս Գարագաշեան իւր «Քննական հայոց պատմութեան» մէջ (1882, Պոլիս), և՛ համառօտ կերպով՝ Ս. Պալասանեան իւր «Հայոց պատմութեան» մէջ (Թիֆլիս, 1890): Ռուսերէն այդ նիւթը մանրամասն աւանդել է Բ. Պատկանեան իւր մի գրութեան մէջ:

Ասորեստանի թագաւորները դանդաղ առաջ խաղալով դէպի Հայաստանի ներսերը՝ այդ երկրի կեդրոնական թագաւորութեան հետ իրենց հաշիւը տեսնելու համար՝ վերջապէս յօ գարու կէսերին սկսեցին իրենց կործանիչ արշաւանքները Ուրարդուի վերայ. Սաղմանասար Վ-ն (859—825) էր, որ իր 859, 857, 850—849 և 845 թթ. ձեռնարկած սարսափելի պատերազմներով Ուրարդուի հետ աւերակ դարձրեց այդ երկիրը, իսպառ ջախջախեց այդ թագաւորութիւնը, և նորա ամբաստ Մարմ թագաւորը այգքան պարտութիւններից յետոյ կորցնելով իր վստահութիւնը, ինչպէս շատ հաւանականօրէն կ'արժում է Սէյս, առիթ տուեց իր ստորադրեալ Սասպուրականի կառավարիչ Առտիպրիսի որդի ոմն Սեդուրիին կամ Սարգուրիսին օգուտ քաղել այդ հանգամանքից և իրեն թագաւոր հռչակել, 833 թուականի մօտերբը: Այս սկիզբն դրեց մի նոր թագաւորական հարստութեան, որ իւր աթոռը հաստատեց Վասպայում և որի թագաւորները սկսեցին կոչուել Ռիայինայի թագաւորներ, նոցա բաժինն եղաւ նաև Ուրարդուի երկիրը: Այդ հարստութեան առաջին թագաւորը, որին Սարգուրիս Ա. են անուանել, Ալմուն քաղաքի (երևի Վասպայի նախկին անունն է) տեղում շինել տուեց մի միջնաբերդ: Այս թագաւորից մեզ հասած միակ երկու արձանագրութիւնները, որոնք մեզ յայտնում են միջնաբերդի շինութիւնը, գտնուում են Սանայ ժայռի հիւսիս-արևմտեան անկիւնում, որտեղ «Խսկալի-Վարդեալ»-ն է, ժայռի ներքեւը, երկու քարէ կոշտերի վերայ, որոնք այժմ հովհաննէս Սկրտչի անունով մի աւերակ եկեղեցու ստորերկրեայ շէնքի արև-

բում (Ванскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи, Спб. 1881), որի տպեղ թարգմանուած մի ինչոր «Բագուածքը» ճգնել է տալ մեզ մի պարոն Գ. Եղուբեան: Մեր հեղինակը նոյնպէս օգուտ է քաղել այդ աղբիւններից իւր «Հայոց Պատմութեան» համար, բայց աւելի այդ պատմութեան ընդհանուր շրջանակը գծելու և Վանի արձանագրութիւնների ցուցումները լուսաբանելու նպատակով այս պատճառով նորա գրուածքի այս մասը, որ կրում է «Պատմական տեղեկագիր ասորեստանցոց և հայոց յարաբերութիւնների մասին» Ասորեստանի թագաւորների տարեգրութիւնների համաձայն» վերնագիրը, համառօտ է: Մենք կըթողնենք այդ մասը, որովհետև յիշեալ գրուածքներից մեզ փոքր ի շատէ ծանօթ է այդ նիւթը, և վերջապէս մինչև օրս հաւաքուած նորանոր նիւթերը միաւորելու և մի ամփոփ ու մշակուած «Հայոց Պատմութիւն» տալու համար շատ աւելի ջանք ու ժամանակ է պէտք: Մենք կըբաւականանք քաղուածքների անելով հեղինակի գրուածքի երկրորդ մասից, որ ունի «Տեղեկագիր Հայաստանի հնագոյն պատմութեան մասին» հայկական արձանագրութիւնների համաձայն» վերնագիրը և որի նիւթը, որքան մեզ յայտնի է, առաջին անգամ է երևում մեր գրականութեան մէջ:

մտեան պատումն են, մէկը 7 տող, միւսը 8 տող: Սակաւ չի լինի կարծել, որ այդ շէնքը իւր ներկայ վիճակում մինչև Սարգուրիսի օրերն է հասնում:

Նորան յաջորդեց որդին Խաչուհին, Ասորեստանի Սամի-Սաման Գ (824—812) Թագաւորի ժամանակակիցը, որ մեզ թողել է հռչակաւոր «Մհերի-Ղուան» արձանագրութիւնը: Թագաւորը այստեղ օրինագրում է թէ ինչպէս և որքան զոհեր պէտք է բերել խախնայի թագաւորութեան մէջ պաշտօնապէս ընդունուած աստուածներին: Ղեռ կենդանութեան ժամանակ թագաւորը իրեն գործակից և ընկեր դարձրեց իւր որդի Մենուասին, այս պատճառով այդ կրօնական հրահանգը հօր և որդու, երկուսի անունով էլ գուրս է եկել: Թագաւորը, սակայն, ոչ մի տիտղոս իրեն չէ յատկացնում այս և միւս արձանագրութիւններում, և չէ յիշում ո՛չ իր թագաւորութեան, ո՛չ էլ նորա մայրաքաղաքի անունը, ինքը պարզապէս՝ Սարգուրիսի որդի Խաչուհինս է, ուրիշ ոչինչ:

«Մհերի-Ղուան» արձանագրութիւնը, ինչպէս յայտնի է, գրտնուում է Ակուփու-Քարի կամ Օւմլեմ-Ղաղի ապառաժներից մինի վերայ, վանայ Այգեստանի հիւսիսային սահմանում, որտեղ Ակուփի որձաբարէ ժայռերը ձգուած են արեւմուտքից արեւելք՝ կազմելով այստեղ մի կիսաշրջանակ, կիսաշրջանակի գրեթէ մէջտեղը, գետնից մօտաւորապէս 10 սաժէն բարձր, ժայռը յղկուած է այնպէս, որ կազմում է մի ուղղանկիւն քառանկիւնի տախտակ՝ մօտ 7 արշին բարձրութեամբ, 3 արշին լայնութեամբ և ժայռի մէջ մօտ 6 վերջով խոր ընկած, բայց այնպէս՝ որ տախտակի բնական երեսից դէպի փոս ընկած տեղը էջքը երկու աստիճաններով է, իւրաքանչիւրը 5—6 վերջով լայնութեամբ, փոսումն ընկած է արձանագրութիւնը,—երկու պատճէն, վերեւինը մանր տառերով՝ 31 տող, նոյնը և ներքեւինը մեծ-մեծ տառերով՝ 53 տող, շատ լաւ պահպանուած,—որն այսպիսով թէ՛ պաշտպանուած է ժամանակի հարուածներից և թէ՛ կատարելապէս աչքիդ առաջն է մնում: Ղաշտից իսկ որ «գուան» է նմանում այդ փոսը, ուստի և արձանագրութեանը յատկացրած այդ անունը ոչ միայն պատմական, այլ և զուտ նիւթական խորհուրդ ունի: Բացի «Մհերի-գուան» անունից, արձանագրութիւնը կոչւում է նաև «Միւհերի-Ղափու» (կնքի-գուռն) և «Չորան-Ղափուսի» (չովուր-գուռն): Հայտնի է թէ որպիսի առասպելներ է ստեղծել մեր ժողովուրդը՝ իւր խելքով այդ

«գռան» գաղտնիքը բացատրելու համար:—Այս թագաւորից մեզ հասած մնացեալ երեք արձանագրութիւնները գտնուում են Վալաքիկ և Օլուստան գիւղերում՝ Վանից հիւսիս, բոլորն էլ փչացրած:

Խսպուենիսին յաջորդեց որդին Մենուաս, Ասորեստանի Ուամման-նիրար Գ. (811—783) թագաւորի ժամանակակիցը, որ բազմաթիւ տաճարներ շինեց ու նորոգեց և բազմաթիւ «գռներ» կամ արձանագրութիւններ թողեց: Նորա գործն են նմանապէս Վանայ ժայռի հիւսիսային երեսին, գագաթի մօտերը, փորուած մի շարք սենեակները կամ այրերը, որոնք գերեզմաններ լինելու համար են շինուած, ինչպէս վկայում է այդ այրերից մինի մուտքի աջ կողմը փորագրած արձանագրութիւնը 17 տողից, այժմ բերդի պարըսպի մէջ առնուած: Մենուասի հասարակաց օգտակէտ գործերից ամենալաւը անշուշտ Շամիրամայ-ջուր կամ Շամիրամայ-գետ կոչուած ահագին ջրանցքի անցկացնելն է, որ մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի և իր շուրջը այնքան բարիքներ է սփռում, բազմաթիւ գիւղերի ջաղացները դարձնելով, այգիներն ու արտերը ջրերով: Մենք վերևը յիշեցինք, որ դեռ իր հօր կենդանութեան ժամանակ Մենուաս մասնակցում էր կառավարութեանը: Անշուշտ այս հանգամանքի շնորհիւ նորա թագուհի-մայրը, Թարիրիաս, կը շարունակէր պահպանել իր ազդեցութիւնը կառավարութեան վերայ նաև իր ամուսնու մահից յետոյ, երբ իր որդին այնուհետև միայնակ կրսկսէր իշխել և յիշաւի, Թարիրիաս մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ ջրանցքը փորելու գործում, և անշուշտ այդ է եղել սկզբնապատճառը, Սէյսի կարծիքով, այն առասպելի, որ այդ առուի շինութիւնը յատկացնում է մի ինչ որ թագուհու՝ Շամիրամ անունով:

Ուշագրութեան արժանի է Շամիրամայ-ջուրը նոյն իսկ ներկայ վիճակում: Նորա «գոլլալ» ակունքը գտնուում են Հայոց Չոր գաւառի կեդրոնում, Սարբուլակ լեռան լայնատարած ստորոտներում, որտեղ 8—10 իրարու մօտիկ ձեղքուածքներից հանդարտ դուրս է գալիս վճիտ ջուրը և լճանալով՝ սկիզբն է տալիս սիգաճեմ գետին: Սա ծանր ու բարակ առաջ գնալով գէպի հիւսիս և ընդունելով իր մէջ նոյն լեռան միւս կողմերից բղխած մի քանի ուրիշ յորդ աղբիւրներ էլ՝ դեռ կէս ժամ իր ակունքներից չըհեռացած՝ արդէն հասնում է իւր յորդութեան ամենաբարձր կէտին: Այս հասնելով Խառնուրդ գիւղին՝ խաչաձև անց է կենում Խո-

շաբ գետի վրայից մի փոս կամուրջն կամ մեծ խողովակի միջով, որ կոչուած է «Խաչ-կամուրջ»: Շարունակելով իր ընթացքը դէպի հիւսիս և առատօրէն սփռելով իր շուրջը անհամար բարիքներ՝ Շամիրամի պարզ ջրերը մտնում են Արտամէտի կանաչ այգիները, ապա դէպի Վան են ուղղում իրենց ընթացքը և վերջը թափու-ում են Վանայ լիճը: Արտամէտը, ինչպէս երևում է, մեծ կեդրոն է եղել Մենուասի ժամանակ, այդ հիանալի գիւղը, որ Վանից երկուս ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ հարաւ է ընկած, առանձնապէս վայելում է առուի տուած բարիքները, առուն այստեղ մնացել է՝ ինչպէս որ եղել է իւր շինուած օրը, ահագին քարերով ամրափա-կուած է հսկայ առուն և նորա բազմաթիւ ճիւղաւորութիւնները: Վիւղից երեք քառորդ ժամ արեւմուտք՝ Վատեպանց կոչուած տեղում, առուի երկու եղեղքին՝ դիմացեղիմաց՝ կանգնած են երկու մեծ և տաշուած քարեր, որոնցից առուի ձախակողմեանը կրում է երեք անգամ կրկնուած հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Այս յու-շարձանը Մենուասի մայր (Թարիրիասինն է, նա անուանել է այդ՝ Թարիրիասի որդու տեղ»։ Նոյն բանն է ասում և աջ կողմի ար-ձանագրութիւնը՝ իրեն Մենուասի բերանից:

Մինչև այժմ Մենուասին մենք տեսանք իբրև բարեպաշտ ու գթոտ վեհապետ: Բայց նա յայտնի է նոյնպէս և իւր աշխարհա-կալութիւններով: Վեռ հայրը կենդանի էր, և Մենուաս գործակցում էր նրա կառավարութեանը, որ նա փայլեց զինուո-րական ասպարիղում: Վանայ Քաղաքամիջի թաղի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու պատում գրուած 30 տողանի մի եղծուած արձանագրու-թիւն՝ Խսպուհինիսի և Մենուասի անունով՝ պատմում է մի արշա-ւանքի մասին Նուաս երկրի Ուգհարուի թագաւորի և Ն-թիուս երկրի Վատարզաս թագաւորի դէմ: Վերջը Մենուաս կրկին գարձաւ Նթիուս, որտեղ նա տիրեց Նրիախի թագաւորի կամ իշխանի գաւառին նորա Նունունիս մայրաքաղաքի հետ միասին:

Բայց Մենուաս իւր զինուորական ոյժերը տարաւ աւելի իւր թագաւորութեան արեւելեան և արեւմտեան կողմերը: Հիւսիս-ա-րեւմտեան ուղղութեամբ նա նուաճել է գրեթէ մինչև Վարին ե-ղած ամբողջ երկիրը, որովհետեւ Հասան-Վալայի մօտ, Լըաքսի վտակներից մինի հովտում, գտնուած է մի արձանագրութիւն ինր տողից, որտեղ նա խօսում է մի տաճարի շինութեան մասին: Հարաւային ուղղութեամբ Մենուաս նուաճեց Վարօնի երկիրը:

Վերջապէս նա իջաւ Արածանու հոսանքովը ցած՝ մինչև նորա խառնուիլը Արևմտեան Նիւրատին, որը վկայում է Ռալուում Արածանու աջ ափին գլուխը բարձրացրած մի ապառաժի վերայ փորագրած 28 տողից արձանագրութիւնը: Այստեղ Մենուաս գոհութիւն է տալիս իւր աստուածներին՝ որ նոքա իրեն շնորհեցին Պուտերիաս կամ Պուլերիաս և Խուզանաս քաղաքները, Վուպաս երկիրը և Խաթերի երկիրը, նոյնպէս և՛ որ նորան շնորհեցին յաղթութիւն Միլիդի Խուզանիզաւադաս թագաւորի վերայ: Մենուաս մի ուրիշ անգամ էլ արշաւանք է արել այս կողմերը և Էլզիս գաւառում ու խաթաների վերայ յաղթութիւններ է տարել, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս վանայ Պողոս-Պետրոսի մի ուրիշ արձանագրութիւնը Մենուասի անունով: Մանայի թագաւորութեան դէմ էլ մի արշաւանք ձեռնակեց Մենուաս, և, ինչպէս երևում է, մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ այդ պատերազմը, չնայելով որ Ասորեստանի Ռամման-նիրար Վ. թագաւորը, որին ժամանակակից էր Մենուաս, տիրապետել էր ամբողջ Մագային և Հիւսիսային Պարսկաստանին: Այս արշաւանքի նշանակութեան մասին վկայում է Քելիշին-Ուշնէյի (Կապոյտ-սեան կիրճ) արձանագրութիւնը պարսկա-թրքական սահմանագլխում, Ուրմիա քաղաքից հարաւ: Վա մի մութ կապոյտ քարից շինած սիւն է—որ իւր անունը տուել է կիրճին—6 ոտք բարձր, 2 ոտք լայն և մի ոտք հաստութեամբ, անկիւններին և գագաթին բոլորակ ձև տուած և բարձրացրած միաձոյլ քարակոշտից պատրաստած մի պատուանդանի վերայ, որի քարն էլ նման է սեան քարին, յիշատակարանը գրուած է մի փոքրիկ բարձրութեան վերայ ճանապարհի կշտին, և ունի 43 տողից բաղկացած, դժբախտաբար խիստ եղծուած, մի արձանագրութիւն, որը արեւելք է նայում: Արձանագրութեան եղծուած լինելու պատճառով Սէյս դժուարութեամբ է կարողանում որ և է աղօտ գաղափար կազմել Մենուասի զօրաբանակի ընթացքի մասին: Մի բան միայն պարզ է մեզ համար, որ Մանայի այս կարեւոր պատերազմը տեղի ունեցաւ Սաղմանասար Վ. (782—773) թագաւորութեան ժամանակ, ուրեմն Մենուաս դեռ կենդանի էր 782 թուից յետոյ էլ. նա պէտք է որ այդ ժամանակ ծերացած լինէր, և 778 մօտերը մեռած պէտք է լինի:

Մենուասի որդու և յաջորդի, Արգիստիս Ա. թագաւորութեան ժամանակ հին Այաստանը իւր բարձրութեան գագաթնա-

կէտին հասաւ: Այդ Թագաւորը, որ ժամանակակից էր Ասորեստանի Սաղմանասարար Ղա և Ասուր-դան-իւ Ռ (772—755) Թագաւորներին,—երբ Ասորեստանի երկրորդ Թագաւորութիւնը դէպի իւր անկումն էր գիմում,—այս Թագաւորը ամենից առաջ մեծ զինուորական անձն էր: Վա վերահաստատեց իւր հօր աշխարհակալութիւնները և ինքն էլ իւր կողմից նշանաւոր կերպով ընդարձակեց նոցա սահմանները: Սակայն պէտք է ասել, որ նորա յաղթութիւնները համեմատաբար հեշտ պէտք է լինէին նորա համար, որովհետեւ, ինչպէս ակնարկեցինք, Ասորեստանի երկրորդ տեղութիւնը անկման շրջանումն էր գտնուում, իսկ Հիւսիսի տիրապետութեան համար Ռաիյինայի Թագաւորութեան հետ կարող էր միայն Ասորեստանը մրցել: Նորա հայրն ու պապը կարողացան իրենց անկախութիւնը պահպանել Ասորեստանի ամենամեծ Թագաւորներից երկուսի, Սամի-Ուաման Ղա-ի և Ուաման-նիրար Ղա-ի դէմ: Ճիշտ է, չի երեւում որ նրանք ուղղակի պատերազմած լինեն այս երկու աշխարհակալների դէմ (որոնք սակայն կարծես խոհեմութեամբ խոյս են տուել նոցանից), բայց նոյն իսկ այն իրողութիւնը, որ Սամի-Ուաման և Ուաման-նիրար մեզ երբեք բան չեն ասում Սորուր-դադից այն կողմը իրենց տարած յաղթութիւնների մասին, պարզ կերպով ցոյց է տալիս, որ նոքա չեն համարձակուել յարձակում գործել Ուրարդուի վերայ, կամ թէ՛ եթէ գործել էլ են, առանց որեւէ յաջողութեան:

Արգիստիսից մեզ հասած հինգ արձանագրութիւնների մէջ ամենամեծն է հռչակաւոր Խոուխուի այրերի ահագին արձանագրութիւնը՝ հաւանօրէն նորա Թագաւորութեան վերջին տարիներում փորագրած, որ կարելի է 15 մասի բաժանել բովանդակութեան կողմից, այն է՝ 14 պատերազմների պատմութիւններ, որոնք թուում է թէ պէտք է համապատասխանեն Արգիստիսի Թագաւորութեան նոյնչափ տարիներին, և վերջաբան: Հատ հաւանական է, որ արչաւանքների կարգը ժամանակագրական լինի, ինչպէս Ասորեստանի Թագաւորների «Տարեգիրներն» են. յամենայն դէպս այդ կարգը աշխարհագրական չէ:—Արգիստիս գլխաւորապէս Պարսկաստանի կողմերը, Մանայի Բուստուս և Բարսուաս երկիրները տարաւ իր լեգէոնները (հինգերորդ և վեցերորդ պատերազմում):

Այս երկրներում, որ փոքր ինչ առաջ Ասորեստանին էին ստորագրուած Ուաման-նիրար Ղա-ի օրերից ի վեր, դեռ այստեղ-այնտեղ

դտնուում էին ասորեստանեայ պահակ զնդեր, և Բիայինայի Թագա-
ւորը պէտք է պատերազմէր ոչ միայն այդ երկրներին՝ արդէն կրկին
անկախութիւն ստացած փոքրիկ Թագաւորների հետ, այլ և «Ասոր-
եստանի զօրաբանակների» հետ, ինչպէս ասում է նա իր յիշա-
տակարանում: Վանի որ, եթէ հաւանական չէ որ Արգիստիս երբ
և իցէ Ասորեստան մտած լինի, բոլորովին աներկբայելի է՝ սա-
կայն՝ որ նա մի քանի անգամ հանդիպեց Վինուէի Թագաւորների
զօրագնդերին և որ այդ հանդիպումների ժամանակ միշտ յաղթող
գուրս եկաւ ու տիրեց նոցա գրաւած երկրներին: Վոնէ այդպէս
պէտք է հասկանալ «Ասորեստանի զօրքեր» խօսքը: «Կրկնում ենք,
ասում է մեր հեղինակը, Արգիստիսի յաղթանակները Ասորեստա-
նի վերայ անկարելի է վիճելի համարել, և այդ յաղթանակների
արդիւնքն այն եղաւ, որ Բիայինայի Թագաւորը՝ գէթ առ ժամա-
նակ՝ տէր դարձաւ Պարսկաստանի հիւսիսային մասին, ի ֆլաս
Վինուէի Թագաւորների»: Այդ՝ ի հարկէ՝ բացատրուում է Ասորես-
տանի այն ժամանակ կրած զարհուրելի ճգնաժամով, որի շնորհիւ
մեզ մնաց որ բոլորովին կորստեան անդունդը գլորուէր:

Չընայելով այս մեծամեծ յաղթանակներին Մարաստանում,
մենք չունենք այդ կողմերը Արգիստիսի անունով ոչ մի արձանա-
գրութիւն, այն ինչ նորա հայրը՝ Մենուաս՝ մեզ թողել է գոնէ
Վելիշին-Ուշնէյի արձանագրութիւնը:

Արգիստիս մի արշաւանք էլ ունեցաւ դէպի հարաւ-արեւմուտք՝
խաթերի դէմ, որոնց առաջնորդում էր Միլիդի Խիլարվադաս
Թագաւորը. նա յաղթութիւն յաղթութեան վերայ, տանելով ճա-
նապարհին պատահած քաղաքների վերայ, որոնց անունները յի-
շում է իր արձանագրութեան մէջ (երրորդ պատերազմ), հասա-
մինչև Միլիդ քաղաքը, կողոպտել տուեց այն և յետ դարձաւ ա-
ւարներով: Արգիստիս երեք անգամ էլ արշաւել է Լիթուսի եր-
կիրը: Առաջին անգամ (երկրորդ պատերազմ) մասնաւորապէս նը-
պատակ ունէր մի կողմից Լիթիսայի և Ութթուզայի Թագաւոր
Ուրդուբուրսիս Դիաուէի խիւն, միւս կողմից Լիթուսի (կամ
գէթ Լիթուսի մի դաւաւի) Թագաւոր Ուրհուրիսին: Երրորդ
անգամ (տասներկուերորդ պատերազմ) նա սկսեց Սանի երկրից,
այնտեղից իջաւ Արաքսի հովիտը, դէպի Լիթուս, ապա վեր բարձ-
րացաւ գետի հոսանքին հակառակ, որ յարձակում գործի Լսկի-
գուլուս երկրի վերայ. այն ժամանակ այդ երկրի Թագաւորն էր

Լճրի ախի, յաղթեց նրան և տիրեց նորա երկրին, ինչպէս վկայում է և Վանի ջրայում (Աղէքսանդրապոլի մօտ) գտնուած արձագրութիւնը՝ 5 տողից: Եւրգիստիս յաղթութիւններ է տարել նաև Ուլվանիս երկրի և Վարաս քաղաքի վերայ, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Լճրեառի մօտ մի հովտում գտնուած արձանագրութիւնը (Արևանի մօտերը): Ինչպէս երևում է, Վիառէի թագաւորը խիստ մեծ դեր է խաղացել Ռիայինայի թագաւորութեան պատմութեան մէջ, որովհետև մենք տեսնում ենք Արգիստիսին դարձեալ երկու անգամ պատերազմի դուրս եկած նորա դէմ և յաղթելուց յետոյ՝ նորանից թանգագին մետաղներ առած իբրև տուգանք, ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Վանայ Քաղաքամիջի Ուորը-Սահակ եկեղեցում գտնուած արձանագրութիւնը բեմի տակ, 40 տողից: Եւրգիստիս նրանից ստացաւ 41 մնաս ոսկի, 37 մնաս արծաթ և մի քանի հազար մնաս արծոյր:

Նորա յաջորդն ու որդին Սարգուրիս Ռ-ն էլ, որ թուում է թէ ժամանակակից է եղել մասամբ Եսուր-նիրարին (754—746), ապա Թալլաթ-Փալասար Ռ-ին (745—728), փառաւոր կերպով սկսեց իր թագաւորութիւնը: Ոչ միայն Մանայի և Լճրիսի դէմ փայլուն պատերազմներ մղեց, — ինչպէս այդ ցոյց է տալիս Վանայ ժայռի հիւսիս-արևելեան կողմը «Եաղնէ-Վալիուսի» կոչուած խոռոչումն ընկած արձանագրութիւնը՝ 29 տողից, որտեղ բոլորովին այլ երկրների անուններ են յիշուում, քան իւր հօր ու պապի հարկատու արած երկիրները, — այլ և Միլիդի Խիլարվադաս թագաւորի դէմ, որ Սախուսի որդի է կոչուած և վերելք յիշուածից յետոյ երկրորդն է նոյն անունով: Պատերազմը խիստ նշանաւոր եղաւ, եթէ ի հաշիւ առնենք կրակի մատնուած քաղաքների ու պալատների թիւը, նոյն իսկ այն տեղը, ուր գտնուած է այս պատերազմի պատմութիւնն անող արձանագրութիւնը (Մալաթիայից արևելք և նորան մօտիկ, Եփրատի ձախ ափին՝ մի ժայռի վերայ՝ 40 տողից), Խաղուի և Քիւմիւրիսանի միջև, բաց ասում է, որ հասարակ զինուորական զօսանքի խնդիր չի եղել այդ: Սարգուրիսի կողպտել տուած քաղաքների մէջ մէկի անունից (Վար-Նիսի) երևում է, որ դա մի ասորեստանեայ գաղթաչէնք է եղել:

Եսուհետև ըսում են վանի արձանագրութիւնները: Հայաստանի բարօրութեան դարն անցել էր: Ռիայինայի թագաւորութիւնը ինչ պատմի մեղ իւր ամբախտութիւնների ու ստորացում-

ների մասին: Թակղաթ-Փալասար Բ-ի հետ միասին Ասորեստանը բարձրանում էր աւելի զօրեղ և աւելի ագահ քան երբ և իցէ, և չընայելով որ Սարգուրիս Բ-ին չէր պակասում անշուշտ ոչ եռանդ, ոչ էլ նախաձեռնող ոգի, այնուամենայնիւ նորա օրով Բիաինան արագապէս սկսեց թեքուել: Ասորեստանի երրորդ թագաւորութիւնը վերջապէս լիովին իրագործեց Հայաստանի նկատմամբ այն, ինչ որ առաջինը փորձել էր, և երկրորդը նախապատրաստել:

Սարգուրիս Բ-ի յաջողութիւնները հրապուրեցին նրան, անշուշտ, աւելի հարաւ՝ Ասորիքի կողմերը առաջ մղել իր աշխարհակալութիւնները: Այս պատճառով մենք տեսնում ենք նրան հայերից և իրեն դաշնակից դարձած խաթերից կազմուած մի մեծ բանակի գլուխն անցած և Թակղաթ-Փալասարի ճանապարհը կտրելիս, որ գնում էր Ասորիքի Արիատտա (այժմ Թիւրքմաշ աւերակները Հալէպից հիւսիս-արեւելք) ապստամբուած քաղաքը պաշարելու. այդ քաղաքը Ասորիքի և Փոքր-Ասիայի բանալին էր և այն ժամանակ՝ անտարակոյս՝ խաթերի ձեռքին էր: Թակղաթ-Փալասար առանց վարանելու իսկոյն յարձակողական դործողութիւններին դիմեց և հակառակորդներին ստիպեց նահանջել դէպի Կոմմագէնի սարերը, այստեղ նա երկու անգամ ջարդեց նոցա: Սարգուրիս փախուստի գիմեց, բայց Ասորեստանի թագաւորը խոհեմութիւն համարեց հետամուտ չըլինել նորան դէպի նորա երկրի խորքերը, և իւր յաղթական ընթացքը Եփրատի ափին դադարեցրեց, ապա դարձաւ, Արիատտան պաշարեց ու առաւ: Այդ ջարդէս 740-ին Թակղաթ-Փալասար իրեն բաւական ազատ համարեց իր ուշքն ու ղէնքը հիւսիսի գաւառների վերայ դարձնելու: Հայաստանի այս կարեւոր պատերազմը տեղի ունեցաւ 737 կամ 735 թուին: Թակղաթ-Փալասար իր լեգէոններով մտաւ Բիաինա, ճանապարհին ամեն ինչ կրակի ու սրի մատնելով՝ հասաւ մինչև Տուրուսպայի պարիսպների առաջ և պաշարեց մայրաքաղաքը: Բայց Սարգուրիսն ու իւր հայրը Վանայ առանց այն էլ բնականից լաւ պաշտպանուած ժայռ—որի վերայ էր բարձրանում միջնաբերդը—ծածկել էին ահարկու ամրութիւններով, ուստի աշխարհակալի ջանքերն այստեղ ապարդիւն եղան և նա ստիպուեց բաւականանալ երկիրը կողոպտել տալով 140 մղոն մի ասպարէզի վերայ, և իր արձանը կանգնեցնելով պաշարուած քաղաքի դիմացը՝ հեռացաւ, իր հետ բազմաթիւ գաղթականներ փոխադրելով Ասորեստան:

Հարուածը օրհասական էր Հայաստանի համար, գոնէ մի առ ժամանակ, և թակղած-ժալասարին ու նորա յաջորդ Սաղմանասար Ե-ին (727—723) անհանգստացնող գէպը չեղաւ այս կողմից: Մենք այլ ևս չենք շարունակի պատմել Ուրսայի, Արգիստիս Բ-ի, Լըրիմենասի և նորա որդու Ուուսասի կամ Ուուսայի և Սարգուրիս Գ-ի մասին, որոնք Սարգուրիս Բ-ից յետոյ միմեանց յաջորդեցին. այդ ամենը մեզ յայտնի են Ասորեստանի արձանագրութիւններէից: Գործ էին վերջին թագաւորները այն փառաւոր ազգի, որ շուտով, գրեթէ իր ոսոխ Լսորեստանի հետ միաժամանակ, կնքեց իւր քաղաքական գոյութիւնը և տեղի տուեց նոր աշխարհակալների առաջ տասնուհինգ դարից աւելի Հայաստանի սարազաշտերում իշխելուց յետոյ: «Լսորեկները (իրանական ծագում ունեցող հայերը) — այսպէս է վերջացնում մեր հեղինակը իւր գրուածքը — շուտով տիրապետութիւն ստացան և հիմնեցին մի թագաւորութիւն, որ նախ աճեց, ապա մեծացաւ, զօրացաւ, և ի վերջոյ այնպէս արեց, որ մի օր կարողանում էր Հռովմայեցոց հսկայ պետութեան առաջը փակել, ինչպէս որ հին թուրանական թագաւորութիւնը Լսորեստանի լեզեոնների առաջն էր փակել:»

Այժմ մի քանի տեղեկութիւններ էլ տանք հայոց հին կեանքի մասին և վերջացնենք:

Կրօնը:— Ինչպէս տեսանք, Իսպուլինիս և Մենուաս սահմանում են Բիաինայի թագաւորութեան մէջ պաշտօնապէս ընդունուած աստուածներին անելիք զոհերը: Այդ աստուածների թիւը քառասուն ու ինն է. նոցա մեծ մասը հայաստանի կամ նուաճեալ երկրների քաղաքների ու ամրոցների պաշտպան-ասպետներն են: Նոցա զլիսին կանգնած է մի էրրորդ-ընէն, բաղկացած Խալդէից, որ դերագոյն աստուածն է և բոլոր աստուածների հայրը, Թէյիսէասից, որ օդերի աստուածն է, և Արքինիսից, որ արեւի աստուածն է: Այս երրորդութեանը պէտք է վեց դառը զոհ բերել: Բայց այս երրորդութեան անդամներից իւրաքանչիւրը կարող է ընդունել զառ պաշտամունք, և այն ժամանակ Խալդէիսին նուիրում են տասնուեօթը եղը և երեսուն ու չորս ոչխար, Թէյիսէասին՝ վեց եղը և քսան ու չորս ոչխար, Արքինիսին՝ չորս

եղը և ութը ոչխար: Մնացեալ աստուածների մէջ պատա-
հում են մի քանիսը, որոնք որոշուած են իբրեւ այս կամ
այն քաղաքի աստուած. օրինակ՝ մէկը կոչուած է Դուսպասի
աստուած, միւսը Արծուինիսի աստուած, և այլն: Մենուասի
մի արձանագրութեան մէջ պատահում ենք Ուրարդուի «Պա-
թէնի» միակ Դեյո-հո, Սարիսի անունը: Պարզ է, որ այդ
անունը Սարիդուրիս կամ Սարդուրիս անունն առաջին մաս-
ըն է կազմում: Մեր Հեղինակը կարծում է, որ այդ դիցու-
հու անունը Ասորեստանի Իստար դիցուհու անունն աղձա-
տուաք է և Ասորեստանից է նորա պաշտամունքը հայաս-
տան ներմուծուած: Մենք դժուարանում ենք համաձայնել
դորան:

Տալիս ենք պատեղ Լընորմանից (Lettres Assyriologiques, P.
1871) Մուսասիր քաղաքում եղած Խալդէի տաճարի*) նկա-
րագրութիւնը: «Խալդէի աստուծոյ տաճարը, երեսի կողմից
տեսած, ամբողջում է մի քառանկիւն պատուանդանի վե-
րայ. շէնքի քիւր վերջանում է ծայրին մի խարիսխով, որի
ուռուցիկ փորը բրգաձև նոճիի փորն է յիշեցնում: Շէնքի
ձախատի մէջտեղը բացուում է մի դուռն մի փոքրիկ քիւով.
ձախատը զարդարում են չորս քառանկիւն սիւներ: Ուստի
վահանները, խիստ ուռուցիկ, բոլորաձև, կեդրոնում առիւծի
դէմքով զարդարուած, կախուած են այստեղ. ասորեստանցի
զինուորները, որոնք կողոպտում են շէնքը, յափշտակում են
այդպիսի վահաններ, խնկոց բազիլներ մի միակ բոլորակ ո-
տով և եռոտանիներ: Դռան երկու կողմից էլ ամբողջում է
մի մի զարդարիչ ձող, ծայրը բրգանման նոճու ձևով: Մուսքի
մօտ, ձախ կողմը, զետեղուած է մի անդրիագործութիւն, որ

*) Եյդ տաճարի ծեփած ստորաքանդակը Խորասրագի Դուր-Սարիուկին անու-
նով պալատի սրահներից մէկում՝ մենք պարտական ենք Սարգոն Բ-ի (722—705) վեր-
ջին պատերազմին (714) ողբերգական մահով իր կեանքին վերջ տուած Ուրսայի և
նորա ազգական ու դաշնակից Մուսասիրի արքայ Ուրզանայի դէմ: պալատի յիշեալ մի
սրահը ամբողջապէս նուիրուած է այս պատերազմի մանրամասնութիւններին, և այն
ստորաքանդակը, որի մէջտեղն է այդ տաճարի պատկերը, ամբողջապէս Մուսասիր քա-
ղաքն է պատկերացնում: Բոտտա իւր ահագին շքեղ հրատարակութեան մէջ (Les
monnments de Ninive) գուրս է բերել այդ տաճարի պատկերը:

ներկայացնում է իր հորթին ծիծ առող մի կով,—մի խորհրդաւոր պատկեր, որ այնքան կարեւոր տեղ ունի Առաջաւոր Ստիոյ բոլոր կրօններում: Տաճարի առաջ և նորա պատուանդանի մօտ երևում են քառութեան ջրի երկու մեծ աւազաններ, իսկը «պղնձէ ծովեր» բոլորակ յատակով, ամբարձած յլի սրունքներով եռոտանիների վերայ: Ամեն բան այս շէնքի մէջ ընծայում է ասորեստանեայ արուեստի կնիքը»:

Աւելորդ ենք համարում այստեղ նկարագրել Վանայ թագաւորների զերեզմանները, Խոռխոռի և միւս այրերը:

Քաղաքի հետքեր:—Բիւսինայի թագաւորները Սարգուրիս Ա-ից սկսած իրենց արձանագրութիւններում նինուէի թագաւորների պէս «Նեփ Նափա—որ, հզօր Նափա—որ, Բազմ—նի—նի—նի Նափա—որ, Նափա—որ ասանց հաւաքաւորութիւն, որին միւս Բազմ—որնէր հարկ էն պալէս» տիտղոսն են դործ ածում իրենց համար. բայց այդ թագաւորութեան յիշեալ հիմնադիրը այդ ամենի հետ միասին իրեն կոչում է «Նայիքի Նափա—որ»: Կարծես դեռահաս թագաւորութիւնը, որի անունը դրանից առաջ հաւանօրէն հաղիւ թէ ծանօթ էր, կամենում է պճնուել մեծ Նայիրի երկրի անունով, որի մի աննշան մասն էր միայն կազմում երկար ժամանակ և որի տէրըն էր դարձել այժմ: Սարգուրիսից յետոյ այդ «Նայիքի Նափա—որ» տիտղոսը փոխարկուեց «Բիւսինայի Նափա—որ» տիտղոսի. այսպէս՝ նորա թոռան Մենուասի արձանագրութեան մէջ կարդում ենք առաջին անգամ. «Մենուաս, Իսպուրիսի որդի, հզօր թագաւոր, բազմութիւնների թագաւոր, Բիւսինա աշխարհի թագաւոր, որ նստում եմ Դուսպաս քաղաքում»: Բիւսինայի երեք մեծ աշխարհակալ թագաւորները (Մենուաս, Արգիստիս Ա, Սարգուրիս Բ) դործ են ածում նաև «Նափա—որնէր Նափա—որ» տիտղոսը. իսկ Սարգուրիս Բ առանձնապէս իրեն կոչում է ի միջի այլոց «Սորասի Նափա—որ», որի իմաստը պարզուած չէ. Սէյսի կարծիքով՝ Սուրասը Բիւսինա աշխարհի մի նահանգը պէտք է լինի:—Ի վերջոյ, մենք ունենք Մուսասիրի Ուրդանա թագաւորի Գլան—կնիքը, որ այժմ հռչակելոյ հաադա քաղաքի արքայական թանգարանումն է

գտնուում: Գլանի վերայ երևում է մի թևաւոր անձն՝ կանգնած երկու ջայլամների միջև, որոնց վզներից բռնել է մի մի ձեռքով, կասես թէ խեղդել է ուզում: Լընորմանի կարծիքով՝ զոքա լեռան չար ոգիներն են, որոնց յաղթել է բարի ոգին: Այդ պատկերի կողքին Ասորեստանի լեզուով հետեւալ սեպագիր արձանագրութիւնն է փորագրուած.

«Կնի+ Ուրգանայի,
Բագասուրի Մասասիւր Կալափի և
Հասթիւի Կալափի.
Վէճ Բարի ոգոյ,
որի՝ Եթէն օյի
չար լեւնելի մեջ՝
Բերանը Բաց է»:

Արշակունի-Նինիւր:—Վանի արձանագրութիւններից մի քանիսը գրուած են Ասորեստանի լեզուով, բացի այն որ Բիաինայի թագաւորները գործ են ածում Նինուէի թագաւորների պատմական արձանագրութիւնների ոճը և գրութիւնը (տառերը): Այս բանը առիթ է տալիս կարծելու, որ Ուրարդուն Ասորեստանից սովորեց գրութիւնը, և որ այդ բանը տեղի ունեցաւ Սարգուիս Ա-ի օրով. իսկ նրանից առաջ որ և է գրաւոր յիշատակարան գոյութիւն չէ ունեցել հայաստանի հողի վերայ: Նշանաւոր Արամ թագաւորի մասին յիշատակութիւն չի լինում ոչ մի հայ արձանագրութեան մէջ, և մեր հեղինակը այդ կարծիքին հետեւող լինելով՝ պընդում է այդ հիման վերայ, որ շատ հաւանօրէն՝ հայաստանի հողի վերայ, զէթ գրաւոր յիշատակարաններում, նորա հետքը երբեք չեն էլ գտնի: Թուրանական հայաստանցոյ ծագման մասին մեր վերեւ ասածներն աչքի տուաջ ունենալով՝ դժուար է լինում համաձայնել դորան. բայց ահա և Վանի մի արձանագրութիւն (Վանայ Ժայռի հիւսիս-արեւելք) Մենուասի անունով՝ մեզ ասում է, որ այդ արձանագրութեան փորագրած տեղում մի Ժամանակ կային ուրիշ արձանագրութիւններ, որ կամ Ժամանակը, կամ մարդոց ձեռքը եղծել էր: Կարելի է համոզուել որ այդ արձանագրու-

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

* *

Այս երանի՜ որ քեզ ու ինձ
Մի արտ տային քաղհանէինք,
Կշտին անտառ՝ ու էլ ոչինչ
Ուր գէթ մի ժամ կեանք անէինք:
Կրտանէի քեզ խոր կածան,
Որ թռչուններ բան չըլտեն.
Կ'աղաչի՜ դէթ զանազան
Լըսածները զուրսը չասեն:

* *

Գլուխը ձրգած կախ խոնարհ,
Լըռիկ յառաջ է գընում:
Կարծես կեանքում նրա համար
Ամեն ինչ է միեւնոյն:

Անմեղ նայում շարունակ,
Միայն իւր կողմն, ոչ հեռուն.
Սակայն դէմքից կարմրատակ
Վառ կայծեր են շուրջ ցոլում:
Ինչո՞ւ, նորան հարցնում ես,
Նետհարում ես վերաւոր.
Մեղմիկ ժրպտով ասում քեզ,
— «Բընաւ ես չեմ մեղաւոր»:—

Չարածը՞նի, ով որ հուր
Խաղալով շուրջն է ցանում,
Արդեօք նա չէ՞ մեղաւոր,
Որ շուրջն հրձիգ է անում:—

 Դպր - Կոնստանտին.

Ա Յ Լ Ե Ւ Ա Յ Լ Ք

Տեղեղյս եկեղեցական զոյքերը կառավարող վարչութեան վեց անդամներից այս տարի հերթով թողին իրենց պաշտօնը՝ գններալ Խ. Մ. Դոլուխանեանը և թնդանօթածիգ Վորայ հարկւրապետ Պ. Սուլթան-Շահր: Ծխականների ընդհանուր ժողովին, որ կայացաւ ապրիլի 25-ին, մասնակցում էին 49 հոգի: Առաջին բուհարկութեամբ ընտրուեցաւ 26 ձայնով 23-ի դէմ՝ իրաւաբան էմմանուէլ Սուբաշին, իսկ ֆնադեալ բուհարկուողները, բոլորն էլ ներկայ մասնակցողների թուի կիսից պակաս ձայն ստանալու պատճառաւ հարկ եղաւ բուհարկութիւնը երկրորդել, երրորդել, վերջապէս չորրորդ անգամ բուհարկել ընտրուող թեկնածուներին, որով և 33 ձայնով ընտրուեցաւ երկրորդ անգամ Պ. Գր. Տիգրանեանը:

* *

Անցեալ տարուայ առաջին զրքում տեղեղյս հայոց եկեղեցապատիան տան անյաջող վերաշինութեան մասին խօսելով, որի առթիւ 203,000 ռուբլի հաշիւ է ցոյց տուած, մի տեղեկութիւն էինք հաղորդել: Ինչպէս յայտնի է, տունը վերաշինուել էր համարեա միայն Պ. Գոսպար Եաղուբեանի վերահսկողութեամբ և կառավարութեամբ, թէև եկեղեցական խորհրդի անօրինութեամբ: Այս տեղեկութեան առթիւ, որ տպած էինք, շատ շատերը մեր ծխականներից դիմում են մեզ՝ խնդրելով որ այդ վերաշինութեան մասին մանրամասնօրէն ծանօթացնենք հասարակութեանը իրաց վիճակի հետ: Ծխականների այս դիմումները և հետաքրքրութիւնները, անշուշտ, ունին իրենց պատճառը: Կաշխատենք մանրամասնօրէն խօսել:

Յայտնի Հայ լուսանկար պ. Յովհաննէս Քիւրքչեանի գովելի ձեռնակութիւնը, որպէս սպասելի էր, ունեցաւ իր արդիւնաւէտ հետեանքը: Նորա հրատարակած Անւոյ աներակների լուսանկարների ժողովածուն, ինչպէս յայտնի է, մեծ տարածում ստացաւ և գովասանքի արժանացաւ: Պ. Քիւրքչեանից յետոյ, որը պիտի բնակութիւն է հաստատած ծաւաղղում, և նորանոր դործերով յայտնի է անդիլական հասարակութեանը, երևան եկան մի կարգ Հայ երիտասարդներ, որոնք մեծ սիրով և անձնուիրութեամբ անձնատուր եղան Հայ Հնութիւնների, տաճարների և զանազան տեսարանների լուսանկարելուն, որով անշուշտ շոշափելի ծառայութիւն են մատուցանում Հայկական քանդակագործութեան և ճարտարապետութեան գործի ուսումնասիրութեանը, էլ չենք ասում որ դորանով որքան նպաստում են ինքնաճանաչութեան զգացմունքի զարգացմանը: Այս ուղղութեամբ գործողների մէջ առաջին տեղն է բռնում Պ. Մատթէոս Փափաղեանը, որը յայտնի է Հայ հասարակութեանը իր մեծադիր չորս հատոր Հայկական Հնութիւնների ընտիր ժողովածուներով. այնուհետև նշանակելի է Պ. Վրոյրի նկարչական ժողովածուն, որը թէև Պ. Մ. Փափաղեանի նման առանձին ժողովածուներ չէ կազմած և որի նիւթը շատ աւելի սակաւ է առաջնից, բայց և այնուամենայնիւ ուշադրութեան արժանի բաներ ունի ժողոված: Այս կարգին պատկանում են և աւելի սակաւ յայտնի մի քանի անձինք. Պ. Տիգրան Փեշտիմալճեան և Պ. Տէր-Դանիէլեանց, որոնց գործերը աւելի Սիւնեաց և Կոտայք աշխարհի Հնութիւններն և տեսարաններն են կազմում: Այս բոլորի մասին պատեհ առթիւ խօսելու ենք մանրամասնօրէն:

* *

Մեր յարգելի դերասանուհի տիկին Սաթենիկ Զմշկեանի երեսունամեայ գործունէութիւնը Հայ բեմի վերայ լրանում է այս տարի, որի առթիւ յաջորդ գրքում խօսելու ենք և զնելու ենք յարգելի տիկնոջ պատկերը:

Այս գրքից սկսեալ «Արաքսի» շապկի նկարը փոխուած ենք: Այժմեան նկարը նկարած է ռուս յայտնի նկարիչ Պ. Կրի-
ժիցկին, իսկ փորագրել է Վ. Մաթէ անուանի փորագրիչը:

* *

«Արաքսին» ստորագրուող նոր անձինք կարող են ստա-
նալ նաև առանձին Դոստոևսկու «Յիշատակարանի» սկիզբը, որը
տպուած է 1892-ի Բ. գրքում, 50 կոպէկի նամակագրոշմով:

* *

«Արաքսի» գրքերը, սկսեալ 1887 թ. դեկտեմբեր գրքից
մինչև 1892 թ. երկու գրքերը ոսկէկազմած, ուղարկած ենք Ամե-
րիկա, Չիկագոի յոլցաՀանդէսը, ուր տրուած է 931 Համարաւ:

* *

«Արաքսից» անբոլոր յօդուածներ արտատպելը միանգա-
մայն արգելւում է. կարելի է միայն քաղուածքներ անել իւրա-
քանչիւր յօդուածից, ինչպէս որ ընդունուած է ամենուրեք,
սակայն Հանդիսի անունը միշտ յիշելով Հանդերձ:

* *

Այն բաժանորդները, որոնք ստորագրւում են կազմով
«Արաքսին», նոքա միշտ կըստանան իրենց օրինակները մի երկու
շաբաթով ուշ, ըստ որում կազմելու Համար միանգամից յանձն-
ւում է Հարիւր օրինակ, որի առթիւ ժամանակի կորուստ է լի-
նում, մանաւանդ որ շոգեմեքենաների միջոցաւ են կազմւում:

* *

«Արաքսում» ղետեղուող նկարները ծախւում են Հատով
առանձին, իւրաքանչիւրը 25 կոպէկով:

* *

Մեզ մեծապէս կըպարտաւորացնեն զանազան լուսանկար-
ներ, եթէ Հայկական կեանքից, աշխարհից ու բնութիւնից Հա-
նած լուսանկարներ ուղարկեն, իւրաքանչիւրի արժէքը զատ
զատ նշանակելով:

* *

«Արաքսի» տառերով տպուեցաւ և ժամանակին Հրա-
տարակուեցաւ. «Պէտքն ընկերացումք նախնի հայերէն, ընդ որոն-
քստարան հայ-տառերէն և պէտք նորալարից, Ն. Մար»:

Շուտով կրվերջանայ նաև մեր տառերով տպագրուող
«Գաճառ-Բախչալայի ընդեր երկաւոր-Նիւնները» երկու հատորից:

* *

Մասնաւորապէս խնդրում ենք թէ՛ մասնաւոր անձերից, որոնք մեզ հետ յարաբերութեան մէջ են գտնվում և թէ՛ մանաւանդ հայ թերթերի խմբագրութիւններից, յայտարարութիւններ տպելիս կամ «Արաքսի» առիթով խօսելիս, մեր ազգանունն տառերը չաղաւաղել, այլ զրել-տպագրել այնպէս, ինչպէս տպագրվում է «Արաքսի» շապկի վերայ:

* *

Խնդրում ենք նաև մեզ դրամ, ծրար կամ ու է թղթակցութիւն ուղարկելիս, մեր հասցէն բնաւ չընշանակեն տեղւոյս հայ եկեղեցու վերայ կամ չզրել հին հասցէներով, նոյնը և բարեկամների միջոցաւ չանել, ըստ որում այս բոլոր դէպքերում թէ՛ աւելի ուշ են հասնում մեզ թղթակցութիւնները և թէ՛ կորչում են, այլ պէտք է զրել այնպէս, ինչպէս «Արաքսի» շապկի վերայ է տպուած. բայց եթէ մի քանի դաւառական քաղաքներում տեղական փոստային վարչութիւնները չ'համաձայնեն առանց մանրամասն հասցէիւ դրամական թղթակցութիւն ընդունել, այդ դէպքում կարելի է մեր ազգանունն ներքոյ աւելցնել. Въ Редакцію «Аракса».

* *

«Արաքսի» անցեալ զրբից մեր հանդիսի ընթերցողներին ծանօթ «Գեղացիք Վարդանի անէլիս Արաքսի սարսափ» նկարի հեղինակ Պ. Գրիգոր Գաբրիէլեանցը, որը ուսանում էր տեղւոյս Կայսերական Գեղարուեստից ձեմարանում և միեւնոյն ժամանակ լսում էր նոյն ձեմարանի մանկավարժական բարձր դասընթացքները, այս տարուայ քննութիւններին յաջողութեամբ աւարտեց իր ուսումը:

* *

Տեղւոյս հայ բժիշկներից՝ Պ. Լեոն Բերբերեանը, ներկայ տարուայ մայիսի 5-ին յաջողութեամբ պաշտպանելով Կայսերական Բժշկական ձեմարանում իր դիսսերտացիան, ստացաւ բժշկապետի կոչում: —

Բժիշկ Պ. Երկայնաբազուկ-Արղուծեանը, որի մասնադի-
տութիւնն է երեկայոց Հիւանդութիւնը, այս օրերս վերա-
դառնալով Փարիզից, ուր ուղարկած էր կառավարութիւնը
երկու տարով, Ղազանի համալսարանի բժշկական բաժնի ու-
սուցչապետութեան պաշտօնի մէջ նշանակուեցաւ:

Մեծապատիւ Պ. Առ. Ծատուրեանից խմբագրութիւնս
ստացաւ 125 ռուբլի «Արաքսի» ներկայ տարուայ զրքերից
քառասուն մէկ օրինակ նուէրներ ուղարկել ազգային Հաս-
տատութիւններին: Դէպքերի բերմամբ թէ այս և թէ ան-
յեալ տարուայ ուղարկելիք տեղերի անունները այս դրբում
չենք կարող զետեղել, այլ անպատճառ երկրորդ զրքում:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄԷՋ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԵՆԱՅՍ ՀՐԱՏՈՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վիլհելմ Շէպպիլի Մակրէթ, ողբ. Հինգ արարուածով, Թարգ.
Սր. Մալխասեանց, Թիֆլիս, 1892 տպ. «Արօր». գինն է 50 կ.

Բաֆֆի. Կայծեր, Ա. Հատոր, Բ. տպագրութիւն. գինն է
2 ռբլի, տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1893.

Բաֆֆի. Վէպիկներ և պատկերներ, երկրորդ Հատոր, գինն
է 2 ռ. Ճանապարհածախք 31 կոպ: Թիֆլիս, 1893.

Վ. Մ. Քիւրէճեան. Համառօտ պատմութիւն ընդհանուր
ազգաց. Մասն Ա. Արևելեան Հին պատմութիւն: Կ. Պոլիս,
1892, տպագրութիւն Ն. Ճ. Արամեան, գին 4 զբշ:

Մակար Մ. Վ. Բաբխո-դարեանց. Աղուանից երկիր և զրացիք
(Միջին Դաղստան): Թիֆլիս, տպ. Շարաձէ, 1893 գինն է 1 ռ.

Լևոն Միլլիբեան. Ամուսնական խնդիրներ. Մասն Ա. Ծնո-
ղք և զաւակունք. Կ. Պոլիս. տպ. Ներսէս Ճ. Արամեանի,
հրատ. Զարգարեան զրատան, 1893. գին 50 փարսյ:

Յովհաննէս Թումանեան. Բանաստեղծութիւններ, II Հա-
տոր, Մոսկուա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1892 գին 60 կ.

Պէրճ Պօլէանց. Սկիզբն երկանց, վէպ. Թիֆլիս, տպ. «Արօրի», 1892 զինն է 1 ո. 20 կպ.

Մէսրովէ Դաւիթան Թաղապետանց. Եղերերգութիւն, Յօրհաս Թանկայ Թաղեապետանց. Արար Հեղինակ Քնարին Սիրահարի—1837:—Հրատարակեալ ծախիւք Պ. Յովհանու Շահնազար Սարգսեանի. Թիֆլիս տպ. Շարաձէ. 1893 զինն է 40 կպ.

Փրկոսի. Ռոստամ և Սահրաբ, ամբողջ վէպ և զանազան հատուածներ Շահ-Նամայից. Գ. Թարգմանեց բնագիր պարսկերէնից Սահ-էլ Դիւլապետանց, Հրատ. Գր. Այվազեանի, Շուշի, տպ. Միրզաջան Մահաբի Յակոբեանցի 1893.

Ջափ. Դըրգոյեանց. Տարրական նախագիտելիք բնական գիտութեան Մասն 1. Ջուր. Թիֆլիս, տպ. Մելիք-Շահնազարեանցի. Հրատ. «Կովկաս», զրավաճառանոցի. 1893. զինն է 35 կպ.

Բաթումայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան Դրամական Հաշիւ վասն 1892 ամի.

Մակար Զնէլեան. Օրացոյց, ժողովրդական-պատկերազարդ 1893 թ. Զ. տարի, Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի. զինն է 25 կպ.

Հ. Դըրգոյեան Վ. Դաւիթապետան. Մխիթ. ուխտէն. Պատմութիւն Հայ լրագրութեան, ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը: Հատոր Ա. Վիեննա, Մխիթարեան տպ. 1893. զինն է 2 ֆր. 50 ս.

Մ. Ս. Դաւթիշեան. Ատենախօսութիւնք, Նիւ-Եօրք, 1893, տպարան Դաբրիէլեան, զինն է մէկ ֆրանք.

Սիրոյ ձարակք, Տիրան և Արիենիկ, Կաղզուանի անյեալից առնուած մի իրական պատկեր. Աղէքսանդրոպոլ, տպ. Գ. Սանդեանցի, 1891, զինն է 40 կպկ.

Կոստանդին Ապրիլեան. Հայրենիքից դուրս, վէպիկ, Թիֆլիս 1893 Հրատարակութիւն Մ. Թաղլեդրեանի.

Армянскіе беллетристы, томъ первый, 1893, изданные подъ редакціей Юрія Веселовскаго и Минаса Берберова, Москва. Тип. Кушнарева. Цѣна 1 р. 75 к. —

Къ вопросу о сахарѣ въ мочѣ у беременныхъ, родильницъ и кормящихъ грудью. Диссертация на степень доктора медицины Леона Берберова. СПБ. 1893.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԱՋՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՆ
Ի ՄԻՋԻ ԱՅԼՈՅ ԱՅՍ ԳՐԱԵՐԸ

ՌԱՖՅԻԻ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սամուէլ Ա. Բ. Գ. զիրբը.	3—
Դաւիթ բէկ. Ա. Բ. և Գ. զիրբը վերջաբանով.	3—
Խենթ և Զալալէդդին.	2—50
Կայծեր Բ. (2—50) և Գ. (50 կ.) հատոր.	3—
Խաչազողի յիշատակարան Ա. և Բ. մաս.	1—20
Խաչազողի յիշատակարան Գ. և Դ. մաս.	1—50
Հայ կինը և երիտասարդութիւնը.	1—50
Կայէնի կտակը: Զախէր-Մաղօխ.	1—20
Մինն այսպէս, մինն այնպէս.	1—

Торговля Бр. Тумасовыхъ

ՀԱՄԱՍՏԱՐՈՒ ԵՂԱՐՅ ԹՈՍԱՄԵՆՆԵՐԻ

С.-Петербургъ, Вознесенскій пр., д. № 21.

СКЛАДЪ

ПЕРСИДСКИХЪ, ТИКИНСКИХЪ И КАВКАЗСКИХЪ

КОВРОВЪ.

БОЛЬШОЙ АССОРТИМЕНТЪ

портьеръ салфетокъ и роскошной турецкой,
мебели. Мебель-же принимается и на заказъ.

депо

золотыхъ, серебряныхъ и античныхъ ве-
щей и драгоценныхъ камней.

ОПТОВАЯ ТОРГОВЛЯ

ПЕРСИДСКИМИ, БАКАЛЕЙНЫМИ

И

ФРУКТОВЫМИ ТОВАРАМИ.

ОПТОВАЯ ТОРГОВЛЯ

КАХЕТИНСКИМИ И КАВКАЗСКИМИ ВІНАМИ.

1882 г.

1846 г.

1865 г.

А. Ралле и К^о.

ВЪ МОСКВѢ.

Фабрика въ Москвѣ:

Хамовники, Теплый пер., собственный домъ.

Оптовая торговля:

Никольская, Богоояленскій пер., домъ Чижевыхъ.

Розничный магазинъ:

Кузнецкій мостъ, домъ Солодовникова.

Въ С.-Петербургѣ:

Оптовый магазинъ: Маринскій рынокъ, Чернышевскій пер., № 19,
близъ Садовой.

Розничный магазинъ: Невскій проспектъ, № 18.

Въ Харьковѣ:

Рыбная ул. и на ярмаркахъ: Крещенск., Троицк., Успенск. и Покровск.

Въ Одессѣ:

Оптовый магазинъ: Полицейская ул., д. Раушъ.

На Нижегородской ярмаркѣ:

Серебряно-Галантерейный рядъ, №№ 27, 28 и 29.

На Ирбитской ярмаркѣ:

Екатеринбургская улица, домъ наслѣдниковъ Смирновыхъ.

Въ Курскѣ:

На Коренной ярмаркѣ.

Въ Полтавѣ:

На Ильинской и Никольской ярмаркахъ.

Въ Ромнахъ:

На Масляницкой, Вознесенской, Александровской. и Михайлов. ярм.

Въ Ростовѣ:

На Соборной ярмаркѣ.

Во всѣхъ городахъ Россіи у главныхъ торговцевъ.

ПЕРСИДСКАЯ
СИРЕНЬ
НАСТОЯЩІЕ
ДУХИ
САМАГО
ВЫСОКАГО
СОРТА

БРОКАРЪ И К°

ВЪСНУЮЩЕГО СЪ СЪЧ. ШОУЧНОГО

ГЛИЦЕРИНОВАЯ
ПУДРА
НОВОЕ ИЗОБРЕТЕНІЕ
ОСВѢЖАЮЩАЯ
КОЖУ.
ОБЕЗПЕЧЕНО
ПРАВОМЪ
СОБСТ.

50 коп.

БРОКАРЪ И К°

ЗА КОРОБКУ

ВЪСНУЮЩЕГО СЪ СЪЧ. ШОУЧНОГО

ЗОЛОТАЯ МЕДАЛЬ
Парижской Всемир. Выст. 1889г.

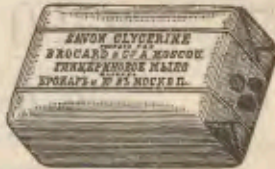

БРОКАРЪ И К°
ИЗОБРЕТАТЕЛЬ
ЦВѢТОЧНАГО
О-ДЕ-КОЛОНА
РАЗНЫХЪ ЦВѢТОЧНЫХЪ ЗАПАХОВЪ.

Этотъ о-де-колонтъ употребляется какъ духи, туалетная вода и куренія.

Можно получать во всѣхъ городахъ Россіи у главныхъ торговцевъ.

ЗОЛОТАЯ МЕДАЛЬ
Парижской Всемир. Выст. 1889г.

ИЗВѢСТНОЕ СВОИМЪ КАЧЕСТВОМЪ
ГЛИЦЕРИНОВОЕ МЫЛО
ВСЕВОЗМОЖНЫЕ БЛАГОВОННЫЕ
КОСМЕТИЧЕСКІЕ ТОВАРЫ
ФАБРИКИ
БРОКАРЪ И К°
можно получать во всѣхъ лучшихъ магазинахъ
РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ.

ԱՐԱՔՍԻ
ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ
ԲԱԺԻՆԸ

U P C U L O S O

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ահա հինգերորդ տարին է, որ մեր հանդիսում տպագրելով այն ամենը, ինչ որ ընդունակ է գրաւել և հետաքրքրել մեր հայրենակիցներին տեղագրական, պատմական, գրականական, ժամանակակից հայ հասարակական աշխարհներից, մենք մեր յօդուածները զարդարում ենք ոչ միայն նշանաւոր մարդկանց պատկերներով և զանազան տեղերի ու կարեւոր շինուածքների տեսարաններով, այլ նաև բացել ենք մի առանձին գեղարուեստական բաժին, որի մէջ մտնում են թէ՛ մեր հայրենի և թէ՛ օտարազգի գեղարուեստագէտների ամենալաւ արտագրութիւնների արտատիպ պատճէնները: Հանկանալով աւելի ևս հարստացնել մեր նկարների մէջ հայ կեանքը, անցեալ տարուանից մենք բացել ենք նաև նկարների մի նոր և առանձին բաժին «Ննութիւնը Հայաստանում» անունով, իսկ այս գրքից սկսում ենք նաև «Հայկական Ճարտարապետութեան» բաժինը, որի մէջ կըմտնեն հայ հին գեղարուեստի այդ ճիւղի ամենից աչքի ընկնող ձեւակերտների նուրբ արտագրութիւնները:

Մենք յաճախ առիթ ենք ունեցել լսելու այսպիսի հարցեր, թէ ի՞նչն է մեզ ստիպում մեր գրքերում տեղաւորել այնպիսի բաժին, ինչպիսին ոչ մի հայ հրատարակութիւն չէ տուել և որը մեծ ծախսեր և հոգսեր է պահանջում: Այս իսկ պատճառով մենք կարեւոր ենք համարում գէթ այս անգամ խօսել այս մասին և առիթից օգտուելով, պարզաբանել մեր ընթերցողներին ընդհանրապէս գեղարուեստի և նորա նշանակութեան վերաբերութեամբ ունեցած մեր հայեացքը:

Ինչոր դարերում գեղարուեստը համարուել է իբրև մարդկային հոգու ամենաբարձր արգասիք և թէ այս և այն ձևով յատուկ է եղել բոլոր ազգերին սկսեալ նորա նախնական դրութիւնից մինչև նորա կուլտուրային բարձր աստիճանի զարգացման շրջանը: Սինչև անգամ զարգացման ամենաստորին աստիճանի վրայ կանգնած բոլոր ազգերի մէջ էլ մենք տեսնում ենք բանաստեղծութիւն և երաժշտութիւն:

Ինուծեան գեղեցկութիւնը, թուչունի երգը, գաղանների մունչիւնը, ծովի գոռում-գոչումը, քամու շառաչիւնը մարդու մէջ առաջացնում են ուրախութեան և սքանչացման կամ վախի ու սարսափի զգացումներ: Այս զգացումները արտայայտուում են ձայներով, մերթ ուրախ և մերթ տխուր: Բայց այս ձայները, որոնք երաժշտութեան հիմունքն են կազմում, խիստ անորոշ են և մարդս երկար ժամանակ չէ կարողանում դորանով գոհանալ, ուստի նա ձգտում է իւր հոգեկան յուզումները, իւր միտքը աւելի շոշափելի ձևով արտայայտել:

Աս կենդանի խօսքերի մէջ է որոնում այդ ձայներին համապատասխան ձևերը, գտնում է և մարդուս յատուկ գեղեցկի զգացմունքով այս խօսքերին սիրուն ձև է տալիս, որոնք ժողովրդական երգերի հիմքն են կազմում, և որը կուլտուրական ազգերի մէջ բանաստեղծութեան է փոխուում: Ահա այսպէս է երաժշտութեան և բանաստեղծութեան սկզբնաւորութիւնը, ուստի և հասկանալի է թէ ինչո՞ւ այս երկու արուեստները այնպէս սերտ կապուած են ժողովրդի բնաւորութեան, նորա պատմական կենանքի և իրենց շրջապատող բնութեան հետ: Բայց այսպէս կոչուած պլաստիկ գեղարուեստները, ինչպէս են նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը և ճարտարապետութիւնը, արդէն մարդկութեան սեփականութիւնն են լինում, նորա որոշեալ չափով զարգացման շրջանում: Արանց ծաղկելն արդէն անմիջական կախումն ունի ժողովրդի նիւթական բարօրութիւնից, նորա արտաքին թէ ներքին անդորրութիւնից: Արեւելի է իբրև անհերքելի ճշմարտութիւն ընդունել, որ ազգերի մէջ գեղարուեստները ծաղկում են միայն այն ժամանակ, երբ միւս բարեյաջող հանգամանքների հետ ի միասին՝ նոքա վայելում են երկարատե անդորրութիւն և կարող են՝ առանց վաղուան հոգսը քաշելու՝ անձնատուր լինել իրենց խաղաղ զբաղմունքներին: Ահա սորանով են զանազանուում բանաստեղծութիւնը և երաժշտութիւնը պլաստիկ գեղարուեստից. առաջին երկուսը՝

այս կամ այն չափով՝ յատուկ են բոլոր ազգերին առանց բացառութեան, իսկ վերջինները—միայն քանի մի ընտրեալ ազգերին, որոնք հասել են զարգացման որոշ աստիճանին: Բայց պլաստիկ գեղարուեստներն էլ միաժամանակ չեն երևան եկել: Վորանցից ամենահինը, անկասկած, ճարտարապետութիւնն է (ЗОДЧЕСТВО) որ վայրենի վիճակից դուրս եկող մարդու կարիքիցն է բղկում անմիջապէս: Այտ եղանակից պատսպարուելու համար նորան բնակարան էր հարկաւոր, որ սկզբներում անտաշ քարերի մեծ մեծ կտորներից էին շինուում կամ ջրի մէջ ցիցերի վերայ էին կանգնեցնում: յաճմանակի ընթացքում մարդուս կարիքները աճում էին, նորա հոգին՝ բնութեան հետ մաքառելիս՝ որոնում էր իւր նեցուկը գերբնական ոյժի մէջ, նրան աղօթում, նրան զոհ էր բերում: Ի վերջոյ նա կարեւոր համարեց իր պաշտամունքը արտայայտել կուռքին շօշափելի ձեով ու զետեղեց ծածկած յարկի տակ: Սարդուս միաբն սկսեց գործել, նրա հոգին ամբարձաւ աստուածութեան գաղափարին. երեակայութիւնն սկսեց նորանում վառուել և բնութիւնը օրինակելով՝ ընծայեց նորան գեղեցիկ ձևեր, երևան եկան տաճարներ սիւնաշարքերով, որոնք նմանութիւն էին ծառի բունին *), որը ծառայում էր որպէս անհրաժեշտ նեցուկ սների կտուրների համար, երևան եկան ցմբէթներ, որոնք երկնակամարի տեսանելի ձևն էին պատկերացնում: Վիշքիչ ճարտարապետութիւնը մի որոշ ձև ստացաւ, տաճարներից անցաւ պալատներին, հասարակական շէնքերին և վերջապէս մասնաւոր բնակարաններին. ժողովրդի բնաւորութիւնը, շինուածքի տեղական նիւթի յատկութիւնները, կլիմայական պայմանները և կրօնական ուղղութիւնը զանազան ճարտարապետութեան ոճերի բաժանուելու պատճառը եղան: Վորանցից ամենայայտնիներն են եգիպտականը, յունականը, հռոմէականը, ռոմանականը, գոթականը, բիւզանդականը, մաւրիտականը և այլն: Սենք չենք յիշատակում այլ և այլ ազգերի ճարտարապետութիւնները, որոնք զուտ—տեղական բնաւորութիւն ունեն և մարդկութեան ընդհանուր սեփականութիւն չեն դարձել:

*) Եգիպտական սիւնը գրեթէ ճիշտ լոտա ծաղկի ձևերի արտաբայ օրինակն է, մանաւանդ սեան խոյեակը, որ լոտոսի սաղարթն է ձևացնում: Յունական սիւները թէև չեղուէլ են իրենց նախաորի օրինակից, բայց նոցա խոյեակների մէջ էլ ծաղկի ծառի սաղարթը յիշեցնող զարդարանքների շատութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոքա էլ յառաջացել են ծառի բունին նմանելուց:

Մենք վերևում յիշեցինք որ պլաստիք գեղարուեստները, որոնց մէջ և ճարտարապետութիւնը, ծաղկել են բոլոր ազգերի մէջ միայն այն ժամանակ, երբ երկար ժամանակամիջոցներ անդորրութեամբ վայելել են երկարատե խաղաղութիւն և դրանից բխող նիւթական բարօրութեան բարիքները: Այս պարագայ, եգիպտական ճարտարապետութիւնը ծաղկեց փարաօնների ամենազօրեղ ժամանակ, յունական բազմաթիւ տաճարները, որոնք մինչև այժմ էլ ամբողջ Լուսաւորեալ մարդկութեան ապշեցնում են, կառուցուել են պարագայ կոչուած ոսկէ-դարում, երբ Հնդկաստանը իւր զօրութեան բարձրութեան վերայ էր կանգնած և երբ նորան չէին անհանգստացնում ոչ արտաքին յարձակումները և ոչ ներքին խռովութիւնները: Այս ընդհանուր կանոնի վերաբերութեամբ, համարեա միակ բացառութիւնն է կազմում Հայաստանը: Չուրկ լինելով սեփական-բնական սահմաններից, չըջապատուած ամեն կողմից էլ վայրենի ազգերով, հանապազ ենթարկուելով մերթ պարսիկների, մերթ Միջին-Ասիայի ասպատակ խմբերի յարձակմանը, համարեա անընդհատ զէնքը ձեռքին պաշտպանելով իւր անկախութիւնը ընդդէմ յունաց, հռովմայեցւոց և ապա բիւզանդացիների աշխարհակալական ձգտումներին, կարելի է համարձակ ասել, որ հայերը բնաւ չեն էլ ունեցել բարօրութիւն, նոյն իսկ ամենակարճ ժամանակամիջոցով: Այնուամենայնիւ, հէնց որ քրիստոնէութեան լոյսը ճառագայթեց այս մաքառումների մէջ տանջուած, թէև ռազմական հոգով ուժեղ ազգի վերայ, չնայելով նոյն իսկ նորա ամենամանկաստ քաղաքական պայմաններին, նա ոչ միայն ճշմարիտ նախանձաւորի եռանդով ընդունեց աստուածային ուսումը և նորան հասկանալի անելու համար յատուկ գրեր ստեղծեց, այլ և այնպիսի փառաւոր ձևեր հնարեց իւր տաճարների համար, որոնք մինչև այսօր էլ ապշեցնում են օտարերկրացիներին իրենց գեղեցկութեամբ, ինքնուրոյնութեամբ և խիստ կրօնական բնաւորութեամբ: Հազարաւոր հոյակապ տաճարները, որոնցից շատերը գեռ կանգուն են, իսկ շատերն էլ թաղուած աւերակների տակ, վկայում են, որ հայերը շատ դարերի ընթացքում, կռիւ տալով և ենթարկուելով վայրենի հրոսակների աւերումներին չեն դադարել կառուցանել մէկը մէկից վեհապանծ, մէկը մէկից ճոխ, հիասքանչ և իր տեսակին մէջ յատուկ տաճարներ: Անդու շինացած հայկական ճարտարապետութեան յիշատակարանները վերաբերում են բոլոր շրջաններին,

սկսելով հինգերորդ դարից մինչև տասնևութերորդ դարը (1820), իսկ այս երկարատև ժամանակամիջոցում հայերը համարեա չեն ունեցել նոյն իսկ մի տարի խաղաղ և անվրդով կեանք: Ինչով բացատրել, որ այդպիսի աննպաստ հանգամանքների մէջ գտնուելով, հայոց ազգի գեղարուեստական հանձարը այնպիսի կարող զօրութեամբ երևան եկաւ գլխաւորապէս եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ և ստեղծեց ինքնուրոյն հայկական ոճ, որը վերջին ժամանակներում մանրադնին ուսումնասիրութեան և հետևողութեան առարկայ է դարձել, ինչպէս Ռուսաստանում, նոյնպէս և արևմտեան Եւրոպայում: Ուրիշ ոչինչով, կը պատասխանենք մենք, բայց եթէ ոչ միայն այն կրօնական աւելնով, որը հայոց ազգի բնաւորութեան հիմքն է կազմում: Քրիստոնէական վարդապետութիւնը նորա արեան և մարմնի մէջ մտաւ, ուստի և հասկանալի է, որ ոչ մի հալածանք, քամբաղտութեան չէր կարող խանգարել այսպիսի ազգին, զարդարելու իւր երկիրը բազմաթիւ տաճարներով, որոնց մէջ նա ապաստան և մխիթարութիւն էր գտնում այն պատուհասների և անբաղդութիւնների երեսից, որոնք անընդհատ նորան էին վիճակուած:

* * *

Մինչև այժմ մենք խօսում էինք ճարտարապետութեան մասին: Մենք աւելի կ'մօտենանք մեր ներկայ յոգուածի նպատակին, եթէ անցնենք քանդակագործութեանը և նկարչութեանը: Հաղիւ թէ կարելի է տարակուսել, որ հին ազգերի կրօնն է եղել քանդակագործութեան սկզբնապատճառը: Եգիպտական աստուածների անդրինները, մարդկային քարեղէն բիրտ արձանները, որոնք պատահում են հարաւային Ռուսաստանի անապատներում, և որոնք կոչուում էին բաբա՝ պարզ ապացոյց են վերոյիշեալ կարծիքի հաւանականութեան: Բայց այս արուեստը ամենաբարձր արտայայտութեան հասաւ շնորհիւ յոյների, որք 2500 տարի սորանից առաջ այն աստիճանի կատարելութեան հասցրին, որը անմատչելի է նոյն իսկ մեր ներկայ շրջանի համար:

Յայտնի է, որ հին յոյները մարդկային հոգու բոլոր շարժումները, բնութեան բոլոր դժերը և երևոյթները և մինչև անգամ մարդու առօրեայ գործունէութիւնը, մարմնացնում էին մի

առանձին աստուածութեան մէջ մարդկային կերպարանքով և մի-
անգամ մարդկային թերութիւններով: Ահա մարմնանում էր Աստ-
ղիկի (Ալեքսանդրի) մէջ, որսը՝ Անահիտի (Գիանայի), վաճառակա-
նութիւնը՝ Սերկուրիոսի, իմաստութիւնը և արուեստը Աթե-
նասի (Սինեովայի) մէջ, և այլն: Այդպիսի հաւատքը պէտք է
ստեղծէր քանդակագործութիւն, որը և յիշաւ երեւան եկաւ յոյ-
ների մէջ, գլխաւորապէս իբրեւ աստուածների արձաններ: Յունաց
արուեստագէտները ստեղծելով իրենց քանդակագործական արտա-
դրութիւնները, ձգտում էին ոչ միայն պատկերացնել մարդուն
ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ նա կայ, ըստ արտաքին ձևերի, ոչ մի-
այն նորան այն բնաւորութիւնն էին յատկացնում, որը համապա-
տասխանում էր այս ինչ աստուածութեանը, այլ և ձգտում էին
մարմնացնել նորա մէջ, աստուծուն վայել գաղափարական գեղեցկու-
թիւն որը և հին յունաց ճարտարապետութեան էութիւնն է կազ-
մում: Այս յիշաւ մինչև մեր օրերը հասած Ֆիդիասի, Քարակսիտ-
լոսի և Յունաստանի այլ անուանի քանդակագործների արտադրու-
թիւնները բոլոր քաղաքակրթութեան ազգերի միաբերան խոստովա-
նութեամբ կազմում են յաւիտենական գեղեցկութեան օրինակներ:
Քրիստոնէութեան տարածուելը, որի հովիւները հալածում էին
մարդկանց և կենդանիների քանդակուած պատկերները, որպէս զի
կարողանան ջնջել հեթանոսական յիշատակները և ժողովուրդի միջեց
արմատախիլ անել, երկար ժամանակ արգելք եղաւ քանդակագործու-
թեան ծաղկելուն: Աւրոպիոյ քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Քանդակագոր-
ծութիւնը նորից երեւաց միջին դարերի վերջում, երբ հալածանքները
դադրել էին, ըստ որում, հեթանոսութեան վերադարձը այլ ևս ան-
հնարին էր: Այս դարու շրջանում, որը Գեղարդ-Եոսի վերածնունդն
էր, սկզբները Խաղիայում, և ապա Աւրոպիոյ միւս
լուսաւորեալ երկրներում, սկսուեց յունաց և լատինացւոց մատե-
նագիրների ուսումնասիրութիւնը, զարթեց և ճաշակ գէպի հին
գեղարուեստները, բայց նոր ազգերի մէջ քանդակագործութիւնը
շատ դարերի ընթացքում, համարեա մինչև մեր օրերը, միայն մի
հետեւողութիւն էր հին վարպետներին, նոյն Աստղիկները, Պսի-
խէյանները և Ապոլլոները անթիւ ձեւափոխութիւններով, սկսե-
ցին պալատների, գալլերէյանների, այգիների և հասարակական
շինութիւնների զարդը լինել: Միայն մեր դարու երկրորդ կիսից,
քանդակագործութիւնը շարունակելով նմանել հին օրինակներին,

սկսեց միևնոյն ժամանակ առաջ գնալ, ինչպէս և միւս գեղարուեստ-
ները, ընթացական ուղղութեամբ և մշակել ժամանակակից նիւթեր:

Հայերն էլ, որի մասին վկայում են տարեգիրները, ունե-
ցել են իրենց աստուածները, իրենց կուռքերը. բայց հեթանոսա-
կան շրջանում հայերը շարունակ պատերազմներ մղելով, հազիւ
թէ այնքան զարգացած լինէին, որ գեղարուեստները նորանց
մէջ կարողանային երևան գալ. իսկ քրիստոնէութիւնն էլ բոլորովին
անհնարին դարձրեց հայերի մէջ քանդակագործութեան գոյութիւնն
անգամ: Հայոց յետագայ բաղձն էլ այնպէս եղաւ, որ գեղարու-
եստների վերածնութեան մասին անգամ խօսք չէր կարող լինել:

Եթէ քանդակագործութիւնը երևան եկաւ և կատարեալ զար-
գացում ստացաւ հեթանոսութեան շրջանում, ապա և նկարչութիւ-
նը (живопись) պէտք է համարել առաւելագէս քրիստոնէական
շրջանի (эра) արուեստ, թէև դա հին ազգերի մէջ միայն սկզբնա-
կան վիճակում գոյութիւն ունէր: Արդէն քրիստոնէութեան սկզբը-
ներում, տաճարները զարգարուում էին Վրիստոսի, Աստուածամօր
և եկեղեցու սուրբ մարտիրոսների կենդանագիր պատկերներով:
Իայց նկարչութիւնը կատարեալ փայլ ստացաւ ժն. դարում, գե-
ղարուեստների վերածնութեան շրջանում, երբ դասական քան-
դակագործութեան վեհ օրինակները, ուժգին ցունց տուին իտա-
լիայում և Գերմանիայում գեղեցկութեան ճաշակին և այն ժամա-
նակ այս երկրներում տիրապետող կրօնական տրամագրութիւնը
ոգևորեց մեծ գեղարուեստագէտներին պատկերացնելու սրբազան
նիւթեր գեղեցկութեան այն սիրուն ձևերով, որ ժառանգութիւն
էր թողել դասական աշխարհը: Սափայէլ Սանցիոն, Լէոնարդօ
դօ Վինչի, Տիցիան, Մուրիլիօ, Էլքէյն և ուրիշներն ամենամեծ
ստեղծիչները էին նկարչութեան այն օրինակելի արտագրութիւննե-
րի, որոնք մինչև այժմ էլ բոլոր լուսաւորեալ երկրների նկարիչների
նիւթ են դարձել, իրրեւ մարդկային հանճարի գերագոյն արդիւնքներ:

Հայերի մէջ գեղարուեստի այս ճիւղն էլ չկարողացաւ զար-
գանալ այն պատճառներով, որ վերեւը բացատրեցինք: Նկարչու-
թիւնը գործ էր գրուում միայն եկեղեցական պատկերագրութեան
մէջ. բայց և դրա, որքան այդ կարելի է տեսնել մեզ հասած
հին օրինակներից, նմանողութիւն էին բիւզանդական պատկերա-
գրութեան: Միայն մենաստանների խոր լուծութեան մէջ պատմական
տարեգրութիւնները և եկեղեցական գրքերը զարգարում էին ման-

րանկար նկարչութեամբ, որոնց մեզ հասած օրինակները ցոյց են տալիս, որ հայերը օժտուած են եղել մեծ ձիրքերով այս արուեստի մէջ, որը նորանց մէջ միանգամայն ինքնուրոյն և առանձին բնաւորութիւն էր ստացել: Սորանից կարելի է անսխալ եզրակացնել, որ բարեյաջող հանգամանքներում, նկարչութիւնը հայերի մէջ էլ կարող էր խիստ ծաղկել, ինչպէս և միւս կուլտուրական ազգերի մէջ:

* * *

Համառօտիւ պատմելով գեղարուեստների ծագումը, և հայ ժողովրդի յարաբերութիւնը գէպի գեղարուեստը, ի հարկէ դեռ ևս ոչինչ չստացինք այն հարցի մասին թէ ինչո՞ւ համար «Արաքս» մի առանձին հոգածութեամբ ղետեղում է ժամանակակից գեղարուեստների օրինակները, և թէ դորանք՝ ի՞նչ օգուտ կարող են ընձեռնել հայոց ազգին: Մենք այս հարցին պատասխանած կլինենք, եթէ պարզենք այստեղ մեր կարծիքը գեղարուեստի ազդեցութեան մասին ժողովրդի ստուար մասերի վերայ և բացատրենք նորա օգտաւէտ նշանակութիւնը ժողովրդական արդիւնագործութեան համար:

Գեղարուեստները ծառայում են իբրեւ միջոց արտայայտելու, այս կամ այն շօշափելի ձևով, մարդկային հոգու ամենաբարձր երևոյթները և գեղեցկութեան ու կատարելի այն գաղափարները, որոնց ինքը բնութիւնն է ներշնչել մարդուն և որոնք չեն ենթարկուում խոհականութեան սառն վերլուծութեան: Գեղարուեստագէտի ստեղծագործութեան մէջ, աւելի քան մարդկային մի այլ գործունէութեան մէջ, արտայայտուում է այն ձգտումը գէպի վսեմը և գեղեցիկը, որը մօտեցնում է մարդուն աստուածութեան գաղափարներին: Ահա ինչո՞ւ երաժշտութիւնը, բանաստեղծութիւնը, ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը և նկարչութիւնը ամեն ազգերի մէջ և ամեն ժամանակ ծառայել են աւելի կամ պակաս նշանակութեամբ իբրեւ միջոցներ, որոնցով կատարուում էր աստուածների պաշտամունքը: Այդպէս էր հեթանոս ազգերի մէջ, այդ միևնոյնը պահպանուել է և քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Բացի դորանից գեղարուեստը լրացնում է գիտութեան պակասը, որը հիմնուած է դատողութեան գործունէութեան վերայ: Այնտեղ, ուր մարդս խոհականութեամբ չէ կարողանում տիրապետել իւր ըմբռնողութեան անմատչելի սահմաններին, այնտեղ գեղարուեստը, երևակայութեան թևերով վերասլացնում է մարդուն բարձր գաղափարների աշխարհը և լուսաւորում է գիտութեան հեռաւոր ուղին:

Ճշմարտի և բարւոյ գաղափարները, որոնք մտել են ժամանակակից մարդկութեան օրէնսդրութեան և հասարակեան կեանքի պայմանների մէջ, դեռ ևս ազգերի բիրտ և կոպիտ վիճակում փառաբանուում էին բանաստեղծներից և արտայայտութիւն ստանում մեծ գեղարուեստագէտների ստեղծագործութեանց մէջ: Այդպիսով սահմանուում է հաստատուն կապ և փոխադարձ ներգործութիւն ոչ միայն արուեստների բոլոր տեսակների մէջ, այլ և գիտութեան և գեղարուեստների մէջ: Ահա ինչո՞ւ բոլոր ազգերի մէջ մեծ գեղարուեստագէտները ոչ միայն համարուում են իբրեւ պարծանքի նիւթ հաւասարապէս մարդկային մտքի հանճարաւոր շարժիչների հետ, այլ և շրջապատուում են առանձին սիրոյ փայլով: Այժմ գասաւորենք Ռէկոնի և Շէկսպիրի, Սաֆայէլի և Վալիլէյի, Պէտրարկի և Մակիավէլիի անունները, այն ժամանակ մեր ասածները կատարելապէս հասկանալի կ'լինի:

Իայց իւրաքանչիւր գեղարուեստ ունի իւր շրջանը, կամ աւելի լաւն ասած, իւր փունկցիան: Արտժտութիւնը և բանաստեղծութիւնը իրենց ծաղկման մի յայտնի շրջանում, մատչելի են հասարակութեան աւելի զարգացած դասակարգի խաւերին և ներգործում են մարդկային հոգու յայտնի լարերի վերայ, տրամագրելով նորան դէպի սէրը, բարին և ճշմարիտը: Այդպիսի նշանակութիւն ունին և պլաստիկական գեղարուեստները, բայց նորանք ներգործում են անմիջապէս աչքի միջոցաւ, ուստի և նորանց ներկայացրած պատկերները աւելի խորն և ուղղակի են տպւորում հոգւոյ մէջ: ()րինակ, նկարչութիւնը իւր շոշափելիութեամբ հնարաւոր է դարձնում նոյն իսկ կիսակիրթ մարդուն հասկանալու բարւոյ և գեղեցկութեան այն բարձր գաղափարները, որոնք առաջնորդում էին գեղարուեստագէտի ձեռքը այն ժամանակ, երբ նա ստեղծում էր իւր արտագրութիւնները:

Այնպէս զինուորի սուրբ սխրագործութիւնը, երկրագործի ծանր աշխատանքը բնութեան գրկում, մարդու բիրտ կամքի ելքն ունենալը, բնական կեանքի ուրախութիւնները, բնութեան սքանչելի գեղեցկութիւնը,—այս ամենը գեղարուեստի այնպիսի նիւթեր են, որոնք բարձրացնում և կրթում են մարդու հոգին, ներշնչելով նորա մէջ սէր դէպի բարին և դէպի պարզութիւնը, ցաւակցութիւն դէպի անբախտութիւնը և զգուանք դէպի ամեն չարիք: Վեղարուեստի ունեցած այս բարերար ազդեցութիւնը վաղուց

են հասկացել արեւմտեան Աւրուպայում, ուր գրեթէ իւրաքանչիւր քաղաք, իւրաքանչիւր մենաստան ունի իւր սեփական նկարչական և քանդակագործական վեհ օրինակները, որոնք մատչելի են իւրաքանչիւր կրթութեամբ կամ անուամբ այցելուի տեսողութեանը և չէ կարելի ժխտել, որ քաղաքակրթութիւնը գեղարուեստական այս արտադրութիւնների տպաւորութեանն է պարտական ժամանակակից հասարակութեան մէջ բարքերի փափկանալուն և հոգեկան սկզբունքների զարգանալուն: Միւսոյն ժամանակ, գեղարուեստի վեհ օրինակները եւրոպական ազգերի մէջ զարգացրել են նոցանում գեղեցիկի ճաշակը և գաղափարը: Այս կողմից գեղարուեստական ճաշակը ժողովրդի մէջ զարգացնելու համար ամենից շատ աշխատեցին ֆրանսիացիները, նորանք երկրի ամեն կողմերում գեղարուեստական թանգարաններ հիմնեցին և բոլոր քաղաքներում նկարչական դպրոցներ շինեցին: Ղոցա աշխատութեանց բարերար հետեւանքները շուտով երեւան եկան: Այս միայն նոյն իսկ գեղարուեստները Ֆրանսիայում անհամեմատ բարձրութեանը հասան, այլ և այս երկրի արուեստները և արտադրութիւնները սոցա ազդեցութեան ներքոյ այնպիսի բարձր ճաշակ և գեղեցկութիւն ունեցան, որ այս կողմից ոչ մի երկիր չէ կարող նորանց հետ մրցել: Այսպիսով գեղարուեստները ոչ միայն ունեն բարձր բարոյական կրթիչ նշանակութիւն, այլ և անմիջապէս ներգործում են երկրի արդիւնաբերութիւնը բարձրացնելու վերայ: Ահա ինչո՞ւ ֆրանսիական արտադրութիւնները հրապարակի վերայ միշտ աւելի բարձր են գնահատուում, քան միւս երկրների արտադրութիւնները:

Մեր ազգը, որը ունի լաւ երկրագործներ և գործունեայ վաճառականներ, վերջին ժամանակներում սկսեց դուրս հանել իւր ծոցից և գեղարուեստներին նուիրած մարդիկ, բայց այդպիսիների թիւը մեծ չէ, ուստի և նորանց թողած ազդեցութիւնը աննշան է: Այս բացատրուում է նորանով, որ այն երկրներից և ոչ մէկում, ուր հայերը մեծամասնութիւնն են կաղմում, չկան հասարակաց գեղարուեստական ժողովածուներ, որոնց կարողանար դիտել ժողովուրդը և զարգացնէր իւր մէջ գեղեցիկի ճաշակը: Մեր հարուստներն էլ գեռ չեն հասել այն ըմբռնողութեան, որ կարողանան գնահատել գեղարուեստական արտադրութիւնները և նորանցով զարգարեն իրենց բնակարանները: Այս պատճառով մեր ազգը, զրկուած լինելով գեղարուեստների արտադրութեանց իսկական օրինակների հետ ծա-

նօթանալու հնարաւորութիւնից, չէ օգտուում այն զօրաւոր լծակներից գէթ մէկով, որով կարող է բարձրացնել իւր բարոյական մակերևոյթը և զարգացնել գեղեցկի ճաշակը: Չիօսելով արդէն գեղարուեստի բարձրագոյն խնդիրների վերայ, անտարակոյս է որ եթէ մեր ժողովրդական ուսումնարաններում լուրջ ուշադրութեան առնէին և սովորցնէին մանուկներին գծագրութիւն և ծանօթացնէին գեղարուեստի օրինակելի արտադրութեան հետ գոնէ պատճէններով և արտանկարներով, այն ժամանակ սորանով բազմաթիւ սովորողներից շատերի մէջ կըզարթնէր գեղարուեստական ընդունակութեան բողբոջները և յամենայն դէպս որոշ ճաշակ և գեղեցկութիւն կ'մտցներ դէպի այն արհեստագիտական գործուածքները, որոնցով հայերը պարապում են շատ տեղերում:

Եւհա այս մեր ճիշտ հասկացողութեամբ հայոց ազգի առօրեայ կարիքը դրդեց մեզ տեղաւորել «Լրաքսում» հայ և օտար նշանաւոր գեղարուեստագէտների ամենալաւ արտադրութեանց պատճէնները այն յուսով, որ նորանք վաղ թէ ուշ կըզարթեցնեն մեր ազգի իւրաքանչիւր անհատի մէջ թաքնուած գեղեցկի զգացմունքը, որը հանգիստանում է իբրեւ ամենակարող լծակ նորա հոգեւոր—բարոյական կատարելութեան:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԲՍԺՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդկային հոգու դժբ և կարողութիւնը ոչ մի բանում չէ արտայայտուում այնպիսի պարզութեամբ, որքան մեծ բանաստեղծների, փիլիսոփաների և գեղարուեստագէտների հանճարաւոր ստեղծագործութեանց մէջ: Եւբոլջ դարեր շարունակ, մարդկութիւնը իւր ամենալաւ ներկայացուցիչներով աշխատում է գիտական հարցեր վճռելու, բանաստեղծների և գեղարուեստների մի ամբողջ շարք ձգտում է արտայայտելու իւր գործերի մէջ ճշմարտութեան և գեղեցկութեան գաղափարները, նորանցից իւրաքանչիւրը իւր—ովսանն բերում է մարդկութեանը իւր բաժինը, բայց այս վաս-

տակաւորների անունները, ինչպէս և նորանց արտադրութիւնները մոռացուում են յետնորդներից, որոնց միջեց դուրս են գալիս այլ վաստակաւորներ, և որոնք իրենց հերթին շարունակում են նախորդների գործը, դանդաղօրէն նորան առաջ մղելով: Բայց ահա հանգէս է գալիս հանճարաւոր փիլիսոփան, բանաստեղծը, գեղարուեստագէտը և տարածութեան ու ժամանակի սովորական պայմաններից դուրս գործելով կարծես, միանգամից ամբողջ դարելով առաջ է մղում մարդկային մտքերի թռիչքը և, իբրեւ աստուածային կերոն, լոյս է սփռում տիեզերքի գաղտնիքների և բնութեան ամենամեծ գաղտնիքի—մարդկային հոգու վերայ: Այս հանճարաւոր մարդիկ տիրապետում և նուաճում են դարերով աշխարհիս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին: Չինգիզ-խանների, Անկլմամուրների, Ապօլէոնների միլիոնաւոր մարդկանց արիւնով գնած աշխարհակալութիւնները, յաջորդ սերնդի մէջ չեն պահպանել ազնիւ յիշատակներ և նոցա սխրագործութեանց արդիւնքները վաղուց արգէն ոչնչութեան են դատապարտուած, մինչ գեռ Հոմերոսները, Շէկսպիրները, Ռաֆայէլները, Վիտտոնները առանց զօրագնդերի, սպառազինուած միմիայն աստուածային աւիւնով, մի շարք դարերից յետոյ տիրում են մարդկանց սրտին և մտքին, նորանց ուրախացնում, սփոփում, կրթում ու քաջալերելով առաջնորդում նորանոր աշխարհակալութիւններ անելու գիտութեանց և արուեստների աշխարհում: Հազիւ թէ համոզիչ փաստերի կարօտի մարդու հոգեկան ոյժերի մեծութիւնը, որը երևում է իբրեւ աստուածային հոգու, ճշմարտութեան և գեղեցկութեան արտացոլացումն և որոյ համեմատութեամբ ոչինչ են նիւթական ոյժերը, որքան և վերջիններս մեծ լինեն:

Ռաֆայէլ Սանցիոն, Ուրբինոյ քաղաքից, աշխարհիս գեղարուեստագէտների մեծագոյնը, հանդիսանում է իբրեւ մարդկային հոգեկան ոյժի ամենապայծառ արտայայտութիւն. այդ ոյժը չնայելով հանճարաւոր գեղարուեստագէտի կարճատեւ կեանքին՝ արտասովոր զօրութեամբ արտայայտուեց նկարչութեան խիստ բազմաթիւ և մեծագոյն գործերի մէջ, որոնց նկարելու համար հերիք չէր լինի սովորական ձիւքերով օժտուած տասնեակ նկարիչների եռանդուն աշխատանքը: Ո՞ր լուսաւորուած մարդը չէ լսել Ռաֆայէլի անունը, դժբաղդաբար մեր մատաղ գրականութեան մէջ ահագին պակաս է զգացվում այն ամենի, որ վերաբերում է գեղարուեստներին, իսկ այս գեղարուեստագէտի գործերի պատճէնները

երբէք մեր մէջ լոյս չեն տեսել: Իբր նախաձեռնութիւն, մենք
դնում ենք Ուսփայէլի վրձինի ամենալաւ արտադրութեան պատ-
ճէնը և հարկաւոր ենք համարում «Լրաքսի» ընթերցողներին տալ
նորա կարճ կենսագրութիւնը: Ուսփայէլը ծնուել է Ուրբինոյ
քաղաքում 1483 թուին և վախճանուել է Հռովմում ապրիլի
6-ին 1520 թուին՝ 33 տարեկան հասակում: Նա նկարչութիւնը
սովորում էր իւր հօր՝ Գիովաննա-Սանտի և յետոյ Պետրո Պե-
րուջինոյի մօտ: Ուսփայէլի առաջին նկարները յիշեցնում են Պե-
րուջինոյի նկարելու եղանակը և աչքի են ընկնում դէմքի գծերի
գաղափարական և պարզ արտայայտութեամբ: Ուսփայէլի այս շրջա-
նի ամենալաւ նկարն է՝ Հովսէփի և Սարիամի հարսանիքը, որը
գտնւում է Իտալիոյ Միլան քաղաքում: Տեղափոխուելով Ֆլո-
րենցիայ, Ուսփայէլը բարեկամանում է անուանի Սիքէ-Լինջե-
լոյի հետ, որը փառաբանում էր համահասար թէ՛ իբրեւ նկա-
րիչ (Մհերդ դատաստան), թէ՛ իբրեւ քանդակագործ (Մովսէս) և
թէ՛ իբրեւ ճարտարագետ (Հռովմի սուրբ Պետրոսի տաճարը),
նոյնպէս նկարիչ Ֆրա-Ֆարթոլմէոյի հետ, որից իւրացրեց պայ-
ծառ գոյներ (КОЛОРИТЫ): Ուսփայէլը վայելում էր գեղարուեստների
նշանաւոր նախնաւորների՝ Հիւլիոս Բ. և Լեոն Ժ. պապերի ա-
ռանձին հովանաւորութիւնը: Վստան մէկ տարեկան հասակում Ուս-
փայէլը այնպիսի հուշակ ստացաւ, որ Հիւլիոս Բ. պապը 1508 թ.
նրան հրաւիրեց Հռովմ, ուր նա բաղմամբ և պատկերներ նկարեց,
որոնք այնքան բարձրացրին նորա փառքը, որ յաջորդ Լեոն Ժ.
պապը յանձնեց Ուսփայէլին իւր վեհարանի բոլոր սենեակները
նկարներով դարդարել: այդ իսկ պատճառով հրամայեց ջնջել պա-
տերի վերայից միւս նկարիչների աշխատութիւնները: Եւս շրջա-
նում նորա նկարների աչքի ընկնող յատկութիւններն էին՝ դէմ-
քերի արտայայտութեան սրբութիւնը, վայելչութիւնը, ազնուու-
թիւնը և արժանաւորութիւնը, գոյների թարմութիւնը և դէմքերի
գեղեցկութիւնը: Գեղարուեստագէտի այս բոլոր արժանիքները կա-
տարելութեան վերին աստիճանին հասան նորա գործունէութեան
վերջին շրջանում, երբ նա նկարեց «Լեւիի դպրոցը», «Տաճարից
արտաքսուած ըմբշամարտը», «Բորգոյի հրդէհը», «Լիոստանդիանոսի
յաղթութիւնը» և այլն: Եւս միւսնոյն շրջանում նա շատ կենդա-
նագրեր (ПОРТРЕТЫ) և պատկերներ (КАРТИНЫ) նկարեց պապի վեհարա-
նի պատերի վերայ, և տասը նկարներ Սիքստոսի մատուռի գոր-

գերի համար: Վա հռչակուեց նաև ինչպէս տաղանդաւոր ճարտարապետ մի քանի պալատների յատակագծեր կազմելով: Նորա ամենալաւ նկարներն համարուում են. Քրիստոսի այլակերպութիւնը. (Շուվմում), Լստուածամայր (Madonna della sedia) (Գլորենցիա-յում), Սուրբ ընտանիքը (Փարիզում), Սուրբ Հեցիլիայ (Ռոլո-նիայում), Խաչի կրելը (Սադրիզում): Բայց Սաֆայէլի գործերից ամենանշանաւորը համարուում է սուրբ Սիքստոսի Լստուածամայրը, որը գտնվում է Վրէղգէնում և որի պատճէնը մենք տեղաւորում ենք ներկայ գրքում: Լմպերի վերայ փառաւոր քայլուածքով գնացող Լստուածամօր գէմքի արտայայտութեան սրբութիւնը, Հիսուս մանուկի աստուածային գէմքը, այնպիսի կատարելութեամբ է նկարած, որ՝ ով տեսել է այս պատկերի իսկականը, նա երբէք չի մոռանալ նորա թողած խիստ տպաւորութիւնը: Նրկար նայելով այդ պատկերներին, չքանում են աչքիցդ այլ ևս նորա ներկերը, մոռանում ես բոլոր աշխարհայինը և երեակայութեանդ աչքերի առջ ներկայանում է Լստուածութիւնը, իւր գեղեցկութեան և ոյժերի ամենայն փառայեղութեամբ: Նկարչի ձեռքին ի հարկէ ուղղութիւն էր տալիս խորին կրօնական զգացմունքը, որը նորան հասցրել էր մինչև աշխարհիս Փրկչի և Տիրամօր աստուածանման գիմագծերի յայտնութիւնը: Լանդուլութիւնը ասում է, որ այս նկարի մէջ նա նշանութեամբ կենդանացրել է իրեն երազում երևեցած Տիրամօր և Սուրբ մանկան պատկերները:

Լնցել է աւելի քան երեք դար և մեծ գեղարուեստագէտի ստեղծագործութիւնները, որոնց մեծամասնութիւնը նուիրուած է սրբազան նիւթերի պատկերացմանը, մինչև այժմ էլ մնում են իբրև գեղարուեստի աննման օրինակներ այն ամենի համար՝ ինչ որ վերաբերում է աստուածային անարատութեան և մարդու գաղափարական գեղեցկութեան պատկերացմանը:

1892 թուականի աշնան և ձմրան մի մասը մեր նշանաւոր նկարիչ Նավազովսկին անց է կացրել հիւսիսային Լմերիկայում, ուր վաղուց նորան ձգում էր ովկիանոսի գեղեցկութիւնը և ահեղութիւնը ուսումնասիրելու փափագը: Չնայելով իւր տարիքին, Նավազովսկին այս ճանապարհորդութիւնը կատարեց՝ կատարեալ յաջողութեամբ, այցելեց նոր աշխարհի քաղաքներից մի քանիսը և նկարեց տեղնուտեղը Նիագարայի ջրվեժի տեսարանը: Նիւ-Եօր-

կում նա իւր 12 նկարների ցուցահանդէս բացեց, որոնց թուում էր և 'Նիադարան, որի պատճէնը և մենք տեղաւորում ենք: Ս'իայն Մովսէսը մեծ տաղանդը կարող էր յաղթութեամբ լուծել դժուարին խնդիրը՝ արտայայտել միապաղաղ ջրային քանակութիւնն, որը զարհուրելի ոյժով թափուում է անդունդի մէջ: Մյս նկարը խիստ մեծ տպաւորութիւն գործեց թէ Մերիկայում և թէ Պետերբուրգում, ուր նա ի ցոյց էր տրուած ներկայ տարույս յունուար ամսին: Մերիկայում Մովսէսին ահագին յաջողութիւն ունեցաւ, այնտեղի գրականական և գեղարուեստական աշխարհի նշանաւոր ներկայացուցիչները ներկայացան նորան, ըստ ամերիկեան սովորութեան ուսաց գլխաւոր հիւպատոսարանում ծանօթանալով նորա հետ և հրաւիրելով նորան իրենց մօտ: Մյս ժամանակ Մովսէսը շրջեց Մերիկացոց ինքնասիրութիւնը, նուիրելով Նիւ-Լորէի թանգարանին մի նկար, որը պատկերացնում է 1892 թուին սովետներին համար ամերիկական հացի ուսաց գիւղը տանելը:

* * *

Ն. Սմիթըսը «Վրիստոս և Սամարացի կինը» այս տաղանդաւոր գեղարուեստագէտի մի շարք արտագրութեան նկարներից մինն է, որոնց մէջ նա կարողանում է պատկերացնել պատմական նիւթը իրենց էական գրութեամբ, այնպէս խորին հմտութեամբ և ճշտութեամբ: Վրիստոսը դառնալով Սամարացի կնոջը խօսում է նորա հետ, և այս գութը զգում էք՝ ինչպէս նորա պատկերի բոլոր շարժուածքից, նոյնպէս և նորա ձախ ձեռքի շարժումից:

* * *

Օ. Իսէլի Ֆիլահ-կինը այս նշանաւոր գերմանացի գեղարուեստագէտի մի շարք արեւելեան կանանց տաղանդաւոր պատկերներից մինն է: Եգիպտական գեղեցկութիւնը, նորա ամուր կաղմուածքը և հին պօղան՝ երեխան ուսին և ձեռքը դրած սափորի վերայ՝ այս բոլորը պատկերացրած է զարմանալի վարպետութեամբ: Սա արեւելքի հեշտասէր գեղեցկուհիներից է, այլ կատարեալ ուղղութեամբ օժտուած կին է, որը ստեղծուած է աշխատելու և իւր տոհմը շարունակելու համար:

«Արաբ»

Պնում ենք և գերմանացի նկարիչ Պ. (Թումանի գեղեցիկ արտադրութիւններից մէկի պատճէնը: Յաւերժահարսն, գետերի անտառների և լեռների այս շարաճճի ածտուածուհին, թերութեւ է ջրի հայելիանման մակերեւոյթի երեսին և նայում է նորա մէջ: Վորա թեթեւ, գեղեցիկ պատկերը մատաղ կեանք է բուրում. իսկ թեւիկները նորան ճախրող թիթեռնիկի տեսք են տալիս:

* * *

Սեր առաջ կանգնած է մի մատղաշ ու գեղեցիկ աղջիկ. գերմանական հէքիաթի հերոսուհին, շաղ անցած մազերով նայում է հեռուն, ուղղելով իւր հրաշալի աչերը մի բանի վերայ, որը նորան հիացրել է. նորա ոտքի մօտ բուն, իմաստութեան այդ նշանակը, պտտուում է խոտերի մէջ: Այս պատկերից՝ բնութեան թարմութիւնն է բուրում և կուսական անմեղութեան մաքրութիւն շնչում:

* * *

Եւ. Սահղեսեանի «Փոթորիկից առաջ» նկարը պէտք է դասել նորա ամենալաւ արտադրութեանց շարքը: Վա նորանով արտայայտել է ծովագնացի այն ծանր րոպէն, երբ նա պէտք է լարէ իւր բոլոր ոյժերը, սպասելով վերահաս փոթորիկի հետ կռուելու րոպէին: Վիերի ժայռերին զարկուող ալիքների կոծը ցոյց են տալիս, որ ծովը արդէն սկսում է ալեկոծուել և սպասում է ճայթել իւր ուժգին կատաղութեամբ:

* * *

Այս գրքում ղետեղած մեր երիտասարդ նկարիչ Պ. Վաբրիէլեանցի էտիւդները պատկերացնում են մեզ լաւ ծանօթ, հայ բնականի տիպը, որը իւր արտասովոր ֆիզիքական ոյժով, առողջ կալմուածքով և պարզամիտ ազնուութեամբ մշտապէս իր վերայ է դարձնում օտարազգիների ուշադրութիւնը Պոլսում և Նիդրլանդներում: Վայեցէք ծխող մշեցու վերայ, սա ծանր աշխատանքով և հարբեցողութեամբ մեղկացած եւրոպացի բանուորը չէ, այլ հանդարտաբարոյ և իւր ոյժով հպարտ բնութեան պարզ ուրդին: Վաւական է միայն

Հայեացք ձգել միւս արագ շարժուող պատկերի վերայ, որ տեսնել թէ
գլխարատար կողովը բնաւ չէ ծանրաբեռնում նորա հզօր թիկունքը:

* * *

Եւ ի մի յաւերժահարսն, մի ձեռքով բռնելով իւր երկար հան-
դերձը, կարծես վախենալով որ չ'թրջէ ծածկուած առաւօտեան խո-
տի մէջ ցօղով, բարձրանալով ոտքերի մատների վերայ մօտեցնում
է քթին ծաղիկը և ագահութեամբ ներշնչում է նորա բոյրը:
Եւ զձկայ մատաղութիւնը և գեղեցկութիւնը ներգաշնակութեան մէջ
են գտնուում շրջապատող գարնանային բնութեան հետ:

Լ. Մ.

Վանդալի վայրէ վերայ, նիւր .Ջիւսիս Եւլիէ:

Ուր. խոս. արմ. օճոյր. „Արագ“

Հիւսիս. (Եւրոպայի) Հանքիւն:

Տիբուրի. Մարիայի և Իսկուհիի.

Սուրբ Մարիա և Իսկուհի

тип. Ф.А. Голуб.

ՏԻՐԱՄԱՅՐ, ՌԱՅԱՅԷԼԻ ԶՌԱԿԱՆՈՐ ՆԿԱՐՉ.

Рафаэля Санціо. — Мадонна.

Автотиія Ангера въ Вѣнѣ.

ТАП. 84. ГОЛЛЕ.

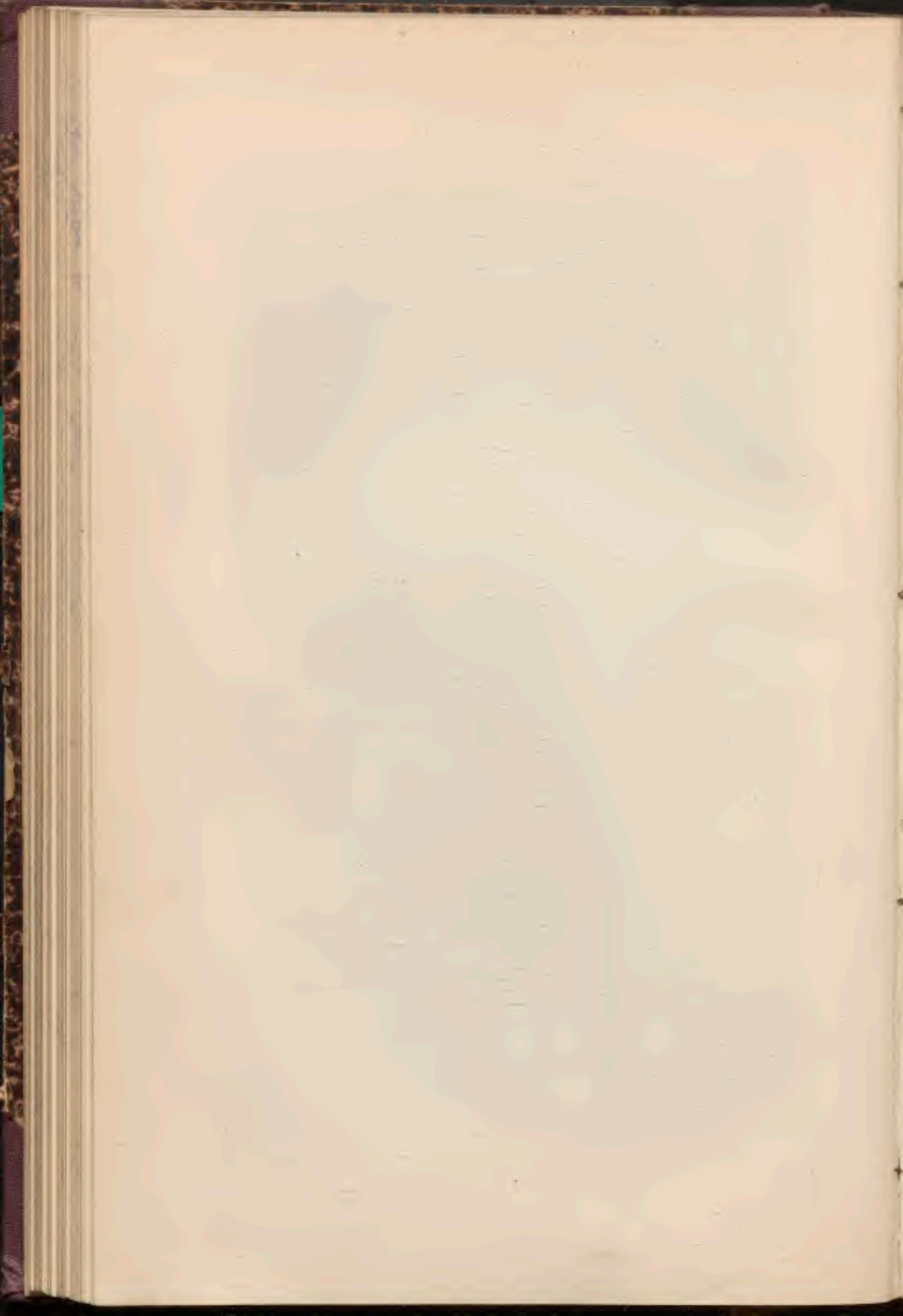
ՆԻԱԳԱՐԱՅԻ ԶՐԿԵԺԸ, ՆԿԱՐ Յ. ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻԻ.
И. К. Айвазовский. — Ниагарскій водопадъ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Հրատ. «Արտ» Հանրիսի:

Изд. лит.-худ. обзор. „Аракс“

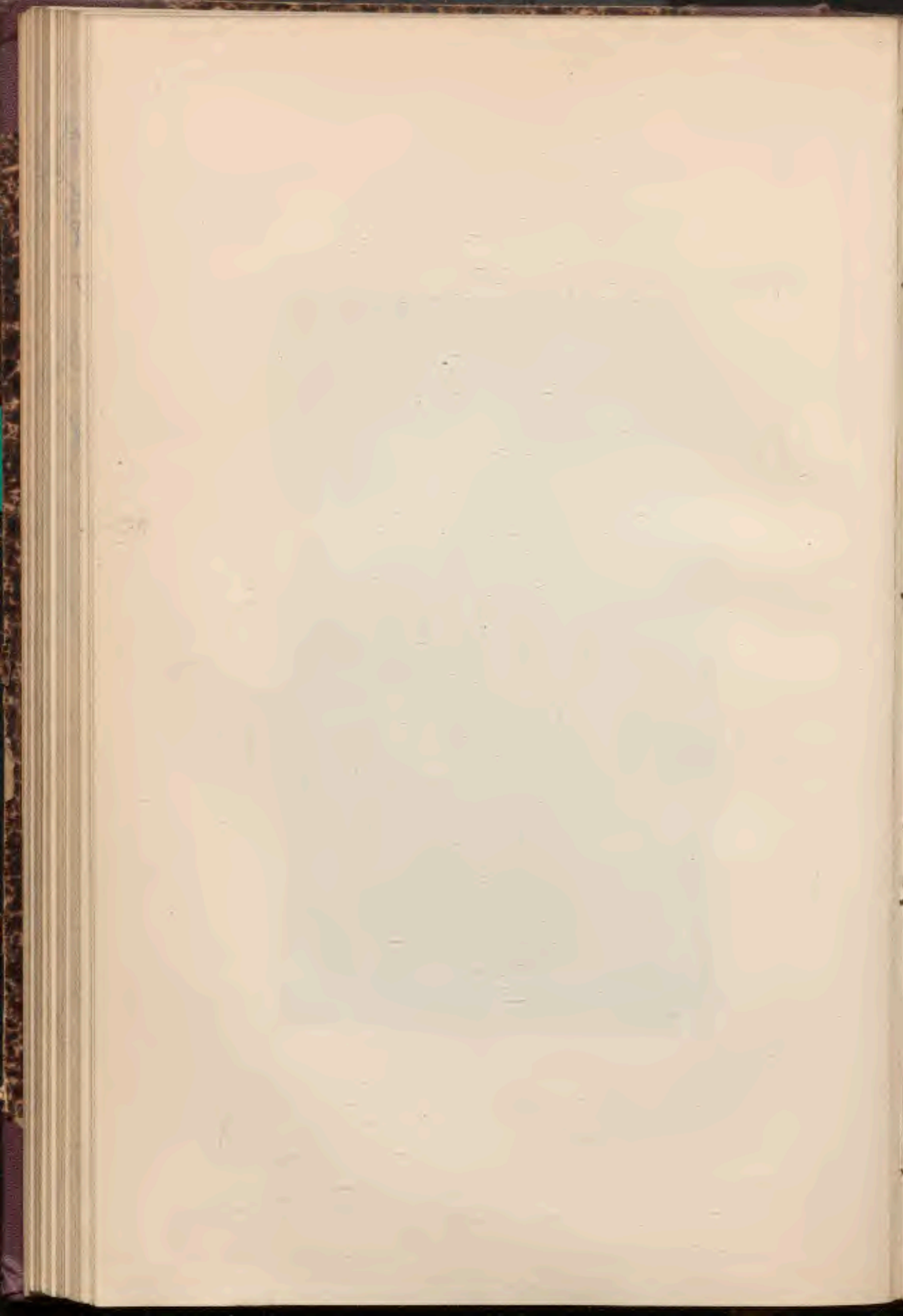

ТРЕ. 18. 1878.

ՀԻՍՈՒՍ ԵՒ ՍԱՄԱՐԻՏԻ ԿԻՆԸ, ՆՉԱՐ Հ. ՍԵՄԻՐԱԴՍԿԻԻ.
Г. И. Семирадскій. — Иисусъ и Самаритянка.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ТМН. ВД. ГОЛЛЕ.

ՅԱՆԻՐԺԱՆԱՐՍ, ՆԿԱՐ Պ. ԹՈՒՄԱՆԻ.
II. Тумана. — Психея у воды.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

тип. в. гопе.

Ֆելաշ կին, նկար Ն. Օհլենբ.
Н. Зихель. — Фелашка съ ребенкомъ.

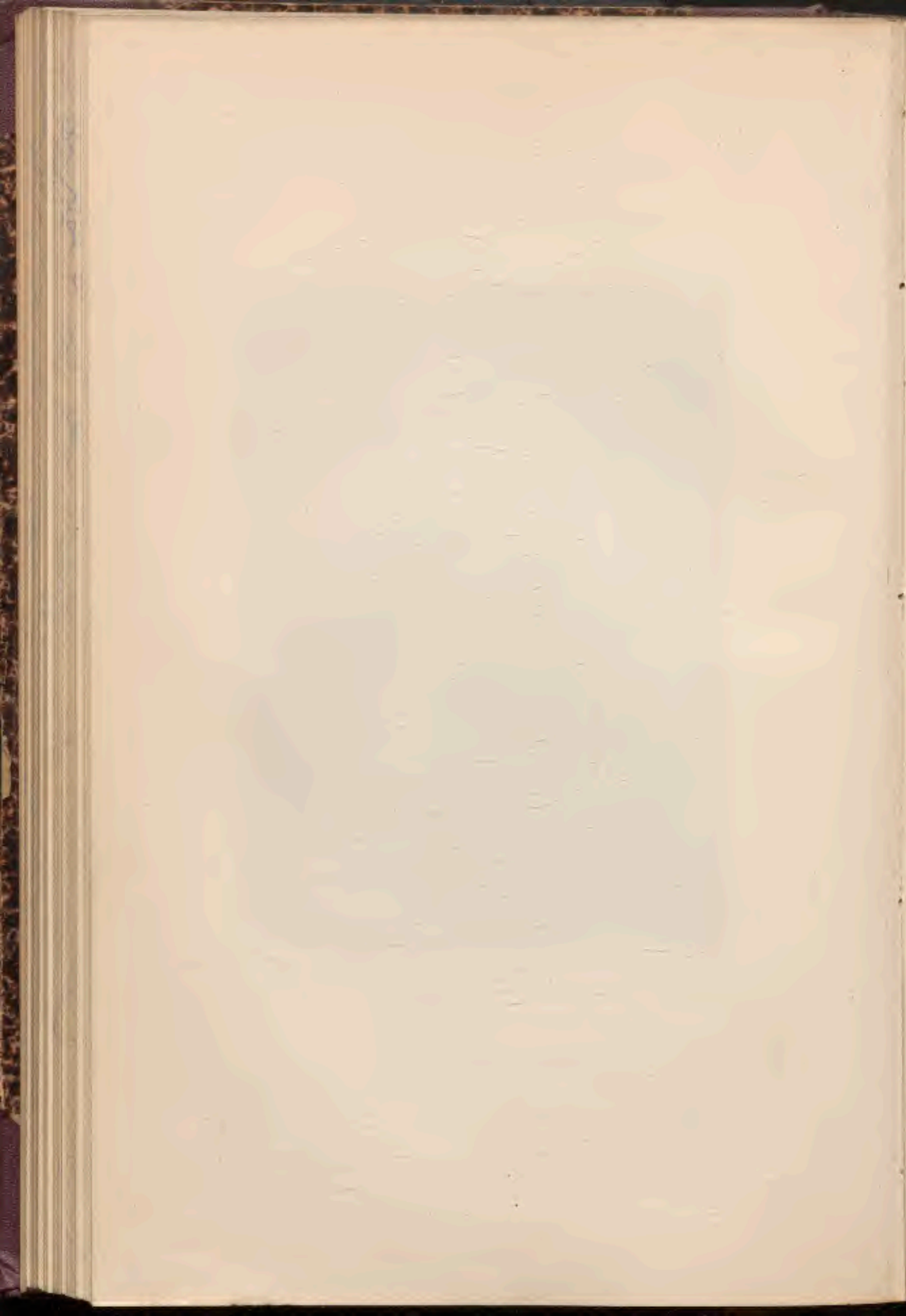
Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Рис. В. А. Голуб

ДЪРЖАВЪ, ЧЛЕНЪ Ч. РОДЪСКИХЪ.
К. Боденгаузенъ. — Нѣмецкая сказка.

Автоматическая Ангелера въ Вѣнѣ.

тип. в.д. голпе.

Փոթորիկից անց, Նիւր էս. Սաշիսեանի.
Э. Я. Магдесіанцъ. — Передъ бурей.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ТРА. 5А. ГОЛЛЕ.

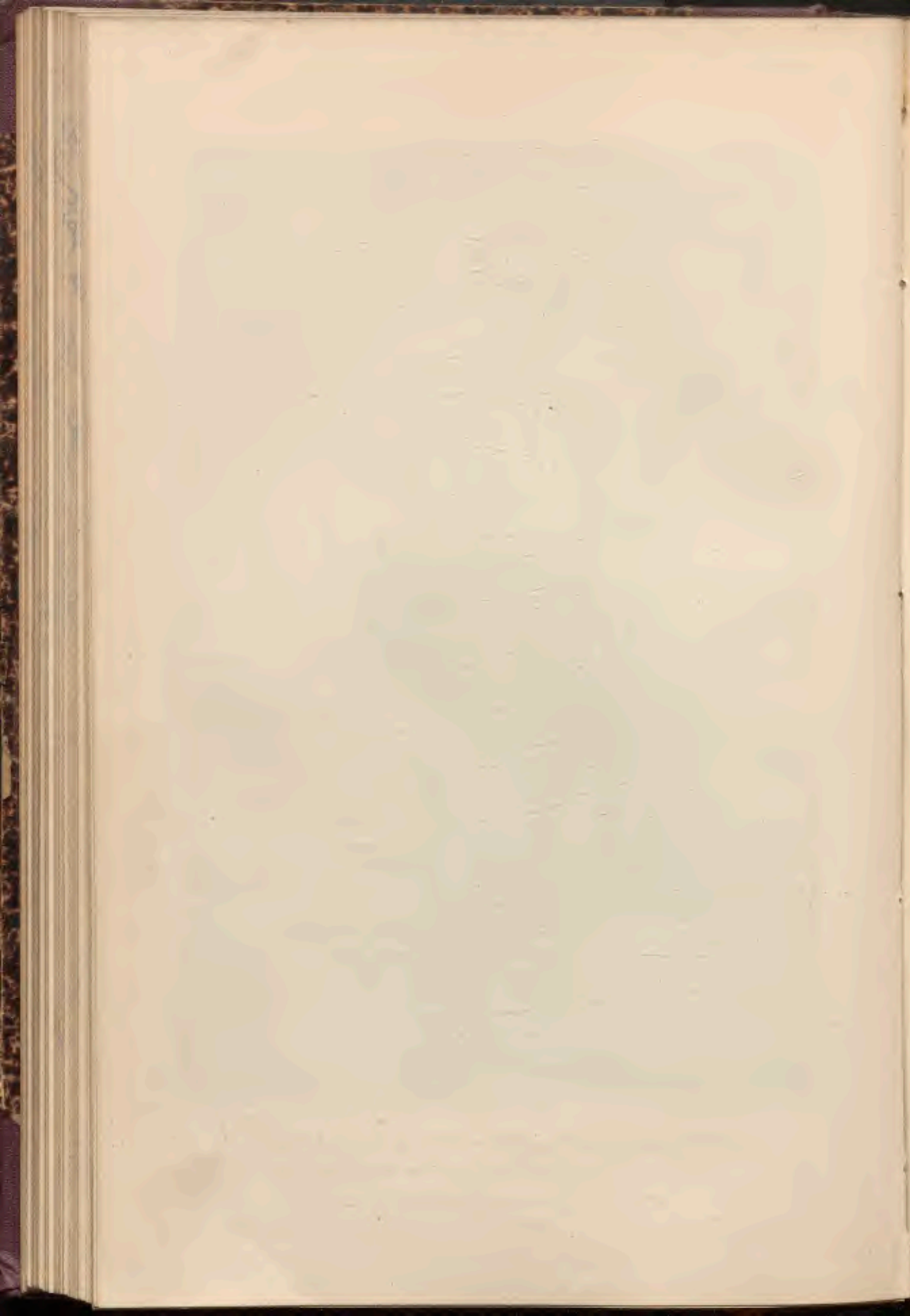
Տաճկահայ բեռնակիրը, Էտիւդ Գր. Գաբրիէլեանցի.

Гр. Габріэлянцъ. — Носильщикъ армянинъ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Հրատ. «Արտ» հանրախոս:

Изд. лит.-худ. обзор. „Аракс“.

тип. 94. гопля.

Տաճկաճայ բանուորը, էտիւղ Գր. Գարրիէլեանցի.

Гр. Габріелянцъ. — Рабочій армянинъ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Ես մնաս բարեաւ ասացի Ակիմ Ակիմիչին և խմանալով, որ ինձ կարելի է բանա վերադառնալ, առայ ձիաւոր պահ-նորդին և տուն զնացի: Ամբօխը արդէն հաւաքւում էր: Ամենից առաջ վերադառնում են աշխատանքից դատով աշխատողները: Կալանաւորին եռանդով աշխատել ստիպելու միակ միջոցն է նրան դաս տալը: Երբեքն ահապին դասեր են տրվում, բայց այնուամենայնիւ նրանք երկու անգամ աւելի շուտ են վերջացնում, քան թէ եթէ ստիպելին աշխատելու մինչև ճաշի թմբկահարութիւնը: Վերջացնելով դասը, կալանաւորն անարգել տուն էր գնում, և արդէն ոչ ոք նրան չէր կանգնեցնում:

Միասին ճաշ չեն ուտում, այլ ինչպէս պատահէ, ով որ կանուխ եկաւ. խոհանոցն էլ բոլորին միանգամից չէր տեղաւորիլ: Ես ապուր պահանջեցի, բայց սովորութեանս համեմատ չէի կարող ուտել այն և ինձ համար թէյ ձգեցի: Մենք նստեցինք սեղանի ծայրը: Ինձ հետ կար մի ընկեր, Նոյնպէս, ինչպէս ես, ազնուականներից:

Կալանաւորները գնում-գալիս էին: Սակայն արձակ էր. դեռ ամենքը չէին ժողովուած: Նինդ մարդուց բաղկացած մի խումբ վատ նստեց մեծ սեղանի առաջ: Կերակուր եփողը նրանց համար երկու պնակների մէջ ապուր լըրեց և սեղանի վերայ դրեց մի ամբողջ սկաւառակ տապակած ձկնով: Նրանք մի ինչ որ տօն էին տօնում և ուտում էին իւրեանց կերակուրը: Մեր վերայ նրանք ծուռծուռ նայեցան: Ներս մտաւ մի լեհ և նստեց նրանց մօտ:

— Տանը չեմ եղել, բայց բոլորը գիտեմ, բարձրաձայն աղաղակեց մի կալանաւոր, մտնելով խոհանոց և ամենքի վերայ հայեացք ձգելով:

Նա յիսուն տարեկան էր, մկունքաւոր և նիհար: Նորա դէմքին մի ինչ որ խորամանկ և դորա հետ միասին ուրախ բան կար: Նամանաւանդ նշանաւոր էր նորա հաստ, ցածի, կախուած պռոշը. նա նորա դէմքին մի չափազանց ծիծաղելի տեսք էր տալիս:

— Չ՛ր, լաւ գիշերեցիր: Ի՛նչու ողջոյն չէք տալիս: Մեր

Կուրսիցիներին, աւելացրեց նա, նստելով իւրեանց կերակուրն ուտողներին մօտ,—Հացը Հալալ: Դիմաւորեցէք Հիւրին:

—Մենք, եղբայր, Կուրսիցի չենք:

—Թէ՛ Տամբովցիներին:

—Տամբովցի էլ չենք: Դու մեղանից ոչինչ չես կարող առնել: Դու գնա մի Հարուստ գիւղացու մօտ, այնտեղ խնդրի՛ր:

—Այսօր, եղբայրներ, փորիս մէջ Իվան-Տասկունը և Մարիա-Իկօտիչնան է նստած, բայց ո՛ւր է այդ Հարուստ գիւղացին ապրում:

—Այ՛ Գաղինը Հարուստ գիւղացի է, նրա մօտ էլ գնա:

—Քէֆ է անում, եղբայրներ, այսօր Գաղինը, Հարրել է, բոլոր քսակը պարպում է:

—Քսան մանէթ ունի, նկատեց մի ուրիշը:—Ձեռնառ է դինեվաճառ լինելն, եղբայրներ:

—Ի՞նչ է, չէ՞ք ընդունում Հիւրին: Դէ՛հ, անուշ անեկք և արբունականք:

—Դէ՛ դու գնա Թէյ խնդրի՛ր: Ահա աղաները խմում են:

—Ի՞նչ աղաներ, այստեղ աղա չ'կայ, նոքա նոյնպէս են, ինչպէս մենք այժմս, մռայլ կերպով ասաց անկիւնում նստած մի կալանաւոր: Մինչև այդ ժամանակը նա ոչ մի խօսք չէր ասել:

—Թէյ կրիմի, բայց Թէ խնդրել ամաչում եմ: մենք էլ ինքնասէր ենք, նկատեց Հաստ պռոշով մի կալանաւոր, բարեհոգութեամբ մեղ նայելով:

—Եթէ ուղում էք, ես կըտամ ձեզ, ասացի ես, Հրաւիրելով կալանաւորին,—կամեն՞ում էք:

—Կամենում եմ: Եւ ի՛նչպէս չըկամենամ: Նա մօտեցաւ սեղանին:

—Տես է՛, տանը տրեխով Թան էր ուտում, իսկ այստեղ Թէյի Համն էլ առաւ, սիրտը աղայի ըմպելիք ուզեց, ասաց մռայլ կալանաւորը:

—Բայց մի՞թէ այստեղ ոչ ոք Թէյ չի խմում, Հարցրի ես նրան: Բայց նա ինձ պատասխանի չ'արժանացրեց:

—Ահա և բոքոններ են բերում: Արժանի արէք ինձ բոքոնի:

Ներս բերեցին բոքոնները: Մի երիտասարդ կալանաւոր մի ամբողջ կապ էր տանում և ծախում էր բանտում: Բոքոն ծախող կինը ղեջանում էր նորան տասներորդ բոքոնը. նորա յոյսը հէնց այդ բոքոնի վերայ էր:

—Բոքոններ, բոքոններ, կանչում էր նա խոհանոց մանելով, Մոսկուայի տաք բոքոններ: Ինքս էլ կուտէի, բայց փող է հարկաւոր: Դէ՛հ, աղերք, վերջին բոքոնը մնաց, ո՞վ մայր ունէր:

—Այս հրաւերը դէպի մայրական սէրը ամենքին ծիծաղեցրեց, և նրանից առան մի քանի բոքոններ:

—Ի՞նչէ, եղբայրներ, ասաց նա,—Հօ Գաղինը այսօր չափազանց քէֆ կ'անի: Աստուած վկայ: Նա էլ ե'րբ մտածեց քէֆ անել: Անակնկալ կերպով ութնաչքանին կրգաց:

—Կըթաքցենե: Բայց ի՞նչպէս է, խի՞ստ հարբած է:

—Օ՛, ռ, չարացած է, ետիսից է կպչում:

—Այնքան քէֆ կ'անի, որ բռունցքեր էլ կ'ուտի...

—Ո՞րի մասին են խօսում, հարցրի ես մօտս նստած լեհին:

—Այդ կալանաւոր Գաղինի մասին է: Նա այստեղ օղիով առւետուր է անում: Երբ փող հաւաքի, նոյն ժամին խմում: միստում է նրան: Նա անագորոյն է և չար. սակայն չհարբած ժամանակը հանդարտ է, իսկ երբ հարբի, նա բոլորովին ինքն իրեն կըմոռանայ. դանակով մարդոց վրայ կը յարձակուի: Այս ժամանակ ահա նրան զսպում են:

—Ի՞նչպէս են զսպում:

—Նորա վերայ յարձակվում են տասնի չափ կալանաւորներ և սկսում են սարսափելի կերպով ծեծել, մինչև որ իւր բոլոր ուշքը կորցնում է, այսինքն ծեծում են մինչև որ կիսամահ է լինում: Այն ժամանակ պառկեցնում են տախտի վերայ և ծածկում են կիսամոռշտակով:

—Բայց չէ՞ որ նրան կարող են սպանել:

—Մի ուրիշին սպանած կը լինէին, բայց նրան ոչ: Նա սաստիկ ուժեղ է, բանտում եղածներից ամենքից ուժեղ՝ և

ամենաամուր կաղմուածք ունի: Միւս առաւօտ նա վեր է կենում բոլորովին առողջ:

— Ասացէք, խնդրեմ, շարունակեցի ես հարցումիորձ անել լեզին—հօ ահա նրանք էլ նոյնպէս իւրեանց կերակուրն են ուտում, իսկ ես թէյ եմ խմում: Մինչդեռ նրանք այնպէս են նայում, կարծես նախանձում են այս թէյի համար: Այս ի՞նչ է նշանակում:

— Այդ թէյի համար չէ, պատասխանեց լեզր:—Նրանք չարանում են ձեր վերայ նորա համար, որ դուք աղնուական էք և նրանց չէք նմանում: Նրանցից շատերը կ'ուզէին ձեզ հետ կռուի բռնուել: Նրանք շատ կրցանկային ձեզ վերաւորել, ստորացնել: Դուք դեռ շատ անախորժութիւններ կրտեսնէք այստեղ: Այստեղ զարհուրելի ծանր է մեզ ամենքիս համար: Մեզ հօ ամենքից էլ ծանր է ամեն կողմերից: Մեծ սառնասըրտութիւն է հարկաւոր, որպէսզի դորան ընտելանաս: Դուք դեռ շատ անախորժութիւնների և յանդիմանութիւնների կը պատահէք թէյի և առանձին կերակրի համար, չնայելով, որ այստեղ շատ շատերը և շատ յաճախ են ուտում իրենցը, իսկ մի քանիսը մշտապէս թէյ են խմում: Նրանց կարելի է, իսկ ձեզ ոչ:

Այս ասելով նա վեր կացաւ և հեռացաւ սեղանից: Մի քանի րոպէից նորա խօսքերն էլ կատարուեցան:

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Տ Պ Ա Ի Ո Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ս

Հազիւ գնացել էր Մ-ցիկին (այն լեհն, որը խօսում էր ինձ հետ) Գազինը բոլորովին հարբած խոհանոցն ընկաւ:

Հարբած կալանաւորը, լոյս-ցերեկով, լի օրին, երբ ամենքը պարտական էին դուրս գալ աշխատելու, խստապահանջ մեծաւորի, որն ամէն բոլորէ կարող էր բանտ գալ, կնթասպայի, որը հսկում էր կալանաւորներին և շարունակ դտնվում էր բանտում, պահապանների, ինվալիդների ներկայութեամբ, մի խօսքով այս բոլոր խստութիւնների մէջ,—բոլորովին խճրճվում էր իմ մէջ կազմուած բոլոր գաղափարները կալանաւորական կեանքի մասին: Եւ բաւական երկար ստիպուեցայ ես ապրել բանտում, նախ քան ես ինձ պարզեցի բոլոր այդպիսի իրողութիւններն, որ այնքան անլուծելի էին ինձ համար տաժանակրութեանս առաջին օրերին:

Ես ասացի արդէն, որ կալանաւորներն ունէին միշտ սեփական աշխատանք և որ այդ աշխատանքը տաժանակրական կեանքի բնական պահանջն է, որ, բացի այդ պահանջից, կալանաւորը սաստիկ փող է սիրում և նրան ամեն բանից վեր է դասում, զրեթէ ազատութեան հաւասար, և որ նա արդէն միտիթարուած է համարում իրեն, երբ նա զնկզնկում է իւր զրպանում: Ընդհակառակն, նա ավտուր, սըրտում, անհանգիստ է և յուսահատվում է, երբ փող չ'ունի, և նա այն ժամանակ պատրաստ է զողովթիւն էլ, ամէն բան էլ անելու, միայն թէ փող ձեռք բերէր: Չնայելով, որ փողն այնպիսի թանգագին բան էր, բայց նա երկար չէր մնում

այն բախտաւորի մօտ, որի մօտ նա կար: Նախ, որ դժուար էր լինում այնպէս պահպանել, որ չըզողանային նրան կամ չըխլէին: Եթէ մայեօրը մէկի մօտ փող զանէր յանկարծակի խուզարկութիւնների ժամանակ, անյապաղ խլում էր: Գուցէ, նա գործադրում էր նրան կալանաւորների կերակուրը լաւացնելու համար, զոնէ փողը նրան էր յանձնվում: Բայց ամենից աւելի փողը գողանում էին. ոչ ոքի վերայ կարելի չէր վստահանալ: Յետոյ մեզ մօտ միջոց գտան կատարեալ ապահովութեամբ պահպանելու փողը: Նրան պահպանութեան էին տալիս մի աղանդաւոր ծերուկի, որ եկել էր մեզ մօտ Ստարոդուբի գիւղերից, որ մի ժամանակ պատկանում էին Վէդկովցեաներին: Բայց ես չեմ կարող լռութեամբ անցնել և մի քանի խօսք չասել նորա մասին, թէ և դրանով հեռանում եմ իմ նիւթից:

Այդ մի փոքրիկ, ալեւոր վաթսուն տարեկան ծերուկ էր: Նա սաստիկ ափշեցրեց ինձ առաջին հայեացքից: Նա բոլորովին չէր նմանում միւս կալանաւորներին. այն աստիճանի մի հանգիստ ու խաղաղ բան կար նորա հայեացքի մէջ, որ, յիշում եմ, ես մի տեսակ առանձին բաւականութեամբ էի նայում նորա պարզ ու դրաւիչ աչերին, որոնք շրջապատուած էին մանր, շողաւոր կնճիռներով: Յաճախ ես խօսում էի նորա հետ և սակաւ եմ պատահել իմ կիսնքում մի այդպիսի բարեհաղի էակի: Նրան ուղարկել էին մի խիստ մեծ յանցանքի համար: Ստարոդուբի աղանդաւորների մէջ սկսեցին երևան գալ հաւատափոխներ: Կառավարութիւնը շատ էր քաջալերում նրանց և սկսել էր գործադրել բոլոր ոյժերն, որ միւս անհամաձայններին էլ դարձնէ: Ծերուկը միւս մօլեռանդների հետ միասին վճռեց «պաշտպանել հաւատը», ինչպէս ասում էր նա: Սկսուեց շինուել միադաւանական եկեղեցի և նրանք այրեցին նրան: Իբրև զլիաւոր զրգուլններից մէկը, ծերուկն ուղարկուեցաւ տաժանակիր աշխատանքի: Նա ունեւոր, առւտուր անող անդալիներից մէկն էր. տանը թողեց կնոջն ու զաւակներին, բայց հաստատամտութեամբ գնաց աքսոր, որովհետև կուրացած՝ կարծում էր թէ դա «նահա

տակութիւն է հաւատի համար»։ Նորա հետ մի քանի ժամանակ ապրելով, դուք տկամայ ձեզ հարց կրտայիք, թէ ինչպէս կարող էր այդ խոնարհ ու հեզ, մանուկի նման, մարդը խռովարար լինել։ Ես մի քանի անգամ խօսել եմ նորա հետ «հաւատի մասին»։—Նա ոչինչ չէր զիջանում իւր համոզմունքներին, բայց երբէք ոչ մի չարիք, ոչ մի արհամարհանք չէր լսվում նորա հակաճառութիւնների մէջ։ Մինչդեռ նա կործանեց եկեղեցին և այդ չէր ժխտում։ Թվում էր թէ իւր համոզմունքների համեմատ, իւր վարմունքը և նորա համար կրած «աանջանքները» նա պէտք է, երեւելի դործ համարէր։ Բայց, որքան էլ որ դատեցի, որքան էլ որ քննեցի նրան, երբէք սնափառութեան և հպարտութեան ոչ մի նշոյլ չընշմարեցի նորա մէջ։ Մեր բանտում կային ուրիշ աղանդաւորներ էլ, մեծ մասամբ սիրիւրդիներ։ Այդ մի սաստիկ զարդացած ժողովուրդ էր, խորամանկ, չափազանց թունդ-կարգացողներ և մանրակրկիտ և, իւրեանց ասելով, մեծ պերճախօսներ, դուռը անբարտաւան և վերին աստիճանի աննշլամիտ մի ժողովուրդ։ Բոլորովին ուրիշ մարդ էր ծերուկը։ Իբրեւ թունդ կարգացող, շատ կարելի է, որ դրանից էլ աւելի, նա խոյս էր տալիս վէճերից։ Բնաւորութեամբ վերին աստիճանի հաղորդասէր էր։ Նա ուրախ էր, յաճախ ծիծաղում էր — ոչ թէ այն կոպիտ աղտեղի ծիծաղով, ինչպէս ծիծաղում էին տաժանակիրներն, այլ պարզ, հանդարտ ծիծաղով, որի մէջ կար շատ մանկական պարզամտութիւն և որը առանձին կերպով ստղծում էր իւր ալեւոր մաղերին։ Գուցէ, ես սխալվում եմ, բայց ինձ թվում է, որ ծիծաղից կարելի է ձանաչել մարդուն, և, եթէ ձեզ առաջին պատահունքից ախորժելի է բոլորովին անծանօթ մարդկանցից մէկի ծիծաղը, համարձակ ասացէք, որ այդ լաւ մարդ է։—Մտքողջ բանտում ծերուկը զրաւեց բոլորի յարգանքը, որով երբէք չէր պարծենում։ Ցաժանակիրները նրան պապի էին կանչում և երբէք չէին վիրաւորում նրան։ Ես մասամբ հասկացայ, թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կարող էր նա ունենալ իւր գաւառակիցների վերայ։ Բայց, չնայելով ակներեւ հաստատամտութեան, որով նա

իւր տաժանակրութեան օրերն էր անցկացնում, նորա մէջ ծածկուած էր մի խորին, անբուժելի տրտմութիւն, որը նա աշխատում էր բոլորից ծածկել: Ես ապրում էի նորա հետ միևնոյն բռնատան մէջ: Մի անգամ զիշերուան ժամը երեքին ես արթնացայ և լսեցի մի մեղմ, զսպուած լաց: Մերուկը նստած էր վառարանի վերայ (այն վառարանի, որի վերայ նրանից առաջ աղօթում էր զիշերները շատ կարդացողը, որն ուզում էր սպանել մայեօրին) և աղօթում էր իւր ձեռագիր դրքի վերայից: Նա լաց էր լինում և ես լսեցի թէ ինչպէս նա ժամանակ առ ժամանակ ասում էր. «Տէր, մի թողնիր ինձ: Տէր, զօրացրո՛ւ ինձ: Իմ փոքրիկ մանուկներ, իմ սիրելի մանուկներ, էլ մենք երբէք չենք տեսնուիլ»: Ձե՛մ կարող պատմել, թէ ինչպէս ես տրտմեցայ:— Ահա հէնց այս խօս ծերուկին փոքր առ փոքր զրեթէ բոլոր կալանաւորները սկսեցին իւրեանց փողերը պահպանութեան տալ: Տաժանակրութեան մէջ բոլորն էլ դող էին, բայց յանկարծ ամենքը մի ինչ որ պատճառով հաւատացին, որ ծերուկն ոչ մի կերպով չէ կարող զողանալ: Գիտէին, որ նա մի ինչ որ տեղ պահում էր իրեն յանձնուած փողերը, բայց մի այնպիսի թաքուն տեղ, որ ոչ ոք չէր կարող գտնել նրանց: Վերջը նա ինձ և լեհերից մի քանիսին բացատրեց իւր զաղանիքը: Զողերից մինին մէջ կար մի ճիւղ, որ ըստ երեւոյթին, պինդ կաւած էր փայտին, բայց նա հանվում էր և ծառի մէջ յայտնուեցաւ մի մեծ փոս: Հէնց այստեղ էլ պահում էր ծերուկը փողերը և յետոյ դարձեալ տեղն էր դնում ճիւղն, այնպէս, որ ոչ ոք երբէք չէր կարող ոչ մի բան գտնել:

Բայց ես իմ սրտամութիւնից շեղուեցայ: Ես կանգ առայ այն բանի վերայ, թէ ինչպէս փողերը չէին մնում կալանաւորի զրպանում: Բայց բացի նոցա պահպանելու դժուարութիւնից, բանտում էլ այնքան թախիժ կտր, կալանաւորն էլ իւր բնութեան համեմատ, այն աստիճանի ազատութեան ծարաւի էակ է և վերջապէս, իւր ընկերական դրութեամբ, մինչև այն աստիճան թեթեամիտ է և անկարգ՝ որ նրան բնականապէս հրապուրում է յան-

կարծ միսեւ ամէն բան և վասնել իւր բոլոր զրամագլուխը որոտմունքով և երաժշտութեամբ, այնպէս, որ դէթ մի րոպէ մոռանայ իւր թախիծը: Մինչև անգամ տարօրինակ էր նայել թէ ինչպէս մինը նրանցից աշխատում է, վեղը չճկելով, երբեմն մի քանի ամիս, միայն և եթ նորա համար, որ մի օրում բոլորովին միսէ իւր աշխատածն, իսկ յետոյ նորից, մինչև նոր քէֆը, մի քանի ամիս անբայ աշխատանքի վերայ: Շատերը նրանցից սիրում էին ձեռք բերել իւրեանց համար նոր հագուստներ և անպատճառ աշխարհական տարազի, մի ինչ որ անձեւ, սև վարտիկներ, բաճկոններ, սիւրբեակներ: Մեծ գործածութեան մէջ էին նոյնպէս չիթէ շապիկներ և դօտիներ պղծեայ կոճակներով: Զարգարվում էին տօներին և զարգարուողը անպատճառ ման էր դալիս բոլոր բռնաւորներում, որպէս զի ցոյց տայ իրեն ամենքին: Լաւ հաղնուածի բաւականութիւնը հասնում էր մինչև տղայականութեանը. շատ բաներում էլ կալանաւորները կատարեալ տղայ էին: Ճշմարիտ է, որ այդ բոլոր լաւ իրերը մի կերպով յանկարծ չքանում էին տիրոջ մօտից, երբեմն հէնց նոյն իսկ դիշերը զրաւ էին դրվում և հժան դնով վաճառվում: Սակայն կերուխումը սատիճան առ սատիճան էր զարգանում. սովորաբար կերուխումը տօն օրերին էր կատարվում կամ թէ կերուխում անողի տօնի օրը: Տօնատէր-կալանաւորը, վեր կենալով առաւօտեան, սուրբի պատկերի դիմաց մոմ էր վառում և աղօթք էր անում. յետոյ զուգվում էր և իւր համար ծաշ էր պատուիրում: Առնում էին կովի միս, ձուկ, եփում էին սիւրբեան պեղմենի. նա ուտում էր եղի նման, գրեթէ միշտ միայնակ, հազիւ երբէք հրաւիրելով իւր ընկերներին մասնակից լինելու սեղանին: Յետոյ երևան էր դալիս օղին. տօնատէրը խմում էր ստերջ կովի պէս և անպատճառ ման էր դալիս բռնաւորներում, երերուելով և սայթաքելով, աշխատելով ամենքին ցոյց տալ, որ ինքը հարբած է, որ ինքը «քէֆ է անում» և զրանով արժանանալ ընդհանուրի յարգանքին: Ամեն տեղ ուռւ տղի մէջ մի անսակ համակրութիւն է զգացվում դէպի հարբած մարդը. իսկ

բանտում մինչև անգամ յարգանքով էին վերաբերվում դէպի հարբածը: Բանտային քէֆի մէջ կար մի տեսակ ազայութիւն: Քէֆը զալով, կալանաւորն անպատճառ երաժիշտ էր վարձում: Բանտում կար մի լեհ՝ փախստական զինուորներէից, որը շատ գարշելի էր, բայց որն ածում էր ջութակ և ունէր իւր մօտ նուագարան, որն իւր բոլոր կայքն էր: Նա ոչ մի արհեստ չունէր և միայն նրանով էր պարապում, որ քէֆ անողների մօտ էր վարձվում ուրախ պարերգներ ածելու: Նորա պաշտօնը կայանում էր նրանում, որ անբաժան հետեւէ իւր հարբած տիրոջը մի բռնասնից միւսը և կշկջացնել ջութակի վերայ, որքան ոյժ ունի: Յաճախ նորա դէմքին ձանձրոյթ, թախիժ էր նկատվում: Բայց «ածի՛ր, փող ես առել» ազադակը ստիպում էր նրան նորից կզկզայնել ու կզկզայնել: Կալանաւորը, քէֆ անել սկսելով, կարող էր հասաւտ հաւատաշատ լինել, որ եթէ նա չափազանց հարբելու լինի, անպատճառ նորա վերայ կըհսկեն, ժամանակին կըպառկեցնեն քնելու և միշտ մի տեղ կըծածկեն, երբ իշխանաւորներն երևեն և այս ամէնը բոլորովին առանց շահասիրութեան է: Իւրեանց կողմից ենթասպան և ինվալիտներն, որոնք ապրում էին բանտում կարգ պահպանելու համար, նոյնպէս կարող էին բոլորովին հանդիստ լինել: Հարբածն ոչ մի անկարգութիւն չէր կարող անել: Նորա ետեւից հսկում էր բոլոր բռնատուներ և եթէ նա աղմուկ հանէր ու խռովութիւն սկսէր— նրան հէնց նոյն ժամին կըհանդարտեցնէին, մինչև անգամ ուղղակի կըխապէին: Դորա համար էլ բանտի ստորին վարջութիւնը հարբածութեան վերայ շատ թեթեւ էր նայում, նկատել էլ չէր ուղղում: Նա շատ լաւ դիտէր, որ եթէ օդին արգելէ, աւելի էլ վատ կըլինի: Բայց սրտեղից էին օդի ճարում:

Օդին զնում էին հէնց նոյն իսկ բանտում, այսպէս կոչուած գինեկաւառներից: Նոքա մի քանի հոգի էին և իւրեանց վաճառականութիւնն անում էին անընդհատ և յաջողութեամբ, չնայելով, որ արբեցողների և «քէֆ անողների» թիւն առհասարակ շատ քիչ էր, որովհետեւ քէֆը փող էր պահանջում, իսկ կալանաւորների փողը գոնաւորութեամբ էր

ձեռք բերվում: Վաճառականութիւնը սկսվում, ընթանում ու թոյլատրվում էր բաւականին ինքնուրոյն կերպով: Մի կալանաւոր, դիցուք թէ, արհեստ չունի և աշխատել չէ ուզում (այդպիսիները լինում էին), բայց ուզում է փող ունենալ և դորա հետ միասին անհամբեր մարդ է, ուզում է շուտով հարստանալ: Նա մի քիչ փող ունի սկսելու համար և նա վճռում է օղի վաճառել. սա մի համարձակ ձեռնարկութիւն է, որ մեծ ըխի է պահանջում. նորա համար կարելի էր ծեծ ուտել և մի անգամից զոհուել և՛ ապրանքից և՛ դրամադրիւից: Բայց զինեվաճառը այդ բանին պատրաստ է: Նա սկզբից փող քիչ ունի և դորա համար առաջին անգամ նա ինքն է օղին բանալը բերում և, ի հարկէ, ծախում է նրան արդիւնքով: Նա փորձը կրկնում է երկրորդ և երրորդ անգամ և եթէ իշխանութեան ձեռքը չ'ընկնի, շատ շուտ ծախում վերջացնում է ապրանքը, և միայն այն ժամանակ է հիմք դնում ընդարձակ առեւտրին. արտօնատէր, դրամատէր է դառնում, գործակալներ և օգնականներ է պահում, ըխի է անում շատ քիչ իսկ հարստանում են աւելի և աւելի: Նորա տեղ ըխի են անում օգնականները:

Բանաւում միշտ լինում են բաղմաթիւ սնանկացած, տանուլ տուած և մինչև վերջին կոպէկը միտած մարդիկ, առանց արհեստի, թշուառ և ցնցոտիներ հագած, բայց մի որոշ աստիճան օժտուած համարձակութեամբ և վճռականութեամբ: Այսպիսի մարդկանց մօտ ողջ է մնում, իբրև դրամադրուի, միայն կռնակը. նա կարող է դեռ ծառայել մի բանի և ահա տանուլ տուած արբեցողը վճռում է ի դործ դրնել իւր վերջին դրամադրուի: Նա գնում է արտօնատիրոջ մօտ և վարձվում է նորա մօտ օղին բանալ համար. հարուստ զինեվաճառը ունի այդպիսի մի քանի աշխատողներ: Բանալից դուրս մի ինչ որ տեղ գոյութիւն ունի այսպիսի մի մարդ—զինուորներից, տեղացիներից, երբեմն մինչև անգամ աղջիկ,—որն արտօնատիրոջ փողով և յայտնի նուէրով, համեմատաբար շատ չնչին գնով, օղի է գնում գինեանից և պահում է նրան մի որ և է ծածուկ տեղ, ուր

կալանաւորները դալիս են աշխատելու: Գրեթէ միշտ մատա-
կարարը սկզբից փորձում է օղիի ազնվութիւնը և խմածի
տեղը, տմարդի կերպով, ջուր է աւելացնում: Թէկուզ առ-
նես՝ թէկուզ ոչ, բայց կալանաւորին չի էլ կարելի չափազանց
խտրութիւն անող լինել: այն էլ լաւ է, որ դեռ բոլորովին
չեն կորել նորա փողերը և օղին մատակարարուած է, ինչ-
պիսին էլ չ'լինի, բայց դարձեալ խօ օղի է: Ահա Հէնց այս
խի մատակարարին և ներկայանում են բանտի ղինեվաճառի
կողմից նրան առաջուց ցոյց տուած եղի աղիքներով անց-
կացնողները: Այդ աղիքները սկզբից լուացվում են, յետոյ
ջրով են լքցվում և, այս կերպով, պաշտանում են սկզբնա-
կան խոնաւութեան և ձգտող զրութեան մէջ, որպէս զի ժա-
մանակին օղի ընդունելու յարմարաւոր լինին: Լքցնելով ա-
ղիքներն օղիով, կալանաւորը նրանց իւր շուրջն է վաթա-
թում, կարելոյն չափ իւր մարմնի ամենաճաճուկ տեղերում:
Ի հարկէ, այստեղ երևում է մաքսանենդի բոլոր ճարպիւ-
թիւնը և գողի խորամանկութիւնը: Նորա պատիւը մասամբ
վերաւորուած է. նա պէտք է խափէ և ձիաւոր պահնորդ-
ներին և՛ պահապաններին: Նա նրանց խափում է, լաւ գողի
առաջ ձիաւոր պահնորդն, երբեմն մի որ և է հասարակ զե-
նուորը, միշտ կրիափութի: Ի հարկէ, ձիաւոր պահնորդին ու-
սումնասիրում են նախապէս. մի և նոյն ժամանակ ի նկատի
է առնվում ժամանակն ու աշխատանքի տեղը: Զորօրինակ
հնոցագործ կալանաւորը վառարանի վերայ է բարձրանում:
ով կ'տեսնի, թէ նա ի՞նչ է անում այնտեղ: Խօ ձիաւոր պահ-
նորդն էլ նորա ետեից չի բարձրանալ: Մօտենալով բանտին,
նա, յամենայն դէպս, ձեռքն է առնում դրամը, — տասն և
հինգ կամ քսան կոպէկ արծաթ և դարստախ մօտ սպասում
է եֆրեյտօրին: Աշխատանքից վերադարձող իւրաքանչիւր կա-
լանաւորին պահապան եֆրեյտօրը զննում է չորս կողմից և
չօշափում է և յետոյ արդէն բաց է անում նորա առաջ
բանտի դռները: Օղի փախցնող-սանողն առհասարակ յոյս
ունի, որ կամաքն չափազանց մանրակրկիտ կերպով շօշափել
իւր մի քանի տեղերը: Բայց երբեմն սատանայ-եֆրեյտօրը

ձեռը հասցնում է այդ տեղերին էլ և շօշափում օղին: Այդ ժամանակ մնում է միակ վերջին միջոցը—մաքսանենդը, լըռիկ ու պահնորդ ձիաւորից զաղտնի, եֆրեյտօրի ձեռքն է դնում ձեռքում պահած դրամը: Պատահում է, այդպիսի հնարքի շնորհիւ նա բանտ է մտնում յաջողութեամբ և անց է կացնում օղին: Բայց երբեմն այդ հնարքը չի յաջողվում, և այն ժամանակ հարկ է լինում հաշիւ տալ իւր վերջին դրամադիւտով, այսինքն կռնակով: Տեղեկացնում են մայեօրին, դրամադուլիւր ծեծում են և լաւ են ծեծում, օղին դանձարանն է մտնում, և մաքսանենդն ամէն բան իւր վերայ է առնում, չմատնելով արտօնատիրոջը, բայց նկատեցէք, ոչ թէ նորա համար, որ ղզվում էր մատնութիւնից, այլ միայն և եթ նորա համար, որ մատնութիւնը իւր համար ձեռնառու չէ, նրան դարձեալ կըթակէին. բոլոր միւլթարութիւնը այն կըլինէր, որ երկուսն էլ միասին ծեծ կ'ուտէին: Բայց արտօնատէրը դեռ նրան հարկաւոր է, թէև, ըստ սովորութեան և նախապէս կայացած պայմանին համաձայն, թակուած կռնակի համար մաքսանենդն արտօնատիրոջից ոչ մի կուպէկ չի ստանում: Իսկ ինչ որ վերաբերում է առհասարակ մատնութիւններին, նրանք սովորաբար ծաղկած են: Բանտում մատնիչը չի ենթարկվում անգամ ամենափոքր ստորութեան. նորա վերայ բարկանալը մինչև անգամ անմոտութիւնն է: Նրանից չեն փախչում, նորա հետ ընկերութիւն են տնում, այդպէս, որ, եթէ դուք բանտի մէջ սկսէիք ապացուցանել մատնութեան բոլոր վատութիւնը, ձեզ բոլորովին չէին հասկանայ: Այն ցոփ ու լիբբ ազնուական-կալանաւորը, որի հետ ես խղեցի բոլոր յարաբերութիւններս, ընկերութիւն էր տնում մայեօրի ծառայ Ֆէտկայի հետ և ծառայում էր նորա մօտ իբրև լրտես, իսկ նա՝ կալանաւորների մասին լրաժ բոլոր բաները հաղորդում էր մայեօրին: Մեղանում այս ամէնը ղիտէին, և ոչ ոք երբէք մինչև անգամ չմտածեց էլ պատժել կամ զէթ կ'շտամբել անպիտանին:

Բայց ես շեղուեցի: Ի հարկէ, պատահում է, որ օղին անց են կացնում յաջող կերպով էլ. այն ժամանակ արտօնա-

տէրը ընդունում է բերած աղէքները, նրանց համար է վճարում, և սկսում է հաշիւ անել: Հաշուից երևում է, որ Զապրանքը նրան արդէն շատ թանգ է արժէնում, ուստի աւելի մեծ վաստակի համար նա օղին մի անգամ էլ մի ամանից միւսն է ածում, նոր ի նորոյ միանգամ ևս ջուր աւելացնելով. դրէթէ կիսով չափ և այլալիսով բոլորովին պատրաստուելով յաճախորդի է սպասում: Նէնց առաջին տօնին, երբեմն էլ լի օրին, յաճախորդը երևան է գալի. այդ մի կալանաւոր է, որն աշխատել է մի քանի ամիս պահականոցի եղի նման և որը կոպէկը հաւաքել է նորա համար, որ ամէնը խմէ պրծնէ դորա համար նախապէս որոշուած օրը: Իւր զաւուց դեռ ևս շատ առաջ այդ օրը խեղճ մշակն երազումն էր աննում աշխատանքի ժամանակ երջանիկ ցնորքների մէջ էլ և իւր թովիւթեամբ խրախոյս էր տալիս նրան տաժանակիր կեանքի ձանձրալի ասպարիզում: Վերջապէս պայծառ օրուան արշալոյսն երևում է արեւելքում. փողը հաւաքուած է, խլուած չէ, դողացուած չէ և նա նրան ղինեվաճառին է տանում: Նա տալիս է նրան նախ և առաջ օղի, կարելոյն Զափ մաքուրն այսինքն ընդամէնն երկու անգամ միայն ջրով խառնուած. բայց որքան որ, խմվում էր շշից, բոլոր խրմուածն անյապաղ աւելացվում էր ջրով: Օղիի մի բաժակի համար վճարվում է հինգ, վեց անգամ աւելի, քան թէ ղինետանը: Կարող էք երեւակայել, թէ որքան պէտք է պարպել այլալիսի բաժակներ և որքան փող վճարել նրանց համար, որպէս ղի խմէ կշտանայ: Բայց խմելու սովորութիւնը թողնելուց և նախօրօք ժուժկալութիւնից կալանաւորը բաւականին շուտ է հարբում և սովորաբար շարունակում է խմել մինչև որ բոլոր փողը միստում է: Այն ժամանակ դործ են զրվում բոլոր նոր հազուստեղէնները, ըստ որում ղինեվաճառը միւսնոյն ժամանակ վաշխառու էլ է: Նախ և առաջ նորա ձեռքն են ընկնում գործածութեան մէջ դեռ նոր մտած մասնաւոր իրերը, յետոյ կարգը հասնում է և հին քուրջներին և վերջապէս թաղաւորական իրերին էլ: Ամէն ինչ մինչև վերջին քուրջը օղիի տալուց յետոյ՝ հարբեցողը քուն է

մտնում և միւս օրը վարժենելով գլխի մէջ անհրաժեշտ ճար-
ճատմունքով, ի դուր խնդրում է զինեվաճառից զէթ մի
կում օղի գլխացաւը փարատելու համար: Տրամութեամբ նա
տանում է ձախողակ ելքը և հէնց նոյն իսկ օրը դարձեալ
ձեռք է զարնում աշխատանքի և դարձեալ աշխատում է մի
քանի ամիս, վիզը չ'ճկելով, խորհելով յաւիտենականութեան
մէջ անդարձ կորած երջանիկ քէֆի օրուան մասին, և փոքր
առ փոքր սկսելով քաջալերուել և սպասել մի ուրիշ այսպի-
սիսի օրուան, որը դեռ հեռու է, բայց որը դարձեալ կը գայ
երբ և իցէ, իւր կարգին:

Ինչ որ վերաբերում է զինեվաճառին, վաստակելով վեր-
ջապէս ահադին դումար, մի քանի տասնեակ բուբլի, նա վեր-
ջին անգամ պատրաստում է օղի և արդէն մէջը ջուր չի
խառնում, որովհետեւ այդ իւր համար է նշանակում: Հերիք
է վաճառականութիւն անել. ժամանակ է իրեն էլ քէֆ ա-
նելու: Սկսվում է քէֆը, կերուխումը, երաժշտութիւնը: Մի-
ջոցները մեծ են, մինչև անգամ բանտային ստորին իշխա-
նութեան, սիրտն էլ է դրաւում: Քէֆը երբեմն մի քանի օրեր
է շարունակվում: Ի հարկէ, պատրաստուած օղին շուտով կը-
լանվում է. այն ժամանակ քէֆ անողը գնում է միւս գի-
նեվաճառներին, որոնք արդէն սպասում են նրան, և խը-
մում է մինչև որ իւր վերջին կոպէկը միստում է: Ինչպէս էլ
կալանաւորները չը պահպանէին քէֆ անողին, բայց և այն-
պէս նա երբեմն բարձրագոյն իշխանութեան աչքին է ընկը-
նում, մայեօրի կամ ենթասպայի: Նրան արգելանոց են տա-
նում, խլում են նորա դրամադուլսը, եթէ միայն այդ
գտնեն նորա մօտ և ի վերջ ամենայնի թակում են:
Սթափուելով, նա կրկին բանտ է դալիս և մի քանի օրից
նորից զինեվաճառի արհեստին է ձեռք զարնում: Քէֆ
անողներից մի քանիսը, ի հարկէ, քիչ շատ հարուստնե-
րը, խորհում են գեղեցիկ սեռի մասին էլ: Մեծ փողեր տա-
լով նոքա երբեմն զաղանի անցնում գնում են աշխատանքի
փոխանակ, ամրոցից դուրս մի ինչ որ անդ զէպի արուար-
ձան, կաշառուած ձիաւոր պահսորդի առաջնորդութեամբ:

Այնտեղ հեռու ընկած մի անակում, մի տեղ բաղաքի ամենածայրը մի շատ ճոխ խնձոյք է դրվում և վատնվում են ճիշտ որ մեծ գումարներ: Փողի համար կալանաւորից էլ չեն գարշում: Իսկ ձիաւոր պահնորդը մի կերպով առաջուց է գալիս դործին լաւ տեղեակ լինելով: Սովորաբար այդպիսի ձիաւոր պահնորդներն իրանք բանաւի տպագայ փոխանորդներն են: Սակայն փողով ամէն բան կարելի է անել, և այդպիսի ճանապարհորդութիւնները դրեթէ միշտ զաղտնի են մնում: Պէտք է աւելացնել, որ նրանք շատ սակաւ են պատահում: այդ բանի համար շատ փող է հարկաւոր, և զեղեցիկ սեռի սիրողները ուրիշ բոլորովին անվտանգ միջոցների են դիմում:

Իեռ. իմ բանտային կեանքի առաջին օրերից մի երկուսսարդ կալանաւոր, մի չափազանց զեղեցիկ տղայ, զարթեցրեց իմ մէջ մի առանձին հետաքրքրութիւն: Կոչում էին նրան Սիրոտկին: Նա շատ կողմերից բաւականին հանելուկ մի էակ էր: Ամենից առաջ ինձ ափշեցրեց նորա զեղեցիկ դէմքը. նա քսան և երեք տարեկանից աւելի չէր լինի: Նա գտնվում էր մի առանձին բաժանմունքի մէջ, այսինքն անորոշ ժամանակի բաժանմունքի՝ հետեւապէս ամենամեծ զինուորական յանձաւորներից միսն էր համարվում: Հանդարտ ու հեղ ըիչ էր խօսում, սակաւ էր ծիծաղում: Նորա աչերը կապոյտ էին, գծերը կանոնաւոր, փոքրիկ դէմքը մաքուր ու քնքոյշ, մազերը բաց խարտեաշ: Կիսով չափ ածելուած պղտխըն անգամ նրան շատ չէր տգեղացնում, այնչափ զեղեցիկ տղայ էր նա: Նա ոչ մի արհեստ չունէր, սակայն թէև փող ըիչ էր գտնում, բայց յաճախ: Նա նկատելի կերպով ծոյլ էր, ման էր գալիս կեղտոտ, գուցէ մի ուրիշը նրան լաւ հագցնէ, երբեմն նոյն իսկ կարմիր շապիկ և Սիրոտկինը ըստ երևոյթին ուրախ է նոր շորի համար, ման է գալիս բռնատները իրեն ցոյց տալու: Նա չէր խմում, թուղթ չէր խաղում, գրեթէ ոչ ոքի հետ էլ չէր կովում: Պատահում էր ման էր գալիս բռնաանների ետեւ—ձեռքերը դրպանների մէջ դրած, հեղիկ, մտախոհ: Ի՞նչի մասին նա կարող էր մտածել, դժուար էր

իմանալն էլ: Երբեմն կրկանէս, հետաքրքրութիւնից կըհարցնես մի բանի մասին, նա խփոյն կը պատասխանի, մինչև անգամ մի տեսակ յարգանքով, ոչ կալանաւորի պէս, բայց միշտ կարճ՝ առանց երկար բարակ խօսելու, իսկ ձեր վերայ էլ կրնայի որպէս տասնամեայ մի մանուկ: Փող էլ եթէ ունենայ, նա չի դնում իւր համար մի անհրաժեշտ բան, չէ տալիս բաժկոնը կարկատելու, ձեռք չի բերում նոր կոշիկներ, այլ գնում է բոքոն, շաքարահաց և ուտում, կարծես եօթնամեայ երեխայ լինի:—Է՛հ դու, Սիրոտկին, ասում էին նրան կալանաւորները, Ղազանի դու որբիկ: Պարապ ժամանակ նա սովորաբար թափառում է օտար բռնատները. գրեթէ ամենքը զբաղուած են իւրեանց դործով, նա միայն անելու բան չունի: Նրան մի բան կասեն, գրեթէ միշտ ծաղրով (նորա և նորա ընկերների վերայ այնպէս յաճախ էին ծիծաղում) —նա ոչ մի խօսք չ'ասելով, յետ է դառնում և միւս բռնատունն է գնում, իսկ երբեմն, եթէ նրան արգէն շատ ծաղրեն, կարմրում է: Ես յաճախ մտածում էի թէ ինչպէս այս հեղ, պարզահոգի էակը բանտ է մտել: Մի անգամ ես պառկած էի հիւանդանոցում, կալանաւորների սենեակում: Սիրոտկինն էլ նոյնպէս հիւանդ էր և պառկած էր իմ մօտ. ինչպէս եղաւ որ երեկոյեան դէմ մենք նորա հետ խօսել սկսեցինք. նա յանկարծ ոգևորուեցաւ և, ի դէպ պատմեց ինձ, թէ ինչպէս նրան ղինուոր տուին, ինչպէս, ճանապարհ դնելով նրան, լաց էր լինում մայրը և ինչպէս ծանր էր նրան ղինուոր գնալը: Նա աւելացրեց, թէ ոչ մի կերպով չք կարողացաւ տանել նորակոչ ղինուորի կեանքը, որովհետև այնտեղ ամէնքն էլ այնպէս բարկացաւ, խիստ էին, իսկ հրամանատարները գրեթէ միշտ նրանից անբաւական:

—Իսկ ի՞նչպէս վերջացաւ, հարցրի ես:—Ի՞նչ բանի համար դու այստեղ ընկար: Այն էլ առանձին բաժանմունք...: Ա՛խ, դու Սիրոտկին, Սիրոտկին:

—Այո, ես, Ալեքսանդր Պետրովիչ, ընդամենը մի տարի քնացի զորաբաժնում, իսկ այստեղ եկայ նորա համար, որ մեր գնդի հրամանատար Գրիգորի Պետրովիչին սպանեցի:

—Ես այդ լսել եմ, Սիրոտկին, բայց չեմ հաւատում: Ո՞րին դու կարող էիր սպանել:

—Այդպէս պատահեց, Ալեքսանդր Պետրովիչ: Արդէն չափից դուրս ինձ անտանելի թուեցաւ:

—Բայց ի՞նչպէս են ապրում միւս նորակոյններն: Ի հարկէ, ծանր է սկզբից, իսկ յետոյ ընտելանում են, և, նայում ես, լաւ ղինուոր է դուրս գալիս: Քեզ, երեւի, մայրդ երես է տուել. շաքարահաց ու կաթ է ուտացրել մինչև 18 տարեկան հասակդ:

—Մայրս ինձ, ճշմարիտ է, շատ էր սիրում: Երբոր ես ղինուոր գնացի, նա ինձանից յետոյ անկողին ընկաւ, և, ինչպէս լսեցի, էլ տեղից վեր չըկացաւ: Վերջի վերջոյ շատ դառն թուաց նորակոյ ղինուորի կեանքը: Հրամանատարը չը սիրեց, ամէն բանի համար պատժում էր,—և ինչի՞ համար: Ես ամենքին հնազանդում եմ, ապրում եմ կարգին, օղի չեմ խմում, ոչ ոքից ոչ մի բան չեմ վերառնում, իսկ այդ արդէն, Ալեքսանդր Պետրովիչ, վատ բան է, եթէ մարդ մի բան է ուրիշից վերառնում: Զորս կողմը բոլորն էլ այնպէս խստասիրտ են: Զգիտես էլ որտեղ լաց լինիս: Պատահում է ղնում ես այնտեղ փողոցի անկիւնը և լաց ես լինում: Մի անգամ ես ահա՛ այդպէս պահնորդ էի: Արդէն գիշեր է: Ինձ գիշերապահ կանգնեցրին պահանոցում, հենարանի մօտ: Քամի է, աշուն էր, և այնպէս մութն էր, որ հէնց ուզում ես աչերդ պատառի՛ր: Եւ այնպէ՛ս սիրտս սկսեց խառնել: Հրացանս ոտքիս կպցրի, սուիւնը հանեցի մօտս դրի, հանեցի աջ ոտքիս կօշիկը, հրացանի բերանը դրի կրծքիս յենուեցի նորա վերայ և ոտքիս բուլթ մատով քարշեցի չափախը: Նայում եմ, փստաց: Ես զննեցի հրացանս, մաքրեցի վառօթ լցնելու ծակը, նոր վառօթ աւելացրի, մանր կայծաքարեր լցրի և դարձեալ կրծքիս դրի: Եւ ի՞նչ: Վառօթը բռնկեց, իսկ հարուած դարձեալ չ'կայ: Ի՞նչ պիտի լինի այս—մտածում եմ ես: Առայ և հազայ կօշիկս, սուիւնը ամրացրի, ձայն չեմ հանում ու ման եմ դալիս: Հէնց այստեղ ահա ես որոշեցի այդ դործն անելու, ուր ուզում ես ղնա՛, միայն դուրս ե՛կ ղինուորութիւնից. կէս ժամից հրամանատարն է գալիս, որ գլխաւոր պահնորդութիւնն էր կառավարում: Ուղղակի վերաս եկաւ. «Մի՛թէ այդպէս կը կանգնեն պահնորդութեան ժամանակ: Ես հրացանս ձեռքս առայ և խրեցի սուիւնը նորա մարմնի մէջ մինչև հրա-

յանի բերանը: Զորս Հազար վերստ անցայ, և ահա այստեղ էլ, առանձին բաժանմունք մտայ...

Նա չէր խափում: Եւ ի՞նչու Համար մի առանձին բաժանմունք կուղարկէին նրան: Հասարակ յանձանքներն աւելի թեթեւ պատիժ են կրում: Սակայն միայն Սիրոտկինն էր այնպէս զեղեցիկ իւր բոլոր ընկերների մէջ: Ինչ որ վերաբերում է միւս, իրեն նմաններին, որոնք մեղ մօտ ընդամէնը մօտ 15 հոգի էին, մինչև անգամ օտարոտի էր թվում նայել նոցա վերայ. միայն երկու երեք հոգի դեռ ևս տանելի էին. մնացեալները բոլորն է այնպէս կախ ականջ, անձոռնի, անշնորհք էին, ումանք մինչև անգամ ալեոր: Եթէ Հանդամանքները ներեն, ես երբ իցէ կը խօսեմ այս բոլոր խմբի մասին աւելի մանրամասնօրէն: Սիրոտկինը յաճախ մտերմանում էր Գաղինի Հետ, Հէնց այն անձի Հետ, որի առիթով ես սկսեցի այս զլուխը, յիշատակելով, որ նա Հարբած՝ խոհանոցն ընկաւ և որ այդ խճճեց իմ սկզբնական դադափարները տաժանակիր կեանքի մասին:

Այս Գաղինը մի սարսափելի էակ էր: Նա ամենքի վերայ մի ահռելի, տանջողական տպաւորութիւն էր գործում: Ինձ միշտ թվում էր, որ ոչ մի բան չէր կարող նրանից աւելի անազօրոյն և հրէշաւոր լինել: Ես Տօբօլ՝սկում տեսայ իւր ոճրադործութիւններով յայտնի՝ աւազակ Կամենեին: Յետոյ տեսայ դատաւարտուած կալանաւոր Սոկոլովին, փախստական զինուորներից, որը մի սարսափելի մարդասպան էր: Բայց նոցանից և ոչ մինը այնպիսի զազրելի տպաւորութիւն չէր գործում վերաս, որպէս Գաղինը: Երբեմն ինձ թվում էր, որ ես տեսնում եմ մի ահազին հսկայական սարդ մարդու մեծութեամբ: Նա թաթար էր, ուժեղ էր սաստիկ, բանտում եղածներից ամենից ուժեղ. միջին Հասակից բարձր էր, հերակլէսի կազմուածքով, անձոռնի, անհամեմատ ահազին զլիւով, ման էր գալիս մի քիչ կոր, նայում էր յօնքերը կիտած: Բանտում նորա մասին օտարոտի լուրեր էին պտտում: գիտէին, որ նա զինուորականներից էր, բայց կալանաւորները զրոյց էին անում միմեանց մէջ, չըզիտեմ, ուղիղ է արդեօք, որ նա փախստական է ներչիսկից. Սիրիւր աքսորուելն առաջին անգամը չէ, փախչելն էլ

առաջինը չէ, անուան էլ շատ է փոխաճ և վերջը ընկաւ մեր բանտի առանձին բաժանմունքը: Նորա մասին նոյնպէս պատմում էին, որ նա առաջ փոքրիկ մանուկներ էր սիրում մորթել միմիայն զուարճութեան համար, տանում է եղել մանուկին մի որ և է յարմար տեղ, նախ վախեցնում է եղել նորան, տանջում է և թշուառ փոքրիկ զոհի սարսափից և սարսուռից լիովին զուարճանալով, մորթում է եղել հանդարտ, դանդաղ, զուարճութեամբ: Այս ամենը, շատ կարելի է, հնարում էին այն ընդհանուր ծանր տպաւորութեան տակ, որ գործում էր Գազինը իւր անձնաւորութեամբ ամենքի վերայ. բայց այս ամէն մտահնար բաները մի տեսակ սաղում էին նրան: Սակայն և այնպէս նա բանտում իրեն լաւ էր պահում, չէր հարբում, և հասարակ ժամանակ խելացի էր վարվում: Միշտ հանդարտ էր, ոչ ոքի հետ երբէք չէր կռւում և կռիւներից էլ խոյս էր տալիս, կարծես դէպի ուրիշներն արհամարհանք զգալուց, կարծես իրեն բարձր համարելով ֆնացեալներից, խօսում էր շատ քիչ և ասես թէ զիտակցաբար անհաղորդասէր էր: Նորա բոլոր շարժումները դանդաղ, հանդարտ, յանձնապաստան էին: Նորա աչքերից երևում էր, որ նա շատ յիմար չէ և չափազանց խորամանկ է. բայց մի ինչ որ ամբարտաւան ծիծաղաշարժ և դաժան բան կար նորա դէմքի վերայ և ժպտի մէջ: Նա առեւտուր էր անում օղիով և բանտում ամենաուռնեւոր զինեկաւորներէից մինն էր: Բայց տարին մի-երկու անգամ պատահում էր, որ ինքն էլ էր հարբում և ահա հէնց այստեղ էր երևան գալիս նորա բնութեան բոլոր զաղանութիւնը: Խմելուց աստիճանաբար գլուխը մթնելով, նա սկսում էր մարդկանց առաջ իւր ամենաչար ծաղրերը, որոնք որոշուած և կարծես վաղուց պատրաստուած էին լինում: Վերջապէս բոլորովին հարբելով, նա սարսափելի կատաղութեան մէջ էր ընկնում, վերցընում էր դանակը և յարձակվում մարդկանց վերայ: Կալանաւորները իմանալով նորա սարսափելի ոյժը, փախչում էին և թաք էին կենում: Նա յարձակվում էր ամէն մի յանդիպողի վերայ: Բայց շուտով նորան ընկճելու հնարը գտան: Նորա բռնատնից 10-ի չափ մարդ յանկարծ բոլորը միասին ընկնում էին

նորա վերայ և սկսում էին ծեծել: Անկարելի էր երեակայել այս ծեծից մի աւելի անողոք բան. զարկում էին նորա կրծքին, սրտի դրդալի տակին, փորին. զարկում էին շատ երկար, և դադարում էին միայն այն ժամանակ, երբ նա կորցնում էր իւր բոլոր զգայմունքները և մեռեալ էր դառնում: Մի ուրիշին չէին վստահանայ այդպէս ծեծել. այդպէս ծեծել—նշանակում էր սպանել, բայց միայն ոչ Գաղինին: Ծեծելուց յետոյ նրան, բոլորովին զգայազուրկ, փաթաթում էին կիսամուշտակի մէջ և տանում էին տախտի վերայ:— «Կըպարկի, կըլաւանայ»:— Եւ ճիշտ, որ նա առաւօտը վեր էր կենում գրեթէ առողջ և լըռիկ ու տըրտում գնում էր աշխատելու:— Եւ ամէն անգամ, երբ Գաղինը հարբում էր, բանտում ամէնքը զիտէին, որ նորա համար օրը անպատճառ կըվերջանայ ծեծով: Այդ նա ինքն էլ զիտէր, բայց և այնպէս դարձեալ հարբում էր: Այսպէս անցաւ մի քանի տարի. վերջապէս նկատեցին որ, Գաղինը սկսում է ընկճուել: Նա սկսեց զանդատուել զանազան ցաւերի վերայ, սկսեց նկատելի կերպով տկարանալ, հիւանդանոց աւելի յաճախ էր գնում... «Խօ ընկճուեց», ասում էին կալանաւորներն իրենց:

Նա խոհանոց մտաւ հէնց այն անշնորհք ջուլթակահար լեհի ուղեկցութեամբ, որին սովորաբար վարձում էին քէֆանողներն իրենց քէֆը լիակատար անելու համար, և կանգնեց խոհանոցի մէջտեղը, լըռիկ և ուշադրութեամբ զննելով բոլոր ներկայ եղողներին: Ամենքը լռեցին: Վերջապէս, տեսնելով այն ժամանակ ինձ և ընկերոջս, նա չարութեամբ և քմծիծաղով նայեց մեր վերայ, ինքնազոհ ժպտաց, կարծես ինքն իրեն մի բան մտածեց և, սաստիկ տատանուելով, մօտեցաւ մեր սեղանին:

— Բայց թոյլ տուէք հարցնել, սկսեց նա, դուք ո՞ր հասոյթներից էք բարեհաճում այստեղ թէյ խմել:

Ես լուռ փոխանակուեցի. Հայեացքով ընկերոջս հետ, հասկանալով, որ աւելի լաւ է լռել և չըպատասխանել նրան: Առաջին իսկ հակաճառութիւնից նա կրկատաղէր:

— Նշանակում է, որ դուք փող ունիք, շարունակեց նա հարցութիւնը անել:

— Նշանակում է, որ ձեր փողը բո՛լ է, հը:— Բայց մի՞թէ

դուք դորա համար էք տաժանակրութեան եկել, որ թէ՛յ խմբէ՛ Դուք թէ՛յ խմելուն էք եկել: Դէ՛հ, ասացէք, որ ձեզ...

Բայց տեսնելով, որ մենք վճռել ենք լուռ մնալ և չնկատել նրան, նա կասկարմիր դարձաւ և կատաղութիւնից դողդողաց: Նորա մօտ, անկիւնում, կար մի մեծ տաշտ, որի մէջ դարսվում էր կալանաւորների կերակրի կամ ընթրիքի համար կարտած բոլոր հացը: Այնպէս մեծ էր նա, որ նորա մէջ բանտի կիսի համար հաց էր տեղաւորվում, իսկ այժմ նա դատարկ էր: Նա վերցրեց նրան երկու ձեռքով և ձօձեց մեզ վերայ: Մի քիչ էլ, և նա կը ջախջախէր մեր գլուխները: Չընայելով, որ սպանութիւնը կամ սպանելու միտքը մեծ անախորժութիւններ էր սպառնում բոլոր բանտին՝ կսկսէին որոնումներ, խուզարկութիւններ, խստութիւնները կաւելանային, դորա համար էլ կալանաւորները բոլոր ուժով աշխատում էին չհասցնել իրենց այդպիսի ծայրահեղութիւնների,— չնայելով դրան, այժմ ամէնքը հանդիստ էին և սպասում էին վախճանին: Մեզ պաշտպանելու համար և ոչ մի խօսք: Ոչ ոք չըգոռաց Գաղինի վերայ,— մինչև այն աստիճան մեծ էր նոցա դէպի մեզ ունեցած արհամարհանքը: Նրանց, ըստ երևոյթին, ախորժելի էր մեր վտանգաւոր վիճակը... բայց գործը վերջացաւ բարեյաջող կերպով: Հէնց որ նա ուզում էր իջեցնել դաշտը, ի՛նչ մինը կանչեց դաւթից.

— Գաղին, օղին գողացան...

Նա շարտեց տաշտը յատակի վերայ և խելագարի նման դուրս վազեց խոհանոցից:

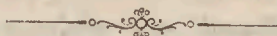
— Աստուած փրկեց, ասում էին միմեանց կալանաւորները:— Եւ յետոյ երկար ժամանակ նրանք ասում էին այդ:

Ես չկարողացայ յետոյ իմանալ, թէ արդեօք օղին գողանալու լուրը ճիշտ էր թէ՛ ՚ի դէպ հնարուած մեզ փրկելու համար:

Երեկոյեան, արդէն մթին, բռնատները փակելուց առաջ, ես ման էի գալիս ձողերի շարքի մօտ և մի ծանր վիշտ պատեց իմ հոգուն և յետոյ երբէք ես չեմ զգացել այդպիսի վիշտ իմ ողջ տաժանակիր կեանքի ընթացքում: Ծանր է տանել աքսորանքի օրն, ուր որ չլինէր, թէ բանտի մէջ, թէ կազեմատում, թէ տաժանակրութեան մէջ... բայց յիշում եմ, որ ամենից ա-

ւելի Հետաքրքրում էր ինձ իմ տաժանակիր կեանքի բոլոր ժամանակը,—մի միտք, մասամբ անլուծելի,—անլուծելի ինձ Համար Հիմա էլ—այդ միեւնոյն յանցանքների Համար պատժի անհաւասարութիւնն է: Ճշմարիտ է, յանցանքներն էլ չի կարելի Համեմատել մինը միւսի Հետ, մինչև անգամ մօտաւորապէս: Զօրօրինակ. սա էլ, նա էլ մարդ են սպանել. երկու գործերի բոլոր Հանգամանքները կշռուած են. և այս և այն գործի Համար գրեթէ միեւնոյն պատիժն է դուրս դալիս: Մինչդեռ տեսէք, թէ ինչպիսի զանազանութիւն կայ յանցանքների մէջ: Մէկը, զօրօրինակ, մարդ է մորթել այնպէս, մի ոչինչ բանի, մի սոխի Համար. դուրս եկաւ ճանապարհի վերայ, մորթեց մի անցկացող գիւղացու, իսկ նորա մօտ գտնուեց մի Հատ սոխ: «Է՛հ, ի՞նչ արած, այ մարդ: Դու ինձ աւարի ուղարկեցիր, ահա ես մի գիւղացի մորթեցի և ընդամէնը մի սոխ գտայ:—Յիմար: Մի սոխ—և ահա մի կոսէկ: Նարիւր Հողի—Հարիւր սոխ, ահա քեզ մի ըուբլի»:—(Բանտային առասպել.)—Իսկ Վիւսը սպանեց, պաշտպանելով Հեշտասէր բռնակալից Հարսի, քրոջ, դստեր պատիւը:—Մինը սպանութիւն է գործում թափառաշրջելիս, պաշարուած լրտեսների ամբողջ զնդով՝ պաշտպանելով իւր աղատութիւնը, կեանքը, երբեմն սովամահ մեռնելով, իսկ միւսը փոքրիկ մանուկներ է մորթում մորթելու, իւր ձեռքերի վրայ նոցա տաք արիւնը զգալու, նոցա վախով, նոցա վերջին աղանձեկան դողով նոյն իսկ դանակի տակ զուարճանալու Հաճոյքից եւ ի՞նչ: Սա էլ, նա էլ, միեւնոյն տաժանակիր կեանքի մէջ են մտնում: Ճշմարիտ է, կայ տարբերութիւն դատապարտելի պատիժների ժամանակամիջոցների մէջ: Բայց այս տարբերութիւնները, Համեմատաբար քիչ են, իսկ զանազանութիւններ միեւնոյն տեսակի յանցանքների մէջ—անթիւ, անհամար: Քանի բնաւորութիւն, այնքան էլ տարբերութիւն: Բայց դիցուք, թէ Հաշտեցնել, Հարթել այդ տարբերութիւնը, անկարելի է, որ այդ իւր տեսակի մէջ մի անլուծելի խնդիր է—այսպէս ասած, շրջանի կվադրատուրա է: Բայց եթէ մինչև անգամ այդ անհաւասարութիւնը զոյու-թիւն էլ չունենար—նայեցէք միւս տարբերութեան վերայ,

պատժի նոյն իսկ հետեանքների տարբերութեան... Ահա մի մարդ, որը հիւծվում է բանտում, հալվում է ճրագի պէս. և ահա միւսը, որը մինչև տաժանակրութեան մէջ մտնելը չըզիտէր անգամ, որ աշխարհումս կայ մի այդպիսի ուրախ կեանք, ուրախ ու զուարթ ընկերների մի այդպիսի հայճոյական ակումբ: Այո՛, այդպիսիներն էլ են բանտ դալիս: Ահա, զորօրինակ մի կրթուած, հասուն խղճով, զիտակցութեամբ և սրտով մարդ: Նորա սեպհական սրաի ցաւը միայն իւր բոլոր տանջանքներով ամէն պատիժներից առաջ, կրօպանէր նրան: Նա ինքն իրեն կրդատապարտէ իւր յանցանքի համար ամենախիստ օրէնքից աւելի անխնայօրէն և անզթաբար: Ահա նորա հետ մի ուրիշն, որը մինչև իսկ չի էլ մտածիլ և ոչ մի անգամ իւր կատարած սպանութեան մասին, ամբողջ բանտարկութեան ընթացքում: Նա մինչև անգամ իրեն արդար է համարում: Բայց լինում են և այնպիսիներն, որոնք զիտութեամբ են յանձանք գործում, որպէս զի միայն և եթ տաժանակրութեան մէջ ընկնեն և, դրանով փրկուեն ազատութեան մէջ վայելած աւելի տաժանակիր կեանքից: Նա այնտեղ ապրում էր ցածութեան ամենավերջին աստիճանում, երբէք կուշտ հաց չէր ուտում և աշխատում էր իւր արտօնատիրոջ համար առաւօտեանից մինչև դիշեր, իսկ տաժանակրութեան մէջ աշխատանքն աւելի թեթեւ է, քան թէ տանը. հացը առատ և այնպիսին նա դեռ չի էլ տեսած, տօն օրերին կովի միս, ողորմութիւն որ կայ, կոպէկ վաստակելու հնար կայ: Իսկ հասարակութիւնը: Վարպետորդի, ճարպիկ, ամենագէտ մի հասարակութիւն, և ահա նա նայում է իւր ընկերների վերայ յարգանաց զմայլանքով. նա դեռ ոչ մի ժամանակ չի տեսել այդպիսիներին, նա նրանց ամենաբարձր հասարակութիւն է համարում, որը կարող է միայն աշխարհիս մէջ գտնուել: Միթէ այս երկուսի պատիժն էլ միակերպ զգալի է: Սակայն ինչո՞ւ զբաղուեմ անյուծելի հարցերով: Թմբուկը զարկում է, ժամանակ է հաւաքուել բռնատները:

ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՏԻՊԵՐ ԵՒ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ

Ջանգալի (Նիսիսի) կամարի վրա

ՀԱՅ ԹԽԵԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ ընտանեկան տնտեսութեան մէջ, ինչպէս յայտնի է, ամենից աւելի երկար ժամանակ խլող ու զլխացաւանք պատճառող գործը Հայ թխելն է: Այն մարդը միայն, ով որ ներկայ է գտնուել Հայ թխելուս, գիտէ թէ որքան դժուարութիւններով է կատարվում այդ գործը: Հայ թխելու գործում առաջին տեղը բռնում է Հացթուխը, ապա գրգնակ քաշողը, խմոր հունցողը, ալիւր մաղողը, Հացը ետ տուողը և ապա ոտքի վերայ ծառայողները, որոնք բաղկացած են լինում տան ջահիլ աղջիկներէ: Հաց-թխելը բացառապէս կանայք են, որոնք Հայ թխելը իրենց համար իբրեւ պատահական արհեստ չեն գործածում, այլ մշտապէս պարապում են այդ գործով և այնքան աւելի շատ հռչակվում, որքան աւելի հմտութիւն են ցոյց տալիս: Շատ զիւղերում, նոյն իսկ քաղաքներում, երբեմն այնքան պակասութիւն է լինում Հացթուխների, որ տանտիկինը ստիպուած է օրերով՝ նաև շաբաթներով՝ առաջ իմաց տալ և նախազգուշացնել իւր Հացթուխ Մարջին, կամ Հացթուխ Շուշանին, որ այս ինչ օրը ինքը Հաց է թխում, ուրիշի «ուժուդ» չտայ: Հացթուխներն էլ զարմանալի յիշողութիւն են ունենում: ամեն բան կարող են մոռանալ, բայց «ուժուդ» տուած օրերը երբէք չեն մոռանալ: Կամենում էք՝ փորձի համար դիմեցէք մեր Հացթուխ Մուխսուն, նա նոյն իսկ երկու ամիս շարունակ յետ յետեւի ուժուդ տուած օրերը առանց սխալուելու կրթուի:

Հայ թխելու նախընթաց օրը՝ տանտիկինը հրաւէր է ուղարկում իւր Հացթուխին, որը տնքտնքալով բարեհաճում է դալ: Այդտեղ պէտք է տեսնել, թէ տանտիկինը ինչպէս է զուրգուրում Հացթուխին հազար ու մի փաղաքշական «նանի», «խաթուն», «քիքիր» ու այլ մեղրոտ ու շաքարոտ խօսքերով:

եթէ թէյ են առաջարկում, երեք կտորի փոխարէն չորս կտոր շաքար են ձգում, ընթրիքին արաղի բաժակը ամենից առաջ հացթուխ Մուխսուն են առաջարկում, որ հանդիստ քնի և առաւօտեան ծէզը չըբացուած Աստծու անունը տայ և թոնրի շըթին նստէ։ Մինչ հացթուխը ննջում է հանդիստ քնով, տանտիկինը ջահել հարսների ու աղջիկների հետ ամբողջ դիշեր պարսպապահ-նիւն էն պէսնո՞ւմ, — ալիւր են մաղել տալիս, հացի շորերն են մաքրում, ակշի ու շշի ժանգերն են քերում, սեղանտախտակն ու գրդնակն են լուանում, մինչև որ հացթուխի հետ ի միասին քնած խնոր հոնցողը ելնում, աչքերը տրորում է ու «հայր մեր»-ը ծանր մրմնջալով, մի բուռը ջուր է չոփ տալիս երեսին, գոգնոցով սրբում և նստում խմորի տաշտի առաջ հունցելու։ Նախ քան հունցելը մի շարք բարեմաղթութիւններ են կատարում տան ջահելների վերաբերութեամբ, որ ամենքն էլ իրենց մոլորաղին հասնեն, բարով հարսանիքի հաց էլ թխեն և այլ շատ բաներ։ Ի հարկէ տանտիկինը յետ չէ մնում անուշախօսութիւններին անուշախօսութեամբ պատասխանելուց։ Խնորը հոնցող էն մաս մաս, ամեն մի անգամուայ հունցածը մի փաղաղ է ասուում։ ամեն մի փաղաղ երեք կամ չորս փաղաղից է բաղկանում։ Տաշան էլ որոշ չափ է խմորի, մի աաշտ կամ երկու տաշտ ասելով հացթուխը պարզ գաղափար է կազմում խմորի քանակութեան մասին։ Երբ խմոր հունցողը փաղաղ փաղաղ հունցելով վերջացնում է առաջին հոնցը, այնուհետև բոլոր չորս փաղաղը ի միասին հունցում է տաշտի մէջ և ծածկելով շորերով, որոնք մեղաք են կոչուում, դնում է հանգստանալու՝ մինչև որ խմորը թթուի, կամ ինչպէս իրենք են ասում, հունցուած խնորը հաց։ Դեռ հացթուխը քնած է։ Երբ մի քանի ժամից յետոյ տեսնում են որ հունցուածը թթուել է ու բարձրացել, հաւաքուում են բոլորը և սկսում հնարել, մէկը նստում է տաշտի առաջ, ակնով հաւասար չափով կտրում է խմորը, իսկ միւսները այդ կտրածը ձևքերի ափի մէջ տրորելով գնդի ձև են տալիս և նախապէս փռուած մաքուր սփռոյնների և մեղաքների վերայ կարգով զուգահեռական դծերով շարում։ Դեռ գնդելը չովեր-

ջացած տանտիկինը գնում է չոր փայտ՝ մացառ, կամ աթար, հաւաքում թոնրի շուրջը և սկսում է թոնիրը վառել: Թոնիրը շինում են կաւից և թրծում: Նրա խորութիւնը լինում է մօտ $2\frac{1}{4}$ արշին, իսկ արտաքին բերանի շրջագիծը մօտ $2\frac{1}{2}$ արշին. թոնրի ներքին կողմը լայն է արտաքինից, և դրսի օդի հետ յարաբերութիւն ունի մի նեղ անցքով, որտեղից օդի հոսանք մտնելով նպաստում է շուտ վառուելուն. այդ անցքը կոչւում է «նիր»:

Թոնիրը վառուած է «հարճ»-ով. ահա այս իսկ բոլէին տանտիկինը մէկին ուղարկում է հացթուխ Մուստուն զարթեցնելու. հացթուխը վեր կենալով, լուացուում է իւր սովորական ծխակատարութեամբ և սկսում է հազնուել: Բայց այս անգամ նա չէ հազնում այն հագուստը, որը երեկ ունէր հազին, այլ մի ահագին կապոց հին շորեր, գլխին կապում է մի քանի թաշկինակներ, ձեռքերին անցնում ընկալիչներ և մտնում հացարան, աչքով անց է կացնում ամեն ինչ, նկատողութիւններ անում և պատրաստվում իւր գործն սկսելու: Թոնրի շուրջը նստում են միմիայն հացթուխը և Քրդահայրը, որը միշտ հացթուխի ձախ կողմն է նստում: հացթուխը երբ տեսնում է որ կրակը նստել է ու հանգարտել *), նստում է իրեն համար պատրաստած «նիր»-ի վերայ, ձեռքն է առնում հացբոլի պոպրակը, որը ծառայում է իբրև ձեռնոց կրակի և տաքութեան դէմ, կողքին պատրաստ դնում է մի ամանով ջուր, երկայն կեռ երկաթի շնչը, որով թոնրի մէջ ընկած հացերն է հանում: և ձեռքն է առնում «սփախէն», հաց թխելու գործիքը **). որի յետևը

*) Առհասարակ ամեն հացթուխ եւլ նախ քան առաջին հացի կողին կայնելը, առնում է իւր ձեռքով փոշիամանից մի բուռը ալիւր և աղօթելով ու «Յանուն հօր» ասելով՝ Խաչէ Յեռլ ցրուում է ալիւր կրակի վերայ: Թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ արարողութիւնը, իրենք հացթուխներն էլ չեն բացատրում: Նորանց ասելով դա կրակի դժբ շախելու մի միջոց է: Բայց հազիւ թէ այդպէս լինի: Մեզ յայտնի է թէ մեր հիթանոսական ժամանակներից որքան սովորութիւններ են անցել մեր մէջ: Յայտնի է նոյնպէս թէ հայերը հիթանոսական աստուածներից Միհրին, կրակի աստուծուն, ամենից շատ էին պառուում, ուստի և հաւանական է ենթադրել, որ այս սովորութիւնն էլ Միհրի բազմատեսակ զոհաբերութիւններից մէկը պիտի լինի, որը ներկայում կատարվում է հիթանոսութեան միանգամայն հակառակ, խաչի նշանով:

**) Ուսիաթէն նման է երկայնաձև բարձի. նորա երկարութիւնն է լինում $1\frac{1}{2}$ արշ. շինած է ուռնեռ մատաղ ծիւղերից գործուած ձուաձև սաւից, որ մի երեսը լցնելով փամփուկ խտերով, երեսից կարում են բրդի կտոր. այդպիսով նա նմանում է կէս արած ձուի:

ձեռքի համար տեղ է շինած: Հացթուխի հետ նստում է և Գրգինայի փաշտողը, որի առաջ դրուած է լինում կողոր «Եղանդա-
րայի» ցած ոտքերով: Գրգինայի փայտեայ դրանակ է 1 արշ. երկայ-
նութեամբ և 5 վերշ. շրջագծով: Սեղան-տախտակի մօտ դնում
են մի կճուճ ալիւր, որին Խաչէ են ասում, և մի անթով ջուր:

Հացթուխի և զրգնակ քաշողի նստելով զործողութիւ-
նը սկսուում է: Ջահիլները մեծ պղնձի «Խնկե» ու Կեփ-ընե
ձեռքերն առած գնում են՝ զնդած խմորը բերում և յանձնում
զրգնակ քաշողին, որը մէկ պունդ առնելով, տափակացնում
է սեղան-տախտակի վերայ, փոշի է ցանում վերան և զրդ-
նակով տրորելով բարակացնում է, այնուհետեւ յանձնում է
այդ զրգնակած խմորը հացթուխին, որը առնելով՝ սկսում է
այս ձեռքից այն ձեռքի վերայ ձգելով աւելի լայնացնել և
յարմարեցնելով իւր ռափաթի ձեւին փռում է նորա երեսին
և «Յանուն չօր և Որդւոյ» ասելով ու կրկին բարեմաղթու-
թեանց տուարակը բանալով առաջին հացը կպցնում թոնրի
տաք կողին: Կպցնում է երկրորդ, երրորդ, չորրորդ հացը յետ
յետեւի. այս ժամանակամիջոցում առաջին անգամնայ թխած
հացը արդէն եփած է լինում, ուստի և հացթուխը ձեռքը
տանելով հանում է թոնրից առաջին հացը. նորից բարե-
մաղթութիւններ են սկսուում: Առաջին հացը չեն ուտում,
որովհետեւ առաջին հացի հետ էլ կապուած են մի շարք
հրաշագործ զօրութիւններ. որպէս թէ՛ ով առաջին հացը
ուտի, նորա կինը տղայ կ'բերէ, ուստի և տանտիկինը պա-
հում է այդ հացը և ուտացնում է նորան, ով տղայ չունի:
Ի հարկէ երբեմն առաջին հացը ուտող հարսի վերայ կատար-
վում է նորա հրաշագործ զօրութիւնը և մի սիրուն տղայ տա-
լիս, որով աւելի ամրապնդուում է առաջին հացի զօրութիւնը:

Առաջին հացը հանելուց յետոյ հացթուխի զործը պար-
բերական է դառնում. նա սկսում է մէկ խմոր զարկել և մի
եփածը հանել, մինչև որ վերջացնում է մի տաշտը: Տաշտը՝
մօտ 300 գնդից՝ թխելու համար հարկաւոր է լինում գոնէ
6 ժամ: Իսկ ի՞նչ են անում տանտիկինը կամ միւսները այդ մի-
ջոցում: Ներանց մէջ սկսուում է մի խիստ ընտանեկան, երբեմն

իսկ դադարն իսոսակցութիւն. տանտիկինը բանում է իւր սիրտը
Հացթուխի առաջ. պատմում է ամեն բան, միանգամայն Հա-
ւատացած լինելով, որ Հացթուխը քահանայի պէս լսածնե-
ները իւր մէջ իբրեւ խոստովանութիւն կը պահէ և ոչ ոքի
չի ասիլ: Տանտիկինը բացի առօրեայ ընտանեկան կառավա-
րութեան վերայ խօսելուց, եթէ ջահիլ պատկուելու տղայ
ունէ, իւր Հարսնացուների անուններն է ասլիս, Հացթուխի
կարծիքն էլ իմանալու. եթէ պատկուել կոյս աղջիկ ունի,
պարծանքով յայտնում է, թէ այս ինչ տղան ուղեց չտուեց,
և վերջն էլ մատնացոյց է անում, թէ իւր աչքը դրանցից
որի վերայ է: Բացի այս տեսակ խօսակցութիւններից, տեղի
են ունենում և զուտ տնտեսութեան վերաբերեալ դատողու-
թիւններ, որոնք իսկը տնտեսական դասախօսութեանց ձև
ունին: Մինչ այս մինչ այն, թոնիրը սառչում է, պէտք է
սաքացնել, որովհետև այլ ևս Հացը չէ եփում: Հացթուխը
վեր է առնում մի երկայն փայտի ձող, որին անխոյ են
ասում և սկսում է կրակը խառնել. բայց երբ տեսնում
է որ դորանով ոչինչ չէ լինում, հարկաւոր է համարում Խոյ
անէլ: Բերում են մի կապոց խաղողի որթի ճիւղեր՝ արտա-
ք և մի թեթեւ վառում թոնիրը, ահա այս թեթեւ վառելը Խոյ
է ասում: Այնուհետև նորից քաղցր, երկար ու բարակ
զրոյց անելով սկսում են թխել և վերջացնում են տաշտը:
Չպէտք է մոռանալ, որ Հաց թխելուս մի լաւ սովորութիւն
է պահպանուում. իւրաքանչիւր տանտիկին պարտական է
թարմ Ռաբայ հացերէի բաժին հանել իր հարեաններին ու
բարեկամներին: Ի հարկէ նորանք էլ իրենց հերթին չեն զլա-
նում փոխարէնը դարձնել: Ահա այսպիսով Հացթուխ Մուխ-
սին ու գրգնակ քաջող հոռոմսիմը վերջացնում են իրենց
գործը, ստանում են իրենց աշխատանքի վարձը (իւրաքան-
չիւր տաշտ խմորի համար 40 կ. և 20 հաց) և համեղ ընթ-
րիք վայելելուց յետոյ ուրախ շնորհակալ սրտով հեռանում
են իրենց աները: Հացթուխի գնալով ընտանիքի անդամների
գործը չէ վերջանում. նորանք ետ տուած և փռած հացերը
ժելժելով են և դաս դաս իրար վերայ դարձնում: Կարծիք հացը

ջոկ են դարսում: «պիտակ ջոկ, խոշոր ջոկ, այրած կամ խոշոր ջոկ» հացը, որին կոչ են ասում, ջոկ: Երբ հացերը չորանան և վերցնում և խիստ զգուշութեամբ դարսում են առանձնապէս հացի համար շինած մեծ սնդուկներում, նախապէս հացերի տակը քահանայից ստացած նշխարքը դնելով: Հացը դարսելուց յետոյ միւս օրը ջուր են տաքացնում և լուանում այն ամեն անօթները և շորերը, որոնք գործ են ածուել հաց թխելիս: Սորանով արդէն զործը վերջանում է, տանտիկինը հանգիստ է, որ մի քանի ամսուայ համար պատրաստ հաց ունի: Նա փառք է տալիս Աստուծուն, զոհանում ու ցանկանում, որ շաք արարին էր ևս որպէս արարի ցամաք աշխարհը հաց թխել արարի ու իւր ընտանիքի հետ վայելի *):

Առ հասարակ հաց ընտանիքներում և այն էլ բուն հայաստանում, ինչպէս հաց թխելը, նոյնպէս և շատ տնտեսական գործողութիւններ աւանդութեանց, ծիսակատարութեանց և ժողովրդի բարոյական գծերի արտայայտման մի մի աղբիւրներ են: Մենք մոռանում ենք որ այս տնտեսական գործերը իրենց կապերով նկարագրելով, ահագին օգուտ տուած կլինինք ապագայ ուսումնասէր սերնդին. մի ժողովրդի գոյն, բարոյականութիւն ու ջերմեռանդութիւնը պէտք է նորա նիստ ու կացի մէջ որոնել. իսկ եթէ այդ նիստ ու կացը այժմ չընկարագրենք, որը պահպանուում է դեռ նահապետական ընտանիքներում, այն ժամանակ կանցնեն տարիներ, վար, ժողովուրդը ենթարկուելով ուրիշ պայմանների, հետզհետէ կըմոռանայ իւր աւանդութիւնները, ծէսերը, և ապագայ ուսումնասիրի դէպի հեռուն անցնալը թափանցելու ձգտումը կըպսակուի կատարեալ ապարդիւն աշխատանքով:

Խորհրդի.

*) Քաղաքներում երկու երեք ամիսը մի անգամ են թխում, և այդ թխուածը կոչուում է քարնաշաղ, անառնաշաղ, և այլն. իսկ գիւղերում մեծաւ մասամբ տանտիկինը ինքն է թխում և համարեա ամէն օր կամ դոնէ շաքաթը երկու անգամ:

тип. 94 голпе.

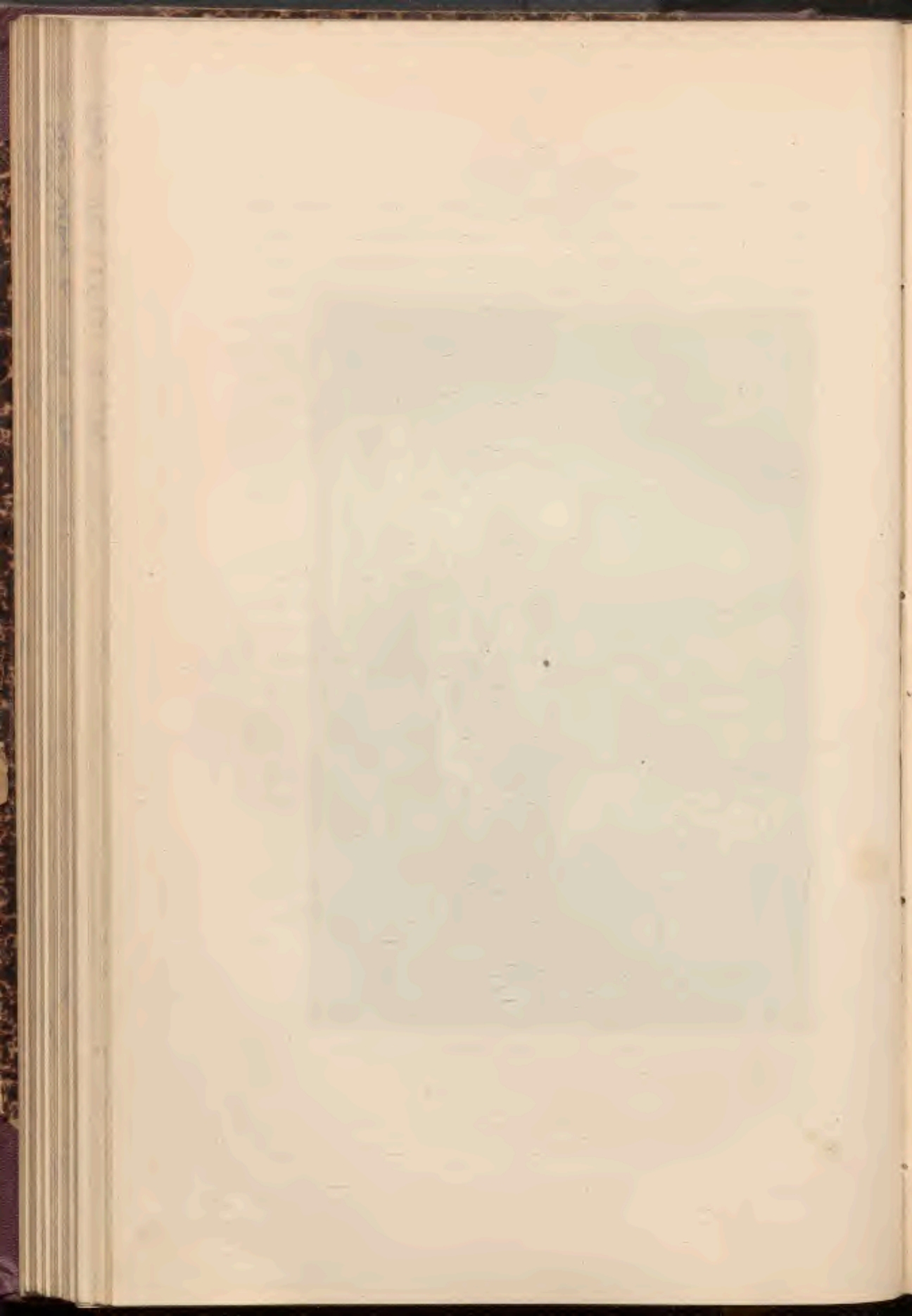
Հայ կանայք հաց թխելիս.
Армянки, пекушія хлѣбъ.

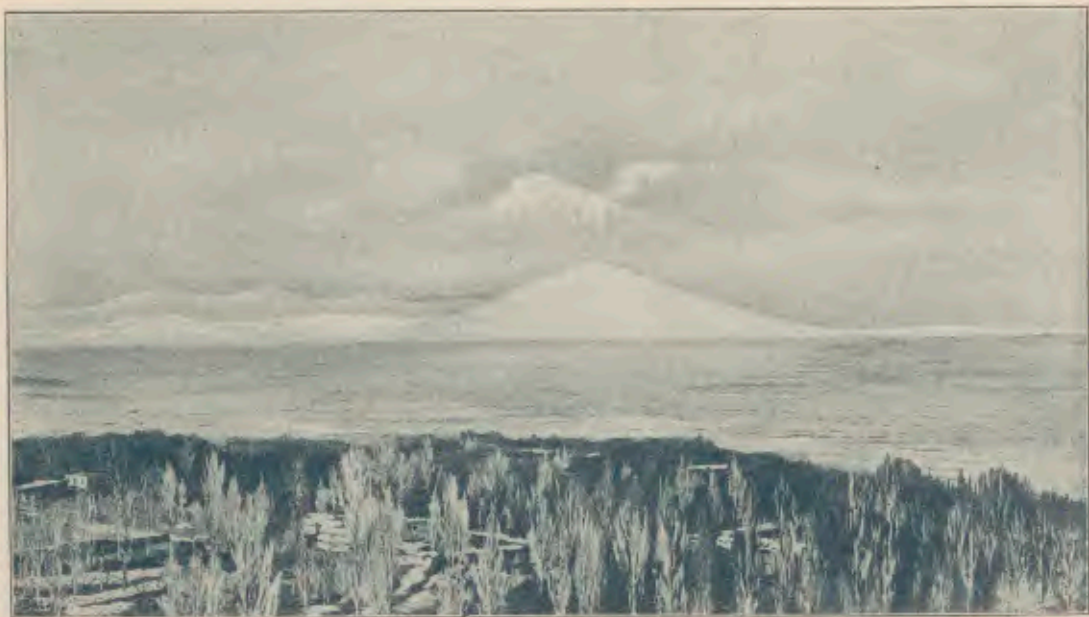
Автотипія Ангсрера въ Вѣнѣ.

Հրատ. «Արտ. և» Հայեր-Իրի:

Изд. лит. худ. обзор „Аракс“.

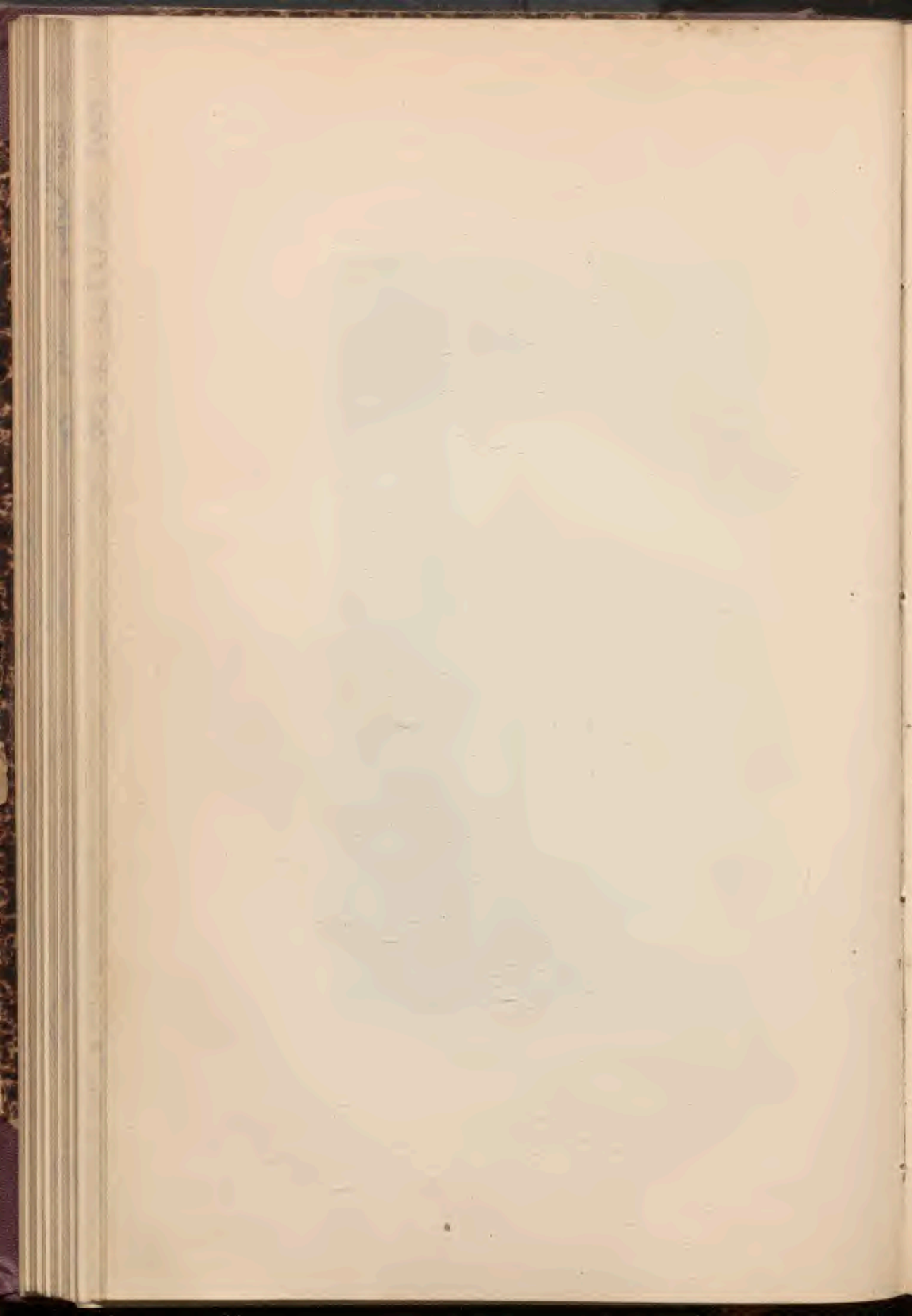

тап. 9д. голпе.

цццц цццц цц цццццццццц.
Ванское озеро.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ

Тур. 22. 1885.

ՎԱՐԱԿԱՆ ԸՆԴՈՐ.

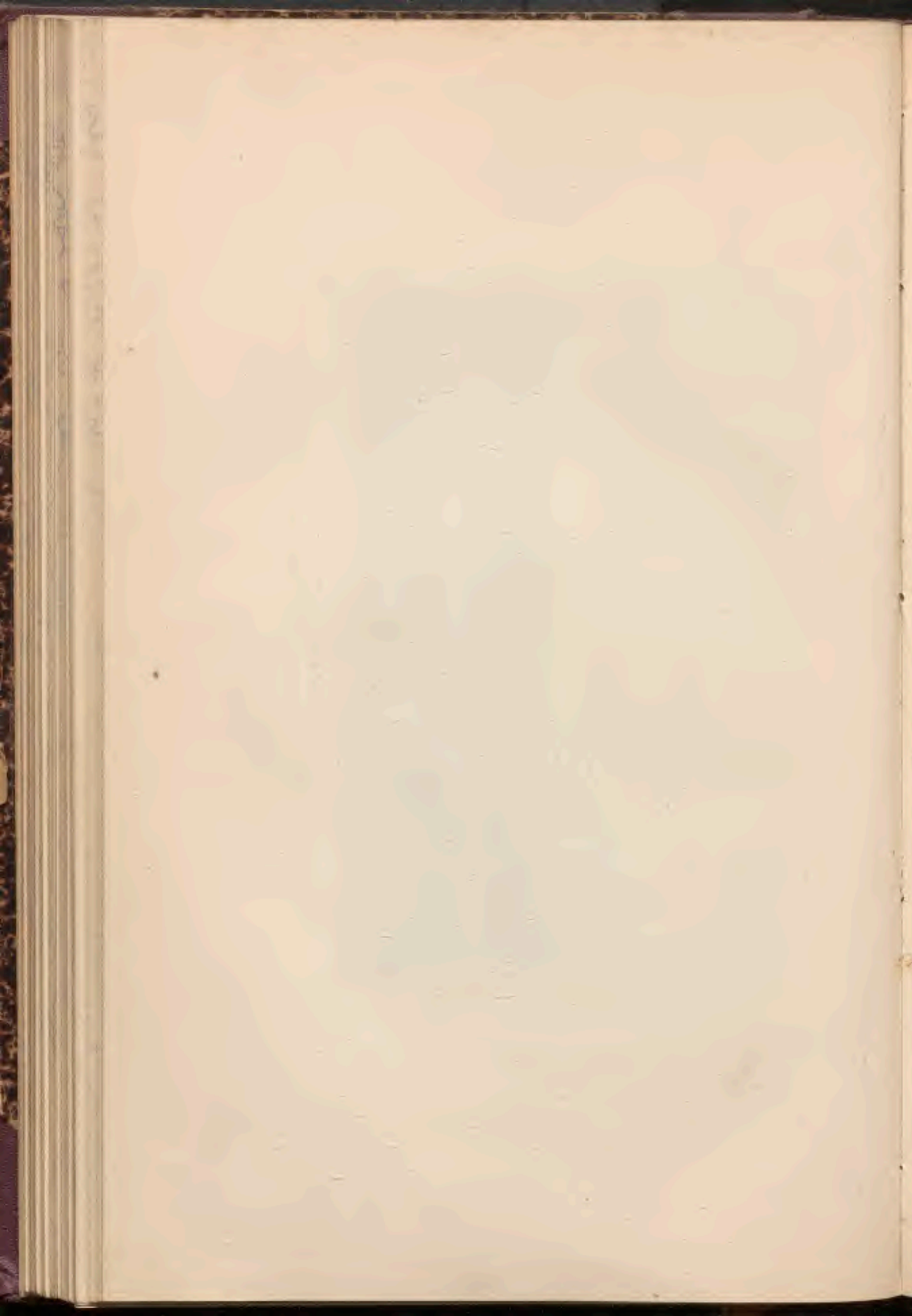
Варакскія горы въ Турецкой Арменіи.

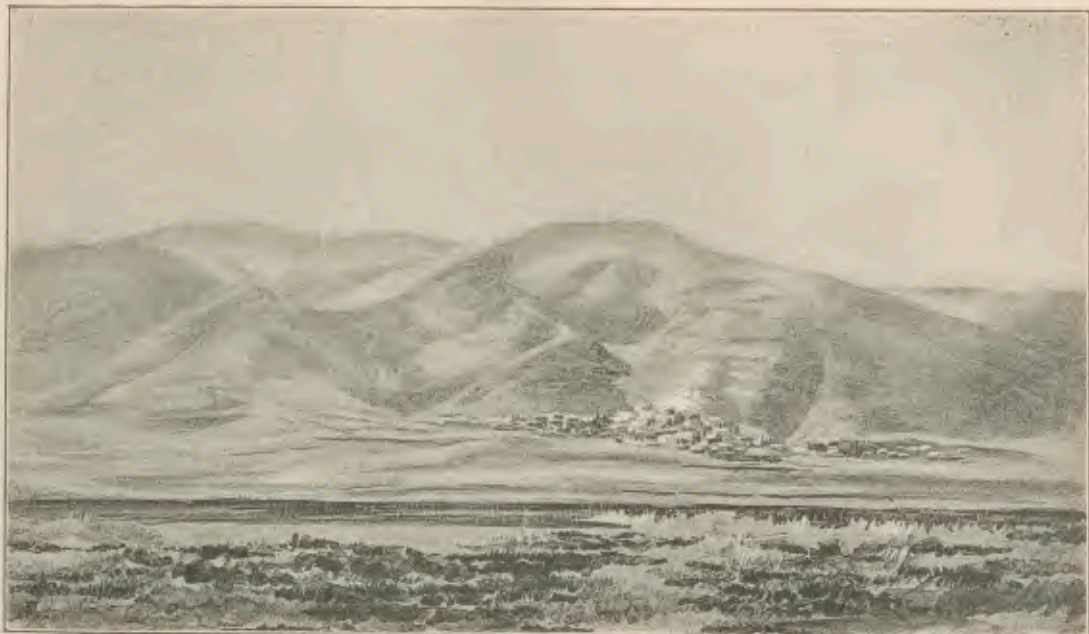
Автогипія Ангелера въ Визит.

Հրատ. «Երեսն» Հանրապետ.

Изд. лит.-худ. общ. «Аракс»

ТНН. 9А. ГОРДЕ

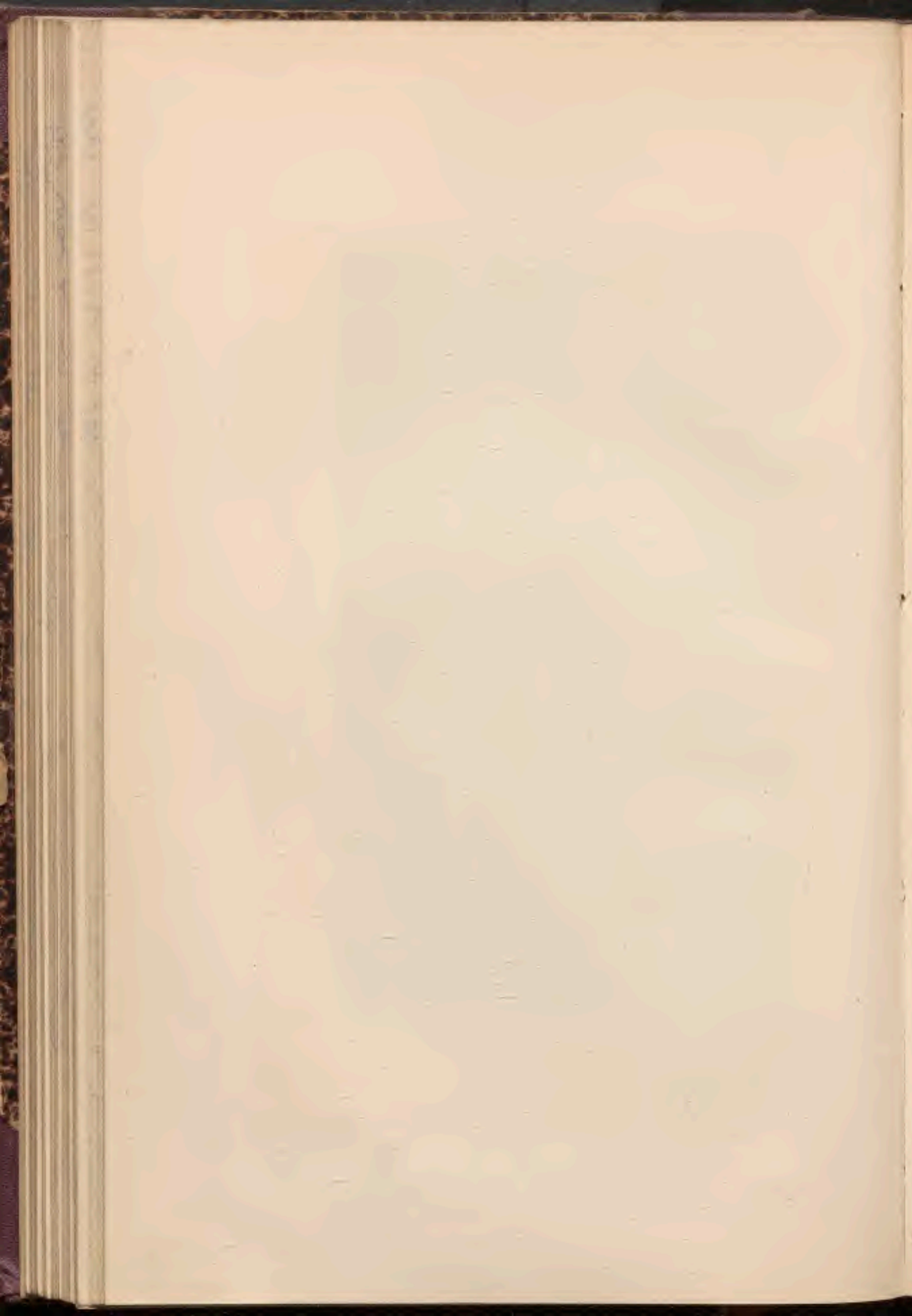
ԲԱՇԿԱԼԷ ՔԱՂԱՔԸ ՏԱԽԿԱԶԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
Башкале, въ Турецкой Арменіи.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

Հրատ. «Արմեն» հանրագիտ.

Изд. лит.-худ. обзор. „Аракс“.

ТМ 3Д ГОЛЛ

ՍԱՐՈՒՇԷՆ ԳԻՒԴԻ ՏԵՍԱՐԱՆԸ.

Видъ села Сарушена.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ИЗДАНИЕ

ВТОРОЕ, ПЕРЕРАБОТАННОЕ

— 1925 —

Ս. Գեղարդի ժամատան արևմտեան դուռը.
Западный вход Кегартскаго монастыря.

Автогипія Ангерера въ Вѣнѣ.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILL. U.S.A.

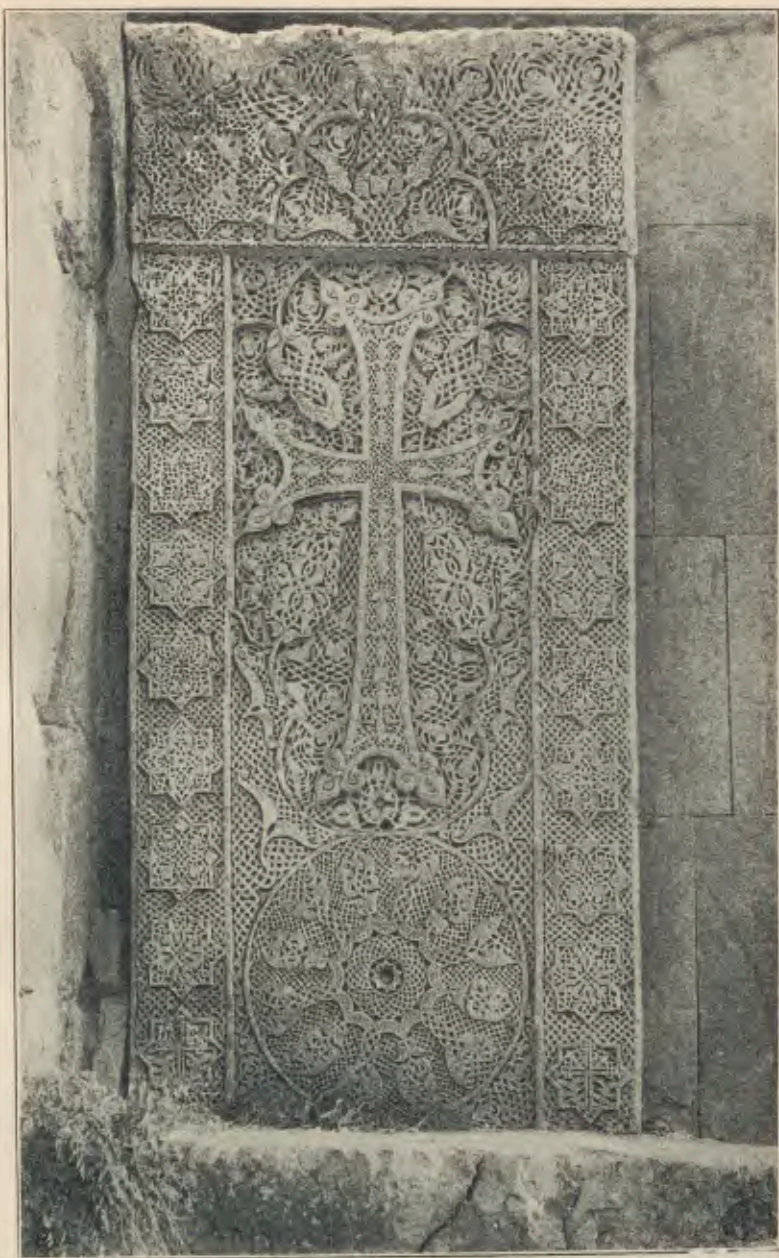

ТѢЛ. ВД. 70000.

Ս. Պողոս Պետրոսի մատուռը Ելեճյուն.
Часовня Св. Петра и Павла въ Елиджѣ.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ԿՈՆ. ՊԱՆ. ԳՈՐԻՍ.

ԿՈՆ ՍԽԻԹԱՐԻ ՀՐԱՇԱԿԵՐԱ ԽԱՇԿԱՐՐԸ
Каменный крестъ въ монастырѣ Гоша-Мхитара.

Մ. ՓԱՓԱԳԿԱՆԻ ԸՆՏԻՆԿԱՐԻԳ.
Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

ՀՐԱՐ. «ԱՐԴԱՆ» ՀԱՆՐԱՅԻՆ:

Изд. лит.-худ. обзор. „Аракс“.

чп. 32 гопе.

Գօշ Մխիթարի մի ուրիշ հրաշակերտ խաչքար.
Каменный крестъ въ монастырѣ Гоша-Мхитара

Մ. Փափազեանի լուսանկարից.

Автотипія Ангерера въ Вѣнѣ.

„ԱՐԱՔՍՈՒՆ“ ԱՅՍ ԳՐԻՆ ԵՎԱՐՆԵՐՆ

ԲՆԱԳՐՈՒՄ

1. Դիւանակար.	1
2. Սարուշէն զիւղի տեսարանը	33
3. Սարուշէն զիւղի եկեղեցին.	44
4. Սարուշէնի զիւղականք և «Սյվաղեան» դպր. սաներ.	48
5. Վանի միջնարկը Սյդեստանից	57
6. Վարադայ վանքի սառնարը	59
7. Վարադայ վանքի միաբանութիւնը և Սենեքերիմ Թազաւորի դաշը.	62
8. Մատթէոս եպ. Իղմիրլեան.	65
9. Ստեփաննոս եպ. Մխիթարեան.	119
10. Խորէն արքեպ. Նար-Պէյ.	156

ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

11. Վանայ ծովը և Սիփանայ սարը.	
12. Վարադայ լեռը.	
13. Բիթլիս.	
14. Բաշդալէ.	
15. Հայ կանայք Հայ թխելիս.	
16. Զանգուռի (Հրազդան) կամուրջը Երևանում.	

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

17. Ս. Դեղարդի ժամատան արեւմտեան դռուը.	
18. Ս. Պողոս Պետրոսի մատուռը Երեջայում.	
19. Գօշ Մխիթարի Հրաշակերտ խաչքարը.	
20. Մի նոյնպիսի ուրիշ խաչքար.	

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

21. Տիրամայր, Ռաֆայէլ Սանցիջի. (Էրաբէր և Դժարէր).	
22. Նիսգարի Զրվէժը, Յ. Սյվաղեան.	
23. Յիսուս և Սամարացի կինը, Հ. Սեփրապէան.	
24. Յուդեոս, Պ. Թոմասի:	
25. Ֆելազ կինը իւր մանկան հետ, Ն. Զիլէլի.	
26. Հեքիաթ, Կ. Բոլէնիստեան.	
27. Փոթորիկից առաջ, Է. Սահրապէան:	
28. Տաճկահայ բռնակիրը, Էտիւզ Գր. Դաբիւլեանցի.	
29. Տաճկահայ բռնակիրը, Էտիւզ Գր. Դաբիւլեանցի.	
30. Արշալոյս, նկար հանդիս: Նապիկ երկրորդ երեսում:	
31. Վանդակի փայտի վերայ, նկար Զեմինիւլեան.	

„ԱՐԱՔՄ“ ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՎԵՑԱՄՍԵԱՅ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԻՍԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՈՌԻԲԼԻ
ԻՐԱՔԱՆՉԻՐ ԳԻՐՔԸ ԱՌԱՆՁԻՆ ԱՐԺԷ 2 Ռ. 50 Կ.
ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԻՐՔԸ ԲԱՂԿԱՆԱԼՈՒ Է 12 ԹԵՐԹԻՑ ՈՒԹԱԾԱԼ ԴԻՐՔՈՎ ԵՒ 24 ՆԿԱՐԻՑ

„ԱՐԱՔՄ“ 1892 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱԿՈՒԱԾ Է

ՇԱՐՈՒՆ Ա. ԿՎ. ՈՒՄ Է

«ԱՐԱՔՄ» 1893 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՊԱՌԻԿ ԵՒ ՎԵՐԱԴԻՐ ՎՃԱՐՈՎ, ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՍՄԵՆԵԻՆ ԶԷ ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ ԼՈՅՍ ԿԸՏԵՍՆԻ ԳԵՏԵՄԲԵՐԵՐԻՆ

„ԱՐԱՔՄ“ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇԵՏ ԳՈՐԾ ՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱԺԱՆՈՐԴ
ԳՐՈՒՈՂՆԵՐԸ ԴԻՄԵԼՈՒ ԵՆ ՄԻՄԵՐՆ ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՅԻՆ ԸՆԴ ՄԻՇՏ ԱՅՍ ՊԱՐՁ ԵՒ
ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԱՊԱՀՈՎ ՀԱՍՑԵՈՎ.

С.-Петербургъ. Симеону Гуламирянцу *chez* St. Pétersbourg. Simeon
Goulamirantz.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ ԲԱԺԱՆՈՐԴ ԳՐՈՒԵԼ ՅԱՆՎԱՅՈՂՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՆ ԴԻՄԵԼ ՆԱԾԻ ՍԱՐԿԵԼ, ԱՐԺ.
ԽԱՅՐ. ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՎԱՏԵԱՆԻՆ ԱՅՍ ՀԱՅԵԻՒ.

Rev. Père Sahak Ayvadian. Rue de l'Ormeau, 13, Marseille.
(France)

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 4 ԱՌԾՏՐԻԱԿԱՆ ԳՈՒՎԴԷՆ ԿՍԾ 8 ՁՐԱՆԴ

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ. 18 Мая 1893 года.

Паровая Скоропечатня Я. И. Либермана (Вознесенскій пр., № 38-4).